युधिष्ठिर ॥ १० ॥ दिष्ट्या मुक्तोऽस्तु संग्रामादस्माल्लोकभयङ्करात् । क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११ ॥ कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप । कच्चित् श्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३ ॥ इदन्तु मे महद्दुःखं वर्त्तते हृदि नित्यदा । कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ १४ ॥ सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् । जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ किन्तु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् । द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् ॥ १६ ॥ द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा । अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीड़यतीव माम् ॥ १७ ॥ इदमन्यच्च भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद । मन्त्रसम्वरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८ ॥ यः स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे । सिंहदर्पगतिर्धीमान् घृणी दाता यतव्रतः ॥ १९ ॥ आश्रयो धार्त्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ २० ॥ शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः । गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकमसौ किल ॥ २१ ॥ तोयकर्म्मणि तं कुन्ती कथयामास सूर्य्यजम् । पुत्रं सर्व्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२ ॥ मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् । यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ॥ २३ ॥ स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकञ्च मातृजः । अजानता मया भ्राता राज्यलुब्धेन घातितः । तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ २४ ॥ न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः । नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान् वेद सुव्रतः ॥ २५ ॥ गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् । अस्माकं शमकामा वै त्वञ्च पुत्रो

ममैतस्य ॥ २६ ॥ पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना । अथ पश्चादिदं मातर्य्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे । अनार्य्यञ्च नृशंसञ्च कृतघ्नञ्च हि मे भवेत् ॥ २८ ॥ युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्य्यां मते तव । भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ २९ ॥ सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहकेशवम् । सन्धास्ये धर्म्मपुत्त्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥ तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् । चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽब्रवीन्मातरं धीमान् वेपमानां कृताञ्जलिः । प्राप्तान् विषह्यांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२ ॥ पञ्चैव हि सुता देवि भविष्यन्ति तव ध्रुवाः । सार्ज्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्ज्जुने ॥ ३३ ॥ तं पुत्त्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्त्रमथाब्रवीत् । भ्रातॄणां स्वस्ति कुर्व्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा किल पृथा विसृज्योपययौ गृहान् । सोऽर्ज्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ३५ ॥ न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा विभो । अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनाजौ निपातितः ॥ ३६ ॥ अहन्त्वज्ञासिषं पश्चात् स्वसोदर्य्यं द्विजोत्तम । पूर्व्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात् प्रभो ॥ ३७ ॥ तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः । कर्णार्ज्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८ ॥ सभायां क्लिश्यमानस्य धार्त्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ३९ ॥ यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः । सभायां गदतो द्यूते दुर्य्योधनहितैषिणः ॥ ४० ॥ तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह । कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्म्मम ॥ ४१ ॥ सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव हि । कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् ॥४२॥ कथन्नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् । कथन्नु शप्तो भ्राता मे

तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् त्वत्तः सर्वं यथातथम्। भवान् हि सर्वविद्विप्रो लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिशापे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदताम्वरः। कथयामास तत् सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥ १ ॥

नारद उवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत। न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २ ॥ गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ। तन्निबोध महाबाहो यथावृत्तमिदं पुरा ॥ ३ ॥ क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो। सङ्घर्षजननस्तस्मात् कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४ ॥ स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः। चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरोस्तदा ॥ ५ ॥ स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवम्। बुद्धिञ्च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयन्तथा ॥ ६ ॥ सख्यञ्च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः। प्रजानामनुरागञ्च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७ ॥ स सख्यमकरोद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन च। युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ॥ ८ ॥ सर्वाधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम्। द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनम्। अर्जुनेन समश्चाहं युध्येयमिति मे मतिः ॥ १० ॥ सम शिष्येषु च स्नेहः पुत्रे चैव तव ध्रुवम्। त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११ ॥ द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति। दौरात्म्यञ्चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः। क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात् कथञ्चन ॥ १३ ॥ इत्युक्तो-

ऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च। जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति॥ १४॥ स तु रामसुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च। ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत॥ १५॥ रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः। स उक्तः स्वागतञ्चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम्॥ १६॥ तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे स्वर्गसन्निभे। गन्धर्वैं राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत् समागमः॥ १७॥ स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि। प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवदानवरक्षसाम्॥ १८॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचचाराश्रमान्तिके। एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूर्यजः॥ १९॥ सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः। जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया॥ २०॥ तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत्। कर्णः प्रसादयंश्चैवमिदमित्यब्रवीद्वचः॥ २१॥ अबुद्धिपूर्वं भगवन् धेनुरेषा हता तव। मया तत्र प्रसादं त्वं कुरुष्वेति पुनः पुनः॥ २२॥ तं स विप्रोऽब्रवीत् क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव। दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते॥ २३॥ येन विस्पर्द्धसे नित्यं यदर्थं घटसे भृशम्। युध्यतस्तेन ते पाप चक्रं भूमिर्ग्रसिष्यति॥ २४॥ ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्द्धानं ते विचेतसः। पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम॥ २५॥ यथेयं गौर्हता मूढ़ प्रमत्तेन त्वया मम। प्रमत्तस्य तथारातिः शिरस्ते पातयिष्यति॥ २६॥ ततः प्रसादयामास तदा कर्णो द्विजसत्तमम्। गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत्॥ २७॥ न हि मे व्याहृतं कुर्यात् सर्वलोकोऽपि वै मृषा। गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्य्यन्तत्ते समाचर॥ २८॥ इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः। राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन्॥२९॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णशापकथने द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

नारद उवाच। कर्णस्य बाहुवीर्य्येण प्रणयेन दमेन च। तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १ ॥ तस्मै स विधिवत् कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्त्तनम्। प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तपस्विने ॥ २ ॥ विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽश्रमे भृगोः। चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३ ॥ ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रमम् अन्तिकात्। कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्षितः ॥ ४ ॥ सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः। कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५ ॥ अथ कृमिः श्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः। दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागतः ॥ ६ ॥ स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः। न चैनमशकत् क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥ ७ ॥ स दश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत। गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्य्यजः ॥ ८ ॥ कर्णस्तु वेदनां धैर्य्यादसह्यां विनिगृह्य ताम्। अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम् ॥ ९ ॥ यदास्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूद्वहः। तदाबुध्यत तेजस्वी सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया। कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११ ॥ तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम्। ददर्श रामस्तञ्चापि कृमिं शूकरसन्निभम् ॥ १२ ॥ अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम्। रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ १३ ॥ स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत्। तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान्। राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५ ॥ स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः। स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६ ॥ मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम। भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७ ॥ तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् कस्त्वं

कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८ ॥ सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९ ॥ सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्य्यामपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २० ॥ अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१ ॥ शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२ ॥ सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा ह्यकुशलस्तथा । त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः । रामः कर्णञ्च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् । क्षत्रियस्येव ते धैर्य्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५ ॥ तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् । ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६ ॥ राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७ ॥ पिता गुरुर्न सन्देहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८ ॥ तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रदहन्निव । भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९ ॥ यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया । तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३० ॥ अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः । अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत् कदाचन ॥ ३१ ॥ गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते । न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२ ॥ एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह । दुर्य्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि कर्णास्त्रप्राप्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नारद उवाच। कर्णस्तु समवाप्यैवमस्त्रं भार्गवनन्दनात्। दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मु स्वयम्वरे। कलिङ्गविषये राजन् राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत। राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान्। रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४ ॥ ततः स्वयम्वरे तस्मिन् संप्रवृत्ते महोत्सवे। समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थं नृपसत्तम ॥ ५ ॥ शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च। कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६ ॥ शृगालश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः। अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७ ॥ एतेऽप्यन्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः। म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८ ॥ काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभाः। सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९ ॥ ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत। विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षवरान्विता ॥ १० ॥ ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत। अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम्। प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२ ॥ स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः। रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वयाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्। कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ ततो विमर्दः सुमहान् राज्ञामासीद् युयुत्सताम्। सन्नह्यतां तनुत्राणि रथान् योजयतामपि ॥ १५ ॥ तेऽभ्यधावन्त सक्रोधाः कर्णदुर्योधनावुभौ। शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ कर्णस्तेषामापततामेकैकेन शरेण ह। धनूंषि च शरांश्चाग्र्यान् पातयामास भूतले ॥ १७ ॥ ततो विधनुषः कांश्चित् कांश्चिदुद्यतकार्मुकान्। कांश्चिदुद्वहतो

बाणान् रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥ लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरताम्वरः । हतसूतांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्ये नराधिपान् ॥१९॥ ते स्वयं वाहयन्तोऽश्वान् याहि याहीति वादिनः । व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २० ॥ दुर्य्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा । हृष्ट कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥२१॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि दुर्य्योधनस्य स्वयम्वरकन्याहरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नारद उवाच । आविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा स मागधः । आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ॥ १ ॥ तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योऽन्यमभिवर्षतोः ॥ २ ॥ क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीङ्गतौ । बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३ ॥ बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः । बिभेद सन्धिं देहस्य जरयाश्लेषितस्य हि ॥ ४ ॥ स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत् कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५ ॥ प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत् सपत्नजित् ॥ ६ ॥ पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः । दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७ ॥ एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत् क्षितौ । त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८ ॥ स दिव्ये सहजे प्रादात् कुण्डले परमार्च्चिते । सहजं कवचञ्चापि मोहितो देवमायया ॥ ९ ॥ विमुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च सहजेन च वर्म्मणा । निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः । कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११ ॥ भीष्मावमानात् संख्यायां

रथस्यार्द्धानुकीर्त्तनात्। मत्वार्त्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२ ॥ रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च। कुवेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३ ॥ अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युद्धे गाण्डीवधन्वना। हतो वैकर्त्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४ ॥ एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः। न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवीर्यकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः। युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १ ॥ तं दीनमनसं वीरं शोकोपहतमातुरम्। निश्वसन्तं यथा नागं पर्य्यश्रुनयनं तथा ॥ २ ॥ कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना। अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि। जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणुष्वेदं वचो मम ॥ ४ ॥ यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव। भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतांम्वर ॥ ५ ॥ यदाच्यं हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता। तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रत ॥ ६ ॥ न चैनमशकन्नानुरहस्त्वा स्नेहकारणैः। पुरा प्रत्यनुनेतुम्वा गन्तुम्वाप्येकतां त्वया ॥ ७ ॥ तत कालपरीत स वैरस्योद्धरणे रत। प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८ ॥ इत्युक्तो धर्म्मराजस्तु माता वाष्पाकुलेक्षणः। उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ९ ॥ भवत्या गूढमन्त्रत्वात् पीड़ितोऽस्मीत्युवाच ताम्। शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः। न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखसमन्वितः ॥ १० ॥ स राजा पुत्रपौत्राणां सम्बन्धिसुहृदां

तथा । स्मरन्नुदितमक्षदयो बभूवोद्दिग्नचेतनः ॥ ११ ॥ तत• शोक-परीतात्मा सधूम इव पावकः । निर्वेदमगमद्धीमान् राजा सन्ताप-पीड़ितः ॥ १२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरा-नुतापे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः । शुशोच दुःखसन्तप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ १ ॥ आविष्टो दुःख-शोकाभ्यां निश्वसंश्च पुनः पुनः । दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदं वचनं शोक-कर्षितः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्भैक्ष्यमाचरिष्यामो वृष्ट्यन्धकपुरे वयम् । ज्ञातीन्निष्पुरुषान् कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३ ॥ अमित्रा नः समृद्धार्थाः वृत्तार्थाः कुरवः कृताः । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४ ॥ धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् । धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५ ॥ साधु क्षमा दमः शौचं सवैराग्यं ह्यमत्सरः । अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वन-चारिणाम् ॥ ६ ॥ वयन्तु लोभान्मोहाच्च दम्भं मानञ्च संश्रिताः । इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभुत्सया ॥ ७ ॥ त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान् कश्चित् प्रहर्षयेत् । बान्धवान् निहतान् दृष्ट्वा पृथिवीविजयैषिणः ॥ ८ ॥ ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान् पृथिवी-श्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ९ ॥ आमिषे गृध्यमानानामशुभं नः शुनामिव । आमिषञ्चैव नो हीष्ट-मामिषस्य विवर्ज्जनम् ॥ १० ॥ न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः । न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११ ॥ काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः । मृत्युयानं समारुह्य गता

वैवस्वतक्षयम् ॥ १२ ॥ बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छन्ति पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च तितिक्षया ॥ १३ ॥ उपवासैस्तथे-
ज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः । लभन्ते मातरो गर्भांस्तामासान् दश
बिभ्रति ॥ १४ ॥ यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
सम्भाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् । इह चामुत्र वा
चैति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५ ॥ तासामयं समारम्भो निवृत्तः
केवलोऽफलः । यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६ ॥
अभुक्त्वा पार्थिवान् भोगान् ऋणान्यनपहाय च । पितृभ्यो देवता-
भ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७ ॥ यदैवामस्य पितरौ जातकामा-
वुभावपि । संजातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८ ॥ संयुक्ताः
काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसः । न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो
जातु कर्हिचित् ॥ १९ ॥ पाञ्चालानां कुरूणाञ्च हता एव हि ये
हताः । न चेत् सर्वानयं लोकान् पश्येत् स्वेनैव कर्मणा ॥ २० ॥
वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु
तत् सर्वं प्रतिपत्स्यति ॥ २१ ॥ सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोप-
जीवनः । मिथ्याविनीतः सततमस्मास्वनपकारिषु ॥ २२ ॥ न
सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् । न तैर्भुक्तेयमवनिर्न
नार्यो गीतवादितम् ॥ २३ ॥ नामात्यसुहृदां वाक्यं न च श्रुतवतां
श्रुतम् । न रत्नानि परार्घ्याणि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४ ॥
अस्मद्द्वेषेण सन्तप्तः सुखं स्वेनं न विन्दति । वृद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा
विवर्णो हरिणः कृशः ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौवलेन निवे-
दितः । तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेने नये स्थितम् ॥ २६ ॥ अन-
वेक्ष्यैव विदुरं गाङ्गेयञ्च महामतिः । असंशयं चयं राजा यथै-
वाहं तथा गतः । अनिग्रह्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ॥२७॥
पतितो यशसो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान् । इमौ हि वृद्धौ
शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ॥ २८ ॥ [illegible]

बुद्धिः सदैव हि । को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात् सुहृज्जने । यथायमुक्तवान् वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसन्निधौ ॥ २९ ॥ आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतीः समाः । प्रदहन्तो दिशः सर्वा भास्करा इव तेजसा ॥ ३० ॥ सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रग्रहं गतः । दुर्य्योधनकृते ह्येतत् कुलं नो विनिपातितं ॥ ३१ ॥ अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यतां ॥ ३२ ॥ कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणं । राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३३ ॥ हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः । हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्यसौ । धनञ्जय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ॥ ३४ ॥ ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा । निवृत्त्या तीर्थगमनात् श्रुतिस्मृतिजपेन वा । त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्त्तुमिति श्रुतिः ॥ ३५ ॥ त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३६ ॥ स धनञ्जय निर्द्वन्द्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः । वनमामन्त्र्य वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप ॥ ३७ ॥ न हि कृत्स्नतमो धर्म्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ३८ ॥ मया सृष्टन्तु पापं हि परिग्रहमभीप्सता । जन्मक्षयनिमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्म्मुक्तो विशोको निर्म्मम क्वचित् ॥ ४० ॥ प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् । न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुसत्तम ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । व्युपारमत तं पार्थः कनीयान् प्रत्यभाषत ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरपरिदेवने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी। अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १ ॥ दर्शयन् स तदात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः। स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम्। यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३ ॥ शत्रून् हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम्। एवं विधं कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४ ॥ क्लीवस्येह कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः। किमर्थञ्च महीपालानवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५ ॥ यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित्। समारम्भान् बुभूषेत हतस्वस्तिरकिञ्चनः। सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६ ॥ कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः। संत्यज्य राज्यमृद्धन्ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ७ ॥ सर्वारम्भान् परित्यज्य हतस्वस्तिरकिञ्चनः। कस्मादाशंससे भैक्ष्यं कर्त्तुं प्राकृतवत् प्रभो ॥ ८ ॥ अस्मिन्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुन्धराम्। धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौर्ख्यात् प्रतिष्ठसे ॥ ९ ॥ यदिमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः। भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ १० ॥ आकिञ्चन्यं मुनीनाञ्च इति वै नहुषोऽब्रवीत्। कृत्वा नृशंसं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११ ॥ अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान्। यन्त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥ धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य सः। ह्रियमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३ ॥ अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम्। दारिद्र्यं पातकं लोके न तत् शंसितुमर्हति ॥ १४ ॥ पतितः शोचते राजन् निर्धनश्चापि शोचते। विशेषं नाधिगच्छामि निर्धनस्यावरस्य च ॥ १५ ॥ अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः। क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्वतेभ्य

इवापगाः ॥ १६ ॥ अर्थादेमंय कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप। प्राण-यात्रापि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ १७ ॥ अर्थेनेह विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः। विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुस-रितो यथा ॥ १८ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः। यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९ ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सता। अर्थैर-र्थानि बध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २० ॥ धर्मः कामश्च हर्षश्च धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः। अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिप ॥ २१ ॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्द्धते। नाधनस्या-स्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति। धनाद्धर्मः प्रभवति शैलादभि नदी यथा ॥२३॥ यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः। स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४ ॥ अवेचस्व यथान्याय पश्य देवासुरं यथा। राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥ २५ ॥ न चेद्धर्त्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत्। एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६ ॥ अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवि-तव्यं विपश्चिता। सर्वथा धनमाहार्य्यं यष्टव्यञ्चापि यत्नतः ॥२७॥ द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वश। द्रोहात्किमन्य-ज्ज्ञातीनां बध्यन्ते यैन देवताः ॥ २८ ॥ इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः। अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ॥ २९ ॥ कृतस्नं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः। न पश्यामोऽनपकृतं धनं किञ्चित् क्वचिद्वयम् ॥ ३० ॥ एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम्। जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धनम्। राजर्षयोऽपि ते स्वर्गा धर्मो ह्येषां निरुच्यते ॥ ३१ ॥ यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश। एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ॥ ३२ ॥ आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहु-

यस्य च। अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥२३॥ स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः। तदिष्ट्वा यजसे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता। उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ २५ ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे। जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ २६ ॥ शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम। महान् दाशरथः पन्था मा राजन् कापथङ्गमः ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मुहूर्त्तं तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मनि। धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम ॥ १ ॥ साधुगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः। गच्छेय तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखानुत ॥ २ ॥ क्षेमश्चैकाकिना गम्य पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ मा। अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३ ॥ हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः। अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४ ॥ जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन्। कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५ ॥ शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः। तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ६ ॥ मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः। मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥७॥ आजिघ्रन् पेशलान् गन्धान् फुल्लानां वृक्षवीरुधाम्। नानारूपान् वने पश्यन् रमणीयान् वनौकसः ॥ ८ ॥ वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम्। नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ९ ॥ एकान्तशीली विमृशन् पक्वापक्वेन वर्त्तयन्। पितॄन्

देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ १० ॥ एवमारण्यशास्त्राणा-
मुग्रमुग्रतरं विधिम् । सेवमानस्तितिक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्
॥ ११ ॥ अथवैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन् वनस्पतौ । चरन् भैक्ष्यं
मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १२ ॥ पांशुभिः समभिच्छन्नः
शून्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥१३॥
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । निराशीर्निर्ममो भूत्वा
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ १४ ॥ आत्मारामः प्रसन्नात्मा जड़ान्ध-
बधिराकृतिः । न कुर्वाणः परैः काञ्चित् सम्विदं जातु कैरपि ॥१५॥
जङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः
समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६ ॥ न चाप्यवहसन् कञ्चित् न कुर्वन्
भ्रुकुटीः क्वचित् । प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७ ॥
अपृच्छन् कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् । न देशं न दिशं
काञ्चित् गन्तुमिच्छन् विशेषतः ॥ १८ ॥ गमने निरपेक्षश्च पश्चा-
दनवलोकयन् । ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९ ॥
स्वभावस्तु प्रजात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि । द्वन्द्वानि च विरुद्धानि
तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २० ॥ अल्पम्वा स्वादुभोज्यम्वा पूर्वा-
लाभेन जातुचित् । अन्येष्वपि चरन् लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥२१॥
विधूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अतीतपात्रसञ्चारे काले
विगतभिक्षुके ॥ २२ ॥ एककालं चरन् भैक्ष्यं त्रीनथ द्वे च पञ्च वा ।
स्पृहापाशं विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३ ॥ अलाभे
सति वा लाभे समदर्शी महातपाः । न जिजीविषुवत् किञ्चिन्न
मुमूर्षुवदाचरन् ॥ २४ ॥ जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ।
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः । नाकल्याणं न कल्याणं
चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५ ॥ याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्त्तु-
मभ्युदयक्रियाः । सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥२६॥
तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः । सुपरित्यक्तसङ्कल्पः सुनि-

निस्तात्मकल्मषः ॥ २७ ॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीत सर्व-वागुराः। न वशे कस्यचित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २८ ॥ वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम्। तृष्णया हि महत् पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९ ॥ कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्म्माणि मानवाः।*कार्य्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ॥ ३० ॥ आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरम्। प्रतिगृह्णाति तत् पापं कर्त्तुः कर्म्मफलं हि तत् ॥ ३१ ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविद्धे रथचक्रवत्। समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्य्यवान् ॥ ३२ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम्। अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३ ॥ दिवः पततसु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु। को हि नाम भवेनार्थी भवेत् कारणतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ कृत्वा हि विविधं कर्म्म तत्तद्विविधलक्षणम्। पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणै-रेव बध्यते ॥ ३५ ॥ तस्मात् प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम्। तत् प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ एतया सततं धृत्या चरन्नेवं प्रकारया। जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभि-रभिद्रुतम्। देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच। श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः। अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १ ॥ आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्म्मानसूयतः। विनाशे धार्त्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥२॥ क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते। क्षात्रमाचरतो मार्ग-मपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३ ॥ यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वय-मीदृशम्। शस्त्रं नैवाग्रहीष्याम नावधिष्याम कञ्चन ॥ ४ ॥ भैक्ष-

मेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात्। न चेदं दारुणं युक्तमभवि-ष्यच्छोचितम् ॥ ५ ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः। स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६ ॥ आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित् परिपन्थिनः। हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्र-धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ ते सदोषा हतास्माभी राज्यस्य परि-पन्थिनः। तान् हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८ ॥ यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम्। पङ्कदिग्धो निवर्त्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ९ ॥ यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु। अप्राप्य निधनं गच्छेत् कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ १० ॥ यथा महान्त-मध्वानमाशया पुरुषः व्रजन्। स निराशो निवर्त्तेत कर्मैतन्नस्तथो-पमम् ॥ ११ ॥ यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुनन्दन। आत्मानं घातयेत् पश्चात् कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १२ ॥ यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया। कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ १३ ॥ वयमेवात्र गर्ह्या हि यद्वयं मन्दचेतसम्। त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४ ॥ वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः। क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५ ॥ अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये। कथं वै नानुपश्येयुर्जना पश्यत यादृशम् ॥ १६ ॥ आपत्काले हि सन्न्यासः कर्त्तव्य इति शिष्यते। जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसि-तेन वा ॥ १७ ॥ तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते। धर्म-व्यतिक्रमञ्चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८ ॥ कथं तस्मात् समुत्-पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रया। तदेव निन्दां आपिबुधाःस्ता तत्र न गर्ह्यते ॥ १९ ॥ श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्त्तितम्। वेद-वादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ २० ॥ शक्यं पौरुष-माश्रित्य बिभ्रतात्मानमात्मना। धर्मच्छद्म समास्थाय च्यावितुं न तु जीवितुम् ॥ २१ ॥ शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम्।

अविभ्रता पुत्रपौत्रान् देवर्षीनतिथीन् पितॄन् ॥ २२ ॥ नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः । तथान्येन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ते जनाः ॥ २३ ॥ यदि सन्न्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् । पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४ ॥ एते हि नित्य-सन्न्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः । अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्म-चारिणः ॥ २५ ॥ अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमाप्नुते । तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६ ॥ औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७ ॥ अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् । तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ केचिद्गृहान् परित्यज्य वनमभ्यागमन् द्विजाः । अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ २ ॥ धर्मोऽयमिति मन्वानाः समृद्धा ब्रह्म-चारिणः । त्यक्त्वा भ्रातॄन् पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ३ ॥ तानाबभाषे भगवान् पक्षी भूत्वा हिरण्मयः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत् कृतं विघसाशिभिः ॥ ४ ॥ पुण्यं भवति कर्मेदं प्रशस्तञ्चैव जीवितम् । सिद्धार्थास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान् प्रशंसति । अस्मान्नूनमयं शास्ति वयञ्च विघसाशिनः ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । नाहं युष्मान् प्रशंसामि पङ्कदिग्धान् रजस्वलान् । उच्छिष्टभोजिनो मन्दान्न वै वो विघसाशिनः ॥ ७ ॥

ऋषय ऊचुः । इदं श्रेयः परमिति वयमेवाप्युपास्महे । शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधामहे ॥ ८ ॥

शकुनिरुवाच । यदि मां नाभिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना । ततोऽयं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९ ॥

ऋषय ऊचुः । शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैव धर्म्मात्मन् स्थातुमिच्छामि शाधि नः ॥ १० ॥

शकुनिरुवाच । चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् । शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदाम्वर ॥ ११ ॥ मन्त्रोऽयं जातकर्म्मादिब्राह्मणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं श्मशाननिधनादिभिः ॥ १२ ॥ कर्म्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्गः पन्थाः क्रतुस्तम । कथं मे सर्वकर्म्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्रिरे । आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिहेष्यते ॥ १३ ॥ मासार्द्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् । ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्म्मसञ्चितम् ॥ १४ ॥ सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् । अथ ये कर्म्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः । मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १५ ॥ देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् । सन्त्यज्य मूढा वर्त्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १६ ॥ एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददामीत्यृषिचोदितम् । तस्मात्तत्तदवस्थानं तपस्वितप उच्यते ॥ १७ ॥ देववंशान् ब्रह्मवंशान् पितृवंशांश्च शाश्वतान् । संविभज्य गुरोश्चर्य्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १८ ॥ देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥ १९ ॥ तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतन्न संशयः । कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥ एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वन्द्वातीता विमत्सराः । तस्माद्व्रतं मध्यमन्तु लोकेषु तप उच्यते ॥ २१ ॥ दुराधर्षं पदश्चैव गच्छन्ति विघसाशिनः । सायं प्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २२ ॥ दत्त्वातिथिभ्यो

द्विवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च। अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहु-र्विघसाशिनः ॥ २३ ॥ तस्मात् स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः। लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २४ ॥ त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः। वसन्ति शाश्वतान् वर्षान् जना दुष्करकारिणः ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच। ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम्। उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ॥ २६ ॥ तस्मा-त्त्वमपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम्। प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नराधिप ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनस्य वच श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्र-वीत्। राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतांवरः ॥ १ ॥ अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिन्दमः। व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २ ॥

नकुल उवाच। विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्नयश्चिताः। तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ ३ ॥ अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरश्च ये। तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं संप्रेक्ष्य पार्थिव। वेदवादापविद्धांश्च तान् विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४ ॥ न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु। देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत। अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणाः श्रुतिसम्पन्नास्तान्निबोध जनाधिप। वित्तानि धर्म-लब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन् ॥ ६ ॥ कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नर ॥ ७ ॥ अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्द्ध्वं प्रति-

ष्ठित। स त्यागी महाराज स त्यागी तामस प्रभो ॥ ८ ॥
अनिकेत परिपतन् वृक्षमूलाश्रयो मुनि। अयाचक सदा योगी
स त्यागी पार्थ भिक्षुक ॥ ९ ॥ क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यञ्च विशे-
षत। विप्रो वेदानधीते य स त्यागी पार्थ भिक्षुक ॥ १० ॥
आश्रमांस्तुलया सर्व्वान् धृतानाहुर्मनीषिण। एकतश्च त्रयो
राजन् गृहस्थाश्रम एकत ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं
स्वर्गञ्च भारत। अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदा गति ॥१२॥
इति य कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ। न य परित्यज्य गृहान्
वनमेति विमूढवत् ॥ १३ ॥ यदा कामान् समीहेत धर्म्मवैतंसिको
नर। अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ १४ ॥ अभि
मानकृतं कर्म्म नैतत् फलवदुच्यते। त्यागयुक्तं महाराज सर्व्वमेव
महाफलम् ॥ १५ ॥ शमो दमस्तथा धैर्य्यं सत्य शौचमथार्ज्जवम्।
यज्ञो धृतिश्च धर्म्मश्च नित्यमार्षो विधि स्मृत ॥ १६ ॥ पितृदेवा-
तिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते। अत्रैव हि महाराज त्रिवर्ग
केवलं फलम् ॥ १७ ॥ एतस्मिन् वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते।
त्यागिन प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८ ॥ असृजद्धि
प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्मष। मा यक्ष्यन्तीति धर्मात्मा यज्ञै-
र्विविधदक्षिणै ॥ १९ ॥ वीरुधश्चैव वृक्षाश्च यज्ञार्थं वै तथौ-
षधी। पशूंश्चैव तथा मेध्यान् यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २० ॥
गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म्मविरोधकम्। तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह
दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१ ॥ तत् संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्य-
धनान्विता। न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २२ ॥
स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथा परे। अथापरे महा-
यज्ञान् मनस्येव वितन्वते ॥ २३ ॥ एवं मन समाधान मार्ग-
मातिष्ठतो नृप। द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकस ॥ २४ ॥
स रत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्तत। मखेष्वनभिसन्त्यज्य

नास्तिक्यमभिजल्पसि ॥ २५ ॥ कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप । राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ २६ ॥ ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः । तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २७ ॥ राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् । अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २८ ॥ अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलङ्कृताः । ग्रामान् जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ २९ ॥ अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतस‌ः । वयन्ते राजकलयो भविष्यामो विशाम्पते ॥ ३० ॥ अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः । दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३१ ॥ अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् । तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य प्रव्रजिष्यसि चेत् प्रभो ॥ ३२ ॥ छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् । लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थित ॥ ३३ ॥ अन्तर्बहिश्च यत् किञ्चिन्मनो व्यासङ्गकारकम् । परित्यज्य भवेत्त्यागी, न हित्वा, प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ एतस्मिन् वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते । ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३५ ॥ निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये । कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३६ ॥ क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽपि नरेन्द्र गन्ता न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सहदेव उवाच । न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्य-

विमुक्तस्य शारीरेष्वनुरुध्यत । यो धर्मो यत् सुखं वा स्याद्द्विपतान्तत्तथास्तु न ॥ २ ॥ शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासत । यो धर्मो यत् सुखम्वा स्यात् सुहृदां तत्तथास्तु न ॥ ३ ॥ द्व्यचरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यचरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४ ॥ ब्रह्ममृत्यू ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥ अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्वृथा च स्यात् क्रियापथः ॥ ७ ॥ तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः । पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ८ ॥ लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् । न भुङ्क्ते यो नृप सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९ ॥ अथ वा वसतो राजन् वने वन्येन जीवत । द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्त्तते ॥ १० ॥ वाह्याभ्यन्तरञ्च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते ते महाभयात् ॥ ११ ॥ भवान् पिता भवांस्त्राता भवान् भ्राता भवान् गुरुः । दुःखप्रलापानार्त्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तथ्यम्वा यदि वातथ्यं यन्मयैतत् प्रभाषितम् । तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये
त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे । भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान् विविधान् वेदनिश्चयान् ॥ १ ॥ महाभिजनसम्पन्ना श्रीमत्यायतलोचना । अभ्यभाषत राजेन्द्र

द्रौपदी योषिताम्वरा ॥ २ ॥ आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम्। सिंहशार्दूलसङ्काशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३ ॥ अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे। लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४ ॥ आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना। भर्त्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच। इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्ते स्तोकका इव। वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६ ॥ नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान्। उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७ ॥ कथं द्वैतवने राजन् पूर्वमुक्त्वा तथा वचः। भ्रातॄनेतान् स्म सहितान् शीतवातातपार्दितान् ॥ ८ ॥ वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम्। सम्पूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९ ॥ विरथांश्च रथान् कृत्वा निहत्य च महागजान्। संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिन्दमाः ॥ १० ॥ यजता विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः। वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ॥ ११ ॥ इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृताम्वर। कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ॥ १२ ॥ न क्लीवो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीवो धनमश्नुते। न क्लीवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३ ॥ नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्नुते। नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दति भारत ॥ १४ ॥ मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः। ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ १५ ॥ असतां प्रतिषेधश्च सताञ्च परिपालनम्। एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६ ॥ यस्मिन् क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये। निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ १७ ॥ न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया। त्वयेयं पृथिवी लब्धा न सङ्कोचेन चाप्युत ॥ १८ ॥ यत्तद्बलममित्राणां
...ा वीर समुद्यतम्। हस्त्यश्वरथसम्पन्नं त्रिभिरङ्गैरनुत्तमम् ॥१९॥

रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च। तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्‌युङ्क्ष्व वसुन्धराम्॥ २०॥ जम्बुद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः। त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो॥ २१॥ जम्बुद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप। अपरेण महामेरोर्द्दण्डेन मृदितस्त्वया॥ २२॥ क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप। पूर्व्वेण तु महामेरोर्द्दण्डेन मृदितस्त्वया॥ २३॥ उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन सम्मितः। भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया॥ २४॥ द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः। विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया॥ २५॥ एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्म्माणि भारत। न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः॥ २६॥ स त्वं भ्रातॄनिमान् दृष्ट्वा प्रति नन्दस्व भारत। ऋषभानिव सम्मत्तान् गजेन्द्रानूर्ज्जितानिव॥ २७॥ अमरप्रतिमाः सर्व्वे शत्रुसाहाः परन्तपाः। एकोऽपि हि सुखायैषां मम स्यादिति मे मतिः॥ २८॥ किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरर्षभाः। समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने॥ २९॥ अनृतं नाब्रवीच्छ्वश्रूः सर्व्वज्ञा सर्व्वदर्शिनी। युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे॥ ३०॥ हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमाः। तद्‌व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप॥ ३१॥ येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्व्वे तेऽप्यनुसारिणः। तवोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्व्वपाण्डवाः॥ ३२॥ यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते नराधिपाः। बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्द्धं प्रशासेयुर्वसुन्धराम्। कुरुते मूढ़ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति॥ ३३॥ धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्म्मभिरेव च। भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति॥ ३४॥ साहं सर्व्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम। तथा विनाकृता पुत्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम्॥ ३५॥ एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा। त्वन्तु सर्व्वां महीं त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदम्॥ ३६॥

यथास्तां सम्मतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ। मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन् विराजसे ॥ ३७ ॥ प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्म्मेण पालयन्। सपर्वतवनद्वीपां मा राजन् विमना भव ॥ ३८ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन् प्रयच्छ च। धनानि भोगान् वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत्। अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति। दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप। कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३ ॥ दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते। एवं विद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् ॥ ४ ॥ राजदण्डभयादेके पापा पापं न कुर्वते। यमदण्ड भयादेके परलोकभयादपि ॥ ५ ॥ परस्परभयादेके पापा पापं न कुर्वते। एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥ दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम्। अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७ ॥ यस्माददान्तान् दमयत्यशिष्टान् दण्डयत्यपि। दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधा. ॥ ८ ॥ वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम्। दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्द्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९ ॥ असम्मोहाय मर्त्त्यानामर्थसंरक्षणाय च। मर्य्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्पते ॥ १० ॥ यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूनृत। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते नेता चेत् साधु

पश्यति ॥ ११ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्ड-
स्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२ ॥ नाभीतो यजते
राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित् समये
स्थातुमिच्छति ॥ १३ ॥ नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म
दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४ ॥
नाघ्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव
महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५ ॥ य एव देवा हन्तारस्तांल्लोकोऽर्च्चयते
भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६ ॥
हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या
विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७ ॥ एतान् देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता
जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ॥ १८ ॥ मध्य-
स्थान् सर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्
प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥ न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चि-
दहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥
नकुलो मूषिकानत्ति बिड़ालो नकुलन्तथा । बिड़ालमत्ति श्वा
राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥ तानत्ति पुरुषः सर्वान् पश्य
कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् ॥२२॥
विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र
तथा भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वन-
मुपाश्रिताः । विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४ ॥
उदके बहवः प्राणाः पृथिव्याञ्च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्
हन्ति किमन्यत् प्राणयापनात् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीनि भूतानि
तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्ध-
पर्य्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने
कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ भूमिं भित्त्वौषधीं-
श्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान् पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं

प्राप्नुवन्ति च ॥ २८ ॥ दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २९ ॥ दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ ३० ॥ सत्यञ्चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनीतः । फ्शाम्नयश्च प्रतिभान्त्य भीता अन्तर्ज्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ३१ ॥ अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायते किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ३२ ॥ येऽपि सम्भिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीड़िताः ॥ ३३ ॥ सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥ चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ३५ ॥ यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च । अद्युः पशून् मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६ ॥ न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणी न दुहेत गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७ ॥ विश्वग्लोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत ॥ ३८ ॥ न सम्वत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३९ ॥ चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् कश्चित् यदि दण्डो न पालयेत ॥४०॥ न चोष्ट्रा न बलीवर्द्दा नाश्वाश्वतरगर्द्दभाः । युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१ ॥ दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः ॥४२॥ न तत्र कूटं पापम्वा वञ्चना वापि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४३ ॥ हविः श्वापि लिहेद् दृष्ट्वा दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् । हरेत काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४४ ॥ यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः । कार्य्यस्तत्र न शोको

वै भुङ्क्ष्व भोगान् यजस्व च ॥ ४५ ॥ सुखेन धर्म्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः। संवसन्त प्रियैर्द्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः। स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ४७ ॥ लोकयात्रार्थमेवेह धर्म्मप्रवचनं कृतम्। अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान् धर्म्मपरिग्रहः ॥ ४८ ॥ नात्यन्तं गुणवत् किञ्चित् न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम्। उभयं सर्वकार्य्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ४९ ॥ पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति मस्तकम्। वहन्ति वहवो भारान् वध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ५० ॥ एवं पर्य्याकुले लोके वितथे जर्ज्जरीकृते। तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्म्ममाचर ॥ ५१ ॥ यज देहि प्रजा रक्ष धर्म्मं समनुपालय। अमित्रान् जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ५२ ॥ मा च ते निघ्नतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव। न तत्र किल्बिषं किञ्चित् कर्त्तुर्भवति भारत ॥ ५३ ॥ आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम्। न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ५४ ॥ अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः। अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति कस्यचित् ॥ ५५ ॥ यथा हि पुरुषः शालां पुनः सम्प्रविशेन्नवाम्। एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५६ ॥ देहान् पुराणानुत्सृज्य नवान् सम्प्रतिपद्यते। एवं मृत्युमुखान्याहुर्ज्जना ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ५७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि अर्ज्जुनवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः। धैर्य्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजन् विदित-धर्म्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं क्वचित्। उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न

च मङ्गुम ॥ २ ॥ न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम्। अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३ ॥ भवतः संप्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम्। विक्लवत्वञ्च नः प्राप्तमवलत्वन्तथैव च ॥ ४ ॥ अयं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारद। मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ ५ ॥ अगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव। आयत्याञ्च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६ ॥ एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप। हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ॥ ७ ॥ द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा। परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते ॥ ८ ॥ शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः। मानसाज्जायते वापि शारीर इति निश्चयः ॥ ९ ॥ शारीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुशोचति। दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ च विन्दति ॥ १० ॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः। तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ११ ॥ तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते। उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः। तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम्। तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते। हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ १३ ॥ कश्चित् सुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति। कश्चिद् दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ॥ १४ ॥ स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा। न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १५ ॥ स्मर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरम्। अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव क्लिश्यसे ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम्। मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रव्राजनञ्च नगरादजिनैश्च विवासनम्। महारण्यनिवासञ्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ जटासुरात्

परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् । सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ॥ १९ ॥ पुनरज्ञातचर्य्यायां कीचकेन पदा वधम् । द्रौपद्या राजपुत्राश्च कथं विस्मृतवानसि ॥ २० ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ यत्र नास्ति शरैः कार्य्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं यत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान् यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समास्थाय ततस्तैरपि योत्स्यसे ॥२३॥ तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्म्मभिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि । एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २५ ॥ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ २६ ॥ दिष्ट्या दुर्य्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि । द्रौपद्याः केशपाशस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ २७ ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । वयं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि भीमवाक्ये षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असन्तोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता । बलं मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्व्वशः ॥ १ ॥ एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २ ॥ य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३ ॥ नाह्ना पूरयितुं शक्या न मासैर्भरतर्षभ । अपूर्य्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥ ४ ॥ यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति । अल्पा-

ह्यारतया त्वमिं प्रमयोदर्थ्यमुत्थितम् ॥ ५ ॥ आत्मोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु। जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्ज्जितया जितम् ॥ ६ ॥ मानुषान् कामभोगांस्त्वमैश्वर्य्यञ्च प्रशंससि। अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ योगः क्षेमश्च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ। मुच्यस्व महतो भारात् त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ८ ॥ एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु। तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दा लोभवशा मृगाः ॥ ९ ॥ विषयान् प्रतिसंहृत्य सन्न्यासं कुर्वते यदि। न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ १० ॥ पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा। अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ ११ ॥ यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः। तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ १२ ॥ सङ्कल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्म्ममो भव। अशोकं स्थानमातिष्ठन् इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ १३ ॥ निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम्। परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात् प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ। ईजाना पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्य्येण स्वाध्यायेन महर्षयः। विमुच्य देहांस्ते यान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १६ ॥ आमिषं बन्धनं लोके कर्म्मेहोक्तं तथामिषम्। ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमाप्नोति तत् परम् ॥ १७ ॥ अपि गाथा पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत। निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥ १९ ॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यान् शोचतो जनान्। जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्न चेक्षते ॥ २० ॥ दृश्यं पश्यति यः पश्यन् स चक्षुष्मान् स बुद्धिमान्। *अज्ञातानाञ्च विज्ञानात् सम्बोधाद्बुद्धिरुच्यते* ॥ २१ ॥ यस्तु वाच विजानाति बहुमानमियात् स वै। ब्रह्मभावप्रपन्नानां

वैद्यानां भाविताब्मनाम् ॥ २२ ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति। तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ २३ ॥ ते जनास्तां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतनाः। नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तूष्णीम्भूतन्तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत्। सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीड़ितः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः। विदेहराजः सम्वादं भार्य्यया सह भारत ॥ २ ॥ उत्सृज्य राज्यं भैक्ष्यार्थं कृतबुद्धिं नरेश्वरम्। विदेहराजमहिषी दुःखिता यदभाषत ॥ ३ ॥ धनान्यपत्यं दारांश्च रत्नानि विविधानि च। पन्थानं पावकं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४ ॥ तं ददर्श प्रिया भार्य्या भैक्ष्यवृत्तिमकिञ्चनम्। धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५ ॥ तमुवाच समागम्य भर्त्तारमकुतोभयम्। क्रुद्धा मनस्विनी भार्य्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६ ॥ कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितम्। कापाली वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्गे तै वदः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन् विचेष्टा चान्यथा तव। यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ८ ॥ नैते शक्तिमयो राजन् देवर्षिपितरस्त्वया। वथा यस्यास्त्वया गन्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ॥ ९ ॥ देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव। सर्व्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रिय ॥ १० ॥ यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः। भर्त्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्य भैक्ष्यमिच्छसि ॥ ११ ॥ श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्ववत् संप्रति

वीच्यसे। अपुत्रा जननी तेऽद्य कौशल्या चापतिस्त्वया॥ १२॥ अमी च धर्मकामास्त्वां चर्च्चियाः पर्य्युपासते। त्वद्‌गामभिकाङ्क्षन्तः कृपणाः फलहेतुकाः॥ १३॥ तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कान् लोकं गमिष्यसि। राजन् संशयिते मोचे परतन्त्रेषु देहिषु॥ १४॥ नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः। धर्म्यान् दारान् परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम्॥ १५॥ स्रजो गन्धानलङ्कारान् वासांसि विविधानि च। किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः॥ १६॥ निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत्। आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽन्यांश्च पर्य्युपाससे॥ १७॥ खादन्ति हस्तिनं न्याघ्रैः क्रव्यादा बहवोऽप्युत। बहवः कृमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकम्॥ १८॥ य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धञ्च यो हरेत्। वासश्चापहरेत्तस्मिन् कथन्ते मानसं भवेत्॥ १९॥ यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः। यदानेन समं सर्वं किमिदं स्वावसीयसे॥ २०॥ धानामुष्टिरिहार्थश्चेत् प्रतिज्ञा ते विनश्यति। का चाहं तव को मे त्वं का च ते मय्यनुग्रहः॥ २१॥ प्रशाधि पृथिवीं राजन् यदि तेऽनुग्रहो भवेत्। प्रसादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च॥ २२॥ श्रिया विहीनैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिञ्चनैः। सौखिकैः सम्भृतामर्थान् यः सन्त्यजति किन्नु तत्॥ २३॥ योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयात् यश्च दद्यात् सदैव हि। तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते॥ २४॥ सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च। एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम्॥ २५॥ जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति। सदैव याचमाने हि तथा शाम्यति वै द्विजः॥ २६॥ सतां वै ददतोऽन्नञ्च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्ध्रुवा। न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः॥ २७॥ अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च। अन्नात् प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत्॥ २८॥ गृहस्थेभ्यो

विनिर्मुक्ता स्वदस्थानेव संस्थिताः। प्रभवश्च प्रतिष्ठाश्च दान्ता विन्दत आसते ॥ २९ ॥ त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात्। ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ ३० ॥ असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः। समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३१ ॥ परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः। सिता बहुविधैः पाशैः सञ्चिन्वन्तो वृथामिषम् ॥ ३२ ॥ त्रयीञ्च नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये। त्रिविष्टब्धञ्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥ अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तम्। धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ३४ ॥ काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान् मुण्डान् जटाधरान्। बिभ्रत् साधून् महाराज जय लोकान् जितेन्द्रियः ॥ ३५ ॥ अग्न्याधेयानि गुर्व्वर्थं क्रतून् सपशुदक्षिणान्। ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्म्मरततरः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच। तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते। सोऽप्यासीन्मोहसम्पन्नो मा मोहवशमन्वगाः ॥ ३७ ॥ एवं धर्म्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः। आनृशंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः। इष्टांल्लोकानवाप्स्यामो गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ३९ ॥ देवतातिथिभूतानां निर्वपन्तो यथाविधि। स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च। उभयं वेद वचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च ॥ १ ॥ आकुलानि

च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च। निश्चयश्चैव यो मन्ने वेदार्थं तं यथाविधि ॥ २ ॥ त्वन्तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः। शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुमसमर्थः कथञ्चन ॥ ३ ॥ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्म्मनिश्चयकोविदः। तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४ ॥ भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया। न्याय्यं युक्तञ्च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५ ॥ युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियायां नैपुणेषु च। न त्वया सदृशः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥ धर्मसूक्ष्मतरं वाच्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया। धनञ्जय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ७ ॥ युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेविताास्त्वया। संक्षिप्तविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ ८ ॥ तपस्त्यागोऽविधिरिति निश्चयस्तेष धीमताम्। परं परं ज्याय एषां येषां नैःश्रेयसी मतिः ॥ ९ ॥ यस्त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति। तत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतत् प्रधानतः ॥१०॥ तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः। ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११ ॥ अजातशत्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः। अरण्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १२ ॥ उत्तरेण तु पन्थानमार्य्या विषयनिग्रहात्। अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः ॥ १३ ॥ दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यते। एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ १४ ॥ अनिर्द्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः। तस्माद्योगप्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुम् ॥ १५ ॥ अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः। अपीह स्यादपीह स्यात् सारासारदिदृक्षया ॥ १६ ॥ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च। विपाट्य कदलीस्तम्भं सारं ददृशिरे न ते ॥ १७ ॥ अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके। इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानः प्राकृतैरिति ॥ १८ ॥ अग्राह्यं चक्षुषा सूक्ष्ममनिर्द्देश्यञ्च तद्गिरा। कर्महेतु

पुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च। कर्म्मसन्ततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २० ॥ अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते। कथमर्थमनर्थाढ्य-मर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१ ॥ पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत। क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्म्मणि ॥ २२ ॥ भवन्ति सुदुरावर्त्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः। दृढपूर्व्वस्मृता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३ ॥ अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जन-संसदि। चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ २४ ॥ पार्थ यान् विजानीमः कस्तान् ज्ञातुमिहार्हति। एवं प्राज्ञान् सतश्चापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ २५ ॥ तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत्। त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्ववित् ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। अस्मिन् वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः। अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥

देवस्थान उवाच। यद्वचः फाल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमना शृणु ॥ २ ॥ अजात-शत्रो धर्म्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता। तां जित्वा च वृथा राजन् न परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रति-ष्ठिता। तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मात् पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः। स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञान-यज्ञास्तथापरे ॥ ५ ॥ कर्म्मनिष्ठांश्च बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत। वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ॥ ६ ॥ ईहेत धनहेतो-

यस्तस्यानीहा गरीयसी। भूयान् दोषो हि वर्द्धेत यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ॥ ७ ॥ कृत्स्नञ्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात्। आत्मानं दूषितो बुद्धेरा भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८ ॥ अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते। अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९ ॥ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञोद्दिष्टः पुरुषो रचिता च। तस्मात् सर्व्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १० ॥ यज्ञैरिन्द्रो विविधैः रत्नवद्भिर्देवान् सर्वानत्यया-द्भूरितेजाः। तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्व्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११ ॥ महादेवः सर्व्वयज्ञे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव। विश्वांल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासाः ॥ १२ ॥ आविक्षित पार्थिवोऽसौ मरुत्त ऋद्ध्या शक्रं योजयद्देवराजम्। यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टा यस्मिन् भाण्डं काञ्चनं सर्व्वमासीत् ॥ १३ ॥ हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभाग्वीतशोकः। ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्व्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि देवस्थानवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

देवस्थान उवाच। अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १ ॥ सन्तोषो वै स्वर्गतमः सन्तोषः परमं सुखम्। तुष्टेर्न किञ्चित् परतः सा सम्यक् प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदा संहरते कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः। तदात्मज्योतिरचिरात् स्वात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥ न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति। कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४ ॥ यदासौ सर्व्वभूतानां न द्रुह्यति न काङ्क्षति।

कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५ ॥ एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा। तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद् ध्यस्व भारत ॥ ६ ॥ अन्ये शाम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः। नैकं न चापरे केचिदुभयञ्च तथापरे ॥ ७॥ यज्ञमेके प्रशंसन्ति सन्न्यासमपरे जनाः। दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिग्रहम् ॥ ८ ॥ केचित् सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते। राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनम् ॥ ९ ॥ हित्वा छित्त्वा च भित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः। एतत् सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ॥ १० ॥ अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः। अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ॥ ११ ॥ प्रजनं स्वेषु दारेषु मार्द्दवं ह्रीरचापलम्। एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ तस्मादेतत् प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२ ॥ यो हि राज्यस्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः। क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३ ॥ असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः। धर्म्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्त्तेत धर्म्मतः ॥ १४ ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्त्तयन्। विधिना श्रावणेनैव कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः ॥ १५ ॥ य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः। तस्यायञ्च परश्चैव लोकः स्यात् सफलोदय.। निर्वाणं हि सुदुष्प्राप्यं बहुविघ्नञ्च मे मतम् । १६ ॥ एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः। आनृशंस्यगुणैर्युक्ता कामक्रोधविवर्ज्जिताः ॥ १७ ॥ प्रजानां पालने युक्ता धर्म्ममुत्तममास्थिता। गोब्राह्मणार्थे युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ एवं रुद्रा: सवसवस्तथादित्याः परन्तप। साध्या राजर्षिसङ्घाश्च धर्म्ममेतं समाश्रिताः। अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्म्मभिः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्मिन्नेवान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । विषण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम् ॥ १ ॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम् । जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भृशं भवान् ॥ २ ॥ क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं मतम् । विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मविधिं स्मृतः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः । क्षत्रियाणाञ्च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ॥ ४ ॥ क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः । वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्त्ततः । प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ ६ ॥ न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर । क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ ७ ॥ स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८ ॥ त्यक्त्वा सन्तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि । क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभम् ॥ ९ ॥ जित्वारीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् । विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १० ॥ इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाभवत् । ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११ ॥ तच्चास्य कर्म पूज्यञ्च प्रशस्यञ्च विशाम्पते । तेनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ १२ ॥ स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः । यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ १३ ॥ मा त्वमेवं गते किञ्चिच्छोचेथाः क्षत्रियर्षभ । गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ १४ ॥ भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्त्तितुम् ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन पाण्डवः। नोवाच किञ्चित् कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

व्यास उवाच। वीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर। शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २ ॥ स्वधर्मञ्चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि। न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३ ॥ गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा। भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ॥ ४ ॥ वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप। गृहस्थैरेव धार्य्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ ५ ॥ सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः। तञ्चराद्य विधिं पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६ ॥ वेदज्ञानञ्च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत्। पितृपैतामहं राज्यं धुर्य्यवद्वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ तपो यज्ञः क्षमा विद्या भैक्ष्यमिन्द्रियसंयमः। ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्तितः। ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संसिद्धिकारिका ॥८॥ क्षत्रियाणान्तु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः। यज्ञो विद्या समुत्थानमसन्तोषः श्रियं प्रति। दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ ९ ॥ वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा। द्रविणोपार्ज्जनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतानि राज्ञां कर्म्माणि सुकृतानि विशाम्पते। इमं लोकममुञ्चैव साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ ११ ॥ एषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते। बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ १२ ॥ एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संसिद्धिकारिकाः। अपि गाथामिमाञ्चैव बृहस्पतिरगायत ॥ १३ ॥ भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव। राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥१४॥ सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात्। प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् कर्म्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः। संसिद्धिं परमां प्राप्त श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ १६ ॥

व्यास उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ ॥१७॥ तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक्। नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ १८॥ ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागतः। यदृच्छयाथ शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ १९ ॥ सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा। फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत ॥ २० ॥ तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः। तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः ॥ २१ ॥ भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत्। कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ २२ ॥ सोऽब्रवीत् भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च। इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः। स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥ २४ ॥ गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै। अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥२५॥ स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय। शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ २६ ॥ इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुद्युम्नं स नराधिपम्। अभ्यगच्छन्महाभागो लिखितः संशितव्रतः ॥ २७ ॥ सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम्। अभ्यगच्छत् सहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥ २८ ॥ तमब्रवीत् समागम्य स राजा धर्मवित्तमम्। किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत्। प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत् कर्त्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ। भक्षितानि महाराज तत्र मा शाधि मा चिरम् ॥ ३१ ॥

सुद्युम्न उवाच। प्रमाणञ्चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे। अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ३२ ॥ स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः। ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥ ३३ ॥

व्यास उवाच। स कृन्त्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना। नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम्॥ ३४॥ ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः। करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स॥ ३५॥ स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्त्तरूपोऽब्रवीदिदम्। धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत् चन्तुमर्हसि॥ ३६॥

शङ्ख उवाच। न कुप्ये तव धर्म्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम। धर्म्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता॥ ३७॥ स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि। देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधमे मनः कृथाः॥ ३८॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा। अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे॥ ३९॥ प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ। ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ॥ ४०॥ ततस्तमब्रवीत् शङ्खस्तपसेदं कृतं मया। मा च तत्र विशङ्का भूद्दैवमत्र विधीयते॥ ४१॥

लिखित उवाच। किन्नु नाहं त्वया पूतः पूर्व्वमेव महाद्युते। यस्य ते तपसो वीर्य्यमीदृशं द्विजसत्तम॥ ४२॥

शङ्ख उवाच। एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव। स च पूतो नरपतिस्त्वञ्चापि पितृभिः सह॥ ४३॥

व्यास उवाच। स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयानेतेन कर्म्मणा। प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा॥ ४४॥ एष धर्म्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम्। उत्पथोऽन्यो महाराज मास्म शोके मनः कृथाः॥ ४५॥ भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्म्मज्ञसत्तम। दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्म्मो न मुण्डनम्॥ ४६॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि शङ्खलिखितोपाख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

वैशम्पायन उवाच। पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः। अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते मनस्विनाम्। मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः। प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३ ॥ अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः। दुःखस्यान्ते नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ॥ ४ ॥ धर्ममर्थञ्च कामञ्च भ्रातृभिः सह भारत। अनुभूय ततः पश्चात् प्रस्थातासि विशाम्पते ॥ ५ ॥ अर्थिनाञ्च पितॄणाञ्च देवतानाञ्च भारत। आनृण्यं गच्छ कौन्तेय तत् स्वर्गं करिष्यसि ॥ ६ ॥ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन। ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७ ॥ भ्रातॄंश्च सर्वान् क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः। संप्राप्तः कीर्त्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८ ॥ विद्मते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुसत्तम। शृणुष्वैवं यथा कुर्वन् न धर्माच्च्यवसे नृप ॥ ९ ॥ आददानस्य विजयं विग्रहञ्च युधिष्ठिर। समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वरम् ॥ १० ॥ देशकालप्रतीक्षो यो दस्यून् मर्षयते नृपः। शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ॥ ११ ॥ आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति। प्रतिगृह्णाति तत् पापं चतुर्थांशेन भूमिपः ॥ १२ ॥ निबोध च तथा तिष्ठन् धर्माच्च्यवते नृपः। निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ॥ १३ ॥ कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः। शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ॥ १४ ॥ दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते। न साधयति यत् कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १५ ॥ तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः। पापैः सह न सन्दध्याद्राष्ट्रं पुण्यञ्च कारयेत् ॥ १६ ॥ शूरांश्चार्य्यांश्च सत्कुर्य्याद्विदुषश्च युधिष्ठिर। गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ १७ ॥ व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च बहुश्रुताः। गुणयुक्तेऽपि

नकश्चित् विश्वसेत विचक्षणः ॥ १८ ॥ अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः। एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ १९ ॥ येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप। तस्करैश्चापि मद्यन्ते सर्वं तद्राजकिल्विषम् ॥ २० ॥ सुमन्त्रिते सुनीते च सर्वतश्चोपपादिते। पौरुषे कर्म्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २१ ॥ विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते वापि दैवतः। कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २२ ॥ अत्र ते राजशार्दूल वर्त्तयिष्ये कथामिमाम्। यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव ॥ २३ ॥ शत्रून् हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्म्मणः। असहायस्य संग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ यत् कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम्। कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्त्तिं स युद्धाद्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २५ ॥ सन्त्यक्तात्मा समरेष्वाततायी शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिर्वध्यमानः। अश्वग्रीवः कर्म्मशीलो महात्मा संसिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके ॥ २६ ॥ धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रुक् स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम्। रथो वेदी कामगो युद्धमग्निश्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २७ ॥ हुत्वा तस्मिन् यज्ञवह्नावथारीन् पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी। प्राणान् हुत्वा चावभृथे रणे स वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८ ॥ राष्ट्रं रक्षन् बुद्धिपूर्वं नयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा। सर्वान् लोकान् व्याप्य कीर्त्त्या मनस्वी वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥२९॥ दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीञ्च। तस्माद्राजा धर्म्मशीलो महात्मा वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३० ॥ विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञस्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा। मेधाविनां विदुषां सम्मतानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३१ ॥ सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा महात्मा। चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३२ ॥

जित्वा संग्रामान् पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान्। युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३३ ॥ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयम्। स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्त्तिर्महात्मा ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये। व्यासमामन्त्र्य कौन्तेय प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः। प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषिताम्। परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदाम्बरः। युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच। न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित्। पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५ ॥ न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले। मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्य्यं प्रति निर्विशेषः ॥ ६ ॥ नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि। तान्येव कालेन समाहितानि सिध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकाले ॥ ७ ॥ कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति। कालेन पद्मोत्पलवज्जलञ्च कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ८ ॥ कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्रः कालेन चन्द्रः प्रति-

पूर्व्वविम्बः। नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९ ॥ नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके। नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्यकाले शिशिरोष्ण-वर्षाः ॥ १० ॥ नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः। नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति बीज-मुप्तम् ॥ ११ ॥ नाकालतो भानुरुपैति योगं नाकालतोऽस्तं गिरि-मभ्युपैति। नाकालतो हीयते वर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्म्मि-माली ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्त्तेन युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ सर्व्वानेवैष पर्य्यायो मर्त्त्यान् स्पृशति दुःसहः। कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्व्व-पार्थिवाः ॥ १४ ॥ घ्नन्ति चान्यान् नरान् राजंस्तानप्यन्ये तथा नराः। संज्ञैषा लौकिकी राजन् न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५ ॥ हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः। स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १६ ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते। अहो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिञ्चरेत् ॥ १७ ॥ स किं शोचसि मूढः सन् शोच्यान् किमनुशोचसि। पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८ ॥ आत्मापि चायं न मम सर्व्वा वा पृथिवी मम। यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १९ ॥ शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च। दिवसे दिवसे मूढ़-माविशन्ति न पण्डितम् ॥ २० ॥ एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः। जीवेषु परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१ ॥ दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते। तृष्णार्त्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवं सुखम् ॥ २२ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-नन्तरं सुखम्। न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३ ॥ सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद् दुःखतः सुखम्। तस्मादेतद्द्वयं जह्याद् य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४ ॥ यन्निमित्तं भवेच्छोक-

स्तापो वा दुःखमूर्च्छित । आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत ॥ २५ ॥ सुखम्वा यदि वा दुःखं प्रियम्वा यदि वाप्रियम् । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजित ॥ २६ ॥ ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणामचरन् प्रियम् । ततो ज्ञास्यसि क कस्य केन वा कथमेव च ॥ २७ ॥ ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धे परङ्गता । त एव सुखमेधन्ते मध्यम क्लिश्यते जन ॥ २८ ॥ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् । परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित् सुखदुःखवित ॥ २९ ॥ परदुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् । दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात् परम ॥ ३० ॥ सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्य्यायत सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत ॥ ३१ ॥ दीक्षा राज्ञ संयुगे युद्धमाहुर्योगं राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यग्दानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२ ॥ रक्षन् राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वाल्लोकान् धर्मदृष्ट्या चरंश्चाप्यूर्द्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ३३ ॥ जित्वा संग्रामान् पालयित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाश्च । युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥३४॥ सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५ ॥ यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवा । पौरजानपदामात्या स राजा राजसत्तम ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः। अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १॥ यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति। न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्धनस्येति तन्मृषा ॥ २॥ स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः। तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ॥ ३॥ ऋषीणां समयं शश्वद्ये रक्षन्ति धनञ्जय। आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्मणान् विदुः ॥ ४॥ स्वाध्यायनिष्ठान् हि ऋषीन् ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान्। बुध्येथाः सततञ्चापि धर्मनिष्ठान् धनञ्जय ॥ ५॥ ज्ञाननिष्ठेषु कार्य्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव। वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ॥ ६॥ अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत। अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ ७॥ अवाप्यैतानि कर्म्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय। दानमध्ययनं यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रहः ॥ ८॥ दक्षिणेन च पन्थानमर्य्यम्णो ये दिवं गताः। एतान् क्रियावतां लोकानुक्तवान् पूर्व्वमप्यहम् ॥ ९॥ उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि। एते योगवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः ॥ १०॥ तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः। सन्तोषात् स्वर्गमाप्नोति सन्तोषात् परमं सुखम् ॥ ११॥ तुष्टेर्न्न किञ्चित् परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति। क्रोधहर्षविनीतस्य सततं सिद्धिरुत्तमा ॥ १२॥ अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना। याभिः प्रत्याहरेत् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ॥ १३॥ यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति। यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १४॥ यदा न भावं कुरुते सर्व्वभूतेषु पापकम्। कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १५॥ विनीतमानमोहश्च बहुसङ्गविवर्ज्जितः। तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्व्वाणमुपपद्यते ॥ १६॥ इदन्तु शृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रिय। धर्म्ममन्ये वित्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ॥ १७॥ धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा

गरीयसी । भूयान् दोषो हि वित्तस्य यश्च धर्मस्तदाश्रय ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमनुपश्यामस्त्वमपि द्रष्टुमर्हसि । वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करम् ॥ १९ ॥ ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्त्वन्तेषु दुर्लभम् । द्रुह्यत प्रैति तत् प्राह प्रतिकूलं यथातथम् ॥ २० ॥ यस्तु संभिन्नवृत्त स्याद्वीतशोकभयो नर । अल्पेन तर्पितो द्रुह्यन् भृशं हत्वा न बुध्यते ॥ २१ ॥ दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्य दस्युभयादिव । दुर्लभञ्च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वानुतप्यते ॥ २२ ॥ अधन कस्य किं वाच्यो विमुक्त सर्वश. सुखी । देवस्वमुपादायैव धनेन न सुखी भवेत ॥ २३ ॥ तत्र गाथा यज्ञगीता कीर्त्तयन्ति पुराविद । त्रयीमपाश्रिता लोके यज्ञसंस्तरकारिकम् ॥ २४ ॥ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्ट पुरुषो रक्षिता च । तस्मात सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं न कामाय हित प्रशस्तम् ॥ २५ ॥ एतस्यार्थे च कौन्तेय धन धनवतास्वर । धाता ददाति मर्त्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत ॥ २६ ॥ तस्मादुध्यन्ति पुरुषा न हि तत कस्यचिद्ध्रुवम् । श्रद्दधानस्ततो लोके दद्याच्चैवं यजेत च ॥ २७ ॥ लब्धस्य त्यागमेवाहुर्न भोगं न च सञ्चयम् । तस्य किं सञ्चयेनार्थं कार्य्यं ज्यायसि तिष्ठति ॥ २८ ॥ ये स्वधर्मादपेतेभ्य प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धय । शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जना ॥ २९ ॥ अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्कर ॥ ३० ॥ लब्धानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अभिमन्यौ हत बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।

धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १ ॥ वसुषेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे । तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २ ॥ न च मुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् । राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारिणम् ॥ ३ ॥ यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्त्तितम् । स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो युधि पातितः ॥ ४ ॥ यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः । कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना । जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् । कीर्य्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ६ ॥ प्राङ्मुखं सीदमानञ्च रथे पररथारुजम् । घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ७ ॥ यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् । बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः । कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९ ॥ येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्त्ती दुरासदः । दग्धश्चास्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ १० ॥ स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् । न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११ ॥ यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् । तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मां मुनिसत्तम ॥ १२ ॥ येन संवर्द्धिता बाला येन स्म परिरक्षिताः ।

समरेष्वपलायिनम्। ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥१८॥ अभिमन्युञ्च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु। प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ १९ ॥ तदाप्रभृति वीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम्। कृष्णञ्च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥२०॥ द्रौपदीञ्चापि दुःखार्त्तां पञ्चपुत्रैर्विनाकृताम्। शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥२१॥ सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः। आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥२२॥ प्रायोपविष्टं जानीध्वमथ मां गुरुघातिनम्। जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ २३ ॥ न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन। शोषयिष्ये प्रियान् प्राणानिहस्थोऽहं तपोधन ॥ २४ ॥ यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः। सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमेवं वादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम्। मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तम ॥ २६ ॥

व्यास उवाच। अतिवेलं महाराज शोकं न कर्त्तुमर्हसि। पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७ ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां ध्रुवाः। बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ २८ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २९ ॥ सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम्। भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः कीर्त्तिर्दक्षे वसति नालसे ॥ ३० ॥ नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः। न च प्रज्ञामर्थेभ्यो न सुखेभ्यो ह्यलं धनम् ॥ ३१ ॥ यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत् कुरु। अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । आर्त्तिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ १ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥२॥ अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृप । संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः ॥३॥

जनक उवाच । आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च । नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥ सुप्रियैरिप्रयोगश्च संप्रयोगश्च विप्रियैः। अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्त्तते । १८ ॥ प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च। प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत् प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्त्तन्ते स्वभावतः । तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्त्तते ॥ २० ॥ आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् । नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ २१ ॥ वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः । श्रीमन्तश्चापरे षण्ढा विचित्रः कालपर्य्ययः ॥ २२ ॥ कुले जन्म तथा वीर्य्यमारोग्यं रूपमेव च। सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३ ॥ सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् । नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितम् ॥ २४ ॥ व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षाश्चापदो विषम् । ज्वरश्च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५ ॥ निर्माणे यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छन्ति सेतुना । दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिष्क्रान्तोऽथ वा पुनः । दृश्यते चाप्यतिक्रामन् निर्मोक्षोऽथ वा पुनः ॥ २६ ॥ दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन् वसुमान् नरः । दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जरान्वितः ॥ २७ ॥ अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः । समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् ॥ २८ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । काष्ठान्यपि हि जीर्य्यन्ते दरिद्राणाञ्च सर्वश ॥ २९ ॥ अहमेतत् करोमीति मन्यते कालचोदितः । यद्यदिष्टमसन्तोषाद्दुरात्मा पापमाचरेत् ॥ ३० ॥ मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः । दृश्यन्ते पुरुषाश्चात्र संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१ ॥ इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह । स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२ ॥ वायुमाकाशमग्निञ्च चन्द्रादित्यावहःक्षपे । ज्योतींषि सरित शैलान् कः करोति बिभर्त्ति च ॥ ३३ ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्त्तते । एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४ ॥ नौषधानि

न मन्त्राय न होमा न पुनर्जपाः । त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ३५ ॥ यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६ ॥ ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः । ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७ ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८ ॥ नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् । पथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृज्जनैः ॥ ३९ ॥ क्वासे क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिह स्थितः । कस्मात् किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ॥ ४० ॥ अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ । पथि सङ्गतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ॥ ४१ ॥ न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः । आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ४२ ॥ कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्म्याणि च समाचरेत् । यजेच्च विद्वान् विधिवत्त्रिवर्गञ्चाप्युपाचरेत् ॥ ४३ ॥ सन्निमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे । जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४४ ॥ आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः । दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४५ ॥ ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च । न मृत्युमतिवर्त्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ४६ ॥ रसायनविदश्चैव सम्प्रयुक्तरसायनाः । दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ४७ ॥ तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः । दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४८ ॥ न ह्यहानि निवर्त्तन्ते न मासा न पुनः समाः । जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४९ ॥ सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः । नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ॥ ५० ॥ देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः । पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५१ ॥ नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् । अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित्

॥ ५२ ॥ क्व नु तेऽद्य पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहः। न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ ॥ ५३ ॥ न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च। आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५४ ॥ चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च। पितृदेवमनुष्याणामानृण्यार्दनसूयकः ॥ ५५ ॥ स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः। आराधयेत् स्वर्गमिमञ्च लोकं परञ्च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५६ ॥ कर्म हि धर्मञ्चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत्। प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५७ ॥ इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु। अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धिर्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५८ ॥ तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि। क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मावमंस्थाः ॥ ५९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। अव्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। ज्ञातिशोकाभिसन्तप्तो धर्मपुत्रः परन्तप। एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २ ॥ सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन। अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना। पर्य्यवर्त्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ४ ॥ अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः। बाल्यात् प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्य

धिकोऽर्जुनात् ॥ ५ ॥ स प्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम्। शैलस्तम्भोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६ ॥ शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रञ्चारुलोचनम्। व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्य्य इवोदिते ॥ ७ ॥

वासुदेव उवाच। मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम्। न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥ ८ ॥ स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने। एवन्ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ॥ ९ ॥ सर्व्वेऽप्यभिमुखाः शूरा विजिता रणशोभिनः। नैषां कश्चित् पृष्ठतो वा पलायन् वापि पातितः ॥ १० ॥ सर्व्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान् युद्धा वीरा महाहवे। शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ ११ ॥ क्षत्रधर्म्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः। प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि। गतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ॥ १२ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। सृञ्जयं पुत्रशोकार्त्तं यथायं नारदोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ सुखदुःखैरहं त्वञ्च प्रजाः सर्व्वाश्च सृञ्जय। अविमुक्ता मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १४ ॥ महाभाग्यं पुरा राज्ञां कीर्त्त्यमानं मया शृणु। गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ १५ ॥ एतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन्। शममानय सन्तापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ १६ ॥ क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमम्। अग्रिमाणां क्षितिभुजामुपाख्यानं मनोहरम् ॥ १७ ॥ आविक्षितं मरुत्तं ये मृतं सृञ्जय शुश्रुम। यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ १८ ॥ देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः। यः स्पर्द्धयाजयच्छक्रं देवराजं पुरन्दरम् ॥ १९ ॥ शक्रप्रियैषी यं विद्वान् प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः। संवर्त्तो याजयामास यवीयान् स बृहस्पतेः ॥ २० ॥ यस्मिन् प्रशासति मही नृपतौ राजसत्तम। अकृष्टपच्या पृथिवी विभाति स्मैव

मालिनी ॥ २१ ॥ आविक्षितस्य वै यज्ञे विश्वेदेवाः सभासदः। मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ २२ ॥ मरुद्गणा मरुत्तस्य यत् सोममपिबंस्तत। देवान्मनुष्यान् गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणा ॥ २३ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रश्चैवातिथिनं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यस्मिन् हिरण्यं ववर्ष मघवा परिवत्सरम् ॥ २५ ॥ सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिपम्। हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिन् जनपदेश्वरे ॥ २६ ॥ कूर्मान् कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्छिशुकानपि। नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २७ ॥ हिरण्यान् पातितान् दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान्। सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मयदथोऽतिथिः ॥ २८ ॥ तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृतं कुरुजाङ्गले। ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् ॥ २९ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३० ॥ अदक्षिणमयज्वानं चैनं संशाम्य मा शुच। अङ्गं बृहद्रथश्चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३१ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत्। सहस्रञ्च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः ॥ ३२ ॥ ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत्। यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ॥ ३३ ॥ ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत्। शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ॥ ३४ ॥ गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत्। अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ॥ ३५ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः। यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुरा ॥ ३६ ॥ देवान् मनुष्यान् गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणा। न जातो जनिता चान्यः पुमान् यस्तत् प्रदास्यति। यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ३७ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३८ ॥ शिबि

शैब्यमौशीनरञ्चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्व्वाञ्चर्म्मवत् समवेष्टयत् ॥ ३९ ॥ महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् । एकच्छत्रां महीञ्चक्रे जैत्रेणैकरथेन च ॥ ४० ॥ यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह । तावतीः प्रददौ गाः स शिविरौशीनरोऽध्वरे ॥ ४१ ॥ न वोढारं धुरन्तस्य कञ्चिन्मेने प्रजापतिः । न भूतं न भविष्यञ्च सर्व्वराजसु सृञ्जय ॥ ४२ ॥ अन्यत्रौशीनराच्छैव्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥४३॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४ ॥ भरतञ्चैव दौष्मन्तिं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्चयम् ॥ ४५ ॥ यो बद्ध्वा त्रिंशतश्चाश्वान् देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिञ्च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४६ ॥ अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । इष्टवान् स महातेजा दौष्मन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४७ ॥ भरतस्य महत् कर्म्म सर्व्वराजसु पार्थिवाः । खं मर्त्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४८ ॥ परं सहस्राद्यो बद्धान् हयान् वेदीं विचित्य च । सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४९ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५० ॥ रामं दाशरथिञ्चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय । योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ५१ ॥ विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् । सर्व्वस्यासीत् पितृसमो रामो राज्यं यदन्वशात् ॥ ५२ ॥ कालवर्षी च पर्ज्जन्यः सस्यानि समुपादयत् । नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५३ ॥ प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदहत् । नचा भयं न ह्यासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५४ ॥ आसन् वर्षसहस्रिण्यस्तथा पुत्रसहस्रिकाः । अरोगाः सर्व्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५५ ॥ नान्योन्येन विवादोऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् । धर्म्मनित्याः प्रजा ह्यासन्

रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५६ ॥ सन्तुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः। नरा सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ॥५७॥ नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः। सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५८ ॥ स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः। दशाश्वमेधान् जारुथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५९ ॥ युवा श्यामो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथपः। आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ ६० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥६१॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६२ ॥ भगीरथञ्च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ६३ ॥ असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः। अजयद्वाहुवीर्य्येण भगवान् पाकशासनः ॥ ६४ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः। ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५ ॥ सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः। शतं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममालिन ॥ ६६ ॥ सहस्रमश्वा एकैक हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः। गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६७ ॥ उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह। गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत् पुरा ॥ ६८ ॥ भूरिदक्षिणमैक्ष्वाकं यजमानं भगीरथम्। त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६९ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७० ॥ दिलीपञ्च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ७१ ॥ य इमां वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः। ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ७२ ॥ यस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः। सहस्रं वारणान् हैमान् दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः

श्रीमान् हिरण्मय । तं देवा कर्म्म कुर्वाणा शक्राद्या उपायन् ॥ ७४ ॥ चषाले यस्य सौवर्णे तस्मिन् यूपे हिरण्मये । ननृतु-र्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ ७५ ॥ अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ७६ ॥ एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे । यस्येभा हेमसञ्छन्ना पथि मत्ता स्म शेरते ॥ ७७ ॥ राजानं शतधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् । येऽपश्यन् सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७८ ॥ त्रय शब्दा न जीर्य्यन्ते दिलीपस्य निवेशने । स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति वै त्रयः ॥ ७९ ॥ स चे-न्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्र-मनुतप्यथाः ॥ ८० ॥ मान्धातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥ ८१ ॥ सम्वृद्धो युव-नाश्वस्य जठरे यो महात्मनः । पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोक-विजयी नृपः ॥ ८२ ॥ यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् । अन्योऽन्यमब्रुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ८३ ॥ मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत । मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ८४ ॥ ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः । तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ८५ ॥ तं पिबन् पाणिमिन्द्रस्य शतमह्ना व्यवर्द्धत । स आसीत् द्वादशसमो द्वादशा-हेन पार्थिव ॥ ८६ ॥ तमिमं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत । धर्म्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८७ ॥ यश्चाङ्गारन्तु नृपतिं मरुत्तमसितङ्गयम् । अङ्गं बृहद्रथञ्चैव मान्धाता समरे-ऽजयत् ॥ ८८ ॥ यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत । विस्फारै-र्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ८९ ॥ यत्र सूर्य्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ९० ॥ अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च । अददद्रोहिता-

न्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विशाम्पते ॥ ९१ ॥ हैरण्यान् योजनोत्सेधानायतान् दशयोजनम्। अतिरिक्तान् द्विजातिभ्यो व्यभजंस्तितरे जनाः ॥ ९२ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ ९३ ॥ ययातिं नाहुषञ्चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय। स इमां पृथिवीं कृत्स्नां विजित्य सहसागराम् ॥ ९४ ॥ शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम्। ईजानः क्रतुभिर्मुख्यैः पर्य्यगच्छद्वसुन्धराम् ॥ ९५ ॥ इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजपेयशतेन च। तर्पयामास विप्रेन्द्रांस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ९६ ॥ व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान्। व्यभजत् पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९७ ॥ अन्ते तु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान्। पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदार प्राविशद्वनम् ॥ ९८ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९९ ॥ अम्बरीषञ्च नाभागिं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमम् ॥ १०० ॥ यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनाम्। ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ॥ १०१ ॥ नैतत् पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे। इत्यम्बरीषं नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ १०२ ॥ शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च। सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽन्वयुर्दक्षिणायनम् ॥ १०३ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥१०४॥ शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यस्य भार्य्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ १०५ ॥ सहस्रन्तु सहस्राणां यस्यासञ्छशबिन्दवः। हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ १०६ ॥ शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः। कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः ॥ १०७ ॥ रथे रथे शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः। अश्वे अश्वे शतं गावो गवां तद्वदजाविकम् ॥ १०८ ॥

एतद्धनमपर्य्यन्तमश्वमेधे महामखे। शशविन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः
समार्पयत्॥ १०९॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात्
पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ ११०॥ गयञ्चामूर्त्तरयसं मृतं
शुश्रुम सृञ्जय। यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत्॥१११॥
यस्मै वह्निर्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरान् गयः। ददतो मेऽक्षयं वित्तं
धर्मे श्रद्धा च वर्द्धताम्॥ ११२॥ मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादा-
द्धुताशन। लेभे च कामांस्तान् सर्वान् पावकादिति नः श्रुतम्
॥ ११३॥ दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः। अयज-
द्धयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान्॥ ११४॥ शतं गवां सहस्राणि
शतमश्वतराणि च। उत्थायोत्थाय वै प्रादात् सहस्रं परिवत्-
सरान्॥ ११५॥ तर्पयामास सोमेन देवान् वित्तैर्द्विजानपि।
पितृन् स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स पुरुषर्षभः॥ ११६॥ सौवर्णीं
पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम्। दक्षिणामददद्राजा वाजि-
मेधे महाक्रतौ॥ ११७॥ यावत्यः सिकता राजन् गङ्गायाः पुरुष-
र्षभ। तावतीरेव गाः प्रादादामूर्त्तरयसो गयः॥ ११८॥ स
चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्र-
मनुतप्यथाः॥ ११९॥ रन्तिदेवञ्च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय।
सम्यगाराध्य यः शक्राद्वरं लेभे महातपाः॥ १२०॥ अन्नञ्च नो
बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि। श्रद्धा च नो मा व्यगमत् मा च
याचिष्म कञ्चन॥ १२१॥ उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशित-

हानि स्थाल्यश्च पिठराणि च। नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ १२६ ॥ सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे। आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ १२७ ॥ तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः। सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२८ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९ ॥ सगरञ्च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ १३० ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे। नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १३१ ॥ एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत् पुरा। योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १३२ ॥ यः प्रादात् कनकस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम्। पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १३३ ॥ द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान् बहून्। यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १३४॥ खानयामास यः कोपात् पृथिवीं सागराङ्किताम्। यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १३५ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६ ॥ राजानञ्च पृथुं वैण्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय। यमभ्यषिञ्चन् संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १३७ ॥ प्रथयिष्यन्ति वै लोकान् पृथुरित्येव शब्दितः। क्षतात्तो वै त्रायतीति स तस्मात् क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३८ ॥ पृथुं वैण्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन्। ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३९ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु। सर्वा द्रोणदुघा गावो वैण्यस्यासन् प्रशासतः ॥ १४० ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः। यथाभिकाममवसन् क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १४१ ॥ आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः। सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ १४२ ॥ हैरण्यान्त्रिनलोत्सेधान् पर्वता-

नैकविंशतिम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥१४३॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ १४४ ॥ कच्चिदेतन्महाबाहो श्रुतं ते सृञ्जय त्वया । कच्चिन्न मे राजन् वाचमिमां शृणोषि । न चेन्मोघं विप्रलप्तं मयेदं पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्प्रयुक्तम् ॥ १४५ ॥

सृञ्जय उवाच । शृणोमि ते नारद वाचमेतां विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् । राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां कीर्त्त्या युक्तानां शोकनिर्णाशनार्थम् ॥ १४६ ॥ न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे दृष्ट्वैवाहं नारद त्वां विशोकः । शुश्रूषुस्ते वचनं ब्रह्मवादिन्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १४७ ॥ अमोघदर्शिन् मम चेत् प्रसादं सुताघदग्धस्य विभो प्रकुर्य्याः । मृतस्य सञ्जीवनमद्य मे स्यात्तव प्रसादात् सुतसङ्गमश्च ॥ १४८ ॥

नारद उवाच । यस्ते पुत्रो गमितोऽयं विजातः स्वर्णष्ठीवी यमदात् पर्व्वतस्ते । पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणञ्च ॥ १४९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि षोड़शराजिके एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् । पर्व्वतेन किमर्थञ्च दत्तस्तेन ममार च ॥ १ ॥ यदा वर्षसहस्रायु-स्तदा भवति मानवः । कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २ ॥ उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् । कथम्वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर । नारदः पर्व्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्तमौ ॥ ४ ॥ मातुलो भागिनेयश्च

देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ संप्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो
॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो
मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६ ॥ तावुभौ तपसोपेताववनी-
तलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत् पर्य्यधावताम्
॥ ७ ॥ प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः। यो भवेद्धृदि
सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाशुभः। अन्योऽन्यस्य स आख्येयो मृषा
शापोऽन्यथा भवेत् ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोक-
पूजितौ। सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ९ ॥ आवां
भवति वत्स्यावः कञ्चित् कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल
आवयोः प्रगुणो भव। तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार
ह ॥ १० ॥ ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्र-
वीत् परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्यैषा युवां
परिचरिष्यति ॥ ११ ॥ दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता।
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसप्रभा ॥ १२ ॥ परमं सौम्य-
मित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये विप्रावुपचर देववत्
पितृवच्च ह ॥ १३ ॥ सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्म्मचारिणी।
यथानिदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १४ ॥ तस्यास्तेनोप-
चारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्य-
पद्यत ॥ १५ ॥ ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः। यथा
शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः ॥ १६ ॥ न च तं भागि-
नेयाय पर्वताय महात्मने। शशंस हृच्छयं तीव्रं व्रीड्यमानः स
धर्म्मवित् ॥ १७ ॥ तपसा चेङ्गितेनैव पर्वतोऽथ बुबोध तम्।
कामार्त्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ १८ ॥ कृत्वा समय-
मव्यग्रो भवान् वै सहितो मया। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा
यदि वाशुभः ॥ १९ ॥ अन्योऽन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा
कृतम्। भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेव शपाम्यहम् ॥ २० ॥ न हि

कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा। सुकुमार्य्यां कुमार्य्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मचारी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन्। अकार्षीत् समयभ्रंशमावाभ्यां य कृतो मिथः ॥ २२ ॥ शपस्ये तस्मात् सुसंक्रुद्धो भवन्तन्त निबोध मे। सुकुमारी च ते भार्य्या भविष्यति न संशयः ॥ २३ ॥ वानरञ्चैव ते रूपं विवाहात् प्रभृति प्रभो। संद्रक्ष्यन्ति नरायान्ये स्वरूपेण विनाप्रनम् ॥ २४ ॥ स तद्वाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्व्वतस्तथा। अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ २५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च। युक्तोऽपि नित्यधर्म्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ। प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २७ ॥ पर्व्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः। पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २८ ॥ अथ तामलभत् कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम्। धर्म्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९ ॥ सा तु कन्या यथाशापं नारदन्तं ददर्श ह। पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् ॥ ३० ॥ सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम्। नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थे च भर्त्तारं न चान्यं मनसाप्यगात्। देवं मुनिम्वा यक्षम्वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ३२ ॥ ततः कदाचित् भगवान् पर्व्वतोऽनुचचार ह। वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत् स नारदम् ॥ ३३ ॥ ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्व्वतस्तदा। भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ ३४ ॥ तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्व्वतं नारदस्तदा। कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ३५ ॥ त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि। इत्युक्तेन मया पश्चात् शप्तस्त्वमपि मत्सरात् ॥ ३६ ॥ अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह। तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान्। निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ३७ ॥

श्रीमद्दं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम्। सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया ॥ ३८ ॥ तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम्। अब्रवीत्तव भर्त्तैव नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३९ ॥ ऋषिः परमधर्म्मात्मा नारदो भगवान् प्रभुः। तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ॥ ४० ॥ सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना। शापदोषञ्च तं भर्त्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता। पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान् ॥ ४१ ॥

वासुदेव उवाच। प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः। एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्तं नरोत्तम ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत। भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसम्भवम् ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु स मुनिर्धर्म्मराजेन नारदः। आचचक्षे यथावृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ २ ॥

नारद उवाच। एवमेतन्महाबाहो यथायं केशवोऽब्रवीत्। कार्य्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३ ॥ अहञ्च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुनिः। वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयताम्वरम् ॥ ४ ॥ तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्म्मणा। सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च। पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६ ॥ आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ। उषितौ समये ब्रह्मंस्तद्विचिन्तय साम्प्रतम् ॥ ७ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् पर्वतं शुभदर्शनम्। सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८ ॥ वरेण

च्छन्दातां राजा लभतां यद्यदिच्छति। आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९ ॥ तत आहूय राजानं सृञ्जयं जयतां वरम्। पर्व्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ॥ १० ॥ प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैर्भवदार्ज्जवसम्भृतैः। आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ११ ॥ देवानामविहिंसायां न भवेन्मानुषैश्चयम्। तद्गृहाण महाराज पूजार्हौ नो मतो भवान् ॥ १२ ॥

सृञ्जय उवाच। प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम। एष एव परो लाभो निवृत्तो मे महाफलः ॥ १३ ॥ तमेवंवादिनं भूयः पर्व्वतः प्रत्यभाषत। वृणीष्व राजन् सङ्कल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ १४ ॥

सृञ्जय उवाच। अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्य्यवन्तं दृढ़व्रतम्। आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५ ॥

पर्व्वत उवाच। भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति। देवराजाभिभूत्यर्थं सङ्कल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६ ॥ ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति पुत्रस्तव भविष्यति। रक्ष्यः देवराजात् स देवराजसमद्युतिः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्व्वतस्य महात्मनः। प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८ ॥ आयुष्मान् मे भवेत् पुत्रो भवतस्तपसा मुने। न च तं पर्व्वतं किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९ ॥ तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव च। स्मर्त्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतम् ॥ २० ॥ अहन्ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशङ्गतम्। पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥२१॥ एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम्। सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ २२ ॥ सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित् कालपर्य्यये। जज्ञे पुत्रो महावीर्य्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३ ॥ ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम्। बभूव काञ्चनष्ठीवी तथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४ ॥ तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरु-

सत्तम। बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितः ॥ २५ ॥ ततस्त्वभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः। कुमारस्यान्तरप्रेप्सुर्बभूव बलवृत्रहा ॥ २६॥ चोदयामास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्त्तिमत् स्थितम्। व्याघ्रो भूत्वा जहीमन्तु राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७ ॥ महद्ध किल कार्य्येण मामेषोऽभिभविष्यति। सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरञ्जय। कुमारमन्तरप्रेप्सुर्नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९ ॥ सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम्। हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह ॥ ३० ॥ ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्ज्जने वने। धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीड़ार्थं पर्य्यधावत ॥ ३१ ॥ पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः। सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलम् ॥ ३२ ॥ स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः। व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे ॥ ३३ ॥ हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत। शार्द्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४ ॥ धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदन्त्याः परमार्त्तवत्। अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५ ॥ स ददर्श शयानन्तं गतासुं पीतशोणितम्। कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ३६ ॥ सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपीड़ितमानसः। पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्य्यदेवयदातुरः ॥ ३७ ॥ ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्षिताः। अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ३८ ॥ ततः स राजा सस्मार मामेव गतमानसः। तदाहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ३९ ॥ मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः। यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४० ॥ सञ्जीवितश्चापि पुनर्वासवानुमते तदा। भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ४१ ॥ तत ऊर्द्धं कुमारस्तु स्वर्णष्ठीवी महायशाः। चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्य्यवान् ॥ ४२ ॥ कारयामास राज्यञ्च

पितरि स्वर्गते नृप । वर्षाणां शतमेकन्तु सहस्रं भीमविक्रमः ॥४३॥ तत ईजे महायज्ञैर्वेह्वभिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४ ॥ उत्पाद्य च बहून् पुत्रान् कुलसन्तानकारिणः । कालेन महता राजन् कालधर्म्ममुपेयिवान् ॥ ४५ ॥ स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्त्तय । यथा मां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६ ॥ पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह । इष्ट्वा पुण्यैर्म्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि स्वर्णष्ठीविसम्भवोपाख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तूष्णींभूतन्तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् । तपस्वी धर्म्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

व्यास उवाच । प्रजानां पालनं धर्म्मो राज्ञां राजीवलोचन । धर्म्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्म्मानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ अनुतिष्ठस्व तद्राजन् पितृपैतामहं पदम् । ब्राह्मणेषु तपो धर्म्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ३ ॥ तत् प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ । तस्य धर्म्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४ ॥ यः स्वयं प्रतिहन्ति स्म शासनं विषये रतः । स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५ ॥ प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्य्यान्मोहवशङ्गतः । भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ॥ ६ ॥ पापान् सर्व्वैरुपायैस्तान् नियच्छेद्घातयीत वा । अतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ७ ॥ धर्म्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत् स धर्म्महा । ते त्वया धर्म्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्म्मे वर्त्तमानस्त्वं किन्नु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्म्मतः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न तेऽभिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।

अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदाम्वर ॥ १० ॥ मया त्ववध्या बहवो घातिता राज्यकारणात्। तानि कर्माणि मे ब्रह्मन् दहन्ति च पचन्ति च ॥ ११ ॥

व्यास उवाच। ईश्वरो वा भवेत् कर्त्ता पुरुषो वापि भारत। हठो वा वर्त्तते लोके कर्मजम्वा फलं स्मृतम् ॥ १२ ॥ ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत। कुरुते पुरुषः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १३ ॥ यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्वृक्षं परशुना वने। छेत्तुरेव भवेत् पापं परशोर्न कथञ्चन ॥ १४ ॥ अथ वा तदुपादानात् प्राप्नुयात् कर्मणः फलम्। दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १५ ॥ न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलम्। प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ १६ ॥ अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्मणोः शुभपापयोः। न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतम् ॥ १७ ॥ न हि कश्चित् क्वचिद्राजन् दिष्टात् प्रतिनिवर्त्तते। दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १८ ॥ यदि वा मन्यसे राजन् हठमेकं प्रतिष्ठितम्। एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥१९॥ अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्त्तव्या शुभपापयोः। अभिपन्नमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥ २० ॥ तथापि लोके कर्माणि समावर्त्तन्ति भारत। शुभाशुभफलञ्चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २१ ॥ एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकम्। त्यज त्वं राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ २२ ॥ स्वधर्मे वर्त्तमानस्य सापवादेऽपि भारत। एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥ २३ ॥ विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणाम्। शरीरवांस्तानि कुर्य्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २४ ॥ तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि। प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा । श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ॥ १ ॥ क्षत्रियाश्च महात्मानः सम्बन्धिसुहृदस्तथा । वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ॥ २ ॥ बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः । घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३ ॥ तांस्तादृशानहं हत्वा धर्म्मनित्यान्महीक्षितः । असकृत् सोमपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ४ ॥ दह्याम्यनिशमद्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः । हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशःपरान् । कोटिशश्च नरानन्यान् परितप्ये पितामह ॥ ६ ॥ का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति । विहीनानान्तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७ ॥ अस्मानन्तकरान् घोरान् पाण्डवान् वृष्णिसंहतान् । आक्रोशन्त्यः कृशा दीनाः प्रपतिष्यन्ति भूतले ॥ ८ ॥ अपश्यन्त्यः पितॄन् भ्रातॄन् पतीन् पुत्रांश्च योषितः । त्यक्त्वा प्राणान् स्त्रियः सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९ ॥ वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः । व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ १० ॥ यद्वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् । नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव ह ॥ ११ ॥ शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम । आश्रमाणां विशेषांस्त्वमथाचक्ष्व पितामह ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा । निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १३ ॥

व्यास उवाच । मा विषादं कृथा राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् । स्वधर्म्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १४ ॥ काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्याञ्च महद्यशः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ १५ ॥ न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमावपि । कालः पर्य्यायधर्म्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ १६ ॥ न

तस्य मातापितरौ नानुग्राह्यौ हि कथन। कर्मसाक्षी प्रजाना यस्तेन कालेन सङ्गता ॥ १७ ॥ हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ। यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम ॥ १८ ॥ कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः। सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम ॥ १९ ॥ तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय। विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशं गताः ॥ २० ॥ आत्मनश्च विजानीहि नियतं व्रतशासनम। यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ २१ ॥ त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं तथा चेष्टयितुर्वशे। कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं चेष्टते जगत ॥ २२ ॥ पुरुषस्य हि दृष्ट्वा मानुत पत्तिमनिमित्ततः। यदृच्छया विनाशश्च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ २३ ॥ व्यलीकमपि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव। तदर्थमिष्यते राजन् प्राय यिश्चित्तं तदाचर ॥ २४ ॥ इदन्तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा। असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ २५ ॥ तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत समुच्छ्रयः। युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंश दभवत किल ॥ २६ ॥ एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम्। जघ्नुर्दैत्यांस्तथा देवास्त्रिदिवञ्चाभिलेभिरे ॥ २७ ॥ तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः। संश्रिता दानवाना वै साह्याय्यं दर्पमोहिताः ॥ २८ ॥ शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत। अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ २९ ॥ धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्त्तकाः। हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ॥ ३० ॥ एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम। कुलं हत्वा च राष्ट्रं च न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप। धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ ३२ ॥ तस्मात संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव। देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ ३३ ॥ न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ। भ्रातृनाश्वासयैतांश्च

सुहृदय परन्तप ॥ ३४ ॥ यो हि पापसमारम्भे कार्य्ये तद्भावभावितः । कुर्व्वन्नपि तथैव स्यात् कृत्वा च निरपत्रपः ॥ ३५ ॥ तस्मिंस्तत् कलुषं सर्व्वं समाप्तमिति शब्दितम् । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्म्मणः ॥ ३६ ॥ त्वन्तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छमानः कर्म्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥३७॥ अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ ३८ ॥ मरुद्भिः सह जित्वारीन् भगवान् पाकशासनः । एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ ३९ ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान् प्राप्य सुखोदयान् । मरुद्गणैर्वृतः शक्रः शुशुभे भावयन् दिशः ॥ ४० ॥ स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् । ऋषयः पर्य्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ ४१ ॥ सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निर्ज्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ४२ ॥ तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन् सुहृद्वृतः । भ्रातॄन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ४३ ॥ बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् । रञ्जयन् प्रकृतीः सर्व्वा परिपाहि वसुन्धराम् ॥ ४४ ॥ कुमारो नास्ति येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय । कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥४५॥ एवमाश्वासनं कृत्वा सर्व्वराष्ट्रेषु भारत । यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ४६ ॥ अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । स्वकर्म्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ४७ ॥ अवाप्तः क्षत्रधर्म्मस्ते राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । रक्षस्व धर्म्मं कौन्तेय श्रेयान् यः प्रेत्य भारत ॥ ४८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः।
किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

व्यास उवाच। अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिसिद्धानि चाचरन्। प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानुवर्त्तयन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्यत। तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्त्यपि ॥ ३ ॥ परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मघ्नो यश्च कुत्सकः। दिधिषूपपतिर्यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥४॥ अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा। अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५ ॥ ग्रामघाती च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी। यश्चाग्नीन् परिसृत्वेत तथैव ब्रह्मविक्रयी ॥ ६ ॥ शुद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः। वृथा पशुसमालम्भी वह्निदाहस्य कारकः ॥ ७ ॥ अनृतेनोपवर्त्ती च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा। एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ८ ॥ अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे। लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया। अयाज्ययाजनञ्चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १० ॥ शरणागतसन्त्यागो भृत्यस्याभरणन्तथा। रसानां विक्रयश्चापि तिर्य्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११ ॥ आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः। अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यदेयानि भारत ॥ १२ ॥ दक्षिणानामदानञ्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणम्। सर्वाण्येतान्यकार्य्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १३ ॥ पित्रा विवदते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः। अप्रजायन्नरव्याघ्र भवत्यधार्मिको नरः ॥१४॥ उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च। यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ १५ ॥ एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः। येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शृणु ॥ १६ ॥ प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७ ॥ इति चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु

पठ्यते। वेदप्रमाणविहितं धर्मञ्च प्रब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम्। न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९ ॥ प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि। अदिष्टितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम्। प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ २१ ॥ गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम्। उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२ ॥ स्तेयं कुर्वंस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निषिध्यते। बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणस्तेय आददानो न दुष्यति। स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २४ ॥ प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च। गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५ ॥ नावर्त्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथञ्चन। आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६ ॥ पारिविस्तृन्तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा। भिक्षिते पारदार्येऽपि तद्धर्मस्य न दूषकम् ॥ २७ ॥ वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्य्यान्न कारयेत्। अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः ॥ २८ ॥ अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम्। सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यञ्चा प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका। अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ॥ ३० ॥ तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान्। असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान्। वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१ ॥ उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति। प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

व्यास उवाच। तपसा कर्म्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत। पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्त्तते ॥ १ ॥ एककालन्तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्म्मकृत्। कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २ ॥ अनसूयुरधःशायी कर्म्म लोके प्रकाशयन्। पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥४॥ जपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्। सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५ ॥ धनम्वा जीवनायालं गृहम्वा सपरिच्छदम्। मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ६ ॥ षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः। मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः। तथैवोपवसन्राजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ॥ ८ ॥ क्रतुना चाश्वमेधेन पूयेत नात्र संशयः। ये चाप्यवभृथस्नाताः केचिदेवंविधा नराः ॥ ९ ॥ ते सर्वे धूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः। ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १० ॥ गवां शतसहस्रन्तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत्। ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ११ ॥ कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात् पञ्चविंशतिम्। दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ १२ ॥ गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये। साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ १३ ॥ शतं वै यस्तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। नियतेभ्यो महीपाल स च पापात् प्रमुच्यते ॥ १४ ॥ मनोरथन्तु यो दद्यादेकस्या अपि भारत। न कीर्त्तयेत दत्त्वा यः स च पापात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सुरापानं सकृत् कृत्वा योऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्। स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १६ ॥ मरुत्प्रपातं प्रपतन् ज्वलनम्वा समाविशन्। महाप्रस्थानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७ ॥ बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः

पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्राह्मणः श्रुतिः ॥ १८ ॥
भूमिप्रदानं कुर्य्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः । पुनर्न च पिबेद्राजन्
संस्कृतः स च शुध्यति ॥ १९ ॥ गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमभि-
सम्विशेत् । अवकृत्यात्मनः शेफं प्रव्रजेदूर्द्ध्वदर्शनः ॥ २० ॥ शरी-
रस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्म्मणोऽशुभात् । कर्म्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते
यताः सम्वत्सरं स्त्रियः ॥ २१ ॥ महाव्रतञ्चरेद्यस्तु दद्यात् सर्व्वस्व-
मेव तु । गुर्व्वर्थे वा हतो युद्धे मुच्यते कर्म्मणोऽशुभात् ॥ २२ ॥
अनृतेनोपवर्त्ती चेत् प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । उपाहृत्य प्रियं तस्मै
तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ अवकीर्णी निमित्तन्तु ब्रह्महत्या-
व्रतञ्चरेत् । गोचर्म्मवासाः षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २४ ॥
परदारापहारी तु परस्यापहरन् वसु । सम्वत्सरं व्रती भूत्वा
तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २५ ॥ धनन्तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्
समं वसु । विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २६ ॥
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण संयतात्मा व्रती स्थितः । परिवेत्ता भवेत् पूतः
परिवित्तिस्तथैव च ॥ २७ ॥ निवेश्यन्तु पुनस्तेन सदा तारयते
पितॄन् । न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २८ ॥
भोजनं ह्यन्तरायुक्तं चातुर्मास्ये विधीयते । स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति
इति धर्म्मविदो विदुः ॥ २९ ॥ स्त्रियस्त्वाशङ्किता पापा नोपगम्या
विजानता । रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं यथा ॥ ३० ॥
पादजोच्छिष्टकांस्यं यत् गवाघ्रातमथापि वा । गण्डूषोच्छिष्टमपि
वा विशुद्ध्येद्दशभिस्तु तत् ॥ ३१ ॥ चतुष्पात् सकलो धर्म्मो ब्राह्मणस्य
विधीयते । पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्म्मो विधीयते ॥ ३२ ॥ तथा
वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते । विद्यादेवं विधेनैषां गुरु-
लाघवनिश्चयम् ॥ ३३ ॥ तिर्य्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्वेतरान्
बहून् । त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात् कर्म्म च प्रथयन्नर ॥ ३४ ॥ अगम्या-
गमने राजन् प्रायश्चित्तं विधीयते । आर्द्रवस्त्रेण षण्मासान् विहार्य्यं

भक्तमायिना ॥ ३५ ॥ एष एव तु सर्व्वेषामकार्य्याणां विधिर्भवेत्। ब्रह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥३६॥ सावित्रीमप्यधीयीत शुचौ देशे मिताशनः। अहिंसो मन्दको जल्पो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३७ ॥ अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशां स्वपन्। त्रिरह्नि त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥ ३८ ॥ स्त्रीशूद्रं पतितञ्चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः। पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवं व्रती द्विजः ॥ ३९ ॥ शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकम्। अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्त्ता लभते फलम् ॥४०॥ तस्माज्ज्ञानेन तपसा कर्म्मणा च फलं शुभम्। वर्द्धयेदशुभं कर्त्ता यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ४१ ॥ कुर्य्याच्छुभानि कर्म्माणि निवर्त्तेत् पापकर्म्मणः। दद्यान्नित्यञ्च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥४२॥ अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम्। महापातकवर्ज्जन्तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४३ ॥ भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च। अज्ञानज्ञानयो राजन् विहितान्यनुजानतः ॥४४॥ जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत। अज्ञानात् स्खलको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥४५॥ शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितम्। आस्तिके श्रद्दधाने च विधिरेष विधीयते ॥ ४६ ॥ नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन। दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४७ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्म्मो धर्म्मभृतांवर। सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखेप्सुना ॥ ४८ ॥ स राजन् मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्व्वेण हेतुना। प्राणार्थम्वा धनेनैषामथ वा नृपकर्म्मणा ॥ ४९ ॥ अथ वा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरिष्यसि। मा त्वेवानार्य्यजुष्टेन मन्युना निधनं गमः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो भगवता धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ ५१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यञ्च किञ्चिद्देयं प्रशस्यते। किञ्च पात्रमपात्रम्वा तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १॥

व्यास उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। सिद्धानाञ्चैव सम्वादं मनोश्चैव प्रजापतेः॥ २॥ ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य परं विभुम्। धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम्॥ ३॥ कथमन्नं कथं पात्रं, दानमध्ययनं तपः। कार्य्याकार्य्यञ्च यत् सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते॥ ४॥ तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्। शृणुध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः॥ ५॥ अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च। आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः॥ ६॥ दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च भरणीभृतः। सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च॥ ७॥ देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च। एतानि शीघ्रं पुनन्ति कुर्वन्त्याशु न संशयः॥ ८॥ न गर्वेण भवेत् प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः। दीर्घमायुरयेच्छन्ति विरात्रञ्चोष्णपो भवेत्॥ ९॥ अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः। अहिंसा सत्यमक्रोध इज्या धर्मस्य लक्षणम्॥ १०॥ य एव धर्मः सोऽधर्मो देशे काले प्रतिष्ठितः। आदानमनृतं हिंसा धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः॥ ११॥ द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम्। अप्रवृत्तिं प्रवृत्तिञ्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः॥ १२॥ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम्। अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च। एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा॥ १३॥ दैवञ्च दैवसंयुक्तं प्राणाश्च प्राणदश्च। अमीमांसापूर्वकरणात् शुभानां शुभं फलम्॥ १४॥ ज्ञातं भवति सन्देहादिह दृष्टार्थमेव च। अमीमांसापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधीयते॥ १५॥ क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभि। शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये॥ १६॥ तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति॥ १७॥ जपधारणमेकानां इष्टानां नराधिप।

विशुध्येदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्रे तु पुरोहितः ॥ १८ ॥ अयं प्रोक्तं प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नरः । शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ॥ १९ ॥ जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः । वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥ २० ॥ दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः । यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ २१ ॥ अनड्वान् मृत्तिका चैव तथा क्षुद्रपिपीलिकाः । श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ २२ ॥ अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः । चतुष्पात् कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ २३ ॥ भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः प्लवा बकाः । काको मद्गुश्च गृध्रश्च श्येनोलूकस्तथैव च ॥ २४ ॥ क्रव्यादा दंष्ट्रिणः सर्वे चतुष्पात् पक्षिणश्च ये । येषाञ्चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ २५ ॥ एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि । मानुषीणां मृगीणाञ्च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २६ ॥ प्रेतान्नं सूतिकान्नञ्च यच्च किञ्चिदनिर्दिशम् । अभोज्यञ्चाप्यपेयञ्च धेन्वा दुग्धमनिर्दशम् ॥ २७ ॥ राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः ॥ २८ ॥ विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियम् । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितान्नञ्च सर्वशः ॥ २९ ॥ दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तक्ष्णश्चर्मावकर्त्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ॥ ३० ॥ चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा । गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनां तथा ॥ ३१ ॥ परिवित्तीनां पुंसाञ्च वन्दिद्यूतविदान्तथा । वामहस्ताहृतं यान्नं भर्त्ता पर्युषितञ्च यत् ॥ ३२ ॥ सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितञ्च यत् । पिष्टस्य चेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ॥ ३३ ॥ सक्तुधानाकरम्भाणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः । पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथाहृताः ॥ ३४ ॥ अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः । देवतान्मनुष्यांश्च पितॄन् यज्ञांश्च देवता ॥ ३५ ॥ पूजयित्वा ततः

पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति। यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्वे गृहे वसेत् ॥ ३६ ॥ एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः सम्वसन् धर्म्ममाप्नुयात्। न दद्यात् यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे ॥ ३७ ॥ न नृत्यगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः। न मत्ते चैव नोन्मत्ते न स्तेने न च कुत्सके ॥ ३८ ॥ न वाग्मिने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने। न दुर्ज्जने दौष्कुले वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः ॥ ३९ ॥ न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्ज्जिते। असम्यक् चैव यद्दत्तमसम्यक् च प्रतिग्रहः। उभयं स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ४० ॥ यथा खदिरमालम्ब्य शिलाम्वाप्यर्णवन्तरन्। मज्जेत मज्जतस्तद्वद्दाता यश्च प्रतिग्रही ॥ ४१ ॥ काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते। तपःस्वाध्यायचारित्रै रेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ४२ ॥ कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथापयः। आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ४३ ॥ निर्म्मन्त्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः। अनुक्रोशात् प्रदातव्यं हीनेष्वव्रतिकेषु च ॥ ४४ ॥ न वै देयमनुक्रोशात् दीनायातुरकेष्वपि। आप्ताचरित इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ४५ ॥ निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्ज्जिते। भवेदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा ॥ ४६ ॥ यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः। ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ ४७ ॥ यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला। शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्म्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४८ ॥ ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्ज्जलः। यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४९ ॥ देवतानां पितृणाञ्च हव्यकव्यविनाशकः। शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान् प्राप्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर। समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने। राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १ ॥ आपत्सु च यथा नीतिः प्रणेतव्या द्विजोत्तम। धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ २ ॥ प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्द्धिता। कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ३ ॥ धर्मचर्य्या च राज्यञ्च नित्यमेव विरुध्यते। एवं मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच महाराजो व्यासो वेदविदांवरः। नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप। प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६ ॥ स ते धर्मरहस्येषु संशयान् मनसि स्थितान्। छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी। साक्षाद्ददर्श यो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ८ ॥ बृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीनसकृत् प्रभुः। तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९ ॥ उशना वेद यत् शास्त्रं यच्च देवगुरुर्द्विजः। तच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान् कुरुसत्तम ॥ १० ॥ भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान्। प्रतिपेदे महाबाहुर्वशिष्ठाच्चरितव्रत. ॥ ११ ॥ पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम्। अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥१२॥ मार्कण्डेयमुखात् कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान्। रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि। यथानपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ॥ १४ ॥ यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः। यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५ ॥ स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित्। तमभ्येहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामति. । उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। वैशसं सुमहत् कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणम्। आगस्कृत् सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८ ॥ घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम्। उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया। पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महामतिः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच। नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके त्वं कर्त्तुमर्हसि। यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः। पर्ज्जन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना उपासते ॥ २२ ॥ हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नञ्चैव समागतम्। चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रन्ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३ ॥ प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम्। नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४ ॥ सुहृदामस्मदादीनां द्रौपद्याश्च परन्तप। कुरु प्रियमभिप्रेत लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः। हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २६ ॥ सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम्। द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः। व्यजहान्मानसं दुःखं सन्तापञ्च महायशाः ॥ २८ ॥ श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः। व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत् पाण्डुनन्दनः ॥ २९ ॥ स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः। धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३० ॥ प्रविविक्षुः स धर्म्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अर्च्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१ ॥ ततो नवं रथं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम्। युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैः स्तूयमानस्तु वन्दिभिः। आरुरोह रथं

सोमोऽमृतमयं यथा॥ ३३॥ जग्राह रश्मीन् कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रम। अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत्॥ ३४॥ ध्रियमाणञ्च तच्छत्रं पाण्डुरं रथमूर्द्धनि। शुशुभे तारकाकीर्णं सितमभ्रमिवाम्बरे॥ ३५॥ चामरव्यजने तस्य वीरौ जगृहतुस्तदा। चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते॥ ३६॥ ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलङ्कृता। भूतानीव समस्तानि राजन् ददृशिरे तदा॥ ३७॥ आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्मनोजवैः। अन्वयात् पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम्॥ ३८॥ रथं हेममयं शुभ्रं शैव्यसुग्रीवयोजितम्। सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात् कुरून्॥ ३९॥ नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत। अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ॥ ४०॥ कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च। यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः॥ ४१॥ ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलङ्कृताः। पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन्॥ ४२॥ ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः। स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम्॥४३॥ तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि। आकुलाकुलमुत्कृष्टं हृष्टपुष्टजनाकुलम्॥ ४४॥ अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः। नगरं राजमार्गश्च यथावत् समलङ्कृतम्॥ ४५॥ पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी। संस्कृतो राजमार्गोऽभूत् धूपनैश्च प्रधूपितः॥ ४६॥ अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पप्रियङ्गुभिः। माल्यदामभिरासक्तैराजवेश्माभिसम्वृतम्॥ ४७॥ कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढाः। कन्याः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र ह॥ ४८॥ तथास्वलङ्कृतं द्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः। स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः॥ ४९॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्य
पुरप्रवेशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥

वैशम्पायन उवाच। प्रवेशेन तु पार्थानां जनानां पुरवासिनाम्। दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ॥ १ ॥ स राजमार्गः शुशुभे समलङ्कृतचत्वरः। यथा चन्द्रोदये राजन् वर्द्धमानो महोदधिः ॥ २ ॥ गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च। प्राकम्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३ ॥ ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम्। भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ ॥ धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान्। उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५ ॥ तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्य्या च भाविनि। इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ६ ॥ प्रशंसावचनैस्तासां मिथः शब्दैश्च भारत। प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत् समाकुलम् ॥ ७ ॥ तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः। अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म च ॥ ८ ॥ ततः प्रकृतयः सर्व्वाः पौरजानपदास्तदा। ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रून् शत्रुनिसूदन। दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्म्मेण च बलेन च ॥ १० ॥ भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम्। प्रजाः पालय धर्म्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ॥ ११ ॥ एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः। आशीर्वादान् द्विजैरुक्तान् प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ १२ ॥ प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम्। श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात् पश्चादवातरत् ॥ १३ ॥ प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान् दैवतान्यभिगम्य च। पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्व्वशः ॥ १४ ॥ निश्चक्राम ततः श्रीमान् पुनरेव महायशाः। ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ॥ १५ ॥ स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः। शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ १६ ॥ तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्द्विजान्। धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७ ॥ सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा।

गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १८ ॥ ततः पुण्याह-घोषोऽभूत् दिवं स्तब्ध्वेव भारत। सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९ ॥ हंसवन्नेदुषां राजा द्विजानां तत्र भारतीम्। शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षराम् ॥ २० ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानाञ्च मनोरमः। जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१ ॥ निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः। राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः। साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३ ॥ वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः। परं सहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ॥ २४ ॥ स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनाम्। अनामन्त्र्यैव तान् विप्रांस्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५ ॥

चार्वाक उवाच। इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि। धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६ ॥ किन्तेन स्यादि कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम्। घातयित्वा गुरूंश्चैव मतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७ ॥ इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः। विव्यथुर्युक्तमुद्यैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः। व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन् विशाम्पते ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः। प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक् कर्त्तुमर्हथ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशाम्पते। ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१ ॥ जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा। ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। एष दुर्य्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः।

परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३ ॥ न वयं ब्रूम धर्मात्मन् व्येतु ते भयमीदृशम् । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे हुङ्कारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५ ॥ स पपात विनिर्द्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् । महेन्द्राशनिनिर्द्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६ ॥ पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि चार्व्वाकवधे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह । उवाच देवकीपुत्रः सर्व्वदर्शी जनार्द्दनः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्च्चनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ २ ॥ पुरा कृतयुगे राजंश्चार्व्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेपे महाबाहो बदर्य्यां बहुवार्षिकम् ॥ ३ ॥ वरेण च्छन्द्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्व्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४ ॥ द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् । अभयं सर्व्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥ ५ ॥ स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्म्मा महाबलः ॥ ६ ॥ ततो देवाः समेताश्च ब्रह्माणमिदमब्रुवन् । वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ७ ॥ तानुवाचाव्ययो देवो विहितस्तत्र वै मया । यथास्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ॥ ८ ॥ राजा दुर्य्योधनो नाम सखास्य भविता नृषु । तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ८ ॥ तत्र नं रुषिता

विप्रा विप्रकारमर्षपिता । भच्चन्ति वाग्बला पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ १० ॥ स एष निहत श्चेते ब्रह्मदण्डेन राक्षस । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ हतास्ते च्चत्र धर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव । स्वर्गताश्च महात्मानो वीरा च्चत्रियपुङ्गवा ॥ १२ ॥ स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तेऽभूद्‌ग्लानिरच्युत । शत्रून् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च परिपूजय । १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवधोपायकथने एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वर । काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत परमासने ॥ १ ॥ तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शुभे । सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिन्दमौ ॥ २ ॥ मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ । निषीदतु र्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयो ॥ ३ ॥ दान्ते सिंहासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते । पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४ ॥ सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरव । निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ युयुत्सु सञ्जयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी । धृतराष्ट्रो यतो राजा तत सर्वे समाविशन् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेता सुमनसोऽस्पृशत् । स्वस्तिकानक्षतान् भूमिं सुवर्णं रजतं मणिम् ॥ ७ ॥ तत प्रकृतय सर्वा पुरस्कृत्य पुरोहितम् । ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमङ्गलम् ॥ ८ ॥ पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भारसम्भृतम् ॥ ९ ॥ काञ्चनोदुम्बरास्तत्र राजता पृथिवीमया । पूर्णा कुम्भा सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसम् ॥ १० ॥ शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिषी । स्रुव औदुम्बर शङ्खास्तथा

हेमविभूषित ॥ ११ ॥ दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहित । प्रागुदक्प्रवने वेदीं लक्षणेनोपलिप्य च ॥ १२ ॥ व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३ ॥ उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजाम् । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ तत उत्थाय दाशार्ह शङ्खमादाय पूजितम् । अभ्यषिञ्चत पतिं पृथ्व्या कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । धृतराष्ट्रश्च राजर्षि सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥१५॥ अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभि सह पाण्डव । पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत ॥ १६ ॥ ततोऽनुवादयामास पणवानकदुन्दुभीन् । धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मत । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिण ॥ १७ ॥ ततो निष्कसहस्रेण,ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयत् । वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १८ ॥ ते प्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्यूचुर्जयमेव च । हंसा इव च नर्द्दन्त प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥ युधिष्ठिर महावाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव । दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ २० ॥ दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डव । त्वञ्चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २१ ॥ मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात् सङ्ग्रामाद्विजितद्विष । क्षिप्रमुत्तरकार्य्याणि कुरु सर्वाणि भारत ॥ २२ ॥ तत प्रत्यर्च्चित सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिर । प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भि सह भारत ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरराज्याभिषेके चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रकृतीनान्तु तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितम्। श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धन्याः पाण्डुसुता नूनं येषां ब्राह्मणपुङ्गवाः। तथ्यान् वाप्यथ वातथ्यान् गुणानाहुः समागताः ॥ २ ॥ अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः। यदेवं गुणसम्पन्नानस्मान् ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रो महाराज पिता मे दैवतं परम्। शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४ ॥ एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत्। अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५ ॥ यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदान्तथा। धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हथ ॥ ६ ॥ एष नाथो हि जगतो भवताञ्च मया सह। अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ॥ ७ ॥ एतन्मनसि कर्त्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम। अनुगम्याश्च तान् राजा यथेष्टं गम्यतामिति ॥ ८ ॥ पौरजानपदान् सर्वान् विसृज्य कुरुनन्दन। यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ ९ ॥ मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने। विदुरं बुद्धिसम्पन्नं प्रीतिमान् स समादिशत् ॥ १० ॥ कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने। सञ्जयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतम् ॥ ११ ॥ बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा। नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणाञ्चान्ववेक्षणे ॥ १२ ॥ परचक्रोपरोधे च दृप्तानाञ्चावमर्द्दने। युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १३ ॥ द्विजानां देवकार्य्येषु कार्य्येष्वन्येषु चैव ह। धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ॥ १४ ॥ सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्। तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशाम्पते ॥ १५ ॥ यान् यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु। तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ १६ ॥ विदुरं सञ्जयञ्चैव युयुत्सुञ्च महामतिम्। अब्रवीत् परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ उत्थायो-

स्याच तत् कार्य्यमस्य राज्ञः पितुर्मम । एवं भवद्भिः कर्त्तव्यमप्रमत्तैर्यथातथम् ॥ १८ ॥ पौरजानपदानाञ्च यानि कार्य्याणि सर्व्वशः । राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्य्याणि भागशः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि भीमादिकार्य्यनियोगे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्द्ध्वदैहिकम् । सर्व्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च । रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महात्मनः । धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणाम् । द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् । धनैरत्नैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् ॥ ४ ॥ ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः । उद्दिश्योद्दिश्य तेषाञ्च चक्रे राजौर्द्ध्वदैहिकम् ॥ ५ ॥ सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः । सुहृदां कारयामास सर्व्वेषामौर्द्ध्वदैहिकम् ॥ ६ ॥ स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् । कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्म्मेण पालयन् ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं यथापूर्व्वं गान्धारीं विदुरं तथा । सर्व्वांश्च कौरवामात्यान् भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ८ ॥ याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः । सर्व्वास्ताः कौरवो राजा सम्पूज्यापालयत् घृणी ॥ ९ ॥ दीनान्धकृपणानाञ्च गृहाच्छादनभोजनैः । आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ १० ॥ स विजित्य

महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु। निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः॥११॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युद्धहतानां-
श्राद्धक्रियोपाख्याने द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४२॥

वैशम्पायन उवाच। अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः। दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः॥१॥ तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च। बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च॥२॥ पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया। नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम॥३॥ त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः शाश्वतां गतिम्। नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति प्रयता द्विजाः॥४॥ विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव। विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम॥५॥ अदित्याः सप्तधा त्वन्तु पुराणे गर्भतां गतः। पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि॥६॥ शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे। त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च॥७॥ वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्षणः। अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रम॥८॥ वरिष्ठ उग्रसेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः। अच्युतश्च्यावनोऽरीणां संस्कृतिर्विकृतिर्वृष॥९॥ कृतवर्मा त्वमेवाद्रिर्वृषगर्भो वृषाकपिः। सिन्धुर्विधर्मास्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदिवाच्युतः॥१०॥ सम्राट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो भवोद्भवः। विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च॥११॥ स्विष्टकृद्भिषगावर्त्तः कपिलस्त्वञ्च वामनः॥१२॥ यज्ञो ध्रुवः पतङ्गश्च यज्ञसेनस्त्वमुच्यसे। शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसुः॥१३॥ सुबभ्रुर्दक्षदस्त्वं च सुषेणो दुन्दुभिस्तथा।

गभस्तिनेमि श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः ॥ १४ ॥ धातुर्विभुः सर्वसूक्ष्मश्चापि त्वमेव पठ्यसे। अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धामवित्। हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे। विश्वञ्चेदं त्वद्वशे विश्वयोने नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवं स्तुतो धर्म्मराजेन कृष्णः सभामध्ये प्रीतिमान् पुष्कराक्षः। तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥१७॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्तुतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विसर्ज्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः। विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथा स्वानि गृहाणि ते ॥ १ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम्। सान्त्वयन्नब्रवीत् श्रीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः क्षतदेहा महारणे। श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते भरतर्षभाः। भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथा सुखं यथायोगं जयोऽयमनुभूयताम्। विश्रान्तान् लब्धविज्ञानान् श्वः समेतास्मि व पुनः ॥ ५ ॥ ततो दुर्य्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम्। बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्राता दत्तं वृकोदरः। प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दिरं मघवानिव ॥ ७ ॥ यथा दुर्य्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु। प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत्। प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहात्परम्। कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १० ॥ नकुलाय वरार्हाय

कल्पिताय महावने। ददौ प्रीतो महाराज धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत् कनकभूषणम्। पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलम् ॥ १२ ॥ प्रददौ सहदेवाय सतत प्रियकारिणे। मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १३ ॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयश्च विशाम्पते। सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ १४ ॥ सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम्। विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोषिताः। सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादीनां गृहविभागे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

जनमेजय उवाच। प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १ ॥ भगवान् वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः। ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्त्यमानं मयानघ। वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्रञ्च स्नातकानां महात्मनाम्। सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ॥ ५ ॥ तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि। कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥ ६ ॥ पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः। धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥ ७ ॥ कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्त्तत। विदुराय च राजासौ पूजां चक्रे

यतव्रत ॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्यशोऽभिः पर्य्यनाययत्। सर्वान् सन्तोषयामास संश्रितान् ददत्साम्बरः ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम। युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ १० ॥ धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्य्यै विदुराय च। निवेद्य स्वस्थवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य भरतर्षभ। वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत् कृताञ्जलिः ॥१२॥ ततो महति पर्य्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते। ददर्श कृष्णमासीनं नील-मेघसमद्युतिम् ॥ १३ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम्। पीतकौशेयवसनं हेम्नेवोपगतं मणिम् ॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसिस्थेन मणिनाभिविराजितम्। उद्यन्तेवोदयं शैलं सूर्य्येणाभिविराजितम् ॥ १५ ॥ नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन। सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ॥ १६ ॥ उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा। सुखेन ते निशा कच्चित् व्युष्टा बुद्धिमताम्वर ॥ १७ ॥ कच्चित् ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत। तवै-वोपचिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर ॥ १८ ॥ वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता। तवप्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम। जयं प्राप्ता यशश्चाग्र्यं न च धर्माच्युता वयम् ॥ १९ ॥ तन्तथा भाष-माणन्तु धर्मराजमरिन्दमम्। नोवाच भगवान् किञ्चित् ध्यान-मेवान्वपद्यत ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरदर्शो पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किमिदं परमाश्चर्य्यं ध्यायस्यमितविक्रम। कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १ ॥ चतुर्थं ध्यानमार्ग-

न्तूमालम्ब्य पुरुषर्षभ। अपक्रान्तोऽयतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ॥ २ ॥ निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः। इन्द्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३ ॥ वाक् च सत्त्वञ्च गोविन्द बुद्धौ सन्निवेशितानि ते। सर्वे चैव गुणा देव क्षेत्रे क्षेत्रे निवेशिताः ॥ ४ ॥ नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः। काष्ठकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५ ॥ यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलते पुनः। तथासि भगवन् देव पाषाण इव निश्चलः ॥ ६ ॥ यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यञ्च ते यदि। छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ७ ॥ त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च चरञ्चैवाचरञ्च ह। अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च। ध्यानस्यास्य यथा तत्त्वं ब्रूहि धर्मभृताम्बर ॥ ९ ॥ ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि स.। स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान् वासवानुजः ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच। शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः। मान्ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११ ॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः। न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ १२ ॥ येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलम्। ऊढास्तिस्रस्तु ताः कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम्। न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसागतः ॥ १४ ॥ एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया। शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १५ ॥ यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव। वशिष्ठशिष्यं तं तात तमस्मि मनसा गतः ॥ १६ ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान्। साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसागतः ॥ १७ ॥ रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव। आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसागतः ॥ १८ ॥ स हि भूतं भविष्यञ्च भवच्च भरतर्षभ। वेत्ति

धर्म्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि पुरुषव्याघ्रे कर्म्मभिः स्वैर्दिवं गते। भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्व्वरी ॥ २० ॥ तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम्। अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१ ॥ चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च। राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ २२ ॥ तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे। ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वा चोदयाम्यहम् ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम्। साश्रुकण्ठः स धर्म्मज्ञो जनार्द्दनमुवाच ह ॥ २४ ॥ यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव। तथा तन्नात्र सन्देहो विद्यते मम माधव ॥ २५ ॥ महाभाग्यञ्च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते। श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥ भवांश्च कर्त्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन। तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७ ॥ यदि त्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव। त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयम् ॥ २८ ॥ आवृत्ते भगवत्यर्क्के स हि लोकान् गमिष्यति। त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरव ॥ २९ ॥ तव चाद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च। दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधि ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैवं धर्म्मराजस्य वचनं मधुसूदन। पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१ ॥ सात्यकिस्त्वाशु निष्क्रम्य केशवस्य समीपतः। दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२ ॥ स सात्यकेराशु वचो निशम्य रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम्। मसारगल्वर्क्कमयैर्व्विभङ्गैर्व्विभूषितं हेमनिबद्धचक्रम् ॥ ३३ ॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनानामणिभूषितान्तरम्। नवोदितं सूर्य्यमिव प्रतापिनं विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४ ॥ सुग्रीवशैब्यप्रमुखैर्व्वराश्वैर्म्मनोजवैः

काञ्चनभूषिताङ्गै । सयुक्तामावेदयद्धयताय कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवोपाख्याने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच। शरतल्पे शयानस्तु भरताना पितामह। कथमुत्सृष्टवान् देह कञ्च योगमधारयत ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहित। भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मन ॥ २ ॥ निवृत्तमात्रे त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे। समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहित ॥ ३ ॥ विकीर्णाशुरिवादित्यो भीष्म शरशतैश्चित। शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमै ॥ ४ ॥ व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा। देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ५ ॥ तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना। शाण्डिल्यदेवरातास्या मैत्रेयेण च धीमता ॥ ६ ॥ असितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना। हारीतलोमशाभ्याञ्च तथात्रेयेण धीमता ॥ ७ ॥ वृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनि। सनत्कुमार कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरु कुरु ॥ ८ ॥ मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणविन्दुर्महामुनि। पिप्पलादोऽथ वायुश्च सम्वर्त्त पुलह कठ ॥ ९ ॥ काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्ष पराशर। मरीचिरङ्गिरा काश्यो गौतमो गालवो मुनि ॥ १० ॥ धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्र कृष्णानुभौतिक। उलूक परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनि। भास्करि पूरण कृष्ण सूत परमधार्मिक ॥ ११ ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभि। श्रद्धादमशमोपेतैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहै ॥ १२ ॥ भीष्म स पुरुषव्याघ्र कर्मणा

मनसा गिरा। शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १३ ॥ स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम्। योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ १४ ॥ कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः। भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच। आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि याम्। तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम्। युक्त्वा सर्व्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ १७ ॥ अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः। एकोऽयं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः ॥ १८ ॥ नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः। देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ॥ १९ ॥ देवदानवगन्धर्व्वा यचराचसपन्नगाः। यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ॥ २० ॥ यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च। गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ २१ ॥ यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति। सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्म्मणि ॥ २२ ॥ हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम्। सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम्। प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ २३ ॥ अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं स्थवीयसाम्। गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ॥ २४ ॥ यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ २५ ॥ चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्वस्थं सात्वतां पतिम्। यं दिव्यैर्देवमर्च्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २६ ॥ यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं तदङ्गेष्वनुतिष्ठति। सर्व्वात्मा सर्व्ववित् सर्व्वः सर्व्वज्ञः सर्व्वभावनः ॥ २७ ॥ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्। भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ २८ ॥ यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम्। दृष्ट्वानन्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २९ ॥ अतिवाय्विन्द्रकर्म्माणमति-

सूर्यातितेजसम् । अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ३० ॥ पुराणपुरुषं प्रोक्तं ब्रह्मप्रोक्तं युगादिषु । क्षये सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे ॥ ३१ ॥ यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् । नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ॥ ३२ ॥ यमाहुर्जगतः कोषं यस्मिन् सन्निहिता प्रजाः । यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥ ३३ ॥ ऋतमेवाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परम् । अनादिमध्यपर्य्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ॥ ३४ ॥ यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा ऋषिमहोरगाः । प्रयताः नित्यमर्च्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ॥ ३५ ॥ अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् । अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३६ ॥ यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् । वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ ३७ ॥ हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितेर्दैत्यनाशनम् । एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्य्यात्मने नमः ॥ ३८ ॥ शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः । यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ ३९ ॥ महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् । यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ४० ॥ यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे । यं विप्रसङ्घा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ४१ ॥ ऋग्यजुःसामधामानं दशार्द्धहविरात्मकम् । यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥ ४३ ॥ यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः । रथन्तरं बृहत् साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ ४४ ॥ यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः । हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥४५॥ पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणम् । यमाहुरक्षरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ४६ ॥ यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह । लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्य्यात्मने नमः ॥ ४७ ॥

यः शेते योगमास्थाय पर्य्यङ्के नागभूषिते। फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः॥ ४८॥ यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना। धर्म्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः॥ ४९॥ यं पृथग्धर्म्मचरणाः पृथग्धर्म्मफलैषिणः। पृथग्धर्म्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्म्मात्मने नमः॥ ५०॥ यतः सर्व्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः। उन्मादः सर्व्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः॥ ५१॥ यञ्च व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः। क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः॥ ५२॥ यं त्रिधात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः। प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः॥ ५३॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः॥ ५४॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः। शान्ताः सन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः॥ ५५॥ योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः। संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः॥ ५६॥ संभक्ष्य सर्व्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत्। बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः॥ ५७॥ अजस्य नाभौ संभूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम्। पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः॥ ५८॥ सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने। चतुःसमुद्रपर्य्याययोगनिद्रात्मने नमः॥ ५९॥ यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्व्वाङ्गसन्धिषु। कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः॥ ६०॥ यस्मात् सर्व्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः। यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः॥ ६१॥ यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः। इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः॥ ६२॥ अकुण्ठं सर्व्वकार्य्येषु धर्म्मकार्य्यार्थमुद्यतम्। वैकुण्ठस्य च यद्रूपं तस्मै कार्य्यात्मने नमः॥ ६३॥ त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रं धर्म्मव्युत्क्रान्तगौरवम्। क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्य्यात्मने नमः॥ ६४॥ विभज्य पञ्चधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः। यश्चेष्टयति

भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ६५ ॥ युगेष्वावर्त्तते योगैर्मासर्त्वयनहायनैः। सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ६६ ॥ ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः। पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ६७ ॥ यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः। सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ६८ ॥ परः कालात् परो यज्ञात् परात् परतरश्च यः। अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ६९ ॥ विषये वर्त्तमानानां यन्तं वैशेषिकैर्गुणैः। प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ७० ॥ अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्द्धनः। यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ७१ ॥ प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम्। अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ॥ ७२ ॥ पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम्। दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ॥ ७३ ॥ यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः। तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान् विभुः। जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्य्यात्मने नमः ॥ ७५ ॥ यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः। सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ७६ ॥ आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम्। यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ७७ ॥ अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे। अनन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥ ७८ ॥ जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे। कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ७९ ॥ शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने। भस्मदिग्धोर्द्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ८० ॥ चन्द्रार्द्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने। पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ८१ ॥ सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च। अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ८२ ॥

यस्मिन् सर्वं यत: सर्वं य: सर्वं सर्वतश्च य:। यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नम: ॥ ८३ ॥ विश्वकर्म्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव। अपवर्गोऽस्तु भूतानां पञ्चानां परत:स्थित ॥ ८४ ॥ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु। नमस्ते दिचु सर्व्वासु त्वं हि सर्वमयो निधि: ॥ ८५ ॥ नमस्ते भगवन् विष्णो लोकानां प्रभवाव्यय। त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चापराजित ॥ ८६ ॥ न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु। त्वान्तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ८७ ॥ दिवन्ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा। विक्रमेण त्रयो लोका: पुरुषोऽसि सनातन: ॥ ८८ ॥ दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्य्ये शुक्र: प्रजापति:। सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजस: ॥ ८९ ॥ अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम्। ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ९० ॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृत: प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्य:। दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ९१ ॥ कृष्णव्रता: कृष्णमनुस्मरन्तो रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये। ते कृष्णदेहा: प्रविशन्ति कृष्णमाज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ॥ ९२ ॥ नमो नरकसन्त्रासरक्षामण्डलकारिणे। संसारनिम्नगावर्त्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥ ९३ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च। जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नम: ॥ ९४ ॥ प्राणकान्तारपाथेयं संसारोच्छेदभेषजम्। दु:खशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ९५ ॥ यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत्। यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतान्तथा ॥ ९६ ॥ त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे। यच्छ्रेय: पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ९७ ॥ इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीड़ित:। वाग्यज्ञेनार्च्चितो देव: प्रीयतां मे जनार्द्दन: ॥ ९८ ॥ नारायण: परं ब्रह्म नारायणपरं तप:। नारायणपरो देव: सर्वं नारायण: सदा ॥ ९९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः। नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ १०० ॥ अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः। त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ॥ १०१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः। भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ १०२ ॥ ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम्। भीष्मञ्च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १०३ ॥ विदित्वा भक्तियोगन्तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः। सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ १०४ ॥ केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः। अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥ १०५ ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः। कृपो युयुत्सुः सूतश्च सञ्जयस्तु परन्तप ॥ १०६ ॥ ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः। नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १०७ ॥ ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे। कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ १०८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मकृत कृष्णस्तवे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः। कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ॥ १ ॥ रथैस्तैर्नगरप्रख्यैः पताकाध्वजशोभितैः। ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २ ॥ तेऽवतीर्य्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसङ्कुलम्। देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव सञ्चितम्। नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वशः ॥ ४ ॥ चितासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम्। आपानभूमिं कालस्य

तदा गुरूोज्झितामिव ॥ ५ ॥ भूतसङ्घानुचरितं रक्षोगणनिषे-वितम्। पश्यन्तस्ते कुरुचेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुः सर्व्वयादवनन्दनः। युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७ ॥ असौ रामह्रदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः। येषु सन्तर्पयामास पितॄन् चत्रियशोणितैः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःचत्रियां प्रभुः। इहेदानीं ततो रामः कर्म्मणो विरराम ह ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःचत्रिया पुरा। रामेणेति यथात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० ॥ चत्र-बीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव। कथं भूयः समुत्पत्तिः चत्र-स्यामितविक्रम ॥ ११ ॥ महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव। कथमुत्सादितं चत्रं कथं वृद्धिमुपागतम् ॥ १२ ॥ महता रथ-युद्धेन कोटिशः चत्रिया हताः। तथाभूच्च मही कीर्णा चत्रियै-र्वदतांम्बर ॥ १३ ॥ किमर्थं भार्गवेणेदं चत्रमुत्सादितं पुरा। रामेण यदुशार्दूल कुरुचेत्रे महात्मना ॥ १४ ॥ एतन्मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन। आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो यथावत् स गदाग्रजः प्रभुः शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः। युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा यथाभवत् चत्रियसंकुला मही ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरस्य रामोपाख्यानप्रश्ने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वासुदेव उवाच। शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः। महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च ॥ १ ॥ यथा च

जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हता। उद्धृता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः॥ २॥ जह्नो रजस्तु तनयो बलाकाश्वस्तु तत्सुतः। कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपते॥ ३॥ उग्रं तपः समातिष्ठत् सहस्राक्षसमो भुवि। पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत॥ ४॥ तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः। समर्थं पुत्रजनने स्वयमेवान्वपद्यत॥ ५॥ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः। गाधिर्नामाभवत् पुत्रः कौशिकः पाकशासनः॥ ६॥ तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो। तां गाधिर्भृगुपुत्राय सोऽर्चीकाय ददौ प्रभुः॥ ७॥ तस्याः प्रीतः स शौचेन भार्गवः कुरुनन्दन। पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च॥ ८॥ आहूयोवाच तां भार्यां सोऽर्चीको भार्गवस्तदा। उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव॥ ९॥ तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः। अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः॥ १०॥ तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं शमात्मकम्। तपोऽन्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति॥ ११॥ इत्येवमुक्त्वा तां भार्यां सोऽर्चीको भृगुनन्दनः। तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि॥ १२॥ एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः। गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोऽर्चीकस्याश्रमं प्रति॥ १३॥ चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा। भर्त्तुर्वाक्यं तथा व्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत्॥ १४॥ माता तु तस्या कौन्तेय दुहित्रे स्वचरुं ददौ। तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह॥ १५॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा। धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम्॥ १६॥ तामर्चीकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजम्। अब्रवीद् भृगुशार्दूलः स्वां भार्यां देवरूपिणीम्॥ १७॥ मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना। भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्मात्यमर्षणः। उत्पत्स्यते च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः॥ १८॥ विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव

समाहितम् । चत्रवीर्य्यञ्च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ॥ १९ ॥
विपर्य्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति । मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुत ॥ २० ॥ एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ २१ ॥ नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधम्वचः । ब्राह्मणापसदं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ॥ २२ ॥

ऋचीक उवाच । नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि । उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुव्यत्यासहेतुना ॥ २३ ॥

सत्यवत्युवाच । इच्छंल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् । शमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । नोक्तपूर्वानृतं भद्रे स्वैरेष्वपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २५ ॥ दृष्टमेतत् पुरा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ॥ २६ ॥

सत्यवत्युवाच । काममेवं भवेत् पौत्रो ममेष तव च प्रभो । शमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जपतांवर ॥ २७ ॥

ऋचीक उवाच । पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनी । यथा त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ २८ ॥

वासुदेव उवाच । ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतव्रतम् ॥ २९ ॥ विश्वामित्रञ्च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । यं प्राप ब्रह्मसमितं विश्वैर्ब्रह्म-गुणैर्युतम् ॥ ३० ॥ ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम् । सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जमदग्निः सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ३२ ॥ तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परशुञ्चातितेजसम् ॥ ३३ ॥ स तेनाकुण्ठधारेण

ज्वलितानलवर्चसा। कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ॥३४॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यात्मजो बली। अर्जुनो नाम तेजस्वी चत्रियो हैहयाधिप ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान्। चक्रवर्त्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ॥ ३६ ॥ ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम्। स्वबाहस्त्रबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ॥ ३७ ॥ तृषितेन च कौन्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना। सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३८ ॥ ग्रामान् पुराणि राष्ट्राणि घोषांश्चैनानुवीर्य्यवान्। जज्वाल तस्य बाणाग्राचित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः। ददाह कार्त्तवीर्य्यस्य शैलानथ वनस्पतीन् ॥४०॥ स शून्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः। ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ४१ ॥ आपवस्तु ततो रोषात् शशापार्जुनमच्युत। दग्धे श्रमे महाबाहो कार्त्तवीर्य्येण वीर्य्यवान् ॥ ४२ ॥ त्वया न वर्जितं यस्मान्ममेदं हि महद्वनम्। दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते च्छेतस्यतेऽर्जुन ॥ ४३ ॥ अर्जुनस्तु महातेजा बली नित्यं शमात्मकः। ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ४४ ॥ नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्तं महात्मना। तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनासन् पितुर्वधे ॥ ४५ ॥ निमित्तादवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा। जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अज्ञातं कार्त्तवीर्य्येण हैहयेन्द्रेण धीमता। तन्निमित्तमभूद्युद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तान् छित्त्वा रामो रुषान्वितः। तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम्। प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात् प्रभुः ॥ ४८ ॥ अर्जुनस्य सुतास्ते तु सम्भूयाबुद्धयस्तदा। गत्वाश्रममसम्बुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४९ ॥ अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप। समित्कुशार्थं रामस्य निर्यातस्य यशस्विनः ॥ ५० ॥ ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्यु-

मान्। निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ५१ ॥ ततः स भृगुशार्दूलः कार्त्तवीर्य्यस्य वीर्य्यवान्। विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान् पौत्रांश्च सर्व्वशः ॥ ५२ ॥ स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान्। चकार भार्गवो राजन् महीं शोणितकर्द्दमाम् ॥ ५३ ॥ स तथाशु महातेजा कृत्वा निःक्षत्रियां महीम्। कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ५४ ॥ ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित्। क्षेपं सम्प्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ५५ ॥ विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः। परावसुर्म्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥ ५६ ॥ ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः। प्रतर्द्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५७ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि। भयात् क्षत्रियवीराणां पर्व्वतं समुपाश्रितः ॥ ५८ ॥ सा पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवी सर्व्वतस्तृता। परावसोर्व्वचः श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ५९ ॥ ततो ये क्षत्रिया राजन् शतशस्तेन वर्ज्जिताः। ते विवृद्धा महावीर्य्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६० ॥ स पुनस्तान् जघानाशु बालानपि नराधिप। गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ६१ ॥ जातं जातं स गर्भन्तु पुनरेव जघान ह। अरक्षंश्च सुतान् काश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ ६२ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः। दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ६३ ॥ स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः। स्रुक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने। न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ६५ ॥ ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्म्ममे। सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलम् ॥ ६६ ॥ कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य वसुन्धराम्। कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहद्वनम् ॥ ६७ ॥ ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा स्वैरप्रचारिणः। प्रवर्त्तन्त द्विजाग्र्याणां

दारेषु भरतर्षभ ॥ ६८ ॥ अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः। पीड्यन्ते न हि वित्तेषु प्रभुत्वं कस्यचित्तदा ॥ ६९ ॥ ततः कालेन पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभिः। विपर्य्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसातलम्। अरक्ष्यमाणा विधिवत् क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ७० ॥ तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र सन्त्रासात् स महामनाः। ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः। धृता तेनोरुणा येन तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ७१ ॥ रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवी तदा। प्रसाद्य कश्यपं देवी वरयामास भूमिपम् ॥ ७२ ॥

पृथिव्युवाच। सन्ति ब्रह्मन् मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः। हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ७३ ॥ अस्ति पौरववंशीयश्च विदूरथसुतः प्रभो। ऋक्षैः संवर्द्धितो विप्र ऋक्षवत्यथ पर्वते ॥ ७४ ॥ तथानुकम्पमानेन यज्वनाप्यमितौजसा। पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ७५ ॥ सर्वकर्माणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः। सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७६ ॥ शिबिपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः। वने संवर्द्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ७७ ॥ प्रतर्द्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः। वत्सैः संवर्द्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७८ ॥ दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च। गुप्तः स गौतमेनासीद्गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ७९ ॥ बृहद्रथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः। गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ८० ॥ मरुत्तस्यान्ववाये च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः। मरुत्पतिसमा वीर्य्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ८१ ॥ एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः। व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः। यदि मामभिरक्षन्ति तत्‌ स्थास्यामि निश्चला ॥ ८२ ॥ एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः। मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा। तेषामपचितिश्चैव मया कार्य्या महामुने ॥ ८३ ॥

न ह्यहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणम्। वर्त्तमानेन वर्त्तेयं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ ८४ ॥

वासुदेव उवाच। ततः पृथिव्या निर्द्दिष्टांस्तान् समानीय कश्यपः। अभ्यषिञ्चन्महीपालान् क्षत्रियान् वीर्य्यसम्मतान् ॥८५॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः। एवमेतत् पुरावृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवंस्तं यदुप्रवीरो युधिष्ठिरं धर्म्मभृतां वरिष्ठम्। रथेन तेनाशु ययौ महात्मा दिशः प्रकाशन् भगवानिवार्कः ॥ ८७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि रामोपाख्याने एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९ ॥ अभिवाद्य तु गोविन्द सात्यकिस्ते च पार्थिवा । व्यासादीनृषिमुख्यांश्च गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ १० ॥ तपोवृद्धं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवा । परिवार्य्य तत सर्वे निषेदु पुरुषर्षभा ॥ ११ ॥ ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम । किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशव ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच। कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा। कच्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदताम्वर ॥ १३ ॥ शराभिघातदुःखार्त्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते। मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम ॥ १४ ॥ वरदानात् पितु कामं छन्दमृत्युत्वमि प्रभो। शान्तनोर्धर्मनित्यस्य न तेतन्मम कारणम् ॥ १५ ॥ सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वै शल्यो जनयते रुजम्। किं पुन, शर सङ्घातैश्चितस्य तव पार्थिव ॥ १६ ॥ कामं नैतत् तवाख्येय प्राणिना प्रभवाप्ययौ। उपदेष्टुर्भवान् शक्तो देवानामपि भारत ॥ १७ ॥ यच्चभूत भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ। सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितम ॥ १८ ॥ संहारश्चैव भूताना धर्मस्य च फलोदय। विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि धर्ममयो निधि ॥ १९ ॥ त्वा हि राज्ये स्थित स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रै परिवृत पश्यामीवोर्द्ध्वरेतसम् ॥ २० । ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव। सत्यधर्मान्महावीर्य्यात् शूराद्धर्मैकतत्परात ॥२१॥ मृत्युमावार्य्य तपसा शरसंस्तरशायिन। निसर्गप्रभव किञ्चिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२ ॥ सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा। धनुर्वेदे च वेदे च नित्यञ्चैवान्ववेक्षणे ॥ २३ ॥ अनृशंस शुचि दान्त सर्वभूतहिते रतम। महारथं त्वतसदृश न कञ्चिदनुशुश्रुम ॥ २४ ॥ त्व हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान्। शक्त एकरथेनैव विजेतु नात्र संशय ॥ २५ ॥ स त्व भीष्म महाबाहो

वसूनां वासवोपमः । नित्यं विप्रै समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६ ॥ अतस्त्वामभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम । त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः । भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ २८ ॥ त्वं हि सर्व्वगुणै राजन् देवानप्यतिरिच्यसि । तपसा हि भवान् शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् । किं पुनश्चात्मनो लोका-नुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ॥ २९ ॥ तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण वै । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ३० ॥ ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत । चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्व्वे ते विदितास्तव ॥ ३१ ॥ चातुर्विद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत । योगे सांख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य यथोक्तो धर्मो नस्म विरुध्यते । सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३ ॥ प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानाञ्चैव यः स्मृतः । देशजातिकुलानाञ्च जानीषे धर्म्मलक्षणम् । वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ॥ ३४ ॥ इतिहासपुराणार्थाः कार्त्स्न्येन विदितास्तव । धर्म्मशास्त्रञ्च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३५ ॥ ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः । तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ स पाण्डवेयस्य मनः समुत्थितं नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया । भवद्विधा ह्युत्तम-बुद्धिविस्तरा विमुह्यमानस्य नरस्य शान्तये ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः । किञ्चिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय। त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चापराजितः ॥ २ ॥ विश्वकर्मन्नमस्ते स्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव। अपवर्गस्तु भूतानां पञ्चानां परत स्थित ॥ ३ ॥ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु। योगीश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥ ४ ॥ मत्संश्रितं यदात्थ त्व वचः पुरुषसत्तम ॥ ५ ॥ तेन पश्यामि ते भावान् दिव्यान् हि त्रिषु वर्त्मसु। तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ६ ॥ सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः। दिवन्ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा ॥ ७ ॥ दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्य्ये शक्रः प्रतिष्ठित। अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥ ८ ॥ वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः। त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे। यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ९ ॥

वासुदेव उवाच। यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ। ततो मया वपुर्दिव्यं त्वयि राजन् प्रदर्शितम् ॥ १० ॥ न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च। दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशान्ताय भारत ॥ ११ ॥ भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यञ्चार्ज्जवमास्थितः। दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव। तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्त्तते पुनः ॥ १३ ॥ पञ्चाशतं षट् च कुरुप्रवीर शेषं दिनानां तव जीवितस्य। ततः शुभैः कर्म्मफलोदयैस्त्वं समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४ ॥ एते हि देवा वसवो विमानान्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः। अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतङ्गम् ॥ १५ ॥ व्यावर्त्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्य्ये जगत्कालवशं प्रपन्ने। गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६ ॥ अमुत्र लोकं त्वयि भीष्म याते ज्ञानानि नङ्क्ष-

न्यखिलेन वीर। अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षं समागता धर्म्मविवेचनाय॥ १७॥ तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभिसन्धाय युधिष्ठिराय। प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु शोकम्॥ १८॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्। श्रुत्वा शान्तनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः॥ १॥

भीष्म उवाच। लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत। तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः॥ २॥ किञ्चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव सन्निधौ। यदा वाचो गतं सर्वं तव वाचि समाहितम्॥ ३॥ यच्चकिञ्चित् क्वचिल्लोके कर्त्तव्यं क्रियते च यत्। त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हि वै॥ ४॥ कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः। धर्म्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः॥ ५॥ शराभितापाद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन। गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति॥ ६॥ न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित् प्रभाषितुम्। पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः॥ ७॥ बलं मे प्रजहातीव प्राणाः सन्त्वरयन्ति च। मर्माणि परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहम्॥ ८॥ दौर्बल्यात् सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे। साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्द्धन॥ ९॥ तत् क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत। त्वत्सन्निधौ च सीदेद्धि वाचस्पतिरपि ब्रुवन्॥ १०॥ न दिशः सम्प्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम्। केवलं तव वीर्य्येण तिष्ठामि मधुसूदन॥ ११॥ स्वयमेव भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम्।

तदवीक्षाप्नु सर्वपामागमाना त्वमागम ॥ १२ ॥ कथ त्वयि स्थिते क्षणो ग्राप्नवते लोककर्त्तरि। प्रब्रूयात्म्मद्विध कश्चित् गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच। उपपन्नमिद वाक्य कौरवाणां धुरन्धरे। महावीर्य्ये महासत्त्वे स्थिरे सर्वार्थदर्शिनि ॥ १४ ॥ यच्च मामात्थ गाङ्गेय वाणघातरुज प्रति। गृहाणात्र वर भीष्म मत्प्रसादकृत प्रभो ॥ १५ ॥ न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते रुजा। प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ १६ ॥ ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ। न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धे प्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥ सत्त्वस्थञ्च मनो नित्य तव भीष्म भविष्यति। रजस्तमोभ्या रहित घनैर्मुक्त इवोडुराट् ॥ १८ ॥ यद्द यच्च धर्म्मसयुक्तमर्थयुक्तमथापि च। चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ १९ ॥ इमञ्च राजशार्दूल भूतग्राम चतुर्विधम्। चक्षुर्द्दिव्य समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २० ॥ सञ्चरन्त प्रजाजाल सयुक्तो ज्ञानचक्षुषा। भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच ततस्ते व्याससहिता सर्व एव महर्षय। ऋग्यजु सामसहितैर्वचोभि (?)व्यामर्चयन् । २२ ॥ तत सर्वार्त्त दिव्य पुष्पवर्ष नभस्तलात। पपात यत्र वार्ष्णेय सगाङ्गेय सपाण्डव ॥ २३ वादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसा गणा। न चाहितमनिष्टञ्च किञ्चित्तत्र प्रदृश्यते ॥ २४ ॥ ववौ शिव सुखो वायु सर्वगन्धवह शुचि। शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्राव्वदन् मृगपक्षिण ॥ २५ ॥ ततो मुहूर्त्ताद्भगवान् सहस्रांशुर्दिवाकर। दहन् वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६ ॥ ततो महर्षय सर्वे समुत्थाय जनार्द्दनम। भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रूराजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ तत प्रणाममकरोत केशव सहपाण्डव।

सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८ ॥ ततस्ते धर्म्म-निरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः। प्रवः समेष्याम इत्युक्ता यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९ ॥ तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा। प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३० ॥ ततो रथैः काञ्चनचित्रकूवरैर्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः।* हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१ ॥ ययौ रथानां पुरतो हि सा चमूस्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी। पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी तमृक्षवन्तं गिरिमेत्य नर्म्मदा ॥ ३२ ॥ ततः पुरस्ताद् भगवान्निशाकरः समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम्। दिवाकरापीतरसा महौषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३ ॥ ततः पुरं सुरपुरसम्मितद्युतिं प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा। यथोचितान् भवनवरान् समाविशन् श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरादीनां पुरप्रवेशे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः। याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ स ध्यानपथमाविश्य सर्व्वज्ञानानि माधवः। अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २ ॥ ततः स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः। अस्तुवन् विश्वकर्म्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३ ॥ पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायकाः। शङ्खानथ मृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ॥ ४ ॥ वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः। प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः। उच्चेरुर्म्मधुरा वाचो गीतवादित्रनिःस्वनाः

॥ ६ ॥ तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः। अप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७ ॥ ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा। गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च। आदर्शे विमले कृष्णस्तत: सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम्। अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ ततः कृष्णस्य वचनात् सात्यकिस्त्वरितो ययौ। उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥ युक्तो रथवरो राजन् वासुदेवस्य धीमतः। समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२ ॥ भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते। यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते। न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ १४ ॥ न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतांवरः। अतः पुरःसराश्चापि निवर्त्तन्तु धनञ्जय ॥ १५ ॥ अद्यप्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति। अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तद्वाक्यमथाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ १७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि। भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८ ॥ आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु। शैनेयसहितो धीमान्रथमेवान्वपद्यत ॥ १९ ॥ रथस्था संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम्। मेघघोषैरथवरैः प्रययुस्ते नरर्षभाः ॥ २० ॥ बलाहकं मेघपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमेव च। दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१ ॥ ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः। गां खुराग्रैस्तदा राजन् लिखन्तः प्रय-

युस्ततः ॥ २२ ॥ ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः । चीर्ण धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३ ॥ ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः । आस्ते महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४ ॥ ततोऽवतीर्य्य गोविन्दो रथात् स च युधिष्ठिरः । भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च । ऋषीनभ्यर्च्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५ ॥ स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः । अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २६ ॥ शरतल्पे शयानन्तमादित्यं पतितं यथा । स ददर्श महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि श्रीकृष्णादीनां भीष्मसमीपगमने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

जनमेजय उवाच । धर्मात्मनि महावीर्य्ये सत्यसन्धे जितात्मनि । देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १ ॥ शयाने वीरशयने भीष्मे शान्तनुनन्दने । गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्य्युपासिते ॥ २ ॥ काः कथाः समवर्त्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे । हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । आजग्मुऋ्षयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४ ॥ हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः । धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्ज्जुनयमास्तथा ॥ ५ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् । अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६ ॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७ ॥ प्राप्तकालं समाचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् । अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८ ॥ अयं प्राणानुत्-

भिसृचुस्तं सर्वेऽप्यनुपृच्छत । कृत्स्नान् हि विविधान् धर्मांश्चा-तुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९ ॥ एष वृद्धः परांल्लोकान् सम्प्राप्नोति तनुं त्यजन् । तं भीष्ममनुयुञ्जीध्वं संशयात्मनसि स्थितान् ॥१०॥ एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रष्टुञ्चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ११ ॥ अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यस्तु देवकीपुत्रात् शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२ ॥ प्रव्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन । त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३ ॥ एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशवस्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । कच्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम । विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ १५ ॥ कच्चित ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ । न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा । तव प्रसादात् वार्ष्णेय सद्यः प्रतिगतानि मे ॥ १७ ॥ यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवार्पितम् ॥ १८ ॥ वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये । तान् सर्वान् संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९ ॥ शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्त्तते । देशजातिकुलानाञ्च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्द्दन ॥ २० ॥ चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः । राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१ ॥ यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्द्दन । तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२ ॥ युवेवास्मि समावृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ॥ २३ ॥ स्वयं किमर्थन्तु भवान् श्रेयो न प्राह पाण्डवम् । किन्ते विवक्षितञ्चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४ ॥

वासुदेव उवाच । यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव । मत्तः सर्व्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५ ॥ शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति । तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६ ॥ आधेयन्तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ॥ २७ ॥ यावद्धि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा । तावत्तवाक्षया कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ २८ ॥ यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ २९ ॥ यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना । स फलं सर्व्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३० ॥ एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते । दत्ता यशो विप्रथयेत् कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१ ॥ यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि । तावत्तस्याक्षया कीर्त्तिर्भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२ ॥ राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते । धर्म्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३ ॥ भवान् हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः । कुशलो राजधर्म्माणां सर्व्वेषामपराश्च ये ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह । ज्ञातारं सर्व्वधर्म्माणां त्वां विदुः सर्व्वपार्थिवाः ॥ ३५ ॥ तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयम् । ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६ ॥ तस्माद्वक्तव्यमेवेदं त्वयावश्यमशेषतः । धर्म्म शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सतां पुनः । वक्तव्यं विदुषा चेति धर्म्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ३७ ॥ अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भविता प्रभो । तस्मात् पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्म्मान् पृष्टः सनातनान् । विद्वन् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दन। हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढ़े वाङ्मनसी मम। तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः॥ १॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्माननुपृच्छतु। एवं प्रीतो भविष्यामि सर्वान् वक्ष्यामि चाखिलान्॥२॥ यस्मिन्राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि। अहृष्यन् वृष्णय सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डव॥ ३॥ सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम्। यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः॥ ४॥ धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा। यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डव॥ ५॥ सम्बन्धीनतिथीन् भृत्यान् संश्रितांश्चैव यो भृशम्। सम्मानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डव॥ ६॥ सत्यं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः। यस्मिन्नेतानि धर्माणि स मां पृच्छतु पाण्डव॥ ७॥ यो न कामान्न संरम्भात् भयान्नार्थकारणात्। कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डव॥ ८॥ सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः। यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः॥ ९॥ इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा। शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः॥१०॥

वासुदेव उवाच। लज्जया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिर। अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति॥ ११॥ लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशाम्पते। अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति॥ १२॥ पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून् सम्बन्धिबान्धवान्। अर्घार्हानिषुभिर्भित्त्वा भवन्तं नोपसर्पति॥ १३॥

भीष्म उवाच। ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः। क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम्॥ १४॥ पितॄन् पितामहान् भ्रातॄन् गुरून् सम्बन्धिबान्धवान्। मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव स॥ १५॥ समयत्यागिनो लुब्धान् गुरूनपि च केशव। निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियः स हि धर्मवित्॥ १६॥

यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् । निहन्ति यस्तु समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ॥ १७ ॥ लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् । महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १८ ॥ आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना । धर्म्यं स्वर्ग्यञ्च लोक्यञ्च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विनीतवदुपागम्य, तस्थौ सन्दर्शनेऽग्रतः ॥ २० ॥ अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चापि ननन्द तम् । मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ २१ ॥ तमुवाचाथ गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनाम् । मां पृच्छ तात विश्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

———

प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृताम्वर ॥ ८ ॥ आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां न परन्तप। भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥९॥

भीष्म उवाच। नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे। ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १० ॥ शृणु कात्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर। निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदपि वाञ्छसि ॥ ११ ॥ आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया। देवतानां द्विजानाञ्च वर्त्तितव्यं यथाविधि ॥ १२ ॥ दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह। आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समर्च्यते ॥ १३ ॥ उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर। न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च। पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्ने च समारम्भे सन्तापं मा स्म वै कृथाः। घटस्वैव सदात्मानं राज्ञामेष परो नयः ॥ १६ ॥ न हि सत्यादृते किञ्चिद्राज्ञां वै सिद्धिकारकम्। सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७ ॥ ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम्। तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ १८ ॥ गुणवान् शीलवान् दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः। सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९ ॥ आर्जवं सर्वकार्य्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन। पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २० ॥ मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः। तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१ ॥ अदण्ड्यश्चैव ते पुत्र विप्रश्च ददतां वर। भूतमेतत् परं लोके ब्राह्मणो नाम पाण्डव ॥ २२ ॥ मनुना चैव राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना। धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्त्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्। तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४ ॥ अयो हन्ति यदाश्मानमग्निना वारि हन्यते। ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि

तदा मोदन्ति ते तव ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः। भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्च्चिताः ॥ २६ ॥ एवञ्च नरव्याघ्र लोकत्रयविघातकाः। निग्राह्या एव सततं बाह्यध्या ये सुरौद्रका ॥ २७ ॥ श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा। तौ निबोध महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८ ॥ उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। निगृह्णीयात् स्वधर्मेण धर्म्मापेक्षी नराधिपः ॥ २९ ॥ विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरक्षेत् स्वधर्म्मवित्। न तेन धर्म्महा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३० ॥ एवञ्चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः। सापराधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥ अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशाम्पते। ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२ ॥ राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्ज्जनम्। विधीयते न शारीरं दण्डमेषां कदाचन ॥ ३३ ॥ दयिताश्च नरास्ते स्युर्भक्तिमन्तो द्विजेषु ये। न कोषः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसञ्चयात् ॥ ३४ ॥ दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः। सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५ ॥ तस्मान्नित्यं दया कार्य्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता। धर्म्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ३६ ॥ न च क्षान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समन्ततः। अधर्मो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ३७ ॥ वार्हस्पत्ये च शास्त्रे च श्लोको निगदितः पुरा। अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८ ॥ क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभविष्यति। हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९ ॥ तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृप। वासन्तार्क इव श्रीमान् न शीतो न च घर्म्मदः ॥ ४० ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्यागमैरपि। परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव नित्यशः ॥ ४१ ॥ व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण। न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गन्तु परिवर्ज्जयेत् ॥ ४२ ॥ लोकस्य

व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत। उद्वेजयति लोकञ्च योऽतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३ ॥ भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा। कारणञ्च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ४४ ॥ यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोनुगम्। गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ४५ ॥ वर्त्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदाधर्मानुवर्त्तिना। स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६ ॥ न संत्याज्यञ्च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव। धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ४७ ॥ परिहासश्च भृत्यैस्ते नात्यर्थं वदताम्बर। कर्त्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८ ॥ अवमन्यन्ति भर्त्तारं संहर्षादुपजीविनः। स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति च तद्वचः ॥ ४९ ॥ प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते। अयाच्यञ्चैव याचन्ते भोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ५० ॥ क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते। उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ५१ ॥ जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः। स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ५२ ॥ वातं निष्ठीवनञ्चैव कुर्वते चास्य सन्निधौ। निर्लज्जा राजशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥५३॥ हयं वा दन्तिनं वापि रथं वा नृपसम्मतम्। अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४ ॥ इदन्ते दुष्करं राजन्निदन्ते दुष्टचेष्टितम्। इत्येवं सुहृदो वाचं वदन्ते परिषद्गताः ॥ ५५ ॥ क्रुद्धे चास्मिन् हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः। संहर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योऽन्यकारणात् ॥ ५६ ॥ विस्रंसयन्ति मन्त्रञ्च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम्। लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ॥ ५७ ॥ अलङ्कारे च भोज्ये च तथा स्नानानुलेपने। ह्रियमाणे नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वत ॥ ५८ ॥ निन्दन्ते स्वानधीकारान् संत्यजन्ते च भारत। न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ॥ ५९ ॥ क्रीडितुन्तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा। अस्मत्प्रणेयो राजेति

लोकांश्चैव वदन्त्युत ॥ ६० ॥ एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्द्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्वणि भीष्मवाक्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीष्म उवाच । नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर । प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्ज्जितः ॥ १ ॥ भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशाम्पते । तदिहैकमना राजन् गदतस्तं निबोध मे ॥ २ ॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥ ३ ॥ तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्त्तुमर्हसि । सन्धेयानभिसन्धत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४ ॥ सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् । गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५ ॥ मरुत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमते पुरा ॥ ६ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतः ॥७॥ बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता । असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥ ८ ॥ असमञ्जाः सरय्वां स पौराणां बालकान्नृप । न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९ ॥ ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः । मिथ्याविप्रानुपचरन् सन्त्यक्तो दयितः सुतः ॥ १० ॥ लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्म्मः सनातनः । सत्यस्य रक्षणञ्चैव व्यवहारस्य चार्ज्जवम् ॥ ११ ॥ न हिंस्यात् परवित्तानि देयं काले च दापयेत् । विक्रान्तः सत्यवाक् क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२ ॥ आत्मवांश्च जितक्रोधः शास्त्रानुगतनिश्चयः । धर्म्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३ ॥ त्रय्या संवृतमन्त्रश्च राजा भवितुमर्हति ।

वृजिनञ्च नरेन्द्राणां नान्यचारक्षणात् परम् ॥ १४ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता। धर्मसङ्कररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥ न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थञ्च विश्वसेत्। षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६ ॥ द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते। त्रिवर्गे विदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥ १७ ॥ कोषस्योपार्ज्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः। वेत्ता च गुणदोषस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८ ॥ अभृतानां भवेद्भर्त्ता भृतानामन्ववेक्षकः। नृपतिः सुमुखश्च स्यात् स्मितपूर्व्वाभिभाषिता ॥ १९ ॥ उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरलोलुपः। सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तोषाचारदर्शनः ॥ २० ॥ न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात् कदाचन। असद्भ्यश्च समादद्यात् सद्भ्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ २१ ॥ स्वयं प्रहर्त्ता दाता च वश्यात्मा रम्यसाधनः। काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२ ॥ शूरान् भक्तानसंहार्य्यान् कुले जातानरोगिणः। शिष्टान् शिष्टाभिसम्बन्धान् मानिनोऽनवमानिनः ॥ २३ ॥ विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान्। धर्मे च निरतान् साधूनचलानचलानिव ॥२४॥ सहायान् सततं कुर्य्यात् राजा भूतिपरिष्कृतः। तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत् समा। एवं कुर्व्वन्नरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ॥२६॥ सर्व्वाभिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्व्वहरो भवेत्। स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बध्यते ॥ २७ ॥ शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः। न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८ ॥ अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः। राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ २९ ॥ प्राज्ञस्त्यागगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः। सुदर्शः सर्व्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३० ॥ क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः। अरोषप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानवि-

कत्थन ॥ ३१ ॥ आरब्धान्येव कार्य्याणि सुपर्य्यवसितानि च । यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तम ॥ ३२ ॥ पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवा । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३ ॥ अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः । नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४ ॥ स्वकर्म्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः । असङ्घातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥३५॥ वश्या नेया विधेयाश्च न च सङ्घर्षशीलिनः । विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः । न यस्य कूटं कपटं न माया न च मत्सरः । विषये भूमिपालस्य तस्य धर्म्मः सनातनः ॥ ३६ ॥ यः सत्करोति ज्ञानानि श्रेये पौरहिते रतः । सतां वर्त्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ३७ ॥ यस्य चाराश्च मन्त्राश्च नित्यञ्चैव कृताकृताः । न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८ ॥ श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । आख्याने रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ३९ ॥ राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्य्यां ततो धनम् ॥ ४० ॥ तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्म्मः सनातनः । ऋते रक्षान्तु विस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी ॥ ४१ ॥ प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ । राजधर्म्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४२ ॥ षडेतान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे । अप्रवक्तारमाचार्य्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४३ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्य्याञ्चाप्रियवादिनीम् । ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि भीष्मोक्तौ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीष्म उवाच। एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर। बृहस्पतिर्हि भगवान् नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १ ॥ विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः। सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २ ॥ भारद्वाजश्च भगवान् तथा गौरशिरा मुनिः। राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३ ॥ रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृताम्वर। राज्ञा राजीवताम्राक्ष साधनञ्चात्र मे शृणु ॥ ४ ॥ चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात्। युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ सतां सङ्ग्रहणं शौर्य्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम्। अनार्ज्जवैरार्ज्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६ ॥ केतनानाञ्च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम्। द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ॥ ७ ॥ साधूनामपरित्यागः कुलीनानाञ्च धारणम्। निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ८ ॥ बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम्। कार्य्येष्वखेदः कोषस्य तथैव च विवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसङ्घातभेदनम्। अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १० ॥ उपजापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनम्। अविश्वासः स्वयञ्चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ११ ॥ नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च। रिपूणामनवज्ञानं नित्यञ्चानार्य्यवर्ज्जनम् ॥ १२ ॥ उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत। राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥१३॥ उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः। उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४ ॥ उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति। उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ १५ ॥ उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः। प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ १६ ॥ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा। अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ १७ ॥ एकाङ्गेनापि सम्भूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः। सर्वं तापयते देशमपि

राज्ञः समहितः ॥ १८ ॥ राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः। हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात् कारणेन च यद्भवेत् ॥ १९ ॥ यच्चास्य कार्य्यं वृजिनमार्ज्जवेनेह निर्ज्जयेत्। दम्भनार्थञ्च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत् क्रियाम् ॥ २० ॥ राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं धार्य्यते नाकृतात्मभिः। न शक्यं मृदुना वोढुमायासस्थानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ राज्यं सर्व्वामिषं नित्यं नार्ज्जवेनेह धार्य्यते। तस्मान्मिश्रेण सततं वर्त्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजा। सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवं वृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३ ॥ एष ते राजधर्म्माणां लेशः समनुवर्णितः। भूयस्ते यत्र सन्देहस्तद्ब्रूहि कुरुसत्तम। २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यासश्च भगवान् देवस्थानोऽश्म एव च। वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः सञ्जयस्तथा ॥ २५ ॥ साधुसाध्विति संहृष्टाः पुष्प्यमाणैरिवाननैः। अस्तुवंश्च नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृताम्वरम् ॥ २६ ॥ ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७ ॥ श्व इदानीं स्वसन्देहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह। उपैति सविता ह्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ २८ ॥ ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः। प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं ततो रथानारुरुहुर्मुदान्विताः ॥ २९ ॥ दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः कृतोदकार्थाः कृतजप्यमङ्गलाः। उपास्य सन्ध्यां विधिवत् परन्तपास्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरादिगमने अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कल्यं समुत्थाय कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः। ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः॥ १॥ प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम्। सुखाञ्च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम्॥ २॥ व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः। निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः॥ ३॥ ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि॥ ४॥

युधिष्ठिर उवाच। य एष राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत। कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परन्तप॥ ५॥ तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः। तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः॥ ६॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जा च तुल्यमांसासृगेव च। निश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान्॥ ७॥ समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणाम्। विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति॥ ८॥ कथमेको महीं कृत्स्नां शूरवीरार्य्यसंकुलाम्। रक्षत्यपि च लोकश्च प्रसादमभिवाञ्छति॥ ९॥ एकस्य [illegible] प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति। व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः॥१०॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ। कृत्स्नं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदताम्वर॥ ११॥ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशाम्पते। यदेकस्मिन् जगत् सर्वं देववद्याति सन्नतिम्॥ १२॥

भीष्म उवाच। नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः। यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत्॥ १३॥ नैव राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः। धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्॥ १४॥ पाल्यमानास्तथान्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत। खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत्॥ १५॥ ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ। प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत्॥ १६॥ नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तथा। लोभस्य

वशमापन्ना सर्वे भरतसत्तम ॥ १७ ॥ अप्राप्यस्याभिमर्षन्तु कुर्वतो मनुजांस्ततः। कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८ ॥ तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशत्। रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्य्याकार्य्यं युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ अगम्यागमनञ्चैव वाच्यावाच्यन्तथैव च। भक्ष्याभक्ष्यञ्च राजेन्द्र दोषादोषञ्च नात्यजन् ॥२०॥ विप्लुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह। नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१ ॥ नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासः समाविशत्। ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२ ॥ प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहम्। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः ॥ २३ ॥ भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म सनातनम्। लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४ ॥ ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर। ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५॥ अधो हि वर्षम् हि वयं नरास्तूर्द्ध्वं प्रवर्षिणः। क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम् ॥ २६ ॥ अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह। त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो विनश्यति ॥ २७ ॥ तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः। श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ २८ ॥ ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वबुद्धिजम्। यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥ २९ ॥ त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा। चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३० ॥ मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः। स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१ ॥ आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च। सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२ ॥ त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ। दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३ ॥ अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्। चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥ ३४ ॥ साम-

भेद-प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥ ३५ ॥ मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम् ॥ ३६ ॥ सन्धिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् ॥ ३७ ॥ यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८ ॥ आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् ॥ ३९ ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः ॥ ४० ॥ रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । विष्टिर्नाविश्चराश्चैव दैशिका इति चाष्टमम् ॥ ४१ ॥ अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥ ४२ ॥ स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३ ॥ कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम् ॥ ४४ ॥ कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५ ॥ उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीड़ा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ॥ ४७ ॥ तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च । चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीड़नम् ॥ ४८ ॥ अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ४९ ॥ दूषणेन च नागानामातङ्काजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥ ५० ॥ सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् । कृतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥ ५१ ॥ अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् ॥ ५२ ॥ व्यव-

चारः समुद्रस्य तथा कण्टकशोधनम् । श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥ ५३ ॥ अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम् । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥ ५४ ॥ तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ॥ ५५ ॥ दुष्टेङ्गितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्त्तिनाम् । शङ्कितत्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम् ॥ ५६ ॥ अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ॥५७॥ विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् ॥ ५८ ॥ क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९ ॥ मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ । कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥ ६० ॥ वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहोऽयात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ॥ ६१ ॥ यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्द्दः प्रतीघात केतनानाञ्च भञ्जनम् ॥ ६२ ॥ चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मानुशासनम् । अपस्करोऽथ वचनं तथोपायाश्च वर्णिताः ॥ ६३ ॥ पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् ॥ ६४ ॥ लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम् । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ॥ ६५ ॥ मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६ ॥ एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रियाकेतनजास्तथा ॥ ६७ ॥ प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ । वृत्तेर्भरतशार्दूल नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८॥ अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् । अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः ॥ ६९ ॥ रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् द्वादशराजिका । द्वासप्ततिविधा चैव शरी-

रस्य प्रतिक्रिया ॥ ७० ॥ देशजातिकुलानाञ्च धर्मा समनुवर्णिता ॥ ७१ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णित । उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णित । दूषणा स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम् ॥ ७३ ॥ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मन । तत सर्व राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम् ॥ ७४ ॥ एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं तत स भगवान् प्रभु । देवानुवाच सहृष्ट सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ७५ ॥ उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६ ॥ दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥७७॥ दण्डेन नीयते चेदं दण्ड नयति वा पुन । दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानभिवर्त्तते ॥ ७८ ॥ षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिता ॥ ७९ ॥ ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्कर । बहुरूपो विशालाक्ष शिव स्थाणुरुमापति ॥ ८० ॥ प्रजानामायुषो ह्रास विज्ञाय भगवान् शिव । सञ्चिक्षेप तत शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्र प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपा ॥ ८२ ॥ भगवानपि तत शास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरन्दर । सहस्रै पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८३ ॥ अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पति । सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते ॥ ८४ ॥ अध्यायानां सहस्रेण काव्य सङ्क्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्य्यो महायशा ॥ ८५ ॥ एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभि । सङ्क्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्त्यानां ह्रासमेव च ॥ ८६ ॥ अथ देवा समागम्य विष्णुमूचु प्रजापतिम् । एको योऽर्हति मर्त्त्येभ्य श्रैष्ठ्यं वै तं समादिश ॥८७॥ तत सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नारायण प्रभु । तैजसं वै विरजसं

सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ८८ ॥ विरजास्तु महाभाग प्रभुत्वं भुवि नैच्छत। न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ८९ ॥ कीर्त्तिमांस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत्। कर्द्दमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९० ॥ प्रजापतेः कर्द्दमस्य त्वनङ्गो नाम वै सुतः। प्रजारक्षयिता साधुर्द्दण्डनीतिविशारदः ॥ ९१ ॥ अनङ्गपुत्त्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य वै। प्रतिपेदे महाराज्यं मथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९२ ॥ मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीथा नाम मानसी। प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेणमजीजनत् ॥९३॥ तं प्रजासु विधर्म्माणं रागद्वेषवशानुगम्। मन्त्रपूतैः कुशैर्ज्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९४ ॥ ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः। ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ ९५ ॥ दग्धस्थूणाप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्द्धजः। निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९६ ॥ तस्मान्निषादाः सम्भूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः। ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ ९७ ॥ भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः। ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ९८ ॥ कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः। वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ ९९ ॥ तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम्। ततस्तु प्राञ्जलिर्वैण्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥ १०० ॥ सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्द्धर्म्मार्थदर्शिनी। अनया किं मया कार्य्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०१ ॥ यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्य्यमर्थसमन्वितम्। तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्य्या विचारणा ॥ १०२ ॥ तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः। नियतो यत्र धर्म्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥१०३॥ प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्व्वेषु जन्तुषु। कामक्रोधौ च लोभञ्च मानञ्चोत्सृज्य दूरतः ॥ १०४ ॥ यश्च धर्म्मात् प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः। निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्म्ममवेक्षता ॥ १०५ ॥

प्रतिज्ञाञ्चाधिरोहस्व मनसा कर्म्मणा गिरा। पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत ॥ १०६ ॥ यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रय। तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ १०७ ॥ अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो। लोकञ्च सङ्करात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परन्तप ॥ १०८ ॥ वैण्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान। ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ॥ १०९ ॥ एवमस्त्विति वैण्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः। पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११० ॥ मन्त्रिणो वालखिल्याश्च सारस्वत्यो गणस्तथा। महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत ॥ १११ ॥ आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु। उत्पन्नौ वन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥ ११२ ॥ तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैण्यः प्रतापवान्। अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥ ११३ ॥ समता वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत। वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम ॥ ११४ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही। उज्जहार ततो वैण्यः शिलाजालान् समन्तत ॥ ११५ ॥ धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्द्धिता। स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ॥ ११६ ॥ ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचित। तं साक्षात् पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ॥ ११७ ॥ सागरः सरितां भर्त्ता हिमवांश्चाचलोत्तम। शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ॥ ११८ ॥ रुक्मञ्चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वत। यक्षराक्षसभर्त्ता च भगवान्नरवाहन ॥ ११९ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम्। हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ॥ १२० ॥ प्रादुर्बभूवुर्वैण्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव। न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२१ ॥ सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योऽन्यात् कदाचन। भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात ॥ १२२ ॥

आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ १२३ ॥ तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च । यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२४ ॥ तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना । रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥ १२५ ॥ ब्राह्मणानां क्षतत्राणात् ततः क्षत्रिय उच्यते । प्रथिता धर्मतश्चेयं पृथिवी बहुभिः स्तुता ॥ १२६ ॥ स्थापनञ्चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः । नातिवर्त्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ॥ १२७ ॥ तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपम् । देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्नृप ॥ १२८ ॥ दण्डनीत्या च सततं रक्षितव्यं नरेश्वर । नाधर्षयंस्तथा कश्चिच्चारनिष्ठाद्दर्शनात् ॥ १२९ ॥ शुभं हि कर्म्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते । आत्मना कारणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ॥ १३० ॥ को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् । विष्णोर्ललाटात् कमलं सौवर्णमभवत्तदा ॥ १३१ ॥ श्रीः सम्भूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः । श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्म्मेण पाण्डव ॥ १३२ ॥ अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता । सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ॥ १३३ ॥ पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिविशारदः । महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि । बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यञ्चाधिगच्छति ॥ १३४ ॥ स्थापितञ्च ततो देवैर्न कश्चिदतिवर्त्तते । तिष्ठत्येकस्य च वशे तद्देशं न विधीयते ॥ १३५ ॥ शुभं हि कर्म्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते । तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३६ ॥ योऽस्य वै मुखमद्राक्षीत् सौम्यं सोऽस्य वशानुगः । सुभगञ्चार्थवन्तञ्च रूपवन्तञ्च पश्यति ॥ १३७ ॥ महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा । नयचारश्च विपुलो येन धर्ममिदं ततम् ॥ १३८ ॥ आगमश्च पुराणानां महर्षीणाञ्च सम्भवः । तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधि-

ष्ठिर ॥ १३९ ॥ सकल चातुराश्रम्य चातुर्होत्रन्तथैव च । चातुर्वर्ण्यन्तथैवात्र चातुर्विद्यञ्च कीर्त्तितम् ॥ १४० ॥ इतिहासाश्च वेदाश्च न्याय कृतस्नश्च वर्णित । तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नय पर ॥ १४१ ॥ वृद्धोपसेवा दानञ्च शौचमुत्थानमेव च । सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ॥ १४२ ॥ भुवि चाधोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् । तस्मिन् पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतन्नसंशय ॥ १४३ ॥ ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दित बुधै । देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशाम्पते ॥१४४॥ एतत्ते सर्वमाख्यात महत्त्वं प्रति राजसु । कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्त्तते ॥ १४५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्याये
एकोनषष्टोऽध्याय ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत पुन स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् । प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ १ ॥ के धर्मा सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् । चातुर्वर्ण्याश्रमाणाञ्च राजधर्माश्च के मता ॥ २ ॥ केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्द्धते । केन पौराश्च भृत्याश्च वर्द्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोशं दण्डञ्च दुर्गञ्च सहायान्मन्त्रिणस्तथा । ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान् कीदृशान् वर्ज्जयेन्नृप ॥ ४ ॥ केषु विश्वसितव्यं स्यात् राज्ञा कस्याञ्चिदापदि । कुतो वात्मा दृढ रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । नमो धर्माय महते नम कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६ ॥ अक्रोधः सत्यवचन संविभाग क्षमा तथा । प्रजन स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च । आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिका ॥ ७ ॥ ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज धर्म-

काम स्यान्न रचेय पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रचितव्याः कथञ्चन ॥ २५ ॥ शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वच्यामि भारत। प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ २६ ॥ तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते। तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुख मवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ शूद्र एतान् परिचरेत्त्रीन् वर्णाननुपूर्वशः। सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ॥ २८ ॥ पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः। राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ २९ ॥ तस्य वृत्तिं प्रवच्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३० ॥ छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च। यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३१ ॥ अधार्य्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः। शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३२ ॥ यश्च कश्चिद् द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत्। कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥ ३३ ॥ देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ। शूद्रेण तु न हातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि ॥ ३४ ॥ अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिच्चये। न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ३५ ॥ उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत। स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥ ३६ ॥ तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम्। पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ३७ ॥ शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ। ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ३८ ॥ यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत। अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ३९ ॥ दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत्। दैवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ॥ ४० ॥ अयजन्निह सर्वेस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः। संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ॥ ४१ ॥ देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हितम्। तस्मा

इष्टैः सर्व्वयज्ञा संसृज्यन्ते न कामयया ॥ ४२ ॥ ऋग्यजुःसामवित् पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः। अनृग्यजुरसामा च प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ४३ ॥ यज्ञो मनीषया तात सर्व्ववर्णेषु भारत। नास्य यज्ञकृतो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः। ततः सर्व्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४४ ॥ स्वं दैवतः ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान् वर्णान्नायजन्नेवमासीत्। आसुरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः ॥ ४५ ॥ तस्माद्वर्णा ऋजवो ज्ञातिवर्णाः संसृज्यन्ते तस्य विकार एव। एकं साम यजुरेकं ऋगेका विप्रश्चैको निश्चये तेषु सृष्टः ॥ ४६ ॥ अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः। वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ४७ ॥ उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। वह्निं जुहोति धर्म्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ४८ ॥ यत् स्कन्नमस्य तत् पूर्व्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम्। बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्म्मफलानि च ॥ ४९ ॥ तानि यः सम्प्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः। द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ५० ॥ स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः। यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५१ ॥ ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम्। सर्व्वथा सर्व्वदा वर्णैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ॥ ५२ ॥ न हि यज्ञसमं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते। तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता। श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ॥ ५३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि वर्णाश्रमधर्म्मकथने षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच। आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम। चतुर्णामपि नामानि कर्म्माणि च युधिष्ठिर ॥ १ ॥ वानप्रस्थं भैक्ष-

चर्य्यं गार्हस्थ्यञ्च महाश्रमम्। ब्रह्मचर्य्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणै र्वृतम् ॥ २ ॥ जटाधरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च। आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३ ॥ सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः। वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत कृतकृत्यो गृहाश्रमात ॥ ४ ॥ तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित। ऊर्द्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ५ ॥ एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। कर्त्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६ ॥ चरितब्रह्मचर्य्यस्य ब्राह्मणस्य विशाम्पते। भैक्षचर्य्यास्वधीकार प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७ ॥ यत्रास्तमितशायी स्यान्निराशीरनिकेतनः। यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ निराशी स्यात सर्व्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान्। विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९ ॥ अधीत्य वेदान् कृतसर्व्वकृत्यः सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा। समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं यो गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मजुष्टम् ॥ १० ॥ स्वदारतुष्टस्त्वृतुकालगामी नियोगसेवी न शठो न जिह्मः। मिताशनो देवरतः कृतज्ञः सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ११ ॥ दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो ह्यन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः। अमत्सरी सर्व्वलिङ्गिप्रदाता वैतान-नित्यश्च गृहाश्रमी स्यात ॥ १२ ॥ अथात्र नारायणगीतमाहु र्महर्षयस्तात महानुभावाः। महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३ ॥ सत्यार्ज्जवञ्चातिथिपूजनञ्च धर्मस्तथार्थश्च रतिः स्वदारैः। निषेवितव्यानि सुखानि लोके ह्यस्मिन् परे चैव मतं ममैतत ॥ १४ ॥ भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा। वसतामाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५ ॥ एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत्। गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्यक् स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६ ॥ तस्य देहपरित्यागा दिष्टाः कामाक्षया मता। आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्व्वतोऽक्षिशिरो

मुखाः ॥ १७ ॥ चरन्नेको जपन्नेक चर्व्वनेको युधिष्ठिर । एकनिम्नेव चाचार्य्यं शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी । अविचार्य्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत् सदा ॥ १९ ॥ शुश्रूषां सततं कुर्वन् गुरोः सम्प्रणमेत च । षट्कर्मसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २० ॥ न चरत्यधिकारेण सेवेत द्विषतो न च । एषोऽयमपरस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि वर्णाश्रमधर्म्मे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शिवान् सुखान् महोदर्कानहिंस्रान् लोकसम्मतान् । ब्रूहि धर्मान् सुखोपायान् मद्विधानां सुखावहान् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्त्वाश्रमा विहिताः प्रभो । वर्णास्तानानुवर्त्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ २ ॥ उक्तानि कर्माणि बहूनि राजन् स्वर्ग्याणि राजधर्मपरायणानि । नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३ ॥ क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् । अस्मिंल्लोके निन्दितो मन्दचेताः परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४ ॥ या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ । विकर्मणि स्थिते विप्रे सैव संज्ञा च पाण्डव ॥ ५ ॥ षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि । सर्वधर्मोपपन्नस्य संभृतस्य कृतात्मनः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च । निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंमिताः ॥ ७ ॥ यो यस्मिन् कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च । तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ वृद्ध्या कृषिवाणिज्येन जीवसञ्जीवनेन च । वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९ ॥ कालसञ्चोदितः कालः कालपर्य्यायनिश्चयः । उत्त-

माधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवरः ॥ १० ॥ अन्तर्वान्ति प्रधानानि पुरा श्रेयस्कराणि च। स्वकर्मनिरतो लोको ह्यचरः सर्वतो-मुख ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्म-
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच। ज्याकर्षणं शत्रुनिवर्हणञ्च कृषिर्वणिज्या पशुपालनञ्च। शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतोरकार्य्यमेतत् परमं द्विजस्य ॥ १ ॥ सेव्यन्तु ब्रह्मषट्कर्म्म गृहस्थेन मनीषिणा। कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २ ॥ राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनञ्च वणिज्यया। कौटिल्यं कौलटेयञ्च कुसीदञ्च विवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥ शूद्रो राजन् भवति ब्रह्मबन्धुर्दुश्चरित्रो यश्च धर्म्मादपेतः। वृषलीपतिः पिशुनो नर्त्तनश्च ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्म्मा ॥ ४ ॥ जपन् वेदानजपंश्चापि राजन् समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः। एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति राजन्नेतान् वर्ज्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५ ॥ निर्म्मर्य्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्तौ हिंसात्मके त्यक्तधर्म्मस्ववृत्ते। हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजन् देयान्यदेयानि भवन्ति चास्मै ॥ ६ ॥ तस्माद्धर्म्मो विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्ज्जवञ्चापि राजन्। तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७ ॥ यः स्याद्दान्तः सोमपश्चार्य्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः। ऋजुर्म्मृदुरनृशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पापकर्म्मा ॥ ८ ॥ शूद्रं वैश्यं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्म्मकामाः। तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्म्मेष्वशक्तान् मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९ ॥ लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्याच्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः। सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥१०॥

अथ त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् । चातुराश्रम्यदृष्टांश्च
धर्मांस्तान् शृणु पाण्डव ॥ ११ ॥ शुश्रूषोः कृतकार्य्यस्य कृतसन्तान-
कर्मणः । अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२ ॥ अल्पा-
न्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा । आश्रमा विहिताः सर्व्वे वर्ज्ज-
यित्वा निराशिषम् ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्य्यां ततः प्राहुस्तस्य तद्धर्म-
चारिणः । तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४ ॥
कृतकृत्यो वयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो
नृपेणाश्रमसंश्रयम् ॥ १५ ॥ वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि
चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६ ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्मेण वदतां वर । राजसूयाश्वमेधादीन्
मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७ ॥ आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्त-
दक्षिणः । संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८ ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोत्रं प्रशस्तं
वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९ ॥ अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृ-
यज्ञैर्यथाविधि । देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्च्चयित्वा तु यत्नतः ॥२०॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् । सोऽनुपूर्व्याश्रमान् राजन्
गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥ राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यचर्य्यान्न
सेवया । अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२ ॥ न
चैतन्नैष्ठिकं धर्मं त्रयाणां भूरिदक्षिण । चतुर्णां राजशार्दूल
प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३ ॥ बाह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोक-
श्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः । सर्व्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मा-
दिति वेदात् शृणोमि ॥ २४ ॥ यथा राजन् हस्तिपदे पदानि
संलीयन्ते सर्व्वसत्त्वोद्भवानि । एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्व्वान् सर्व्वावस्थं
सम्प्रलीनान्निबोध ॥ २५ ॥ अल्पाश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्मा-
नन्यान् धर्मविदो मनुष्याः । महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्मं
नेतरं प्राहुरार्य्याः ॥ २६ ॥ सर्व्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्व्वे वर्णाः

पाल्यमाना भवन्ति। सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजंस्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् ॥ २७ ॥ मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः। सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८ ॥ सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः। सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥ २९ ॥ यथा जीवाः प्राकृतैर्वध्यमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय। एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः संचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

भीष्म उवाच। चातुराश्रम्यधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव। लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मे समाहिताः ॥ १ ॥ सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम। निराशिषो जीवलोकाः क्षात्रधर्मेऽव्यवस्थिते ॥ २ ॥ अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम्। प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३ ॥ अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम्। अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम्। सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ धर्माश्रमेऽध्यावसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर। यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा। राजधर्मेष्वनुमता लोकाः सुचरितैः सह ॥ ६ ॥ उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम्। सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा। जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७ ॥ एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमं पुरा। राजानः पर्युपासन्त दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ८ ॥ साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च रुद्राश्च विश्वे मरुतां

गम्याय । सृष्टाः पुरा चादिदेवेन देवाः चात्रे धर्मं वर्त्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ८ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि धर्मभर्थविनिश्चयम् । निर्मर्थादे वर्त्तमाने दानवैकार्णवे पुरा ॥ १० ॥ बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्य्यवान् । पुरा वसुमतोपालो यज्ञश्चक्रे दिदृचया ॥ ११ ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुम् । स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेश्वरम् ॥ १२ ॥ जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः । दर्शयामास तं विष्णूरूपमास्थाय वासवम् ॥ १३ ॥ स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्च्चयामास तं प्रभुम् ॥ १४ ॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः । सम्वादोऽयं महानासीत् विष्णुं प्रति महाद्युतिम् ॥ १५ ॥

इन्द्र उवाच । किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ यद्‌द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् । अनन्तमायामितमन्त्रवीर्य्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १६ ॥ नासौ देवो विश्वरूपो मयापि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् । येऽन्ये कामास्तव राजन् हृदिस्था दास्ये चैतांस्त्वं हि मर्त्त्येषु राजा ॥ १७ ॥ सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो दृढ़प्रीतिरतः सुराणाम् । बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च ततस्तेऽहं दद्मि वरान् यथेष्टम् ॥ १८ ॥

मान्धाता उवाच । असंशयं भगवन्नादिदेवं द्रक्ष्यामि त्वाहं शिरसा प्रसाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो ह्यरण्यमिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकदृष्टम् ॥ १९ ॥ चात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेयाल्लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च । धर्मो योऽसावादिदेवात् प्रवृत्तो लोकज्येष्ठं तं न जानामि कर्त्तुम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । असैनिका धर्मपराश्च धर्मं परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्ताम् । चात्रो धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्तः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ २१ ॥ शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः सप्रस्थानाः चात्रधर्मा विशिष्टाः । अस्मिन् धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टास्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठ-

मिमं वदन्ति ॥ २२ ॥ कर्म्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः । त्राताः सर्व्वे प्रसह्यारीन् क्षत्रधर्म्मेण विष्णुना ॥ २३ ॥ यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्यद्रिपून् सर्व्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्त्ता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभविष्यत् ॥ २४ ॥ इमामुर्व्वीं नाजयद्विक्रमेण देवश्रेष्ठः सासुरामादिदेवः । चातुर्व्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्मा सर्व्वे न स्युर्ब्राह्मणानां विनाशात् ॥ २५ ॥ नष्टा धर्माः शतधा शाश्वतास्ते क्षात्रेण धर्म्मेण पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ताः लोकश्रेष्ठं क्षत्रधर्म्मं वदन्ति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागः सर्व्वभूतानुकम्पा लोकज्ञानं पालनं मोक्षणञ्च । विषण्णानां मोक्षणं पीड़ितानां क्षात्रे धर्म्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २७ ॥ निर्म्मर्य्यादाः काममन्युप्रवृत्ता भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् । शिष्टाश्चान्ये सर्व्वधर्मोपपन्नाः साध्याचाराः साधुधर्म्मं वदन्ति ॥ २८ ॥ पुत्रवत् पाल्यमानानि राजधर्म्मेण पार्थिवैः । लोके भूतानि सर्व्वाणि चरन्ते नात्र संशयः ॥ २९ ॥ सर्व्वधर्म्मपरं क्षात्रं लोकश्रेष्ठं सनातनम् । शश्वदक्षरपर्य्यन्तमक्षरं सर्व्वतोमुखम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि वर्णाश्रमधर्म-
कथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

इन्द्र उवाच । एवं वीर्य्यः सर्व्वधर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्व्वधर्म्मेषु धर्म्मः । पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्य्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥ १ ॥ भूसंस्कारं राजसंस्कारयोगमभैक्ष्यचर्य्यां पालनञ्च प्रजानाम् । विद्याद्राजा सर्व्वभूतानुकम्पो देहत्यागञ्चाहवे धर्म्ममग्र्यम् ॥ २ ॥ त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति सर्व्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजेत । नित्यं युक्ता राजधर्म्मेषु सर्व्वे प्रत्यक्षन्ते भूमिपाला यथैव ॥ ३ ॥ बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया च परस्पराः संहननाद्वदन्ति ।

नित्यं धर्मं चात्रियो ब्रह्मचारी चरेदेको ह्याश्रमं धर्म्मकामः ॥ ४ ॥ सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्ज्जयन्नेव यत्नात्। चातुर्वर्ण्यस्थापनात् पालनाच्च तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ५ ॥ सर्व्वोद्योगैराश्रमं धर्म्ममाहुः चात्रं ज्येष्ठं सर्व्वधर्म्मोपपन्नम्। स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णास्तांस्तान् धर्म्मानन्यथार्थान् वदन्ति ॥ ६ ॥ निर्म्मर्य्यादान्नित्यमर्थे निविष्टानाहुस्तान् वै पशुभूतान् मनुष्यान्। यथा नीतिं गमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात् चत्रधर्म्मः ॥ ७ ॥ त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये चैवोक्ता ह्याश्रमा ब्राह्मणानाम्। एतत् कर्म्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्यमन्यत् कुर्व्वञ्छूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८ ॥ चातुराश्रम्यधर्म्मांश्च वेदधर्म्मांश्च पार्थिव। ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात् कदाचन ॥ ९ ॥ अन्यथा वर्त्तमानस्य नास्य वृत्तिः प्रकल्प्यते। कर्म्मणा वर्द्धते धर्म्मो यथा धर्म्मस्तथैव सः ॥ १० ॥ यो विकर्म्मस्थितो विप्रो न स सम्मानमर्हति। कर्म्म स्वं नोपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥ ११ ॥ एते धर्म्माः सर्व्ववर्णेषु लीना उत्कृष्टव्याः चत्रियैरेष धर्म्मः। तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्म्मा न चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्म्मा मता मे ॥ १२ ॥

मान्धातोवाच। यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्ब्बराः। शकास्तुषाराः कह्वाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३ ॥ पौण्ड्राः पुलिन्दा रमठाः काम्बोजाश्चैव सर्व्वशः। ब्रह्मचत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४ ॥ कथं धर्म्मांश्चरिष्यन्ति सर्व्वे विषयवासिनः। मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्व्वे वै दस्युजीविनः ॥ १५ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे। त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं चत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६ ॥

इन्द्र उवाच। मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्व्वदस्युभिः। आचार्य्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ १७ ॥ भूमिपानाञ्च शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्व्वदस्युभिः। वेदधर्म्मक्रियाश्चैव तेषां धर्म्मो

विधीयते ॥ १८ ॥ पितृयज्ञास्तथा कूपा प्रपाश्च शयनानि च । दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत् सदा ॥ १९ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् । भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २० ॥ दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता । पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्येवं प्रकाराणि विहितानि पुरानघ । सर्वलोकस्य कर्म्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२ ॥

मान्धातोवाच । दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः । लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । विनष्टायां दण्डनीत्यां राजधर्मे निराकृते । सम्प्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतोऽनघ ॥ २४ ॥ असङ्ख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा । आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन् कृते युगे ॥ २५ ॥ अशृण्वाना पुराणानां धर्माणां परमा गताः । उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६ ॥ यदा निवर्त्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७ ॥ सर्वलोकगुरुञ्चैव राजानं योऽवमन्यते । न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलते क्वचित् ॥ २८ ॥ मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् । देवापि नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ २९ ॥ प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वञ्चैवासृजज्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ३० ॥ प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् । स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् मरुद्गणवृतः प्रभुः । जगाम भवनं विष्णोरक्षरं शाश्वतं पदम् ॥ ३२ ॥ एवं प्रवर्त्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान् बहुश्रुतः ॥ ३३ ॥ अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । मध्यरा

विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४ ॥ आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे। वर्त्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि वर्णाश्रमधर्म्म-
कथने पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुता मे कथिताः पूर्व्वं चत्वारो मानवाश्रमाः। व्याख्यानयिला व्याख्यानमेतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। विदिता सर्व्व एवेह धर्म्मास्तव युधिष्ठिर। यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसम्मताः ॥ २ ॥ यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर। धर्म्मं धर्म्मभृतांश्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३ ॥ सर्व्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ। साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकारिणाम् ॥ ४ ॥ अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर। समदर्शिनय भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥५॥ वेत्ति ज्ञानं विसर्गञ्च निग्रहानुग्रहं तथा। यथोक्तव्रतधीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्हान् पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव। सर्व्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ७ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर। समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ८ ॥ लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत। कुर्व्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९ ॥ आह्निकं पितृयज्ञांश्च भूतयज्ञान् समानुषान्। कुर्व्वतः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १० ॥ संविभागेन भूतानामतिथीनां तथार्च्चनात्। देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११ ॥ मर्द्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम। कुर्व्वत पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत ॥१२॥ पालनात् सर्व्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात्। दीक्षा बहुविधा राजन् सत्याश्रमपदं भवेत ॥ १३ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाचा-

चार्थ्यपूजनम्। अथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्मायमपरं भवेत्॥ १४॥ आह्निकं जपमानस्य देवान् पूजयतः सदा। धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्मायमपरं भवेत्॥ १५॥ मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः। प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्मायमपरं भवेत्॥ १६॥ अजिह्मशठं मार्गं वर्त्तमानस्य भारत। सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्मायमपरं भवेत्॥ १७॥ वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत। प्रयच्छतोऽर्थान् विपुलान् वन्याश्रमपरं भवेत्॥ १८॥ सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत। आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत्॥१९॥ बालवृद्धेषु कौन्तेय सर्वावस्थं युधिष्ठिर। अनुक्रोशक्रिया पार्थ सर्वावस्थं पदं भवेत्॥ २०॥ बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह। शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत्॥ २१॥ चराचराणां भूतानां रक्षणञ्चापि सर्वशः। यथार्हपूजाञ्च तथा कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत्॥ २२॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम्। निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तप॥ २३॥ साधूनामर्चनीयानां पूजासु विदितात्मनाम्। पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत्॥ २४॥ आश्रमस्थानि भूतानि यस्तु वेश्मनि भारत। आदद्यीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर॥ २५॥ यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत्। आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयम्॥ २६॥ यस्मिन् न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा। आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर॥ २७॥ स्थानमानं कुले मानं वयोमानं तथैव च। कुर्वन् वसति सर्वेषु आश्रमेषु युधिष्ठिर॥ २८॥ देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च। पालयन् पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत्॥ २९॥ काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च। अर्हयन् पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत्॥ ३०॥ दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते। सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽश्रमी॥ ३१॥ ये धर्मकुशला लोके धर्मं

कुर्व्वन्ति भारत । पालिता यस्य विषये धर्म्माश्रमस्तस्य भूपतेः ॥ ३२ ॥ धर्म्मारामान् धर्म्मपरान् ये न रक्षन्ति मानवान् । पार्थिवा पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ ३३ ॥ ये चाप्यत्र सहाया स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर । ते चैवांशहराः सर्व्वे धर्म्मे परकृतेऽनघ ॥३४॥ सर्व्वाश्रमपदेऽप्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् । पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्म्मं पर्य्युपास्महे ॥ ३५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः । न्यस्तदण्डो जितक्रोधः प्रेत्येह लभते सुखम् ॥ ३६ ॥ धर्म्मोर्म्मिता सत्त्ववीर्य्या धर्म्मसेतुवटारका । त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्ता सन्तारयिष्यति ॥ ३७ ॥ यदा निवृत्तः सर्व्वस्मात् कामो योऽस्य हृदि स्थितः । तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ३८ ॥ सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप । धर्म्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यते पालने रतः ॥ ३९ ॥ वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्म्मणाम् । पालने यत्नमातिष्ठ सर्व्वलोकस्य चैव ह ॥ ४० ॥ वने चरन्ति ये धर्म्ममाश्रमेषु च भारत । रक्षणात्तच्छतगुणं धर्म्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ४१ ॥ एष ते विविधो धर्म्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्त्तितः । अनुतिष्ठ त्वमेवैनं पूर्व्वदृष्टं सनातनम् ॥ ४२ ॥ चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्व्वर्ण्यञ्च पाण्डव । धर्म्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ४३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि चतुराश्रम्यविधौ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुराश्रम्यमुक्तन्ते चातुर्व्वर्ण्यन्तथैव च । राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं वतो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच । राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् । अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥ २ ॥ अराजकेषु राष्ट्रेषु

धर्मो न व्यवतिष्ठते। परस्परञ्च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥३॥ इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः। यथैवेन्द्रस्तथा राजा सम्पूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४ ॥ नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति रोचये। नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५ ॥ अथ चेदभिवर्त्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः। अराजकानि राष्ट्राणि हतवीर्य्याणि वा पुनः ॥ ६ ॥ प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम्। न हि पापात् पापतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७ ॥ स चेत् समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत्। बलवान् हि प्रकुपितः कुर्य्यान्निःशेषतामपि ॥ ८ ॥ भूयांस लभते क्लेशं या गौर्भवतिदुर्दुहा। अथ या सुदुहा राजन् नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ९ ॥ यदतप्तं प्रणमते नैतत् सन्तापमर्हति। यत् स्वयं नमते दारु न तत् सन्तापयन्त्यपि ॥ १० ॥ एतयोपमया वीर सन्नमेत बलीयसे। इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११ ॥ तस्माद्राजैव कर्त्तव्यः सततं भूतिमिच्छता। न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥१२॥ प्रीयते हि हरन् पापः परवित्तमराजके। यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३ ॥ पापा ह्यपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन। एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४ ॥ अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात् स्त्रियः। एतस्मात् कारणात् देवाः प्रजापालान् प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः। जले मत्स्यानिवाभक्षन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ १६ ॥ अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम्। परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान्। समेत्य तास्ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ॥ १७ ॥ वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात् पारजायिकः। यः परस्वमथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥१८॥ विश्वासार्थञ्च सर्वेषां वर्णानामविशेषतः। तास्तथा समयं कृत्वा समयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥ सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्त्ता

पितामहम् । अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २० ॥ य पूजयेम सम्भूय यश्च न प्रतिपालयेत् । ततो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ता ॥ २१ ॥

मनुरुवाच । बिभेमि कर्म्मण पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम् । विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । तमब्रुवन् प्रजा मा भै कर्त्तृनेनो गमिष्यति । पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ॥ २३ ॥ धान्यस्य दशमं भागं दास्याम कोषवर्द्धनम् । कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च ॥ २४ ॥ मुख्येन शस्त्रपातेन ये मनुष्याः प्रधानतः । भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २५ ॥ स त्वं जातबलो राजा दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् । सुखे धास्यसि नः सर्व्वान् कुवेर इव नैर्ऋतान् ॥ २६ ॥ यञ्च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्म्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति ॥ २७ ॥ तेन धर्म्मेण महता सुखं लब्धेन भावितः । पाह्यस्मान् सर्व्वतो राजन् देवानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥ विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव । मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २९ ॥ स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः । महाभिजनसम्पन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३० ॥ तस्य दृष्ट्वा महत्त्वं ते महेन्द्रस्येव देवताः । अपतत्रसिरे सर्व्वे स्वधर्म्मे च दधुर्मनः ॥ ३१ ॥ ततो मही परिययौ पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् । शमयन् सर्व्वतः पापान् स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३२ ॥ एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् । कुर्य्यूराजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ नमस्येरंश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा । देवा इव च देवेन्द्रं तत्र राजानमन्तिके ॥ ३४ ॥ सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहुमन्यते । स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३५ ॥ राज्ञः परैः परिभवः सर्व्वेषामसुखावहः । तस्माच्छत्रं पत्रञ्च वासांस्याभरणानि च ॥ ३६ ॥

भोजनान्यथ पानानि राष्ट्रे दद्युर्वराणि च । आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३७ ॥ गोप्ता तस्माद्राघवं क्षितपूर्वाभिभाषिता । आभाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान् ॥ ३८ ॥ कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात् संविभागी जितेन्द्रियः । ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु वल्गु च सुष्ठु च ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ । मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २ ॥ राजा वसुमना नाम कौशल्यो धीमतां वरः । महर्षिं किल पप्रच्छ कृतप्रज्ञं बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥ सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतिम् । दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ॥ ॥ विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः । प्रजानां सुखमन्विच्छन् धर्मशीलं बृहस्पतिम् ॥५॥

वसुमना उवाच । केन भूतानि वर्द्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन वा । कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमव्ययमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ एवं पृष्टो महाप्राज्ञः कौशल्येनामितौजसा । राजसत्कारमव्यग्रं शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ ७ ॥

बृहस्पतिरुवाच । राजमूलो महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते । प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८ ॥ राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् । प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ९ ॥ यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः ।

अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्त परस्परम् ॥ १० ॥ यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमा । विहरेयुर्यथाकाम विहिंसन्त पुन पुन ॥ ११ ॥ विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् । अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशय ॥ १२ ॥ एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमा प्रजा । अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपा पशवो यथा ॥ १३ ॥ हरेयुर्बलवन्तोऽपि दुर्बलाना परिग्रहान् । हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत ॥ १४ ॥ ममेदमिति लोकेऽस्मिन् न भवेत् सम्परिग्रह । न दारा न च पुत्र स्यान्न धन न परिग्रह ॥ १५ ॥ विष्वग्लोप प्रवर्त्तेत यदि राजा न पालयेत । यान वस्त्रमलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च । हरेयु सहसा पापा यदि राजा न पालयेत ॥ १६ ॥ पतद्वहुविध शास्त्र वहुधा धर्म चारिषु । अधर्म प्रगृह्णीत स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १७ ॥ मातर पितर वृद्धमाचार्य्यमतिथीन् गुरुम् । क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत ॥ १८ ॥ वधवन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवता भवेत । ममत्वञ्च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९ ॥ अन्ता श्चाकाल एव स्युर्लोकोऽय दस्युसाद्भवेत । पतेयुर्नरक घोर यदि राजा न पालयेत् ॥ २० ॥ न योनिदोषो वर्त्तेत न कृषिर्न वणिक्पथ । मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत ॥ २१ ॥ न यज्ञा सम्प्रवर्त्तेयुर्विधिवत् स्वाप्तदक्षिणा । न विवाहा समाजो वा यदि राजा न पालयेत ॥ २२ ॥ न वृषा सम्प्रवर्त्तेरन् न मथ्येरंश्च गर्गरा । घोषा प्रनाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत

सपुत्रपौत्रान् सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४ ॥ यदा त्वधार्म्मिकान् सर्वांस्तीव्रैर्दण्डैर्नियच्छति। धार्म्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५ ॥ यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः। आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६॥ श्रियं ददाति कस्मैचित् कस्माच्चिदपकर्षति। तदा वैश्रवणो राजंल्लोके भवति भूमिप ॥ ४७ ॥ नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्म्मणा। धर्म्ममाकाङ्क्षता लोकमीश्वरस्यानसूयता। न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यश्च स्यादात्मनः समो भवेत्। कुर्य्यात् कश्चनगति सैषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ॥ ४९ ॥ न तु राजाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते। तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥ ५० ॥ मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः। नश्येदभिमृशन् सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ॥ ५१ ॥ आत्मस्वमिव रक्षेत राजस्वमिह बुद्धिमान्॥ ५२ ॥ महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतनम्। पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ५३ ॥ राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः। य एभिस्तूयते शब्दैः कस्तं नार्च्चितुमर्हति ॥ ५४ ॥ तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा नियतेन्द्रियः। मेधावी स्मृतिमान् दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ५५ ॥ कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम्। धर्म्मनित्यं स्थितं नीत्या मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ५६ ॥ दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्म्मज्ञं संयतेन्द्रियम्। शूरमक्षुद्रकर्म्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७ ॥ राजा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान्। राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ५८ ॥ राजा प्रजानां हृदयं गरीयो गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमञ्च। समाश्रिता लोकमिमं परञ्च जयन्ति सम्यक् पुरुषा नरेन्द्र ॥ ५९ ॥ नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं दमेन सत्येन च सौहृदेन। महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशास्त्रिविष्टपे स्थान

सुपैति शाश्वतम् ॥ ६० ॥ स एवमुक्तोऽङ्गिरसा कौशल्यो राजसत्तम। प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अङ्गिरावाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पार्थिवेन विशेषेण किं कार्य्यमवशिष्यते। कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ॥ १ ॥ कथञ्चारं प्रयुञ्जीत वर्णान् विश्वासयेत् कथम्। कथं भृत्यान् कथं दारान् कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम्। यत् कार्य्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३ ॥ आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः। अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः। जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेत गुल्मान् दुर्गेषु सन्धौ च कुरुनन्दन। नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६ ॥ संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च। मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधींश्च ततः कुर्य्याज्जडान्धबधिराकृतीन्। पुंसः परीक्षितान् प्राज्ञान् क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८ ॥ अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च। पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात् समाहितः ॥ ९ ॥ पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु। यथा न विद्युरन्योऽन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १० ॥ चारांश्च विद्यात् प्रहितान् परेण भरतर्षभ। आपणेषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ॥ ११ ॥ आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे। देशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२ ॥ एवं विचिनुयाद्राजा परचारं विचक्षणः। चारे हि विहिते पूर्वं हितं भवति पाण्डव

॥१३॥ यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना । अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्य्यात् सन्धिं बलीयसा ॥ १४ ॥ अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्य्यात् परेण वै । लिप्सुर्वा कञ्चिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५ ॥ गुणवन्तो महोत्साहा धर्म्मज्ञाः साधवश्च ये । सन्दधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्म्मेण पालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः । पूर्व्वापकारिणो हन्यात् लोकद्विष्टांश्च सर्व्वशः ॥ १७ ॥ यो नोपकर्त्तुं शक्नोति नापकर्त्तुं महीपतिः । न शक्यश्चाप्युद्धर्त्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८ ॥ यात्रायां यद्विज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् । व्यासक्तश्च प्रमत्तश्च दुर्ब्बलश्च विशेषतः ॥ १९ ॥ यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यः पुष्टबलः सुखी । पूर्व्वं कृत्वा विधानञ्च यात्रायां नगरे तथा ॥ २० ॥ न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यतिवीर्य्यवान् । हीनश्च बलवीर्य्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वसेत् ॥२१॥ राष्ट्रञ्च पीड़येत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्च्छनैः । अमात्यवल्लभानाञ्च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २२ ॥ वर्ज्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता । उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ॥ २३ ॥ सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिपः । यमर्थं शक्नुयात् प्राप्तुं तेन तुष्येत पण्डितः ॥ २४ ॥ आददीत बलिञ्चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन । स षड्भागमपि प्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २५ ॥ दशधर्म्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च । तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २६ ॥ यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः । भक्तिश्चैषां न कर्त्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २७ ॥ श्रोतुञ्चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान् सर्व्वार्थदर्शिनः । व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥ आकरे लवणे शुल्के तरे नागबले तथा । न्यसेदमात्यान् नृपतिः स्वाप्तान् वा पुरुषान् हितान् ॥ २९ ॥ सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्म्ममवाप्नुयात् । राज्ञो हि सततं दण्डः सम्यग्धर्म्मः प्रशस्यते ॥ ३० ॥ वेदवेदाङ्गवित् प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् । दान-

विक्रम् ॥ ४८ ॥ कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः सुरक्षितः ।
गृहाणि च प्रवेश्योऽग्निर्विधेयः स्याद् तापसः ॥ ४९ ॥ महान्
दण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् । प्रघोषयेदथैवञ्च रक्ष-
णार्थं पुरस्य च ॥ ५० ॥ भिक्षुकांश्चक्रिकांश्चैव क्षीवोन्मत्तान् कुशी-
लवान् । बाह्यान् कुर्यान्नरव्याघ्र दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ५१ ॥
चत्वरेष्वथ तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च । यथार्थवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्
सर्व्वस्य पार्थिवः ॥ ५२ ॥ विशालान् राजमार्गांश्च कारयेत नरा-
धिपः । प्रपाश्च विपणांश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५३ ॥ भाण्डा-
गारायुधागारान् धान्यागारांश्च सर्व्वशः । अश्वागारान् गजागारान्
बलाधिकरणानि च ॥ ५४ ॥ परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीर्निष्कु-
टानि च । न जात्वन्यः प्रपश्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ अर्थ-
सञ्चयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः । तैलं वसा मधु घृतमौषधानि
च सर्व्वशः ॥ ५६ ॥ अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च सञ्चयान् ॥ ५७ ॥ आयुधानाञ्च
सर्व्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्म्मणाम् । सञ्चयानेवमादीनां कारयेत नरा-
धिपः ॥ ५८ ॥ औषधानि च सर्व्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान् वै संग्रहीयाद्विशेषतः ॥ ५९ ॥ नटाश्च नर्त्तका-
श्च मल्ला मायाविनस्तथा । शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्व्वशः
॥ ६० ॥ यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतोऽथापि मन्त्रितः । पौरेभ्यो
नृपतेर्वापि स्वाधीनान् कारयेत तान् ॥ ६१ ॥ कृते कर्म्मणि राजेन्द्र
पूजयेद्धनसञ्चयैः । मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६२ ॥
निर्व्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन । ततोऽनृणो भवेद्राजा
यथा शास्त्रे निदर्शितम् ॥ ६३ ॥ राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव
निबोध मे । आत्मामात्यश्च कोषश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६४ ॥
तथा जनपदश्चैव पुरञ्च कुरुनन्दन । एतत् सप्तात्मकं राज्यं
परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६५ ॥ षाड्गुण्यञ्च त्रिवर्गञ्च त्रिवर्गं परमं

तथा। यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥ ६६ ॥ षाड्गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर। सन्धानासनमित्येव यात्रा सपरिरक्षणं च। द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ६८ ॥ त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु। क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥ ६९ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः। धर्मेण च महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ७० ॥ अस्मिन्नर्थे च श्लोकौ द्वौ गीतावाङ्गिरसा स्वयम्। यादवीपुत्र भद्रन्ते तावपि श्रोतुमर्हसि ॥ ७१ ॥ कृत्वा सर्वाणि कार्य्याणि सम्यक् सम्पाल्य मेदिनीम्। पालयित्वा तथा पौरान् परत्र सुखमेधते ॥ ७२ ॥ किं तस्य तपसा राज्ञः किञ्च तस्याध्वरैरपि। सुपालितप्रजो यः स्यात् सर्वधर्मविदेव सः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि। कस्य किं कुर्वतः सिध्येत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच। महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः। शृणु मे शंसतो राजन् यथावदिह भारत ॥ ७५ ॥ दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति। प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यो नियच्छति ॥ ७६ ॥ चातुर्वर्ण्ये स्वकर्मस्थे मर्य्यादानामसङ्करे। दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ७७ ॥ सोम्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि। तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ७८ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम्। इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ७९ ॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक् कार्त्स्न्येन वर्त्तते। तदा कृतयुगं नाम कालसृष्टं प्रवर्त्तते ॥ ८० ॥ ततः कृतयुगे धर्म्मो नाधर्म्मो विद्यते क्वचित्। सर्व्वेषामेव वर्णानां नाधर्म्मे रमते मनः ॥ ८१ ॥ योगक्षेमाः प्रवर्त्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः। वैदिकानि च सर्व्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत ॥ ८२ ॥ ऋतवश्च सुखाः सर्व्वे भव

न्युत निरामयाः । प्ररोहन्ति नराणाञ्च स्वरवर्णमनांसि च ॥ ८३ ॥
व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः । विधवा न भवन्त्यत्र
कृपणो न तु जायते ॥ ८४ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधय-
स्तथा । त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्य्यवन्ति भवन्ति च ॥ ८५ ॥ ना-
धर्म्मो विद्यते तत्र धर्म्म एव तु केवलम् । इति कार्त्तयुगानेतान्
धर्म्मान् विद्धि युधिष्ठिर ॥ ८६ ॥ दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशा-
ननुवर्त्तते । चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते ॥ ८७ ॥ अशु-
भस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्त्तते । कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधय-
स्तथा ॥ ८८ ॥ अर्द्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्थमनुवर्त्तते । ततस्तु
द्वापरं नाम स कालः सम्प्रवर्त्तते ॥ ८९ ॥ अशुभस्य यदा त्वर्द्धं
द्वावंशावनुवर्त्तते । कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तदा ॥ ९० ॥
दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिप । प्रजाः क्लिश्नात्य-
योगेन प्रवर्त्तेत तदा कलिः ॥ ९१ ॥ कलावधर्म्मो भूयिष्ठो धर्म्मो
भवति न क्वचित् । सर्व्वेषामेव वर्णानां स्वधर्म्मात् च्यवते मनः ॥ ९२ ॥
शूद्रा भैक्ष्येण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्य्यया । योगक्षेमस्य नाशश्च
वर्त्तते वर्णसङ्करः ॥ ९३ ॥ वैदिकानि च कर्म्माणि भवन्ति विगुणा-
न्युत । ऋतवो न सुखाः सर्व्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ ९४ ॥ ह्रसन्ति
च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत । व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते च
गतायुषः ॥ ९५ ॥ विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा । क्वचि-
द्वर्षति पर्ज्जन्यः क्वचित् सस्यं प्ररोहति ॥ ९६ ॥ रसाः सर्व्वे क्षयं
यान्ति यदा नेच्छति भूमिप । प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीति-
समाहितः ॥ ९७ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ ९८ ॥ कृतस्य कर-
णाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्त-
मश्नुते ॥ ९९ ॥ प्रवर्त्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते । कलेः
प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १०० ॥ ततो वसति दुष्कर्मा

नरके शाश्वतीः समाः। प्रजानां कल्मषं भक्त्वाऽकीर्तिं पापञ्च विन्दति ॥ १०१ ॥ दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन् क्षत्रियः सदा। अनवाप्तञ्च लिप्सेत लब्धञ्च परिपालयेत् ॥ १०२ ॥ लोकस्य सीमन्तकरी मर्य्यादा लोकभाविनी। सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ १०३ ॥ यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि मनुजर्षभ। एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ १०४ ॥ तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान्। एवंवृत्तः प्रजा रक्षन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ १०५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षड्त्रिंशत्
एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। केन वृत्तेनवृत्तज्ञ वर्त्तमानो महीपतिः। सुखेनार्थान् सुखोदर्कान् इह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अयं गुणानां षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः। यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ चरेद्धर्मान्‌कटुको मुञ्चेत् स्नेहं न नास्तिकः। अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत् काममनुद्धतः ॥ ३ ॥ प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः। दाता नापात्रवर्षी स्यात् प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ४ ॥ सन्दधीत न चानार्य्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः। नाभक्तञ्चारयेच्चारं कुर्य्यात् कार्य्यमपीड़या ॥ ५ ॥ अर्थं ब्रूयान्न चासत्सु गुणान् ब्रूयान्न चात्मनः। पदद्याच्च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६ ॥ नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत्। विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७ ॥ अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृप। स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८ ॥ अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान् गुरून् सेवेदमायया। अर्च्चेद्देवानदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ९ ॥

सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् । सान्त्वयेन्न च मोक्षाय अनुगृह्य च क्षिपेत् ॥ १० ॥ प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शोचयेत् । क्रोधं कुर्य्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ११ ॥ एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि । अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२ ॥ इति सर्वान् गुणानेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्त्तते । अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इदं वचः शान्तनवस्य शुश्रुवान् युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः । तदा ववन्दे च पितामहं नृपो यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते । धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । समासेनैव ते राजन् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरेणैव धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च । अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्य्याणि सपुरोहितः ॥ ४ ॥ धर्मकार्य्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५ ॥ आर्जवेन च सम्पन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत । यथार्थं प्रतिगृह्णीयात् कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः ॥ ७ ॥ मास्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयूयुजः । अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥

मूर्खोह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः। प्रजा हिनस्त्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥ बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम। शास्त्रानीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ १० ॥ दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि। तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः ॥ ११ ॥ गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम्। अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२ ॥ मा स्म धर्मेण लोभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम्। धर्मार्थावध्रुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत ॥ १३ ॥ अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति। अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४ ॥ अर्थमूलोऽपि हिंसाञ्च कुरुतेस्वयमात्मनः। करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात् सम्पीडयन् प्रजाः ॥ १५ ॥ ऊधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत पयः। एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते ॥ १६ ॥ यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः। एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७ ॥ अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम्। जनयत्यतुलां नित्यं कोषवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता। नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ १९ ॥ मालाकारोपमो राजन् भव माऽङ्गारिकोपमः। तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्ष्यसि पालयन् ॥ २० ॥ परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः। अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ २१ ॥ मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः। अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२ ॥ धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः। सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३ ॥ एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय। स्वन्तं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव। युधिष्ठिर यथायुक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ २५ ॥ एष एव परो

धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा। भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा दया ॥ २६ ॥ तस्मादेव परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदा। यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७ ॥ यदल्पं कुरुते पापमरक्षन् भयत प्रजा। राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदल्पं कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन्। दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९ ॥ स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकान् जयति यावत। क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय। ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे। स्वर्गलोकेषु महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ॥ ३१ ॥ असम्भवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु। तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ स राज्यं धृतिमान् प्राप्य धर्मेण परिपालय। इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
एकसप्ततोऽध्याय ॥ ७१ ॥

भीष्म उवाच। य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत। स एव राज्ञा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहित ॥ १ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। पुरूरवस ऐलस्य सम्वादं मातरिश्वन ॥२॥

पुरूरवा उवाच। कुत स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रय। कस्माच्च भवति श्रेष्ठस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

मातरिश्वोवाच। ब्राह्मणो मुखत सृष्टो ब्रह्मणो राजसत्तम। बाहुभ्या क्षत्रिय सृष्ट ऊरुभ्या वैश्य एव च ॥ ४ ॥ वर्णाना परिचर्य्यार्थं त्रयाणा भरतर्षभ। वर्णश्चतुर्थ सम्भूत पद्भ्या शूद्रो विनिर्मित ॥ ५ ॥ ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये ॥ ६ ॥ अतः पृथिव्या वक्तारं क्षत्रियं दण्डधारणे। द्वितीयं वर्णमकरोत् प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७ ॥ वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन् वर्णान् बिभयादिमान्। शूद्रो ह्येतान् परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८ ॥

ऐल उवाच। द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत्। धर्म्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९ ॥

वायुरुवाच। विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत् किञ्चिज्जगतीगतम्। ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्म्मकुशला विदुः ॥ १० ॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च। गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ११ ॥ पत्यभावे यथैव स्त्री देवरं कुरुते पतिम्। आनन्तर्य्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम्। एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः ॥ १२ ॥ यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्म्मं परिमार्गसि। यत् किञ्चिद्विजयैर्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ॥ १३ ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्म्मज्ञाय तपस्विने। स्वधर्म्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ॥ १४ ॥ यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया। ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ॥ १५ ॥ श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम्। राजा चरति यं धर्म्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ॥ १६ ॥ शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्म्मव्रते स्थितः। तावता सत्कृतः प्राज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति। तस्य धर्म्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १७ ॥ एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः। सम्यग्वृत्ताः स्वधर्म्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ १८ ॥ राष्ट्रे चरन्ति यं धर्म्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः। चतुर्थं तस्य धर्म्मस्य राजा भागन्तु विन्दति ॥ १९ ॥ देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः। यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २० ॥ इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा। राजन्येवास्य धर्म्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २१ ॥ छायायामप्सु वायौ च सुख-

मुष्णोऽधिगच्छति । यस्मो वाऽसि सूर्य्ये च सुखं यौतेऽधिगच्छति ॥ २२ ॥ शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः । तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखम् ॥ २३ ॥ अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलम् । न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २४ ॥ इन्द्रो राजा यमो राजा धर्म्मो राजा तथैव च । राजा बिभर्त्ति रूपाणि राज्ञा सर्व्वमिदं धृतम् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । राज्ञा पुरोहितः कार्य्यो भवेद्विद्वान् बहुश्रुतः । उभौ समीक्ष्य धर्म्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १ ॥ धर्म्मात्मा मन्त्रविद्येषां राज्ञां राजन् पुरोहितः । राजा चैवङ्गुणो येषां कुशलं तेषु सर्व्वतः ॥ २ ॥ उभौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्व्वान् सुतान् पितॄन् । भवेयातां स्थितौ धर्म्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ३ ॥ परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मक्षत्रस्य सम्मानात् प्रजा सुखमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि । ब्रह्म क्षत्रञ्च सर्व्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ऐलकश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥६॥

ऐल उवाच । यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म । अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन् भजन्ते तथा वर्णाः कतमेऽस्मिन् ध्रियन्ते ॥ ७ ॥

कश्यप उवाच । वृद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यतीह । अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्ते तथा वर्णं तत्र विदन्ति सन्तः ॥ ८ ॥ नैषामुक्षा वर्द्धते नोत पुत्रा न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते । नैषां पुत्रा वेदमधीयते च यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति

॥ ८ ॥ नैषामयों वर्द्धते जातु गेहे नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते। अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति ये ब्राह्मणान् क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥१०॥ एतौ हि नित्यं संयुक्तावितरेतरधारणे। क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य वै द्विजाः ॥ ११ ॥ उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ सम्प्रापतुर्महतीं सम्प्रतिष्ठाम्। तयोः सन्धिर्भिद्यते चेत् पुराणस्ततः सर्वं भवति हि सम्प्रमूढम् ॥ १२ ॥ नात्र पारं लभते पारगामी महागाधे नौरिव सम्प्रपन्ना। चातुर्वर्ण्यं भवति हि सम्प्रमूढं प्रजास्ततः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३ ॥ ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति। अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापञ्च वर्षति ॥ १४ ॥ न ब्रह्मचारी चरणादपेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत्। आश्चर्यतो वर्षति तत्र देवस्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५ ॥ स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः सभायां यत्र लभतेऽनुवादम्। राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि ततो भयं विद्यते क्षत्रियस्य ॥ १६ ॥ पापैः पापे क्रियमाणे हि चैल ततो रुद्रो जायते देव एष। पापैः पापाः सञ्जनयन्ति रुद्रं ततः सर्वान् साध्वसाधून् हिनस्ति ॥ १७ ॥

ऐल उवाच। कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम्। एतत् सर्वं कश्यप मे प्रचक्ष्व कुतो रुद्रो जायते देव एष ॥ १८ ॥

कश्यप उवाच। आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां स्वं स्वं देहं परदेहञ्च हन्ति। वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहुर्दैवैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९ ॥

ऐल उवाच। न वै वातः परिवृणोति कश्चिन्न जीमूतो वर्षति नापि देवः। तथायुक्तो दृश्यते मानुषेषु कामद्वेषाद्बध्यते मुच्यते च ॥२०॥

कश्यप उवाच। यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः कृत्स्नं ग्रामं दहते चत्वरं वा। विमोहनं कुरुते देव एष ततः सर्वं स्पृश्यते

ऐल उवाच। यदि द्वैधं सृज्यते पुण्यपापं पापे पापे क्रियमाणे विशेषात्। कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्य्याद्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्य्यात् ॥ २२ ॥

कश्यप उवाच। अमैत्रयोगात् पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात्। शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावान्न मिश्रः स्यात् पापकृद्भिः कथञ्चित् ॥ २३ ॥

ऐल उवाच। साध्वसाधून् धारयतीह भूमिः साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्य्यः। साध्वसाधूंश्चापि वातीह वायुरापस्तथा साध्वसाधून् पुनन्ति ॥ २४ ॥

कश्यप उवाच। एवमस्मिन् वर्त्तते लोक एवं नामुत्रैवं वर्त्तते राजपुत्र। प्रेत्यैतयोरन्तरवान् विशेषो यो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५ ॥ पुण्यस्य लोको मधुमान् घृतार्चिर्हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः। तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ २६ ॥ पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव। तत्रात्मानं शोचति पापकर्म्मा बह्वीः समाः प्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ २७ ॥ मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां प्रजा दुःखं दुःसहञ्चाविशन्ति। एवं मत्वा कार्य्य एवेह नित्यं पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८ ॥ तञ्चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्म्मो विधीयते। अग्रं हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्व्वस्यैवेह धर्म्मतः। पूर्व्वं हि ब्राह्मणः सृष्ट इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं पूर्व्वं यदुत्तरम्। तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ ३० ॥ सर्व्वं श्रेष्ठं विशिष्टञ्च निवेद्यं तस्य धर्म्मतः। अवश्यमेव कर्त्तव्यं राज्ञा बलवतापि हि ॥ ३१ ॥ ब्रह्म वर्द्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्द्धते। एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते । योगक्षेमो हि राज्ञो हि समायत्तः पुरोहिते ॥ १ ॥ यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत । दृष्टञ्च राजा बाहुभ्यां तद्राज्यं सुखमेधते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ३ ॥ मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः । जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपम् ॥ ४ ॥ ततो वैश्रवणो राजा राक्षसानसृजत्तदा । ते बलान्यवमृद्नन्त मुचुकुन्दस्य नैरृताः ॥ ५ ॥ स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिप । गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिन्दम ॥ ६ ॥ तत उग्रं तपस्तप्त्वा वशिष्ठो धर्मवित्तमः । रक्षांस्युपावधीत्तस्य पन्थानञ्चाप्यविन्दत ॥ ७ ॥ ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् । वध्यमानेषु सैन्येषु वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

धनद उवाच । बलवन्तस्त्वया पूर्वं राजानः सपुरोहिताः । न चैव समवर्त्तन्त यथा त्वमिह वर्त्तसे ॥ ९ ॥ ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः । आगम्य पर्य्युपासन्त मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १० ॥ यद्यस्ति बाहुवीर्य्यन्ते तद्दर्शयितुमर्हसि । किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्त्तसे ॥ ११ ॥ मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्ध प्रत्युवाच धनेश्वरम् । न्यायपूर्व्वमसंरब्धमसम्भ्रान्तमिदं वचः ॥ १२ ॥ ब्रह्म क्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयम्भुवा । पृथग्बलविधानन्तन्न लोकं परिपालयेत् ॥ १३ ॥ तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् । अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥ ताभ्यां सम्भूय कर्त्तव्यं प्रजानां परिपालनम् । तथा च मां प्रवर्त्तन्तं किं गर्हस्यलकाधिप ॥ १५ ॥ ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् । नाहं राज्यमनिर्द्दिष्टं कस्मैचित विदधाम्युत । नाच्छिन्दे चाप्यनिर्द्दिष्टमिति पार्थिव ॥ १६ ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां समन्तादखिलां । एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ॥ १७ ॥

मुचुकुन्द उवाच । नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव । बाहुवीर्य्यार्ज्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ । क्षत्रधर्म्मस्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसम्भ्रमम् ॥ १९ ॥ ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुन्धराम् । बाहुवीर्य्यार्ज्जितां सम्यक् क्षत्रधर्म्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवं यो धर्म्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्त्तते । जयत्यविजितामुर्व्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१ ॥ नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः । तयोर्हि सर्व्वमायत्तं यत् किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि मुचुकुन्दोपाख्याने चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

मेवेति भूयोऽदेमिति निश्चय। कर्म्मणा पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवानपि ॥ ८ ॥ तादृशात् किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते। प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि। तत् स्वकोशात् प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवत ॥ १० ॥ सर्व्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणा यथा। न स्थेयं विषये तेन योऽपकुर्य्याद्द्विजातिषु ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे तु सर्व्वं भवति रक्षितम्। तस्मात्तेषां प्रसादेन कृतकृत्यो भवेन्नृप ॥ १२ ॥ पर्ज्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः। नरास्तमुपजीवन्ति नृप सर्व्वार्थसाधकम् ॥ १३ ॥ न हि कामात्मना राज्ञा सततं कामबुद्धिना। नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम्। धर्म्मार्थं रोचये राज्यं धर्म्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५ ॥ तदलं मम राज्येन यत्र धर्म्मो न विद्यते। वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्म्मचिकीर्षया ॥ १६ ॥ तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः। धर्म्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच। वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्या गुणैव सा। न च शुद्धानृशंसेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ १८ ॥ अपि तु त्वां मृदुप्रज्ञमत्यार्य्यमतिधार्म्मिकम्। क्लीवं धर्म्मघृणायुक्तं न लोको बहुमन्यते ॥ १९ ॥ वृत्तिन्तु लक्षयेचस्व पितृपैतामहोचिताम्। नैव राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २० ॥ न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थित। प्रजापालनसम्भूतमाप्ता धर्म्मफलं ह्यसि ॥ २१ ॥ न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्ती त्वयाचत। तथैतत् प्रज्ञया तात यथा चरसि मेधया ॥ २२ ॥ शौर्य्यं बलञ्च सत्यञ्च पिता तव सदाब्रवीत्। माहात्म्यञ्च महौदार्य्यं भवतः कुन्त्ययाचत ॥ २३ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोभे मानुषदैवते। पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ २४ ॥ दान

मध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम्। धर्म्ममेतदधर्म्मं वा जन्म-नैवाभ्यजायथाः ॥ २५ ॥ काले धुरि च युक्तानां वहतां भार-माहितम्। सीदतामपि कौन्तेय न कीर्त्तिरवसीदति ॥ २६ ॥ सम-न्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हतः। निर्द्दोषः कर्म्मवचनात् सिद्धिः कर्म्मण एव सा ॥ २७ ॥ नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन। धर्म्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्य्यथ वा पुनः ॥ २८ ॥ अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत् कर्म्मोदारमेव तत्। कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्म्मणः ॥ २९ ॥ यदा कुलीनो धर्म्मज्ञः प्राप्नो-त्यैश्वर्य्यमुत्तमम्। योगक्षेमस्तदा राज्ञः कुशलायैव कल्पते ॥३०॥ दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा। सर्व्वतः प्रतिगृह्णीया-द्राज्यं प्राप्येह धार्म्मिकः ॥ ३१ ॥ यं हि वैद्याः कुले जाता ह्यवृत्ति-भयपीड़िताः। प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्म्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥३२॥

युधिष्ठिर उवाच। किं तात परमं स्वर्ग्यं का ततः प्रीतिरुत्तमा। किं ततः परमैश्वर्य्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच। यस्मिन् भयार्द्दितः सम्यक् क्षेमं विन्दत्यपि क्षणम्। स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥ त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात् कुरूणा कुरुसत्तम। भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ३५ ॥ अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह। पर्ज्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव द्विजाः ॥ ३६ ॥ धृष्टं शूरं प्रहर्त्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम्। वत्सलं संविभक्तारमुप-जीवन्ति तं नराः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वकर्म्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्म्मणि । तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः । एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामसम्पन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३ ॥ जन्मकर्म्मविहीना ये कदर्य्या ब्रह्मबन्धवः । एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४ ॥ अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः । तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिञ्च कारयेत् ॥ ५ ॥ आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्त्तानुकर्षक । एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ७ ॥ अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातय । एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ८ ॥ एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोषो महीपतिः । ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९ ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् । ब्राह्मणानाञ्च ये केचित विकर्म्मस्था भवन्त्युत ॥ १० ॥ विकर्म्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन । नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकारणात् ॥ ११ ॥ यस्य स्म विषये राजन् स्तेनो भवति वै द्विज । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते तद्विदो जना ॥ १२ ॥ अवृत्तगा यो भवेत् स्तेनो वेदवित स्नातकस्तथा । राजन् स राज्ञा भर्त्तव्य इति वेदविदो विदु ॥ १३ ॥ स चेन्नोपनिवर्त्तेत कृतवृत्तिः परन्तप । ततो निर्वासनीय स्यात्तस्माद्देशात् सबान्धव ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ। कया च वृत्त्या वर्त्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम्। ब्राह्मणानाञ्च ये केचित् विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २ ॥ विकर्मस्थाय नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन। इति राज्ञा पुरावृत्तमपि जल्पन्ति साधवः ॥ ३ ॥ यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः। राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ४ ॥ अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा। तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गीतं कैकेयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६ ॥ कैकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम्। स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥ ७ ॥

राजोवाच। न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपः। नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविश ॥ ८ ॥ न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान् नाव्रती नाप्यसोमपः। नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ९ ॥ नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम। अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १० ॥ अध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च। ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्म्मस्ववस्थिताः ॥ ११ ॥ पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः। ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२ ॥ न याचन्ति प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः। नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति न ॥ १३ ॥ ब्राह्मणान् परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः। क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया। अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ संविभागं दमं शौचं सौहृदञ्च व्यपाश्रिताः। मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६ ॥ त्रीन् वर्णा-

तुपजीवन्ति यथावदनसूयकाः। मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १७ ॥ कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम्। संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८ ॥ कुलदेशादिधर्माणां ग्रथितानां यथाविधि। अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १९ ॥ तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः। संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २० ॥ नासंविभज्य भोक्तास्मि नाविशामि परस्त्रियम्। स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ २१ ॥ नाब्रह्मचारी भिक्षावान् भिक्षुर्वा ब्रह्मचर्य्यवान्। अनृत्विजा हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२ ॥ नावजानाम्यहं वैद्यान्न वृद्धान्न तपस्विनः। राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥ २३ ॥ आत्मविज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित्। स्वामी सर्वस्य राष्ट्रस्य धीमान् मम पुरोहितः ॥ २४ ॥ दानेन विद्यामभिवाञ्छामि लोकान् सत्येनाथो ब्राह्मणानाञ्च गुप्तया। शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५ ॥ न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धुर्न ब्राह्मणः कितवो नोत चौरः। अयाज्ययाजी न च पापकर्मा न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६ ॥ न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम्। धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ २७ ॥ गोब्राह्मणेभ्यो यज्ञेभ्यो नित्यं स्वस्त्ययनं मम। आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८ ॥

राक्षस उवाच। यस्मात् सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे। तस्मात् प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति व्रजाम्यहम् ॥ २९ ॥ येषां गोब्राह्मणं रक्ष्यं प्रजा रक्ष्याश्च कैकय। न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु पापकात् ॥ ३० ॥ येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मपरं बलम्। अतिथिप्रियास्तथा पौरास्ते वै स्वर्गजितो नृपाः ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच। तस्माद्द्विजातीन् रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः। आशीरेषां भवेद्राजन् राज्ञां सम्यक् प्रवर्त्तताम् ॥ ३२ ॥ तस्माद्राज्ञा

विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः । नियम्याः संविभज्याश्च तदनुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ एवं यो वर्त्तते राजा पौरजानपदेष्विह । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि कैकेयोपाख्याने सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । व्याख्याता राजधर्म्मेण वृत्तिरापत्सु भारत । कथंस्विद्वैश्यधर्म्मेण सञ्जीवेद्ब्राह्मणो न वा ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अशक्तः क्षत्रधर्म्मेण वैश्यधर्म्मेण वर्त्तयेत् । कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसङ्क्षये ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकान्न हीयते । ब्राह्मणो वैश्यधर्म्मेण वर्त्तयन् भरतर्षभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । सुरालवणमित्येव तिलान् केशरिणः पशून् । ऋषभान् मधु मांसञ्च कृतान्नञ्च युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्ज्जयेत् । एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ५ ॥ अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्य्योऽश्वः पृथिवी विराट् । धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेया कथञ्चन ॥ ६ ॥ पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः । निमयेत् पक्वमानेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७ ॥ वयं सिद्धमशिष्यामो भवान् साधयतामिमाम् । एवं संवीक्ष्य निमयं नाधर्म्मोऽस्ति कथञ्चन ॥ ८ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरा धर्म्मं सनातनम् । व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत् प्रयच्छतु । रुचितो वर्त्तते धर्म्मो न बलात् संप्रवर्त्तते ॥ १० ॥ इत्येवं संप्रवर्त्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः । ऋषीणामितरेषाञ्च साधु चैतदसंशयम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।

व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२ ॥ राजा त्राता तु लोकस्य कथञ्च स्यात् परायणम्। एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच। दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च। ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४ ॥ तेषां ये वेदबलिनस्तेऽभ्युत्थाय समन्ततः। राज्ञो बलं वर्द्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवता ॥१५॥ राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम्। तद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६ ॥ यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसन्दधेत्। तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथञ्चन ॥ १७ ॥ उन्मर्य्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः सङ्करे कृते। सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अथ चेत् सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति। कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। तपसा ब्रह्मचर्य्येण शस्त्रेण च बलेन च। अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः। ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ २१ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्। तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२ ॥ यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निर्यापोऽभिमन्यति। क्षत्रञ्च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा नश्यन्ति ते त्रयः ॥ २३ ॥ तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर। समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ २४ ॥ ब्रह्मवीर्य्ये मृदौ भूते क्षत्रवीर्य्ये च दुर्बले। दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ॥ २५ ॥ ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः। ब्राह्मणान् परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६ ॥ मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते। ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७ ॥ अतिस्विष्टमधीतानां लोकानतितपस्वि-

नाम्। अनाशकाग्निगोविंषतां शूरा यान्ति परां गतिम् ॥ २८ ॥
ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन् न दुष्यति। एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्म्मं विदुर्जना ॥ २९ ॥ तेभ्यो नमश्च भद्रञ्च ये शरीराणि जुह्वते। ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता।
ब्रह्मलोकजित स्वर्गान् वीरांस्तान्मनुरब्रवीत ॥ ३० ॥ यथाश्वमेधावभृथे स्नाता पूता भवन्त्युत। दुष्कृतस्य प्रणाशेन तथा शस्त्रहता रणे ॥ ३१ ॥ भवत्यधर्म्मो धर्म्मो हि धर्म्माधर्म्मावुभावपि।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स ताहृश ॥ ३२ ॥ मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम्। धर्म्याः पापानि कुर्वाणा गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्ह्म्यनियमेषु च ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसङ्करे।
सम्प्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम। दस्युभ्योऽथ प्रजारक्षेद्दण्डं धर्म्मेण धारयन् ॥ ३६ ॥ कार्य्यं कुर्य्यान्न वा कुर्य्यात् स वार्य्यो वा भवेन्न वा। तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ३७ ॥

भीष्म उवाच। अपारे यो भवेत् पारमप्लवे यः प्लवो भवेत्।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्व्वथा मानमर्हति ॥ ३८ ॥ यमाश्रित्य नरा राजन् वर्त्तयेयुर्यथासुखम्। अनाथाः परिकाल्यन्तो दस्युभिः परिपीड़िताः ॥ ३९ ॥ तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम्।
अभीरभीक्ष्णं कौरव्य कर्त्ता सम्मानमर्हति ॥ ४० ॥ किन्तैर्येऽनडुहो नोह्या किं धेन्वा वाप्यदुग्धया। बन्ध्यया भार्य्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४१ ॥ यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः। यथा ह्यनर्थः षण्डो वा पार्थ क्षेत्रं यथोषरम्
॥ ४२ ॥ एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता। मेघो न वर्षते यश्च सर्व्वथा ते निरर्थकाः ॥ ४३ ॥ नित्यं यस्तु सतो

रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत्। स एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम्॥ ४४॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अष्टसप्ततोऽध्यायः॥ ७८॥

युधिष्ठिर उवाच। किं समुत्थाः कथं शीला ऋत्विजः स्युः पितामह। कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतांवर॥ १॥

भीष्म उवाच। प्रतिकर्मपराचार ऋत्विजां स्म विधीयते। छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च॥ २॥ ये त्वेकरतयो नित्यं वीराणां प्रियवादिनः। परस्परस्य सुहृदः समन्तात् समदर्शिनः॥ ३॥ अनृशंसाः सत्यवाक्या अकुसीदा ह्यथार्जवः। अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः॥ ४॥ धीमान् सत्यव्रती दान्तो भूतानामविहिंसकः। अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः॥ ५॥ अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति। एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथार्हतः॥ ६॥

युधिष्ठिर उवाच। यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते। इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते॥ ७॥ नेदं प्रतिधनं शास्त्रमापद्धर्मानुशास्त्रतः। आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते॥ ८॥ श्रद्धावता च यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः। मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति॥ ९॥

भीष्म उवाच। न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया। कश्चिन्महदवाप्नोति मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी॥ १०॥ यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिबृंहणम्। न यज्ञा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथञ्चन॥ ११॥ शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण सम्मिता न समा भवेत्। अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि॥ १२॥ सोमो राजा

ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः। तत्र विक्रेतुमिच्छन्ति न द्रव्यावृत्तिरिष्यते ॥ १३ ॥ तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते। इत्येवं धर्म्मतो ख्यातमृषिभिर्धर्म्मचारिभिः ॥ १४ ॥ पुमान् यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत्। अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १५ ॥ शारीरं वृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः। नातिसम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः। तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १७ ॥ अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं तथा घृणा। एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १८ ॥ अप्रामाण्यञ्च वेदानां शास्त्राणाञ्चाभिलङ्घनम्। अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १९ ॥ निबोध दशहोतॄणा विधानं पार्थ यादृशम्। चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २० ॥ सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्। एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदप्यल्पतरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम्। पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ १ ॥ किं शील. किं समाचारो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत्। कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे न च विश्वसेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत। सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥ धर्मात्मा पञ्चमञ्चापि मित्रं नैकस्य न द्वयोः। यतो धर्म्मस्ततो वा स्यात्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ४ ॥ यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत्।

धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ५ ॥ चतुर्णां मध्यमौ ज्येष्ठौ नित्यं यद्गजौ तथापरौ। सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्य्यमात्मनः ॥ ६ ॥ न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्त्तव्यो मित्ररक्षणे। प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७ ॥ असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः। अरिश्च मित्रं भवति मित्रञ्चापि प्रदुष्यति ॥ ८ ॥ अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को जातु विश्वसेत्। तस्मात् प्रधानं यत् कार्य्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ॥ ९ ॥ एकान्तेन हि विश्वासः कृतस्नो धर्मार्थनाशकः। अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना च विशिष्यते ॥ १० ॥ अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते। यस्मिन् करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यञ्च शङ्कितव्यञ्च केषुचित्। एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मा चैव सनातनी ॥ १२ ॥ यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमं स्पृशेत्। नित्यं तस्मात् शङ्कितव्यममित्रं तद्विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥ यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति। न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन् सर्वसेतव ॥ १४ ॥ तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति। यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्द्दिशेत् ॥ १५ ॥ यस्य वृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत्। एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ॥१६॥ यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति। तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा। तं शक्त्या वर्द्धमानञ्च सर्वतः परिवृंहयेत् ॥ १७ ॥ नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु। क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम्। ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १८ ॥ व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न दुष्यति। यत् स्यादेवं विधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ १९ ॥ रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः। कुलीनः कुलसम्पन्नः स तस्मात् प्रत्यनन्तरः ॥ २० ॥ मेधावी स्मृतिमान् दक्षः प्रकृत्या चानृशंस्यवान्। यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ॥२१॥

ऋत्विग्वा यदि वाचार्य्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः । गृहे वसेदमात्यस्ते स स्यात् परमपूजितः ॥ २२ ॥ स ते विद्यात् परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्म्मयोः । विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २३ ॥ नैव द्वौ न त्रयः कार्य्या न मृष्येरन् परस्परम् । एकार्थं ह्येव भूतानां भेदो भवति सर्व्वदा ॥ २४ ॥ कीर्त्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यः स्यात् समये स्थितः । समर्थान् यश्च न द्वेष्टि नानार्थान् कुरुते च यः ॥ २५ ॥ यो न कामाद्भयाल्लोभात् क्रोधाद्वा धर्म्ममुत्सृजेत् । दक्षः पर्य्याप्तवचनः स ते स्यात् प्रत्यनन्तरः ॥ २६ ॥ कुलीनः शीलसम्पन्नस्तितिक्षुरविकत्थनः । शूरश्चार्य्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ॥ २७ ॥ एते ह्यमात्याः कर्त्तव्याः सर्व्वकर्म्मस्ववस्थिताः । पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ २८ ॥ कृतस्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्म्मसु । युक्ता महत्सु कार्य्येषु श्रेयास्युत्थापयन्त्युत ॥ २९ ॥ एते कर्म्माणि कुर्व्वन्ति स्पर्द्धमाना मिथः सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ३० ॥ ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्येथा मृत्योरिव भयं सदा । उपराजेव राजर्द्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३१ ॥ ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः । नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३२ ॥ अज्ञातितोऽपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परम् । अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे चाभिभवन्त्युत ॥ ३३ ॥ निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् । नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथञ्चन ॥ ३४ ॥ आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि । तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ॥ ३५ ॥ नाज्ञातिरनुगृह्णाति न चाज्ञातिर्नमस्यति । उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३६ ॥ सम्मानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यञ्च कर्म्मणा । कुर्य्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ३७ ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्त्तेत सर्व्वदा । न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ॥ ३८ ॥ अस्यैव वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः । अमित्राः स-

प्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ३९ ॥ य एवं वर्त्तते नित्यं ज्ञाति-सम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमग्राह्यके तस्मिन् ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सम्वादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । नासुहृत् परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् । अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥ ३ ॥ स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद । कृत्स्नां बुद्धिबलं प्रेक्ष्य सं-पृच्छे त्रिदिवङ्गम ॥ ४ ॥ दास्यमैश्वर्य्यवादेन ज्ञातीनां न करो-म्यहम् । अर्द्धं भोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५ ॥ अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६ ॥ बलं सङ्कर्षणे नित्यं सौकुमार्य्यं पुन-र्गदे । रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७ ॥ अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरुत्सहाः । नित्योत्थानेन सम्पन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृत्स्नमेव तत् ॥ ८ ॥ द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च । स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किन्नु दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्यातां किन्नु दुःखतरं ततः ॥ ९ ॥ सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महा-मते । एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयम् ॥ १० ॥ ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीना-मात्मनस्तथा ॥ ११ ॥

नारद उवाच। आपदो द्विविधाः कृष्ण वाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह। प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ १२ ॥ सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृच्छ्रा स्वकर्म्मजा। अक्रूरभोजप्रभवाः सर्व्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १३ ॥ अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा वीभत्सयापि वा। आत्मना प्राप्तमैश्वर्य्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १४ ॥ कृतमूलमिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवान्। न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ १५ ॥ वभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन। ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १६ ॥ तच्चेत् सिध्येत् प्रयत्नेन कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम्। महाक्षयं व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १७ ॥ अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा। जिह्वामुद्धर सर्व्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच। अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम्। येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९ ॥

नारद उवाच। शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षार्ज्जवमार्द्दवम्। यथार्हं प्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २० ॥ ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च। गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ २१ ॥ नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान्। महतीं धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २२ ॥ सर्व्व एव गुरुं भारमनड्वान् वहते समे। दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ २३ ॥ भेदाद्विनाशः सङ्घानां सङ्घमुख्योऽसि केशव। यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं सङ्घस्तथा कुरु ॥ २४ ॥ नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्। नान्यत्र धनसंत्यागात् गुणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २५ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा। ज्ञातीनामविनाशः स्यात् यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २६ ॥ आयत्याञ्च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो। षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ २७ ॥ यादवाः कुकुरा भोजाः सर्व्वे चान्धक-

ह्वतात् मज्जमानो दुस्थिताद्दुरधिष्ठितात्। दुरासिताद्दुर्व्रजिताद्दिङ्गिताद्दुश्चेष्टितात्॥ २९॥ दैवतेव हि सर्वार्थान् कुर्याद्राजा प्रसादितः। वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्द्दहेत्॥ ३०॥ इति राजन् यमः प्राह वर्त्तते च तथैव तत्। अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः॥ ३१॥ ददात्यमात्यो मैत्री बुद्धिमाद्याप्यमापदि। वायसस्त्वेष मे राजन् भवु कार्य्याभिसंहितः॥ ३२॥ न च मेऽत्र भवान् गर्ह्यो न च तेषां भवान् प्रियः। हिताहितांस्तु बुध्येथा मा परोक्षमतिर्भवेः॥ ३३॥ ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे। अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मेऽभिसंहितम्॥ ३४॥ येन वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम्। आन्तरैरभिसन्धाय राजन् सिध्यति नान्यथा॥ ३५॥ तेषामहं भयाद्राजन् गमिष्याम्यन्यदाश्रमम्। तैर्हि मे सन्धितो बाणः काके निपतितः प्रभो॥३६॥ छद्मकामैरकामस्य गमितो यमसादनम्। दृष्टं श्रोतमया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा॥ ३७॥ बहुनक्रझषग्राहां तिमिङ्गिलगणायुताम्। काकेन बालिशेनेमां यामतार्षमहं नदीम्॥ ३८॥ स्थाणुस्मकण्टकवतीं सिंहव्याघ्रसमाकुलाम्। दुरासदां दुष्प्रसहां गुहां हैमवतीमिव॥ ३९॥ अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यञ्च गम्यते। राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः॥ ४०॥ गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोऽन्वितम्। नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया॥ ४१॥ अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह। वधो ह्येवात सुकृते दुष्कृते न च संशयः॥ ४२॥ न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृतेन कथञ्चन। नेह युक्तं स्थिरं स्थातुं जवेनैवाव्रजेद्बुधः॥ ४३॥ सीता नाम नदी राजन् प्लवो यस्यां निमज्जति। तथोपमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम्॥ ४४॥ मधुप्रपातो हि भवान् भोजनं विषसंयुतम्। असतामिव ते भावो वर्त्तते न सतामिव। आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमसि पार्थिव॥ ४५॥

दुर्गतीर्था बृहत्कूला कारीरा वेणुसंयुता। नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ॥ ४६ ॥ मृगगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ॥ ४७ ॥ यथाश्रित्य महावृक्षं कक्ष सम्बर्द्धते महान्। ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्द्धते ॥ ४८ ॥ तेनैवोग्रेन्धनेनैन दावो दहति दारुण। तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान् परिशोधय ॥ ४९ ॥ त्वया चैव कृता राजन् भवता परिपालिता। भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥ ५० ॥ उषित शङ्कमानेन प्रमाद परिरक्षता। अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवा लये। शील जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविन ॥ ५१ ॥ कच्चि ज्जितेन्द्रियो राजा कच्चिदभ्यन्तरा जिता। कच्चिन्नैषां प्रियो राजा कच्चिद्राज्ञः प्रिया प्रजा। विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ॥ ५२ ॥ तस्य मे रोचते राजन् क्षुधितस्येव भोजनम्। अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ॥ ५३ ॥ भवतोऽर्थ-कृदित्येव मयि दोषो हि तैः कृत। विद्यते कारण नान्यदिति मे नात्र संशय ॥ ५४ ॥ न हि तेषामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषदर्शनम्। अरेर्हि दुर्हृदाद्भेय भग्नपृष्ठादिवोरगात ॥ ५५ ॥

राजोवाच। भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा। पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ५६ ॥ ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति ते न वत्स्यन्ति मे गृह। भवतैव हि तज्ज्ञेय यत्तदेषा-मनन्तरम् ॥ ५७ ॥ यथा स्याद् सुधृतो दण्डो यथा च सुकृत कृतम्। तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयसे विनियुङ्क्ष्व माम् ॥ ५८ ॥

मुनिरुवाच। अदर्शयन्निम दोषमेकैक दुर्बलं कुरु। तत कारणमाज्ञाय पुरुष पुरुष जहि ॥ ५९ ॥ एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान्। मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६० ॥ वयन्तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डा कृपालव। स्वस्ति चेच्छाम भवत परेषाञ्च यथात्मन ॥ ६१ ॥ राजन्नात्मानमाचक्षे

सम्बन्धी भवतो ह्यहम्। मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंश्रितः ॥ ६२ ॥ पितुः सखा च भवतः सम्मतः सत्यसङ्गरः। व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ॥ ६३ ॥ सर्वकामान् परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया। स्नेहात्त्वान्तु ब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥ ६४ ॥ उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया। राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमाद्यसि ॥ ६५ ॥ ततो राजकुले मन्त्री संजज्ञे भूयसा पुनः। पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ६६ ॥ एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने। मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६७ ॥ हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्योऽप्यजयन्महीम्। तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीयोपाख्याने द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशाम्पते। परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। ह्रीनिषेवास्तथा दान्ताः सत्यार्जवसमन्विताः। शक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः सभासदः ॥ २ ॥ अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान्। सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु। एतान् सहायाँल्लिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत ॥ ३ ॥ कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति। प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीड़ितं हृतमेव वा। आवर्त्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितम् ॥ ४ ॥ कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः। प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ ५ ॥ दौष्कुलेयाश्च

लुब्धाय नृशंसा निरपत्रपाः । ते त्वां तात ... पासायः ॥ ६ ॥ कुलीनान् शीलसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान् भर्त्तृकार्य्यहितैषिणः । नित्यमर्थेषु सर्व्वेषु राजा कुर्व्वीत मन्त्रिणः ॥ ७ ॥ अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् । यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ८ ॥ अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्चरितव्रताः । न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ ९ ॥ अनार्य्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः । तेभ्यः परिजुगुप्सेथा ये चापि समयच्युताः ॥ १० ॥ नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः । यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान् कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ ११ ॥ श्रेयसो लक्षणञ्चैतद्विक्रमो यस्य दृश्यते । कीर्त्तिप्रधाने यश्च स्यात् समये यश्च तिष्ठति ॥ १२ ॥ समर्थान् पूजयेद्यश्च नास्पर्द्धैः स्पर्द्धते च यः । न च कामाद्भयात् क्रोधात् लोभाद्वा धर्म्ममुत्सृजेत् ॥ १३ ॥ अमानी सत्यवाक् दान्तो जितात्मा मानसंयुतः । स ते मन्त्रसहायः स्यात् सर्व्वावस्थापरीक्षितः ॥ १४॥ कुलीनः कुलसम्पन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् । शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ १५ ॥ तस्यैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः । अमित्राः सम्प्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ १६ ॥ अत ऊर्द्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणम् । संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः ॥ १७ ॥ सम्बद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः । असंहार्य्यैरव्यभिचारैः सर्व्वशः सुपरीक्षितैः ॥ १८ ॥ यौनाः श्रौताः तथा मौलास्तथैवाप्यनहङ्कृताः । कर्त्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ १९ ॥ येषां वैनयिकी बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना । तेजो धैर्य्यं क्षमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः ॥ २० ॥ परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान् धुरन्धरान् । पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्य्याद्राजार्थकारिणः ॥ २१ ॥ पर्य्याप्तवचनान् वीरान् प्रतिपत्तिविशारदान् । कुलीनान् सत्यसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २२ ॥ देशकाल-

विधानज्ञान् भर्त्तृकार्य्यहितैषिणः। नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन् कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २३ ॥ हीनतेजोऽभिसृष्टो वै नैव जातु व्यवस्यति। अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयम् ॥ २४ ॥ एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत। धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ २५ ॥ तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः। अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषु कर्मसु ॥ २६ ॥ यो वाप्यस्थिरसङ्कल्पो बुद्धिमानागतागमः। उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितुं चिरम् ॥ २७ ॥ केवलात् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते। परामर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्म्मतेः ॥ २८ ॥ मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो नोपपद्यते। तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ २९ ॥ व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः। मारुतोऽपि हि तच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमम् ॥ ३० ॥ संक्रुध्यत्येकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति। वाचा क्षिपति संरब्धः पुनः पश्चात् प्रसीदति ॥ ३१ ॥ तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि तितिक्षितुम्। मन्त्रिणाञ्च भवेत् क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३२ ॥ यस्तु संहरते तानि भर्त्तुः प्रियचिकीर्षया। समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥ ३३ ॥ अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि सम्पन्नश्चेतरैर्गुणैः। राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३४ ॥ योऽमित्रैः सह सम्बद्धो न पौरान् बहु मन्यते। असुहृत्ताद्दृशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५ ॥ अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः। असुहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६ ॥ आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः। सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७ ॥ विधर्मतो विप्रकृतः पिता यस्याभवत् पुरा। सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८ ॥ यः स्वल्पेनापि कार्य्येण सुहृदाक्षारितो भवेत्। पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९ ॥ कृतप्रज्ञो मेधावी बुधो जानपद

शुचि । सर्व्वकर्म्मसु च शूद्र स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४० ॥ ज्ञान विज्ञानसम्पन्न प्रकृतिज्ञः परात्मनोः । सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१ ॥ सत्यवाक् शीलसम्पन्नो गम्भीर सत्रपो मृदु । पितृपैतामहो यः स्यात स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४२ ॥ सन्तुष्ट सम्मत सत्य शौण्डीरो द्वेष्यपापक । मन्त्रवित कालवित शूर स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४३ ॥ सर्वलोकमिम शक्त सान्त्वेन कुरुते वशे । तस्मै मन्त्र प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४४ ॥ पौर-जानपदा यस्मिन् विश्वास धर्मतो गता । योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४५ ॥ तस्मात सर्व्वे गुणैरेतैरुपपन्ना सुपूजिता । मन्त्रिण प्रकृतिज्ञा स्युस्त्र्यवरा महदीप्सव ॥ ४६ ॥ स्वासु प्रकृतिषु छिद्र लक्षयेरन् परस्य च । मन्त्रिणा मन्त्रमूल हि राज्ञो राष्ट्र विवर्द्धते ॥ ४७ ॥ नास्य छिद्र पर पश्येत छिद्रेषु परमन्वियात् । गूहेत कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन ॥ ४८ ॥ मन्त्रगूढा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिण । मन्त्र सहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जना ॥ ४९ ॥ राज्य प्रणिधिमूल हि मन्त्रसार प्रचक्षते । स्वामिनस्त्वनुवर्त्तन्ते वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिण । सविनीय मदक्रोधौ मानमीर्षाञ्च निर्वृता ॥ ५० ॥ नित्य पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत सह मन्त्रिभि ॥ ५१ ॥ तेषा त्रयाणा विविध विमर्श विबुध्य चित्त विनिवेश्य तत्र । स्वनिश्चय तत परिनिश्चयञ्च निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५२ ॥ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छेद्युक्तो गुरु ब्राह्मणमुत्तरार्थम् । निष्ठा कृता तेन यदा सह स्यात तन्मन्त्रमार्ग प्रणयेदसक्त ॥ ५३ ॥ एव सदा मन्त्रयितव्यमाहुर्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञा । तस्मात्तमेव प्रणयेत् सदैव मन्त्र प्रजासग्रहणे समर्थम् ॥ ५४ ॥ न वामना कुब्जकृशा नखञ्जा नान्धो जड स्त्री च नपुंसकञ्च । न चात्र तिर्य्यक च पुरो न पश्चा नोर्द्ध न चाध प्रचरेत् कथञ्चित ॥ ५५ ॥ आरुह्य वा शून्य तथैव

भूत्य स्थले प्रकाश कुशकाशहीनम्। वागङ्गदोषान् परिहृत्य सर्वान् समन्वयीत कार्य्यमहीनकालम ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सभासदादि-
कथने त्र्यशीतोऽध्याय ॥ ८३ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तोममितिहास पुरातनम्। बृहस्पतेश्च सम्वादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

शक्र उवाच। किंस्विदेकपदं ब्रह्मन् पुरुष सम्यगाचरन्। प्रमाण सर्वभूताना यशश्चैवाप्नुयान्महत ॥ २ ॥

बृहस्पतिरुवाच। सान्त्वमेकपद शक्र पुरुष सम्यगाचरन्। प्रमाण सर्वभूताना यशश्चैवाप्नुयान्महत ॥ ३ ॥ एतदेकपद शक्र सर्वलोकसुखावहम्। आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥४॥ यो हि नाभाषते किञ्चित सर्वदा भ्रुकुटीमुख। द्वेष्यो भवति भूताना स सान्त्वमिह नाचरन् ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते। स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोक प्रसीदति ॥ ६॥ दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम्। न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ ७ ॥ अदानादपि भूताना मधुरामीरयन् गिरम। सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वशे ॥ ८ ॥ तस्मात सान्त्व प्रयोक्तव्य दण्डमाधित्सतापि हि। फलञ्च जनयत्येव न चास्योद्विजते जन ॥ ९ ॥ सुकृतेन हि सान्त्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च। सम्यगासेव्यमानस्य तुल्य जातु न विद्यते ॥ १० ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्त कृतवान् सर्वं यथा शक्र पुरोधसा। तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत् समाचर ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं स्विदिह राजेन्द्र पालयन् पार्थिवः प्रजाः। प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्पर। प्राप्य धर्मञ्च कीर्त्तिञ्च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः। एतत् पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ये चैव पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति। नैकस्मिन् पुरुषे ह्येते विद्यन्त इव मे मतिः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच। एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान्। दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ॥ ५ ॥ किन्तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभम्। वक्ष्यामि तु यथामात्यान् यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ६ ॥ चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान् शुचीन्। क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥ ७ ॥ वैश्यान् वित्तेन सम्पन्नानेकविंशतिसङ्ख्यया। त्रींश्च शूद्रान् विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वके ॥ ८ ॥ अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा। पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनम्। कार्य्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ १० ॥ वर्जितञ्चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम्। अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ ११ ॥ ततः सम्प्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च दर्शयेत्। अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ १२ ॥ न चापि गूढं कार्य्यन्ते ग्राह्यं कार्य्योपघातकम्। कार्य्ये खलु विपन्ने त्वां कोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत् ॥ १३ ॥ विद्रवेच्चैव राष्ट्रन्ते श्येनात् पक्षिगणा इव। परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे ॥ १४ ॥ प्रजाः पालयतोऽसम्यगधर्मेणेह भूपतेः। हार्दं भयं सम्भवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ॥ १५ ॥ अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथवात्मज। धर्मासने नियुक्तो

धर्ममूले नरर्षभ ॥ १६ ॥ कार्य्येष्वविकृता सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगा। आत्मान पुरत कृत्वा यात्यध सहपार्थिवा ॥ १७ ॥ बलात्कृतानां वलिभि कृपणं बहु जल्पताम्। नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथाना नृणां भवेत् ॥ १८ ॥ तत साक्षिबलं साधु द्वैधवादकृत भवेत्। असाक्षिकमनाथम्वा परीक्ष्य तद्विशेषत ॥ १९ ॥ अपराधानुरूपश्च दण्ड पापेषु कारयेत। वियोजनैर्धनैश्चर्द्धा-नधनानथ बन्धनै ॥ २० ॥ विनयेच्चापि दुर्वृत्तान् प्रहारैरपि पार्थिव। सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत ॥ २१ ॥ राज्ञो वध चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत। आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च ॥ २२ ॥ सम्यक् प्रणयतो दण्ड भूमिपस्य विशाम्पते। युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एव हि शाश्वत ॥ २३ ॥ कामकारेण दण्डन्तु य कुर्यादविचक्षण। स इहाकीर्त्तिसंयुक्तो मृतो नरकमृच्छति ॥ २४ ॥ न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत। आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोचयीत वा ॥ २५ ॥ न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्याञ्चिदापदि। दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत सचिवै सह ॥ २६ ॥ यथोक्तवादिन दूत क्षत्रधर्मरतो नृप। यो हन्यात पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयु ॥ २७ ॥ कुलीन कुलसम्पन्नो वाग्मी दक्ष प्रियम्वद। यथोक्तवादी स्मृतिमान् दूत स्यात सप्तभिर्गुणै ॥ २८ ॥ एतैरेव गुणैर्युक्त प्रतीहारोऽस्य रक्षिता। शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतै समन्वित ॥२९॥ धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ सन्धिविग्रहिको भवेत। मतिमान् धृतिमान् ह्रीमान् रहस्यविनिगूहिता ॥ ३० ॥ कुलीन सत्त्वसम्पन्न युक्तोऽमात्य प्रशस्यते। एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत ॥ ३१ ॥ व्यूहयन्त्रायुधानाञ्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वित। वर्षशीतोष्णवाताना सहिष्णु पररन्ध्रवित् ॥ ३२ ॥ विश्वासयेत् परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित्। पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वन्तु मया ख्यातं तवानघ। अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि
पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति। कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिबन्धुना। न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं वृत्तिं गुप्तिञ्च भारत ॥ २ ॥ तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः। श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः ॥ ३ ॥ षड्‌विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत्। सर्व्वसम्पत्‌प्रधानं यद्वाहुल्यञ्चापि सम्भवेत् ॥ ४ ॥ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च। मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ॥ ५ ॥ यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम्। दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ॥ ६ ॥ विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसञ्चिताः। धार्म्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७ ॥ ऊर्ज्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम्। प्रसिद्धव्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ८ ॥ सुप्रभं सानुनादञ्च सुप्रशस्तनिवेशनम्। शूराढ्यजनसम्पन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥ ९ ॥ समाजोत्सवसम्पन्नं सदापूजितदैवतम्। वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ १० ॥ तत्र कोषं बलं मित्रं व्यवहारञ्च वर्द्धयेत्। पुरे जनपदे चैव सर्व्वदोषान्निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥ भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत्। निचयान् वर्द्धयेत् सर्व्वांस्तथा यन्त्रायुधालयान् ॥ १२ ॥ काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान्। मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ १३ ॥ शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा। चर्म्म

स्नायुं तथा चैव मुञ्जवल्वजबन्धनान् ॥ १४ ॥ आयुधागारोपधानार्थं प्रभूतसलिलाकराः । निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥ १५ ॥ सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः । महेष्वासा स्थपतयः साम्वत्सरचिकित्सकाः ॥ १६ ॥ प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः । कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ १७ ॥ पूजयेद्धार्मिकान् राजा निगृह्णीयादधार्मिकान् । नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ॥ १८ ॥ बाह्यमभ्यन्तरञ्चैव पौरजानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ चारान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥ उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१ ॥ ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता ॥ २२ ॥ यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीड़या । प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकम् ॥ २३ ॥ कृपणानाथवृद्धानां विधवानाञ्च योषिताम् । योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥ आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनम् । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ॥ २५ ॥ आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च सर्वदा ॥ २६ ॥ सर्वार्थत्यागिनं राजा कुलेजातं बहुश्रुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ २७ ॥ तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याञ्चिदापदि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८ ॥ तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञा पर्याददीत च । न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ २९ ॥ अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ॥ ३० ॥ तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ३१ ॥

ते कस्याञ्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने । राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२ ॥ एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्त्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि दुर्गपरीक्षायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राष्ट्रगुप्तिञ्च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् । सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । राष्ट्रगुप्तिञ्च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् । हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २ ॥ ग्रामस्याधिपतिः कार्य्यो दशग्राम्यास्तथा परः । द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३ ॥ ग्रामेयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ४ ॥ सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५ ॥ यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नियात् । दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६ ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतं जनसङ्कुलम् ॥ ७ ॥ तत्र ह्यनेकपायत्तं राष्ट्रं भवति भारत । शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥ ८ ॥ धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यञ्च तेषु यत् ॥ ९ ॥ धर्मज्ञः सचिवः कश्चित् तत् प्रपश्येदतन्द्रितः । नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ॥ १० ॥ उच्चैः स्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव सभासदः । तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ॥ ११ ॥ जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः । रक्षाभ्यधिकृता नाम

तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२ ॥ विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम्। योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् ॥१३॥ उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत्। शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥ १४ ॥ उच्चावचकरा दाप्या महाराज्ञा युधिष्ठिर। यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥१५॥ फलं कर्म्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत्। फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते ॥ १६ ॥ यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ। समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ १७ ॥ नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया। ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतदर्शनः ॥ १८ ॥ प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम्। प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् ॥ १९ ॥ वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना। भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ २० ॥ न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर। राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ २१ ॥ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृप। सञ्जातमुपजीवन् स लभते सुमहत् फलम् ॥ २२ ॥ आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते। राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा ॥ २३ ॥ पौरजानपदान् सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा। यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वान् स्वल्पधनानपि ॥ २४ ॥ बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम्। एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः ॥ २५ ॥ प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः। सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ २६ ॥ इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत्। अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः ॥ २७ ॥ अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह। इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २८ ॥ अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये। परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये

धनानि वः ॥ २९ ॥ प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वं चाहं भयक्षये। नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः ॥ ३० ॥ कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति। अपि चेत्पुत्त्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते ॥ ३१ ॥ नन्दामि वः प्रभावेन पुत्त्राणामिव चोदये। यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीड़या च वः ॥ ३२ ॥ आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव। न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याश्चिदापदि ॥ ३३ ॥ इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया। स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् ॥ ३४ ॥ प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं संग्रामतो भयम्। योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करान् ॥ ३५ ॥ उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः। तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत् ॥ ३६ ॥ सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः। गोमिनां पार्थ कर्त्तव्यः संविभागः प्रियाणि च ॥ ३७ ॥ अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत। प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा ॥ ३८ ॥ तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः। दयावानप्रमत्तश्च करान् संप्रणयेन्मृदून् ॥ ३९ ॥ सर्व्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु। न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि राष्ट्रपालननियमे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदा राजा समर्थोऽपि कोषार्थी स्यात् महामते। कथं प्रवर्त्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम्। धर्म्मविधान् प्रजा राजा धर्म्मार्थी तद्धिते रतः ॥ २ ॥ यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च। तथा कर्म्माणि सर्व्वाणि राजा राष्ट्रेषु

वर्त्तयेत ॥ ३ ॥ मधुदोह दुहेद्राष्ट्र भ्रमरा इव पादपम्। वत्सा-पेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ४ ॥ जलौकावत् पिबेद्राष्ट्र मृदुनैव नराधिप। व्याघ्रीव च हरेत पुत्रान् सन्दशन्न च पीडयेत ॥ ५ ॥ यथा शल्यकवानाखु पदं धूनयते सदा। अतीक्ष्णो-भ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत ॥ ६ ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्ध-मानं प्रदापयेत। ततो भूयस्ततो भूय क्रमवृद्धिं समाचरेत ॥ ७ ॥ दमयन्निव दम्यानि प्रश्वद्भार विवर्द्धयेत। मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशा-नभ्यवहारयेत ॥ ८ ॥ सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमा। उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नत ॥ ९ ॥ तस्मात् सर्व-समारम्भो दुर्लभ पुरुष प्रति। यथा मुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जन ॥ १० ॥ ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान्। भुञ्जीत सान्त्वयैव यथासुखमयत्नत ॥ ११ ॥ न चास्थाने न चाकाले करास्तेभ्यो निपातयेत। आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ १२ ॥ उपायान् प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवक्षिता। अनुपायेन दमयन् प्रकोपयति वाजिन ॥ १३ ॥ पानागारनिवेशाश्च वेश्या प्रापणिकास्तथा। कुशीलवा सकितवा ये चान्ये केचि दीदृशा ॥ १४ ॥ नियम्या सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातका। एते राष्ट्रेऽभितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिका प्रजा ॥ १५ ॥ न केन चिद्याचितव्य कश्चित् कस्याञ्चिदापदि। इति व्यवस्था भूताना पुरस्तान्मनुना कृता ॥ १६ ॥ सर्वे तथानुजीवेयुर्न कुर्य्यु कर्म्म चेदिह। सर्व एव इमे लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ १७ ॥ प्रभु र्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति। भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुति ॥ १८ ॥ भोक्ता तस्य तु पापस्य सुकृतस्य यथा तथा। नियन्तव्या सदा राज्ञा पापा ये स्युर्नराधिप ॥ १९ ॥ कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान् न नियच्छति। यथा कृतस्य धर्म्मस्य चतुर्भागमुपाश्नुते ॥ २० ॥ स्थानान्येतानि संयम्य प्रसङ्गो भवि-

नाशनः। कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्य्यं विवर्ज्जयेत् ॥ २१ ॥ मद्यमांसपरस्वानि तथा दारा धनानि च। आहरेद्रागवशगस्तथा शास्त्रं प्रवर्त्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येव तु याचेरन् येषां नास्ति परिग्रहः। दातव्यं धर्म्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्भयान्न तु ॥ २३ ॥ मा ते राष्ट्रे याचनका भूवन्मा चापि दस्यवः। एषां दातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥ २४ ॥ ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्द्धयन्ति च ये प्रजाः। ते ते राष्ट्रेषु वर्त्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥ २५ ॥ दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजकाः। प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरांस्तथा ॥ २६ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्। पुरुषैः कारयेत् कर्म्म बहुभिः कर्म्मभेदतः ॥ २७ ॥ नरश्चेत् कृषिगोरक्ष्यं वाणिज्यञ्चाप्यनुष्ठितः। संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥ २८ ॥ धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः। वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै ॥ २९ ॥ अङ्गमेतन्महद्राज्ये धनिनो नाम भारत। ककुदं सर्व्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥ ३० ॥ प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्म्मिक एव च। तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति ॥ ३१ ॥ तस्मात् सर्व्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव। सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च पालय ॥ ३२ ॥ एवं दण्डञ्च कोषञ्च मित्रं भूमिञ्च लिप्स्यसि। सत्यार्ज्जवपरो राजन्मित्रकोषबलान्वितः ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच। वनस्पतीन् भक्ष्यफलान्नच्छिन्द्युर्विषये तव। ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तञ्च भुञ्जीरन्नितरे जनाः। न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्यः कथ-

स्विन ॥ २ ॥ विप्रयेत्तयागमातिष्ठेदात्मार्थं वृत्तिकर्षितः। परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात् सदारस्य नराधिप ॥ ३ ॥ स चेन्नोपनिवर्त्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि। कस्मिन्निदानीं मर्य्यादामयं लोकः करिष्यति ॥ ४ ॥ असंशयं निवर्त्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम्। पूर्वं परोक्षं कर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय शाश्वतम् ॥ ५ ॥ आहुरेतज्जना ब्रह्मन् चैतच्छ्रद्दधाम्यहम्। निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्तश्चेत्तदाचरेत् ॥६॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम्। ऊर्द्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान् भावयत्युत ॥ ७ ॥ तस्यां प्रवर्त्तमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः। दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ८ ॥ शत्रून् जय प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप। युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ९ ॥ संरक्ष्यान् पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः। ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥ १० ॥ सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर। तस्मान्नरेन्द्रो हि युञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥ ११ ॥ आन्तरेभ्यः परान्रक्षन् परेभ्यः पुनरान्तरान्। परान् परेभ्यः स्वान् स्वेभ्यः सर्वान् पालय नित्यदा ॥ १२ ॥ आत्मानं सर्वतो रक्षन्राजा रक्षेत मेदिनीम्। आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्वै विदुषो जनाः ॥ १३ ॥ किं छिद्रं कोऽनुषङ्गो मे किम्वास्त्यविनिपातितम्। कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १४ ॥ अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः। गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५ ॥ जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः। कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥१६॥ धर्म्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम्। राष्ट्रे तु ये न जीवन्ति ये तु राज्ञो न जीविनः ॥ १७ ॥ अमात्यानाञ्च सर्वेषां मध्यस्थानाञ्च सर्वशः। ये च त्वाभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः। सर्वान् सुपरिणीतांस्तान् कारयेथा युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम्। मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥१९॥

युधिष्ठिर उवाच । तुल्यबाहुबलानाञ्च तुल्यानाञ्च गुणैरपि । कथं स्यादधिकः कश्चित् स च भुञ्जीत मानवान् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । यच्चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा । आशीविषा इव क्रुद्धा भुजगान् भुजगा इव ॥ २१ ॥ एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात् सदा यत्तो युधिष्ठिर । भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ॥ २२ ॥ कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति कराहिताः । क्रीणन्तो बहुनाल्पेन कान्तारकृतविश्रमाः ॥ २३ ॥ कच्चित् कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीड़िताः । ये वहन्ति धुरं राज्ञां ते भरन्तीतरानपि ॥ २४ ॥ इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा । मानुषोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २५ ॥ एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत । एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भीष्म उवाच । यानङ्गिरा क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः । मान्धात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥ स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ २ ॥

उतथ्य उवाच । धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु । मान्धातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३ ॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते । स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४ ॥ धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान् धर्म उच्यते । देवाश्च गर्हां गच्छन्ति धर्मो

नास्तीति चोच्यते ॥ ६ ॥ स्वधर्मे वर्त्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते। तदेव मङ्गलं लोकः सर्वं समनुवर्त्तते ॥ ७ ॥ उच्छिद्यते धर्मवृत्त-मधर्मो वर्त्तते महान्। भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्य्यते ॥ ८ ॥ ममेदमिति नैवैतत् साधूनां तात धर्मतः। न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्य्यते ॥ ९ ॥ नैव भार्य्या न पशवो न चैव न निवेशनम्। सन्दृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ॥ १० ॥ देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधां पितरस्तदा। न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्य्यते ॥ ११ ॥ न वेदानधिगच्छन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः। न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्य्यते ॥ १२ ॥ वृद्धानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलम्। मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्य्यते ॥ १३ ॥ उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम्। असृजन् सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ १४ ॥ यस्मिन् धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते। यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ १५ ॥ वृषो हि भगवान् धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम्। वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ॥ १६ ॥ धर्मे वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा। तस्मिन् ह्रसति हीयन्ते तस्मा-द्धर्मं न लोपयेत् ॥ १७ ॥ धनात् स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः। अकार्य्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ १८ ॥ प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयम्भुवा। तस्मात् प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १९ ॥ तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठतरः स्मृतः। स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत् पुरुषर्षभ ॥ २० ॥ कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय। धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ २१ ॥ धर्मस्य ब्राह्मणो योनिस्तस्मात् तान् पूजयेत् सदा। ब्राह्मणानाञ्च मान्धातः कुर्य्यात् कामानमत्सरी ॥ २२ ॥ तथा ह्यकामकरणाद्राज्ञः सञ्जायते भयम्। मित्राणि न च वर्द्धन्ते तथामित्रा भवन्त्यपि ॥ २३ ॥ ब्राह्मणानां सदासूयाद्बाल्यादैरोचनी

मिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्म्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उतथ्य
गीतायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

उतथ्य उवाच । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो धर्म्मचारी च पार्थिवः । सम्पद्यदैषा भवति सा विभर्त्ति सुखं प्रजाः ॥ १ ॥ यो न जानाति निर्हर्त्तुं वस्त्राणां रजको मलम् । रक्तानाम्वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २ ॥ एवमेतद्द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशा- न्तथा । शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्म्मस्ववस्थितः ॥ ३ ॥ कर्म्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्य्यं तपो मन्त्राः सत्य- ञ्चापि द्विजातिषु ॥ ४ ॥ तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोध- नम् । शीलदोषान् विनिर्हर्त्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५ ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ । राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६ ॥ चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च । सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७ ॥ अग्निस्त्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः । सर्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति । राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्मात्मा यः स कर्त्तास्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ८ ॥ राज्ञो भार्य्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा । समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ १० ॥ हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्द्दभाः । अधर्म्मभूते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ॥ ११ ॥ दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते । अबलन्तु महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ यच्च भूतं सभजते ये च भूतास्तदन्वयाः । अधर्म्मस्थे हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥ १३ ॥ दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य

च। अविपश्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान्। मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥ १५ ॥ न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित् प्ररोहति। आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १६ ॥ अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम्। बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १७ ॥ विमानितो हतः क्रुष्टस्त्रातारञ्चेन्न विन्दति। अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १८ ॥ मा स्म तात बले स्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनम्। मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि दहन्त्वग्निरिवाश्रयम् ॥ १९ ॥ यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्। तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसनात् ॥ २० ॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु नप्तृषु। न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१ ॥ यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति। महान् दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २२ ॥ युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव। अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः। अनयेनोपवर्त्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ २४ ॥ यदा युक्तया नयन्त्यर्थान् कामादर्थवशेन वा। कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥ २५ ॥ महान् वृक्षो जायते वर्द्धते च तञ्चैव भूतानि समाश्रयन्ति। यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते च तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २६ ॥ यदा राष्ट्रे धर्म्मग्र्याञ्चरन्ति संस्कारम्वा राजगुणं ब्रुवाणाः। तैरेवाधर्म्मचरितो धर्म्ममोहात्तूर्णं जह्यात् सुकृतं दुष्कृतञ्च ॥ २७ ॥ यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विन्दते तत्र राज्ञः। यदा राजा शास्ति नरानशिष्टांस्तदा राज्यं वर्द्धते भूमिपस्य ॥ २८ ॥ यश्चामात्यान्मानयित्वा यथार्हं मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुञ्ज्यात्। विवर्द्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २९ ॥ यथापि सुकृतं कर्म वाक्येन सुभा-

पिताम्। समीच्य पूजयन् राजा धर्ममाप्नोत्यनुत्तमम्॥ ३०॥ संविभज्य यथा भुङ्क्ते नामात्यानवमन्यते। विहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३१॥ त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा। पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३२॥ सम्विभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान्। तदा भवन्ति बलिन स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३३॥ यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति। यदा जयति सङ्ग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३४॥ पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा। प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३५॥ यदा शारण्यिकाप्राणा पुत्रवत् परिरक्षति। भिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३६॥ यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजति श्रद्धयान्वित। कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३७॥ कृपणानाथवृद्धाना यदाश्रु परिमार्ष्टि। हर्षं संजनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३८॥ विवर्द्धयति मित्राणि तथारींश्चापकर्षति। सम्पूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ३९॥ सत्यं पालयति प्रीत्या नित्य भूमि प्रयच्छति। पूजयेदतिथीन् भृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ४०॥ निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्याता प्रतिष्ठितौ। अस्मिंल्लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलम॥ ४१॥ यमो राजा धार्मिकाणा मान्धात परमेश्वर। संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छंस्तु पावक॥ ४२॥ ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् सत्कृत्यानवमन्य च। यदा सम्यक् प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते॥ ४३॥ यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषत। तथा राज्ञानुकर्त्तव्य यन्तव्या विधिवत् प्रजा॥ ४४॥ सहस्राक्षेण राजा हि सर्व्वैवोपमीयते। स पश्यति च य धर्मं स धर्मं पुरुषर्षभ॥ ४५॥ अप्रमादेन शिक्षेथा क्षमा बुद्धि धृति मतिम्। भूताना सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा॥ ४६॥ संग्रह सर्वभूताना दानञ्च मधुर वच। पौरजानपदा

श्चैव गोष्ठव्यास्ते यथासुखम् ॥ ४७ ॥ न जातदण्डो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम्। भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ४८ ॥ तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम्। न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनाबुद्धिनापि वा ॥ ४९ ॥ अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः। सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ५० ॥ ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम्। स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनङ्क्ष्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद्धर्मश्च कामाच्च धर्म एवोत्तरोऽभवत्। अस्मिँल्लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ॥ ५२ ॥ त्यजन्ति दारान् प्राणांश्च मनुष्याः परिपूजिताः ॥ ५३ ॥ संग्रहश्चैव भूतानां दानञ्च मधुरा च वाक्। अप्रमादश्च शौचञ्च राज्ञो भूतिकरं महत्। एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥ ५४ ॥ अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः। नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५५ ॥ एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च। राजर्षीणाञ्च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५६ ॥ तत् कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम्। आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत। देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्त्तयन्ति महौजसः ॥ ५८ ॥

भीष्म उवाच। स एवमुक्तो मान्धाता तेनोतथ्येन भारत। कृतवानविशङ्कस्तु एकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ५९ ॥ भवानपि तथा सम्यक् मान्धातेव महीपते। धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ६० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि उतथ्यगीतायामेकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं धर्मे स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तेत धार्मिक। पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता॥ २॥ राजा वसुमना नाम ज्ञानवान् धृतिमान् शुचि। महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं तपस्विनम्॥ ३॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि माम्। येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मत॥ ४॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तपतां वर। हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाहुषम्॥ ५॥

वामदेव उवाच। धर्ममेवानुवर्त्तस्व न धर्माद्विद्यते परम्। धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम्॥ ६॥ अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपति। ऋताञ्च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते॥ ७॥ अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते। क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ॥ ८॥ असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा। सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति॥९॥ अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थन। अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति॥ १०॥ अथाददान कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रिय। वर्द्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव सागर॥ ११॥ न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मत कामतोऽर्थत। बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिप॥ १२॥ एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता। एतानि शृण्वन् लभते यश कीर्त्तिं श्रियं प्रजा॥ १३॥ एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तक। अर्थान् समीक्ष्यारभते स ध्रुवं महदश्नुते॥ १४॥ अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्त्तयन् प्रजा। साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति॥ १५॥ अथ पापकृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान्। अकीर्त्त्याभिसमायुक्तो भूयो नरकमश्नुते॥ १६॥ अथ मानयितुर्दातुः श्लक्ष्णस्य वशवर्त्तिन। व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवा॥ १७॥

यस्य नास्ति गुरुर्धर्म्मे न चान्यानपि पृच्छति । सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्नुते ॥ १८ ॥ गुरुप्रधानो धर्म्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षिता । धर्म्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्नुते ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि वामदेव-
गीतायां द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

सुसमाहितः ॥ १३ ॥ अपकीर्णेन्द्रियग्राममत्यन्तानुगतं शुचिम्। भक्तांश्चैवानुरक्तांश्च युञ्ज्यान्महति कर्मणि ॥ १४ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो योऽनुरज्यति भूमिपम्। भर्त्तुरर्थेष्वप्रमत्तं नियुञ्ज्यादर्थकर्मणि ॥ १५ ॥ मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्य्यचरितं शठम्। अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ॥ १६ ॥ त्यक्तोदात्तं मद्यरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरम्। कार्य्ये महति युञ्जानो हीयते नृपतिः श्रिया ॥ १७ ॥ रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान् यश्चानुरक्षति। प्रजाश्च तस्य वर्द्धन्ते ध्रुवञ्च महदश्नुते ॥ १८ ॥ ये केचिद्भूमिपतयः सर्वांस्तानन्ववेक्षयेत्। सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजातिरिच्यते ॥ १९ ॥ अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्। श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २० ॥ दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः। अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१ ॥ विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्म्मेण पालयेत्। आहवे निधनं कुर्य्याद्राजा धर्म्मपरायणः ॥ २२ ॥ मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम्। तस्माद्धर्म्मे स्थितो राजा प्रजा धर्म्मेण पालयेत् ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्म्मानुशासनम्। मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्वर्द्धते मही ॥ २४ ॥ एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तमः। सततं वर्त्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमिमाम् ॥ २५ ॥ नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम्। तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरं महीम् ॥ २६ ॥ दातारं संविभक्तारं मार्द्दवोपगतं शुचिम्। असन्त्यक्तमनुष्यञ्च तं जनाः कुर्वते नृपम् ॥ २७ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते। आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ २८ ॥ योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते। शृणोति प्रातिकूल्यानि सर्वदा विमना इव ॥ २९ ॥ अग्राम्यचरितां वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा। जितानामजितानाञ्च क्षत्रधर्म्मादुपैति सः ॥ ३० ॥ निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः। पर्वता-

द्वियमाहुर्गोहस्तिनोऽश्वात् सरीसृपात् ॥ ३१ ॥ एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन् रक्षेदात्मानमेव तु । मुख्यानमात्यान् यो हित्वा निहीनान् कुरुते प्रियान् । स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्त्तो न विन्दति ॥ ३२ ॥ यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन् द्वेषान्नोपबुभूषति । अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वसतेऽन्तिके ॥ ३३ ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदयस्याप्रियानपि । प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३४ ॥ नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु सञ्ज्वरेत् । प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येत शुभकर्मणि ॥ ३५ ॥ के वानुरक्ता राजानः के भयात् समुपाश्रिताः । मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३६ ॥ न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बले विश्वसेत् क्वचित् । भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३७ ॥ अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्त्तारं प्रियवादिनम् । अभिद्रुह्यति पापात्मा न तस्माद्विश्वसेज्जनात् ॥ ३८ ॥ एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः । मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रूननुत्तमान् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि वामदेव-
गीतासु त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

वामदेव उवाच । अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेद्वसुधाधिपः । जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥ १ ॥ न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति । न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २ ॥ यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥ यस्य योधाः सुसन्तुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः । अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥ पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः । सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५ ॥ प्रतापकालमधिकं

यदा मन्येत बलमात्मनः । तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६ ॥ भोगैरप्यायमानस्य भूतेषु च दयावतः । वर्द्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७ ॥ तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा । यः सम्यक् वर्त्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः । क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९ ॥ यदार्य्यजनविद्विष्टं कर्म्म तन्नाचरेद्बुधः । यत् कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ नैनमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते । कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११ ॥ इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्त्तते यो महीपतिः । उभौ लोकौ विनिर्ज्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत् कृतवान्नृपः । तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि । कस्तस्य विजये धर्म्मो एतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः । ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २ ॥ मम धर्म्म्यं बलिं दत्त किम्वा मां प्रतिपत्स्यथ । ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३ ॥ ते चेदक्षत्रिया सन्तो विरुध्येरन् कथञ्चन । सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्म्मस्था नराधिप ॥ ४ ॥ अशक्तं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः । त्राणायाप्यसमर्थन्तं मन्यमानमतीव च ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपव्रजेत् । कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । असन्नद्धोऽकवचिना योद्धव्यः क्षत्रियो रणे । एक एकेन योध्यश्च विसृजेदृक्षम यथा ॥ ७ ॥ स चेत् सन्नद्ध आगच्छेत सन्नद्धव्यं ततो भवेत् । स चेत् ससैन्य आगच्छेत् ससैन्य-स्तमथाह्वयेत् ॥ ८ ॥ स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत् । अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्म्मेणैव निवारयेत ॥ ९ ॥ नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी । व्यसने न प्रहर्त्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ १० ॥ इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् । यथार्थ-मेव योद्धव्यं न क्रुध्येत जिघांसत ॥ ११ ॥ निर्व्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथञ्चन । भग्नशस्त्रो विपन्नश्च कृत्तज्यो हतवाहनः । चिकित्स्यः स्यात स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहे भवेत् ॥ १२ ॥ साधू-नान्तु यदा भेदात् साधुश्चेद्व्यसनी भवेत । निर्व्रणश्च स मोक्तव्य एष धर्म्मः सनातनः ॥ १३ ॥ तस्माद्धर्म्मेण योद्धव्यमिति स्वायम्भुवो-ऽब्रवीत् । सत्सु नित्यं सतां धर्म्मस्तमास्थाय न नाशयेत ॥ १४ ॥ यो वै जयत्यधर्म्मेण क्षत्रियो धर्म्मसङ्करः । आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ १५ ॥ कर्म्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् । धर्म्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्म्मणा ॥ १६ ॥ ना-धर्म्मश्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव । मूलानि च प्रशाखाश्च दहन् समधिगच्छति ॥ १७ ॥ पापेन कर्म्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति । स वर्द्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ १८ ॥ न धर्म्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव । अश्रद्दधानश्च भवेद्विनाश-मुपगच्छति ॥ १९ ॥ सम्बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्त्य इव मन्यते । महादृतिरिवाध्मातः सुकृते नैव वर्त्तते । ततः समूलो ह्रियते नदी-कूलादिव द्रुमः ॥ २० ॥ अथैनमभिनन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि । तस्माद्धर्म्मेण विजयं कोषं लिप्सेत भूमिपः ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि विजिगीष-माणवृत्ते पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

भीष्म उवाच। नाधर्म्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः। अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिप ॥ १ ॥ अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च। सादयत्येष राजानं महीञ्च भरतर्षभ ॥ २ ॥ विशीर्णकवचञ्चैव तवास्मीति च वादिनम्। कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत ॥ ३ ॥ बलेन विजितो यश्च न तं युध्येत भूमिप। सम्वत्सरं विप्रणयेत् तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ४ ॥ नार्वाक् सम्वत्सरात् कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहृता। एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत् सहसा हृतम् ॥ ५ ॥ न तु वध्यधनं तिष्ठेत् पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः। युञ्जीरन्वाप्यनडुहः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६ ॥ राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते। नान्यो राजानमभ्यस्येदराजन्यः कथञ्चन ॥ ७ ॥ अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा। शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ॥ ८ ॥ मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत्। अथ चेल्लङ्घयेदेतां मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ॥ ९ ॥ अप्रशस्यस्तदूर्द्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि। यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ॥ १० ॥ तां वृत्तिं नानुवर्त्तेत विजिगीषुर्महीपतिः। धर्मलब्धाद्धि विजयात् को लाभः कोऽभ्यधिको भवेत् ॥ ११ ॥ सहसानार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत्। सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ॥ १२ ॥ भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः। अमित्रान् पर्य्युपासीरन् व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहञ्चास्य ते कुर्य्युः क्षिप्रमापदि। सन्तुष्टाः सर्वतो राजन् राजव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ १४ ॥ नामित्रो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्चन। जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः सन्त्यजेच्च कदाचन ॥ १५ ॥ अल्पेनापि च संयुक्तस्तुष्यत्येव नराधिप। शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते ॥ १६ ॥ यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः। सन्तुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १७ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्या ये चान्ये

श्रुतसत्त्वमा । पूजार्हा पूजिता यस्य स वै लोकविदुच्यते ॥ १८ ॥ एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तम । अनेन चैन्द्रविषय विजिगीषन्ति पार्थिवा ॥ १९ ॥ भूमिवर्ज्जं पुरं राजा जित्वा राजानमाहवे । अमृताश्चौषधी शश्वदाजहार प्रतर्द्दन ॥ २० ॥ अग्निहोत्राण्यग्निशेषं हविर्भाजनमेव च । आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत ॥ २१ ॥ सराजकानि राष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां ददौ । अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसस्वाच्च भारत ॥ २२ ॥ उच्चावचानि वृत्तानि धर्म्मज्ञानां युधिष्ठिर । आसन्नासा पुराणानां सर्वं तन्मम रोचते ॥ २३ ॥ सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपति । न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मन ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते षण्णवतोऽध्याय ॥ ९६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्षत्रधर्म्मान्न पापीयान् न धर्म्मोऽस्ति नराधिप । अपयाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥ १ ॥ अथ स्म कर्म्मणा केन लोकान् जयति पार्थिव । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमला ॥ ३ ॥ उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिन । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयन्ति पुन प्रजा ॥ ४ ॥ अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलै । अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ॥ ५ ॥ यथैव क्षेत्रनिर्याता निर्यात् क्षेत्रमेव च । हिनस्ति धान्यं कक्षञ्च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६ ॥ एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो घ्नन्ति वध्याननेकधा । तस्यैषा निष्कृति कृत्स्ना भूतानां भावनं पुन ॥ ७ ॥ यो भूतानि धना

क्रान्त्या वधात् क्लेशाच्च रक्षति । दस्युभ्यः पाणदानात् स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८ ॥ स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽरिभिःसह युध्यति । आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ १० ॥ अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरांस्तथा । न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ११ ॥ तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽश्नुते लोकान् सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२ ॥ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्त्तते । सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥ यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ १४ ॥ पृष्ठतो भीरवः सङ्ख्ये वर्त्तन्ते धर्मपूरुषाः । शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम् ॥ १५ ॥ यदि शूरास्तथा क्षेमे प्रतिरक्षेद्यथा भये । प्रतिरूपं जनं कुर्य्यान्न च तद्वर्त्तते तथा ॥ १६ ॥ यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तम् । युक्तं न्याय्यञ्च कुर्य्युस्ते न च तद्वर्त्तते तथा ॥ १७ ॥ पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम् । संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेऽभिपतत्सु च ॥ १८ ॥ पतत्यभिमुखः शूरः परान् भीरुः पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान् विषमे त्यजेत् ॥ १९ ॥ मा स्म तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान् ययुः ॥ २० ॥ अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां स्वान् प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१ ॥ तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना । पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ २२ ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैव यच्छय्यामरणं भवेत् । विसृजन् श्लेष्ममूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३ ॥ अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ २४ ॥ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।

मौण्डीराणामशौण्डीर्य्यमधर्म्यं क्रपणाच्च तत् ॥ २५ ॥ इदं दुःखं महत् कष्टं पापीय इति निष्टनन्। प्रतिध्वस्तमुख पूतिरमात्या-ननुशोचयन् ॥ २६ ॥ अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति। वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ २७ ॥ रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः। तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ २८ ॥ शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम्। हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९ ॥ स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम्। स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३० ॥ सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः। प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१ ॥ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः। अक्षयाल्लभते लोकान् यदि दैन्यं न सेवते ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्ति-नाम्। भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ अम्बरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम्। ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३ ॥ सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम्। उपर्य्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वोपरिगच्छन्तं सेना-पतिमुदारधीः। ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ॥५॥

अम्बरीष उवाच। सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशास्य यथा-विधि। चातुर्वर्ण्यं यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६ ॥ ब्रह्म-

चर्य्येण घोरेण गुर्वाचारेण सेवया। वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रञ्च केवलम्॥ ७॥ अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा। ऋषीन् स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान् यज्ञैरनुत्तमैः॥ ८॥ क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि। उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव॥ ९॥ देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा। आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं वाक्यादतीव माम्॥ १०॥ अनेन क्रतुभिर्मुख्यैरिष्टं नैव द्विजा न च। तर्पिता विधिवच्छक्र सोऽयं कस्मादतीव माम्॥ ११॥

इन्द्र उवाच। एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह। सङ्ग्रामयज्ञः सुमहान् यश्चान्यो युध्यते नरः॥ १२॥ सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम्। युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः॥ १३॥

अम्बरीष उवाच। कानि यज्ञे हवींष्यस्मिन् किमाज्यं का च दक्षिणा। ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो॥ १४॥

इन्द्र उवाच। ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्य्यवस्तथा। हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते॥ १५॥ सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र सत्रिणः। आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे॥ १६॥ प्रासतोमरसङ्घाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः। ज्वलन्तो निशिताः पीताः स्रुचस्तस्याथ सत्रिणः॥ १७॥ चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः। ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च स्रुवो महान्॥ १८॥ द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः। हस्तिहस्तहरः खड्गः स्फ्यो भवेत्तत्र संयुगे॥ १९॥ ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टिपरश्वधैः। शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु। सत्त्वासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भवं वसु॥२०॥ आवेगाद्यच्च रुधिरं सङ्ग्रामे स्रवते भुवि। सास्य पूर्णाहुतिर्होमे समृद्धा सर्वकामधुक्॥ २१॥ छिन्धि भिन्धीत्ययं शब्दः श्रूयते

वाहिनीमुखे। सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ २२ ॥ हविर्धानन्तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम्। कुञ्जराणां हयानाञ्च वर्म्मिणाञ्च समुच्चयः। अग्निः श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठते कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः। स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टास्रिरुच्यते ॥ २४ ॥ इडोपहूताः क्रोशन्ति कुञ्जरास्त्वङ्कुशेरिताः। व्याघुष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव। उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिर्नृप ॥ २५ ॥ ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियां तनुम्। आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ २६ ॥ भर्त्तुरर्थे च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे। न भयाद्विनिवर्त्तेत तस्य लोका यथा मम ॥ २७ ॥ नीलचर्म्मावृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः। यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ २८ ॥ यस्तु नापेक्षते कञ्चित् सहायं विजये स्थितः। विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ २९ ॥ यस्य शोणितसंह्लादा भेरीमण्डूककच्छपा। वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ३० ॥ असिचर्म्मप्लवा घोरा केशशैवलशाद्वला। अश्वनागरथैश्चैव सञ्छिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ ३१ ॥ पताकाध्वजवानीरा हतवारणवाहिनी। शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः ॥ ३२ ॥ हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा। ऋष्टिखड्गमहानौका गृध्रकङ्कबलप्लवा ॥ ३३ ॥ पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा। नदी योधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकीर्य्यते। अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम ॥ ३५ ॥ पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम्। हविर्धानं स्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६ ॥ सदस्या दक्षिणा योधा आग्नीध्रश्चोत्तरां दिशम्। शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोका न दूरतः ॥ ३७ ॥ यदा तूभयतो व्यूहे भवत्याकाशमग्रतः। सास्य वेदिस्तदा यज्ञे नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३८ ॥

यस्तु योधः परावृत्तः सन्त्रस्तो हन्यते परैः । अप्रतिष्ठं स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ३९ ॥ यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्यात् सम्परिप्लुता । केशमांसास्थिसम्पूर्णा स गच्छेत् परमां गतिम् ॥४०॥ यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति । स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः प्रभुः ॥ ४१ ॥ नायकं तत्कुमारं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः । जीवग्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥ ४२ ॥ आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथञ्चन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ ४३ ॥ न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् । हतस्य कर्त्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥ ४४ ॥ वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् । त्वरमाणाभिधावन्ति मम भर्त्ता भवेदिति ॥ ४५ ॥ एतत्तपश्च पुण्यञ्च धर्म्मश्चैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् ॥ ४६ ॥ वृद्धबालौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः । तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ४७ ॥ जम्भं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम् । दुर्वार्य्यं चैव नमुचिं नैकमायञ्च शम्बरम् ॥ ४८ ॥ विप्रचित्तिञ्च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्व्वशः । प्रह्लादञ्च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच । इत्येतत् शक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोऽभिपन्नवान् ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रतर्द्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीती संग्रामे जनको मैथिलो यथा । योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्व्वतत्त्ववित् ।

योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३ ॥ अभीरूणामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत । पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्व्वकामदुहोऽव्ययाः ॥ ४ ॥ इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः । अकीर्त्तिः शाश्वती चैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान् दृष्ट्वारीन् विजयत भूत्वा सन्त्यागबुद्धयः । नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्त्तिनः । त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरञ्जय । व्यजयन्त रणे शत्रून् हर्षयन्तो नरेश्वरम् । तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्द्धनि ॥ ७ ॥ गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः । सादिनामन्तरे स्थाप्य पादातमपि दंशितम् ॥ ८ ॥ य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयति द्विषः । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ सर्व्वे स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्यव । क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ॥ १० ॥ हर्षयेयुर्विषण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् । जिताञ्च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ ११ ॥ पुनरावर्त्तमानानां निराशानाञ्च जीविते । वेगः सुदुःसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२ ॥ न हि प्रहर्त्तुमिच्छन्ति शूरा प्रद्रवतो भयम् । तस्मात् पलायमानानां कुर्य्यान्नात्यनुसारणम् ॥ १३ ॥ चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि । आपः पिपासतामन्नमन्नं शूरस्य कातराः ॥ १४ ॥ समानपृष्ठोदरपाणिपादाः पराभवं भीरवो वै व्रजन्ति । अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १५ ॥ शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत् सदा । तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु शूरः सम्मानमर्हति ॥ १६ ॥ न हि शौर्य्यात् परं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्व्वं पालयति सर्व्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि

नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यथा जयार्थिनः सेना नयन्ति भरतर्षभ। ईषद्धर्म्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। सत्येन हि स्थितो धर्म्मः उपपत्त्या तथापरे। साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २ ॥ उपायधर्मान् वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्म्मयोः। निर्म्मर्य्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ॥ ३ ॥ तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम्। कार्य्याणां सर्वसिद्धार्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ४ ॥ उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत। जानन् वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥ ५ ॥ अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत। तां राजा निकृतिं जानन् यथामित्रान् प्रबाधते ॥ ६ ॥ गजानां पार्श्व चर्म्माणि गोवृषाजगराणि च। शल्यकण्टकलोहानि तनुत्रचमराणि च ॥ ७ ॥ शीतपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पीतलोहिताः। नाना रञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ह ॥ ८ ॥ ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः। फलकान्यथ चर्म्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः ॥ ९ ॥ अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः। चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ॥ १० ॥ पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा। नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ॥ ११ ॥ तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेऽथवा। एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥ १२ ॥ जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते। चारैः सुविहिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ १३ ॥ न ह्यरण्येन शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव। तस्मात् सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १४ ॥ अग्रतः पुरुषानीकं शक्तञ्चापि कुलोदतम्। आवासस्तोयवान् दुर्गं एकमार्गं प्रशस्यते ॥ १५ ॥ परेषामुपसर्प्याणां प्रतिषेधस्तथा भवेत्। आकाशात्तु वनाभ्यासं मन्यन्ते गुणवत्तरम् ॥ १६ ॥ बहुभिर्गुणजातैश्च ये युद्धकुशला जनाः। उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ॥१७॥

उपन्यासावतरणं पदातीनाञ्च गूहनम्। अथ यत्प्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ १८ ॥ अग्रयीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धे युद्धबला इव। अनेन विधिना यत्नं जिगीषेतापि दुर्ज्जयान् ॥ १९ ॥ यतो वायुर्यतः सूर्य्यो यतः शुक्रस्ततो जयः। पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां सन्निपाते युधिष्ठिर ॥ २० ॥ अकर्द्दमामनुदकाममर्य्यादामलोष्टकाम्। अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ २१ ॥ अपङ्का गर्त्तरहिता रथभूमिः प्रशस्यते। नीचद्रुममहाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ २२ ॥ बहुदुर्गा महाकक्षा वेणुवेत्रसमाकुला। पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २३ ॥ पदातिबहुला सेना दृढ़ा भवति भारत। रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २४ ॥ पदातिनागबहुला प्रावट्काले प्रशस्यते। गुणानेतान् प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ एवं सञ्चिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः। विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक् प्रयोजयन् ॥ २६ ॥ प्रसुप्तांस्तृषितान् श्रान्तान् प्रकीर्णान्नाभिघातयेत्। मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ॥ २७ ॥ अतिक्षिप्तान् व्यतिक्षिप्तान् निहतान् प्रतनूकृतान्। सुविश्वस्तान् कृतारम्भानुपन्यासान् प्रतापितान्। बहिश्चरानुपन्यासान् कृतवेश्मानुसारिणः ॥ २८ ॥ पारम्पर्य्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्त्तिनः। परिचर्य्यावतो द्वारे ये च केचन वर्गिणः ॥ २९ ॥ अनीकं ये विभिन्दन्ति भिन्नं संस्थापयन्ति च। समानाशनपानास्ते कार्य्या द्विगुणवेतनाः ॥ ३० ॥ दशाधिपतयः कार्य्याः शताधिपतयस्तथा। ततः सहस्राधिपतिं कुर्य्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥ ३१ ॥ यथा मुख्यान् सन्निपात्य वक्तव्याः संशपामहे। जिजयार्थं हि संग्रामे न त्यजामः परस्परम् ॥ ३२ ॥ इहैव ते निवर्त्तन्तां ये च केचन भीरवः। ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणास्तुमुलक्षतिं ॥ ३३ ॥ न सन्निपाते प्रदरं वधं वा कुर्य्युरीदृशाः। आत्मानञ्च स्वपक्षञ्च पालयन् हन्ति संयुगे ॥ ३४ ॥

अर्थनाशो वधोऽकीर्त्तिरयशश्च पलायने । अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायने ॥ ३५ ॥ प्रतिध्वस्तोष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च । अमित्रैरवरुद्धस्य द्विषतामस्तु नः सदा ॥ ३६ ॥ मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः । राशिवर्द्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ३७ ॥ अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् । जयिनस्तु नरास्तात वन्दनैर्मङ्गलेन च ॥ ३८ ॥ यस्य स्म संग्रामगता यशो वै घ्नन्ति शत्रवः । तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥३९॥ जयं जानीत धर्म्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च । या भीरूणां परा ग्लानिः शूरस्तामधिगच्छति ॥ ४० ॥ ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः । जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्नुयाम सद्गतिम् ॥ ४१ ॥ एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः । अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतिव्याहन्त्यभीरवः ॥ ४२ ॥ अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्म्मवतां भवेत् । पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४३ ॥ परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनाञ्च गूहनम् । अपि तस्मिन् पुरे वृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः ॥ ४४ ॥ ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः । ते पूर्वमभिवर्त्तेरंस्तानेवेतरे जनाः ॥ ४५ ॥ अपि चोद्धर्षणं कार्य्यं भीरूणामपि यत्नतः । स्कन्धदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥४६॥ संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् । सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ४७ ॥ सम्प्रयुद्धे निकृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतम् । प्रगृह्य बाहून् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति ॥४८॥ आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् । सत्त्ववन्तोऽभिधावेयुः कुर्व्वन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४९ ॥ क्ष्वेडाः किलकिला शब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुः कुञ्जरान् ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच। किं शीलाः किं समाचाराः कथं रूपाश्च भारत। किं सन्नाहाः कथं शस्त्रा जनाः स्युः सङ्गरे क्षमाः॥ १॥

भीष्म उवाच। यथा चरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते। आचरन् वीरपुरुषस्तथा कर्म्मसु वर्त्तते॥ २॥ गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः। आभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम्॥ ३॥ सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः। प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः॥ ४॥ तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये। एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्यासिपाणयः॥५॥ सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः। प्राय एव समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु॥ ६॥ सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः। पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः॥ ७॥ मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथापरे। प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्वनाः॥ ८॥ मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित् करभसन्निभाः। जिह्मनासाग्रजिह्वाश्च दूरगाः दूरपातिनः॥ ९॥ बिडालकुब्जास्तनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः। शीघ्राश्चपलवृत्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः॥ १०॥ गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा। तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः॥ ११॥ सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः। प्रवादितेषु कुप्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च॥ १२॥ गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गाक्षा भ्रुकुटीमुखाः। नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः॥ १३॥ जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च। वज्रबाह्वङ्गुलीचक्राः कृशा धमनिसन्तताः॥ १४॥ प्रविशन्ति च वेगेन साम्पराये ह्युपस्थिते। वारणा इव मत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः॥ १५॥ दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः। उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिकाः॥ १६॥ उद्वृत्ता इव सुग्रीवा विनता विहगा इव। पिण्डशीर्षाहिवक्त्राश्च वृषदंशमुखास्तथा॥ १७॥ उग्रस्वरा मन्यु-

मन्तो यष्टेष्वारावसारिणः। अधर्मश्चावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः॥ १८॥ त्वक्त्वात्मानं रणे एते यान्त्यजाश्चानिवर्त्तिनः। पुरस्कार्य्याः सदा सैन्ये घ्नन्ते घ्नन्ति चापिये॥ १९॥ अधार्मिका भिन्नवृत्ताः, सान्त्वैनैषां पराभवः। एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णम्॥ २०॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जिगीषमाणवृत्ते एकाधिकशततोऽध्यायः॥ १०१॥

युधिष्ठिर उवाच। जयित्वरा कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ। पृतनायाः प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुम्॥ १॥

भीष्म उवाच। जयित्वरा यानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ। पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः॥ २॥ दैवे पूर्वं प्रकुपिते मानुषे कालचोदिते। तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदिव्येन चक्षुषा॥ ३॥ प्रायश्चित्तविधिस्तत्र जपहोमाश्च तद्विदः। मङ्गलानि च कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च॥ ४॥ उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत। यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्याः परो जयः॥ ५॥ अन्वेतान् वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च। अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः॥ ६॥ गोमायवश्चानुकूला बलगृध्राश्च सर्वशः। अर्हयेयुर्यदा सेना तदा सिद्धिरनुत्तमा॥ ७॥ प्रसन्नभाः पावकश्चोर्द्धरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः। पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः॥ ८॥ गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शङ्खाश्च भेर्य्यश्च नदन्ति यत्र। युयुत्सवश्चाप्रतिपा भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः॥ ९॥ इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च संप्रस्थितानाञ्च गमिष्यताञ्च। जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहुर्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति॥ १०॥ माङ्गल्यशब्दान् शकुना वदन्ति

हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चाषाः। हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११ ॥ शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुभिश्च सूर्य्याभासैर्मुखवर्णैश्च यूनाम्। भ्राजिष्मती दुष्प्रतिवीक्षणीया येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ १२ ॥ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च परस्परं सौहृदमास्थिताश्च। येषां योधा शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३ ॥ शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः। धैर्य्यञ्चाविशते योधान् विजयस्य मुखञ्च तत् ॥ १४ ॥ इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः। पश्चात् संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधति ॥ १५ ॥ संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ साम्नैव वर्त्तयेः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि। जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत। यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणम् ॥ १७ ॥ अपामिव महावेगस्त्रस्ता इव महामृगाः। दुर्न्निवार्य्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ १८ ॥ भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि न कारणम्। उदारसारा महती रुरुसङ्घोपमा चमूः ॥ १९ ॥ परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः। अपि पञ्चाशतं शूरा मृद्नन्ति परवाहिनीम् ॥ २० ॥ अपि वा पञ्च षट् सप्त संहताः कृतनिश्चयाः। कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शात्रवान् ॥ २१ ॥ सन्निपातो न मन्तव्यः शक्ये सति कथञ्चन। सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२ ॥ सन्दर्शनेनैव सेनाया भयं भीरून् प्रबाधते। वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति ॥ २३ ॥ अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ। तेषां स्यन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च ॥ २४ ॥ विषयो व्यथते राजन् सर्वः सस्थाणुजङ्गमः। अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम् ॥ २५ ॥ तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः। संपीड्यमाना हि परैर्योगमायान्ति सर्वतः ॥ २६ ॥ आन्तराणाञ्च भेदार्थं चरानभ्यवचारयेत्। यश्च तस्मात् परो राजा

युधिष्ठिर उवाच। कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव। आदौ वर्त्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। बृहस्पतेश्च सम्वादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः। उपसङ्गम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥३॥

इन्द्र उवाच। अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तेयमतन्द्रितः। असमुच्छिद्य चैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणो भवेत्। किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५ ॥ ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान्। राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ॥ ६ ॥

बृहस्पतिरुवाच। न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः। बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ ७ ॥ न शत्रुर्विवृतः कार्य्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता। क्रोधं भयञ्च हर्षञ्च नियम्य स्वयमात्मनि ॥८॥ अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन्। प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासञ्च वर्ज्जयेत्। यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ॥ १० ॥ तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथायुक्तो महीपतिः। वशञ्चोपनयेच्छत्रून् निहन्याच्च पुरन्दर ॥ ११ ॥ न नित्यं परिभूयारीन् सुखं स्वपिति वासव। जागर्त्त्येव हि दुष्टात्मा सङ्करेऽग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ न सन्निपातः कर्त्तव्यः सामान्ये विजये सति। विश्वास्यैवोपसन्नार्थो वशे कृत्वा रिपुं प्रभो ॥ १३ ॥ सम्प्रधार्य्य सहामात्यैर्मन्त्रविद्भिर्महात्मभिः। उपेक्ष्यमाणोऽवज्ञातो हृदयेनापराजितः ॥ १४ ॥ अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे। दण्डञ्च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १५ ॥ आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नञ्च विधारयेत्। बलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ॥ १६ ॥ भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौषधैस्तथा। न त्वेवं खलु संसर्गं रोचयेदरिभिः

सह ॥ १७ ॥ दीर्घकालमपीचेत निहन्यादेव शात्रवान्। कालाकाङ्क्षी हि क्षपयेद्यथा विश्वासमाप्नुयुः। न सन्धान् विनिहन्याच्च दृष्टव्यो विजयो ध्रुवः ॥ १८ ॥ न शल्यं वा घटयति न वाचा कुरुते व्रणम्। प्राप्ते च प्रहरेत् काले न च सम्वर्त्तते पुनः। हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून् प्रति ॥ १९ ॥ यो हि कालो व्यतिक्रामेत् पुरुषं कालकाङ्क्षिणम्। दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्म चिकीर्षुणा ॥ २० ॥ ओजश्च विनयेदेव संगृह्णन् साधुसम्मतम्। अकाले साधयेन्नापि न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ॥ २१ ॥ विहाय कामं क्रोधञ्च तथाहङ्कारमेव च। युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुनः पुनः ॥२२॥ मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम। मायाः सुविहिताः शक्र सादयन्त्यविचक्षणम् ॥ २३ ॥ निहत्य तानि चत्वारि मायाः प्रतिविहाय च। ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्त्तुमविचारयन् ॥ २४ ॥ यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्त्तुं तदाचरेत्। यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयन्त्यपि ॥ २५ ॥ अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदश्चरेत्। ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २६ ॥ भेदञ्च प्रथमं युञ्ज्यात्तूष्णीमपि तथैव च। काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ २७ ॥ प्रणिपातञ्च गच्छेत काले शत्रोर्बलीयसः। युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ २८ ॥ प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन्। अमित्रमपि सेवेत न च जातु विशङ्कयेत् ॥ २९ ॥ स्थानानि शङ्कितानाञ्च नित्यमेव विवर्जयेत्। न च तेष्वाश्वसेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३० ॥ न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम। यथा विविधवृत्तानामैश्वर्य्यममराधिप ॥ ३१ ॥ तथा विविधनाथानामपि सम्भव उच्यते। यतते योगमास्थाय मित्रामित्रं विचारयेत् ॥ ३२ ॥ मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः। मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३३ ॥ यथा वप्रे वेगवति सर्वतः संप्लुतोदके। नित्यं

त्रिवर्गाद्दोषस्तथा राज्यमुमादतः ॥ ३४ ॥ न बहूनभियुञ्जीत यौगपद्येन शत्रुवान् । साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर ॥ ३५ ॥ एकैकमेषां निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणस्त्वरेत । न तु शक्तोपि मेधावी सर्वानेवारभेन्नृप ॥ ३६ ॥ यदा स्यान्महती सेना हय-नागरथाकुला । पदातियन्त्रबहुला अनुरक्ता षडङ्गिणी ॥ ३७ ॥ यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः । तदा विवृत्य प्रहरे-द्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३८ ॥ न सामदण्डोपनिषत् प्रशस्यते न मार्द्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा । न शस्यघातो न च सङ्करक्रिया न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ३९ ॥ मायाविभेदानुपसर्ज्जनानि तथैव पापं न यशः प्रयोगात् । आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत पुरेषु राष्ट्रेषु च सम्प्रयुक्तान् ॥ ४० ॥ पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि प्रयोजयन्तो बलवृत्तसूदन ॥ ४१ ॥ प्रदाय गूढानि वसूनि राजन् प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् । दुष्टान् स्वदोषैरिति कीर्त्तयित्वा पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ४२ ॥ तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः स्वलङ्कृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः पुरेषु कृत्यामुपधारयेच्च ॥ ४३ ॥

इन्द्र उवाच । कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम । कथं दुष्टं विजानीयामेतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ४४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयते । परैर्वा कीर्त्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥ ४५ ॥ तूष्णीम्भावे-ऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम् । निश्वासञ्चोष्ठसन्दंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥ ४६ ॥ करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते । अदृ-ष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ॥ ४७ ॥ पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि । आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ४८ ॥ आर्त्तिरार्त्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् । विपरीतन्तु

बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ४९ ॥ एतान्येव यथोक्तानि बुध्येत विदशाधिप। पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५० ॥ इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम। निशम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच। स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रतस्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः। चचार काले विजयाय चारिहा वशञ्च शत्रूननयत् पुरन्दरः ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रबृहस्पति-संवादे त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजामात्यैः प्रबाधितः। च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्रायं क्षेमदर्शीय इतिहासोऽनुगीयते। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा। मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम्। तं पप्रच्छानुसंगृह्य कृच्छामापदमास्थितः ॥ ३ ॥

राजोवाच। अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः। अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्त्तुमर्हति ॥ ४ ॥ अन्यत्र मरणात् स्तैन्यादन्यत्र परसंश्रयात्। क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ५ ॥ व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६ ॥ निर्विद्यति नरः कामान्निर्विद्य सुखमेधते। त्यक्त्वा प्रीतिञ्च शोकञ्च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ॥ ७ ॥ सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम्। मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ८ ॥ दुष्करं बत कुर्वन्ति महतोऽर्थांस्त्यजन्ति ये। वयं त्वेतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९ ॥

दुःखामवस्था संप्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतम्। यदन्यत् सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ १० ॥ कौशल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता। मुनिः कालकवृक्षीय प्रत्युवाच महाद्युतिः ॥ ११ ॥

मुनिरुवाच। पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्य्या विजानता। अनित्यं सर्व्वमेवैतदहञ्च मम चास्ति यत् ॥ १२ ॥ यत् किञ्चिन्मन्यसेऽस्तीति सर्व्वं नास्तीति विद्धि तत्। एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३ ॥ यद्धि भूतं भविष्यच्च सर्व्वं तन्न भविष्यति। एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्म्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ यच्च पूर्व्वं समाहारे यच्च पूर्व्वं परे परे। सर्व्वं तन्नास्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५ ॥ भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति। शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्य्यात् कथञ्चन ॥ १६ ॥ क्व नु तेऽद्य पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहः। न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ १७ ॥ आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि। बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ १८ ॥ अहञ्च त्वञ्च नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते। अवश्यं न भविष्यामः सर्व्वञ्च न भविष्यति ॥ १९ ॥ ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः। अर्व्वागेव हि ते सर्व्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ २० ॥ अपि चेन्महतो वित्तान्न प्रमुच्येत पूरुषः। नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्व्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१ ॥ अनागतं यन्न ममेति विद्यादतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात्। दिष्टं बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तत् सतां स्थानमाहुः ॥ २२ ॥ अनाढ्याश्चापि जीवन्ति राज्यञ्चाप्यनुशासति। बुद्धिपौरुषसम्पन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३ ॥ न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः। किन्नु त्वं तैर्नरैः श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषे ॥ २४ ॥

राजोवाच। यादृच्छिकं सर्व्वमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तये। ह्रियते सर्व्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५ ॥ तस्यैव ह्रिय-

माणस्य स्रोतसेव तपोधन। फलमेतत् प्रवक्ष्यामि यथालब्धेन वर्त्तयन्॥ २६॥

मुनिरुवाच। अनागतमतीतञ्च यथातथ्यविनिश्चयात्। नानुशोचेत कौशल्य सर्वार्थेषु तथा भव॥ २७॥ अवाप्यान् कामयन्नर्थान्नानवाप्यान् कदाचन। प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शुचस्त्वमनागतान्॥ २८॥ यथा लब्धोपपन्नार्थैस्तथा कौशल्य रंस्यसे। कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि॥ २९॥ पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः। धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थांश्च न मृष्यते॥ ३०॥ अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनात्। एतस्मात् कारणादेतद् दुःखं भूयोऽनुवर्त्तते॥ ३१॥ ईर्षाभिमानसम्पन्ना राजन् पुरुषमानिन। कच्चित्त्वन्न तथा राजन् मत्सरी कौशलाधिप॥ ३२॥ सहस्व श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा। अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते सदा। अभिनिष्यन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनम्॥ ३३॥ श्रियञ्च पुत्रपौत्रञ्च मनुष्या धर्मचारिणः। योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत॥ ३४॥ बहुसङ्कुसुकं दृष्ट्वा विधित्सा धनमेव च। तथान्ये सन्त्यजन्त्येवं मत्वा परमदुर्लभम्॥ ३५॥ त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन् कृपणं परितप्यसे। अकाम्यान् कामयानोऽर्थान् पराधीनानुपद्रवान्॥ ३६॥ तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान् परित्यज। अनर्थांश्चार्थरूपेण ह्यर्थांश्चानर्थरूपिणः॥ ३७॥ अर्थायैव हि केषाञ्चिद्धननाशो भवत्युत। आनन्त्यं तत् सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीप्स्यति॥ ३८॥ रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते। तथा तस्येहमानस्य समारम्भो विनश्यति॥ ३९॥ कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदि कौशल्य नश्यति। तदा निर्विद्यते सोऽर्थात् परिभग्नक्रमो नरः॥ ४०॥ धर्ममेके ऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः। परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकात्॥ ४१॥ जीवितं सन्त्यजन्त्येके धनलोभपरा जनाः।

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ॥ ४२ ॥ पश्य तेषां कृपणता पश्य तेषामबुद्धिताम्। अध्रुवे जीविते मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः ॥ ४३ ॥ सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते। संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥ ४४ ॥ धनं वा पुरुषो राजन् पुरुषं वा पुनर्धनम्। अवश्यं प्रजहात्येव तद्विद्वान् को नु संज्वरेत्। अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ॥ ४५ ॥ पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः। नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ४६ ॥ प्रतिषेद्धा न चाप्येषु दुर्ब्बलेष्वहितेष्वपि। प्राप्तिसृष्टेषु भावेषु व्यपकृष्टेष्वसम्भवे। प्रज्ञानतृप्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ४७ ॥ अल्पमिच्छन्न चपलो मृदुर्दान्तः सुनिश्चितः। ब्रह्मचर्य्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव शोचति ॥ ४८ ॥ नत्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हति। नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुष्टां कापुरुषोचिताम् ॥ ४९ ॥ अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने। वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्व्वभूतदयान्वितः ॥ ५० ॥ सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तेन दन्तिना। यदेको रमतेऽरण्येष्वारण्येनैव तुष्यति ॥ ५१ ॥ महाह्रदः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति। एवं नरोऽप्यात्मनैव कृतप्रज्ञः प्रसीदति। एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ असम्भवे श्रियो राजन् हीनस्य सचिवादिभिः। दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि कालकवृक्षीये चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

मुनिरुवाच। अथ चेत् पौरुषं किञ्चित् क्षत्रियात्मनि पश्यसि। ब्रवीमि तान्तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥ तांश्चेच्छक्ष्यस्यनुष्ठातुं कर्म्म चैव करिष्यसि। शृणु सर्व्वमशेषेण यत्त्वा वक्ष्यामि

तत्त्वत ॥ २ ॥ आचरिष्यसि चेत कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि। राज्यं राज्यस्य मन्त्र वा महतीं वा पुन श्रियम् ॥ ३ ॥ अथैत द्रोचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि त ॥ ४ ॥

राजोवाच। ब्रवीतु भगवन्नीतिमुपपन्नोऽस्म्यह विभो। अमोघोऽय भवत्वद्य त्वया सह समागम ॥ ५ ॥

मुनिरुवाच। हित्वा दम्भञ्च कामञ्च क्रोध हर्ष भय तथा। अप्यमित्राणि सेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलि ॥ ६ ॥ तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिधारय। दातुमर्हति ते वित्त वैदेह सत्यसङ्गर ॥ ७ ॥ प्रमाण सर्वभूतेषु प्रग्रहञ्च भविष्यसि। तत सहायान् सोत्साहाल्लप्स्यसेऽव्यसनान् शुचीन् ॥ ८ ॥ वर्त्तमान स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रिय। अभ्युद्धरति चात्मान प्रसादयति च प्रजा ॥ ९ ॥ तेनैव त्व धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृत। प्रमाणं सर्व-भूतेषु गत्वा प्रग्रहण महत ॥ १० ॥ तत सुहृद्बल लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रिभि। आन्तरैर्भेदयित्वारीन् बिल्व बिल्वेन भेदय। परैर्वा सविद कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ ११ ॥ अलभ्या ये शुभा भावा स्त्रियश्चाच्छादनानि च। शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ १२ ॥ पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धा फलानि च। तेष्वेव सज्जयेथास्त्व यथा नश्येत् स्वय पर ॥ १३ ॥ यद्येव प्रतिषिद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति। न जातु विवृत कार्य्य शत्रु सुनयमिच्छता ॥ १४ ॥ रमस्व परमामित्रे विषये प्राज्ञसम्मत। भजस्व श्वेत काकीयैर्मित्रधर्म्ममनर्थकं ॥ १५ ॥ आरम्भांश्चास्य महतो दुष्कराश्च प्रयोजय। नदीबन्ध विरोधाय बलवद्भिर्विरुध्यताम् ॥ १६ ॥ उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च। प्रतिभोगसुखेनैव कोषमस्य विरेचय ॥ १७ ॥ यज्ञदाने प्रशंसास्मै ब्राह्मणाननुवर्ण्य ताम्। ते त्वा प्रतिकरिष्यन्ति त भोक्ष्यन्ति वृका इव ॥ १८ ॥ असंशय पुण्यशील प्राप्नोति परमा गतिम्। त्रिविष्टपे पुण्यतम स्थान

प्राप्नोति मानवा ॥ १९ ॥ कोषक्षये त्वमित्राणां वशं कौशल्य गच्छति । उभयत्र प्रसक्तस्य धर्म्मं चाधर्म्म एव च ॥ २० ॥ फलार्थ-मूलं व्युच्छिद्य तेन नश्यन्ति सर्व्वतः । न चास्मै नानुग कर्म्म दैव-मन्यापवर्गाय ॥ २१ ॥ अक्षयं दैवपरं क्षिप्रमेव विनश्यति । याजयैनं विश्वहितात् सर्व्वस्वेन वियुज्यताम् ॥ २२ ॥ ततो गच्छति सिद्धार्थं पीड्यमानं महाजनम् । योगधर्म्मविद् पुरुष किञ्चि-दस्योपवर्णयेत् ॥ २३ ॥ अपि त्यागं बुभूषेत कश्चिद्रच्छेदनामयम् । छिन्नैरोषधियोगैश्च सर्व्वशत्रुविनाशिना ॥ २४ ॥ नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृत-कैरुपघातयेत् ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः । सर्व्वथा विप्रहतां कर्त्तुं पुरुषेण कृतात्मना ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि कालकवृक्षीये पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

राजोवाच । न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् । नाधर्म्मयुक्तानिच्छेयमर्थान् सुमहतोऽप्यहम् ॥ १ ॥ पुरस्तादेव भगवन् मयैतदपवर्ज्जितम् । येन मां नाभिशङ्केत येन कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २ ॥ आनृशंस्येन धर्म्मेण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषु । नाहमेतदलं कर्त्तुं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ३ ॥

मुनिरुवाच । उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे । प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बहुदर्शन ॥ ४ ॥ उभयोरेव सामर्थ्यं यतिष्ये तव तस्य च । संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनम् ॥ ५ ॥ त्वादृशं हि कुले जातमनृशंसं बहुश्रुतम् । अमात्यं को न कुर्व्वीत राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६ ॥ यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमं गतः । आनृशंस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ७ ॥ आगन्ता मद्गृहं तात वैदेहः सत्यसङ्गरः । यथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्

करिष्यत्यसंशयम् ॥ ८ ॥ तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत्। अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ९ ॥ आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा यथा। नास्मिन् पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ १० ॥ तेन ते सन्धिरेवास्तु विश्वसास्मिन् यथा मयि। न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुमपि त्र्यहम् ॥ ११ ॥ अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिसम्पन्न एव वा। ताभ्यांश्चैवोभयं राजन् पश्य राज्यप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ धर्मात्मनां क्वचिल्लोके नान्योऽस्ति गतिरीदृशी। महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ १३ ॥ सुसंगृहीतस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः। संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ॥ १४ ॥ यद्ययं प्रतियुध्येत् त्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत्। जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १५ ॥ त्वञ्चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुव्रते स्थितः। अयुद्ध्वैव नियोगान्मे वशे कुरु हिते स्थितः ॥ १६ ॥ स त्वं धर्ममवेक्षस्व त्यक्त्वा लोभमसाम्प्रतम्। न च कामान्न च द्रोहात् स्वधर्मं हातुमर्हसि ॥ १७ ॥ नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः। तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥ १८ ॥ आत्मन्यपि च संदृश्यावुभौ जयपराजयौ। निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम्। प्रतिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ २० ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः। श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोरेव तत् क्षमम् ॥ २१ ॥ यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा। एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २२ ॥ ततः कौशल्यमाहूय मैथिलो वाक्यमब्रवीत्। धर्मतो नीतितश्चैव लोकश्च विजितो मया ॥ २३ ॥ अहं त्वया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम। आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्त्ततां भवान् ॥ २४ ॥ नावमन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम्। नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्त्ततां भवान्। यथावत्

पूजितो राजन् गृहं गन्तासि मे मतम् ॥ २५ ॥ तत सम्पूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥ २६ ॥ वैदेहस्त्वथ कौशल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा। पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ २७ ॥ ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च। एष राज्ञां परो धर्मोऽनित्यौ जयपराजयौ ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप। धर्मो वृत्तञ्च वित्तञ्च वृत्त्युपाया फलानि च ॥ १ ॥ राज्ञां वृत्तञ्च कोशश्च कोशसञ्जननं जयः। अमात्यगुणवृत्तिश्च प्रकृतीनाञ्च वर्द्धनम् ॥ २ ॥ षाड्गुण्यगुणकल्पश्च सेनावृत्तिस्तथैव च। परिज्ञानञ्च दुष्टस्य लक्षणञ्च सतामपि ॥ ३ ॥ समहीनाधिकानाञ्च यथावल्लक्षणञ्च यत्। मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्थेयं विवर्द्धता ॥४॥ क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्मं प्रकीर्त्तितम्। लघुनादेशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५ ॥ विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तञ्चैव तथैव ते। गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमताम्वर ॥ ६ ॥ यथा गणाः प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत। अरींश्च विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ७ ॥ भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्षये। मन्त्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परन्तप। यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव ॥९॥

भीष्म उवाच। गणानाञ्च कुलानाञ्च राज्ञां भरतसत्तम। वैरसन्दीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ १० ॥ लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम्। तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यञ्च विनाशिनौ ॥ ११ ॥ चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः। क्षयव्यय-

भयोपायैः कर्षयन्तीतरेतरम् ॥ १२ ॥ तदादानेन भिद्यन्ते गणाः सङ्घातवृत्तयः । भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ १३ ॥ भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः । तस्मात् सङ्घातयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥ १४ ॥ अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते सङ्घातबलपौरुषैः । वाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु सङ्घातवृत्तिषु ॥ १५ ॥ ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रूषन्तः परस्परम् । विनिवृत्ताभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७ ॥ पुत्रान् भ्रातॄन् निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान् सदा । विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्द्धन्ते गुणोत्तमाः ॥ १८ ॥ चारमन्त्रविधानेषु कोषसन्निचयेषु च । नित्ययुक्ता महाबाहो वर्द्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९ ॥ प्राज्ञान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् । मानयन्तः सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ॥ २० ॥ द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शास्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः । कृच्छ्रास्वापत्सु सम्मूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते ॥ २१ ॥ क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः । नयत्यरिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ॥ २२ ॥ तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः । लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥२३॥ मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्षण । न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४ ॥ गणमुख्यैस्तु सम्भूय कार्यं गणहितं मिथः । पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ॥ २५ ॥ अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च । तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ॥ २६ ॥ निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः । कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः । गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारणम् ॥ २७ ॥ आभ्यन्तरभयं रक्ष्यं सुसारं वाह्यतो भयम् । आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि कृन्तति ॥ २८ ॥ अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभाद्वापि स्वभावजात् ।

अनर्थोऽयं नाभिभाषन्ते तत् पराभवलक्षणम् ॥ २९ ॥ जात्या च
सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा । न च शौर्य्येण बुद्ध्या वा रूप-
द्रव्येण वा पुनः ॥ ३० ॥ भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभि-
र्गणाः । तस्मात् सङ्घातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि गणवृत्ते
सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महानयं धर्म्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किंस्विदेवेह धर्म्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १ ॥ किं कार्य्यं सर्व-
धर्म्माणां गरीयो भवतो मतम् । यथाहं परमं धर्म्ममिह च प्रेत्य
चाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । मातापित्रोर्गुरूणाञ्च पूजा बहुमता मम ।
इह युक्तो नरो लोकान् यशश्च महदश्नुते ॥ ३ ॥ यच्च तेऽभ्यनु-
जानीयुः कर्म्म तात सुपूजिताः । धर्म्म्यं धर्म्मविरुद्धं वा तत् कर्त्तव्यं
युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ न च तैरननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् । यञ्च
तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म्म इति निश्चयः ॥ ५ ॥ एत एव त्रयो लोका
एत एवाश्रमास्त्रयः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥६॥
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयो-
ऽग्निः साग्नित्रेता गरीयसी । त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींल्लोकांश्च विजे-
ष्यसि ॥ ७ ॥ पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम् ।
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियमेन तरिष्यसि ॥ ८ ॥ सम्यगेतेषु वर्त्तस्व
त्रिषु लोकेषु भारत । यशः प्राप्स्यसि भद्रन्ते धर्म्मञ्च सुमहत्
फलम् ॥ ९ ॥ नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् । नित्यं
परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ॥ १० ॥ कीर्त्तिं पुण्यं यशो
लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम । सर्व्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय

श्चादृता ॥ ११ ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफला क्रिया। न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप ॥ १२ ॥ अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रय। न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते। न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेभ्य एव हि यत् सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहम्। तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च। तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ दशैव तु सदाचार्य्यो श्रोत्रियानतिरिच्यते। दशाचार्य्यानुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश ॥ १५ ॥ पितॄन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि। गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १६ ॥ गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः। उभौ हि मातापितरौ जन्मनिश्चोपयुज्यतः ॥ १७ ॥ शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत। आचार्य्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ १८ ॥ अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ। न सन्दूष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम्। धर्माय यतमानानां विदुर्द्देवा महर्षिभिः ॥ १९ ॥ यश्चावृणोत्यवितथेन कर्म्मणा ऋतं ब्रुवन्नमृतं सम्प्रयच्छन्। तं वै मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत कृतमस्य जानन् ॥ २० ॥ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्म्मणा वा। तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके। यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्च्चनीया ॥ २१ ॥ तस्मात् पूजयितव्याश्च संविभाज्याश्च यत्नतः। गुरवोऽर्च्चयितव्याश्च पुराणं धर्म्ममिच्छता ॥ २२ ॥ येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः। प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २३ ॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम्। मातृतः पितृतश्चैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ॥ २४ ॥ ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह। पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ॥ २५ ॥ केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो

गुरुर्भवेत्। न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ॥ २६ ॥ न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतम्। गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः ॥ २७ ॥ उपाध्यायं पितरं मातरञ्च येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्म्मणा वा। तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २८ ॥ भृतो वृद्धो यो न बिभर्त्ति पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरञ्च। तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २९ ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः। चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ ३० ॥ एतत् सर्व्वमनिर्द्दिष्टेनैवमुक्तं यत् कर्त्तव्यं पुरुषेणेह लोके। एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्व्वान् धर्म्मानतुसृत्यैतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
अष्टाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं धर्म्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्त्तेत भारत। विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ सत्यञ्चैवानृतञ्चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः। तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्म्मनिश्चितः ॥ २ ॥ किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्मं सनातनम्। कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्। यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत् प्रवक्ष्यामि भारत ॥ ४ ॥ भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्। यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ॥ ५ ॥ तादृशो बध्यते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितम्। सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्म्मवित् ॥ ६ ॥ अप्यनार्य्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः। सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ७ ॥ किमाश्चर्य्यञ्च यन्मूढो धर्म्मकामोऽप्यधर्म्मवित्। सुमहत्

आहताः ॥ ११ ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः।
न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप ॥ १२ ॥ अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रयः। न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते। न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेभ्य एव हि यत् सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहम्। तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च। तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ दशैव तु सदाचार्य्यं श्रोत्रियानतिरिच्यते। दशाचार्य्यानुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश ॥ १५ ॥ पितृन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि। गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १६ ॥ गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः। उभौ हि मातापितरौ जन्मनेत्रवोपयुज्यत. ॥ १७ ॥ शरीरमेव सृजत. पिता माता च भारत। आचार्य्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ १८ ॥ अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ। न संदूष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम्। धर्माय यतमानानां विदुर्देवा महर्षिभिः ॥ १९ ॥ यश्चावृणोत्यवितथेन कर्म्मणा ऋतं ब्रुवन्नमृतं सम्प्रयच्छन्। तं वै मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ २० ॥ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्म्मणा वा। तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं नान्यस्तेभ्य. पापकृदस्ति लोके। यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्च्चनीया ॥ २१ ॥ तस्मात् पूजयितव्याश्च संविभाज्याश्च यत्नतः। गुरवोऽर्च्चयितव्याश्च पुराणं धर्म्ममिच्छता ॥ २२ ॥ येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीत. प्रजापतिः। प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २३ ॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम्। मातृत पितृतश्चैव तस्मात् पूज्यतमो गुरु ॥ २४ ॥ ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभि. सह। पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरु ॥ २५ ॥ केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयौ

गुरुर्भवेत्। न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः॥ २६॥ न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतम्। गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः॥ २७॥ उपाध्यायं पितरं मातरञ्च येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्म्मणा वा। तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥ २८॥ भृतो वृद्धो यो न बिभर्त्ति पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरञ्च। तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥ २९॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः। चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः॥ ३०॥ एतत् सर्व्वमनिर्द्देशेनैवमुक्तं यत् कर्त्तव्यं पुरुषेणेह लोके। यतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्व्वान् धर्म्माननुसृत्यैतदुक्तम्॥ ३१॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं धर्म्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्त्तेत भारत। विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ॥ १॥ सत्यञ्चैवानृतञ्चोभे लोकानावृत्य तिष्ठत। तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्म्मनिश्चितः॥ २॥ किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्मं सनातनम्। कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत्॥ ३॥

भीष्म उवाच। सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्। यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत् प्रवक्ष्यामि भारत॥ ४॥ भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्। यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत्॥ ५॥ तादृशो बध्यते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितम्। सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्म्मवित्॥ ६॥ अप्यनार्य्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः। सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव॥ ७॥ किमाश्चर्य्यञ्च यन्मूढो धर्म्मकामोऽप्यधर्म्मवित्। सुमहत्

प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गायामिव कौशिक ॥ ८ ॥ तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्म सुदुर्लभ । दुष्कर प्रतिसख्यातु न केनात्र व्यवस्यति ॥९॥ प्रभवार्थाय भूताना धर्मप्रवचन कृतम् । यत स्यात प्रभवसयुक्तं स धर्म इति निश्चय ॥ १० ॥ अहिंसार्थाय भूताना धर्मप्रवचनं कृतम् । यत स्यादहिंसासयुक्तं स धर्म इति निश्चय ॥ ११ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृता प्रजा । यत स्याद्धारणसयुक्त स धर्म इति निश्चय ॥ १२ ॥ श्रुतिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जना । न च तत प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १३ ॥ ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित । तेभ्यस्तु न तदाख्येय स धर्म इति निश्चित ॥ १४ ॥ अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत कथञ्चन । अवश्य कूजितव्ये वा शङ्केरन् वाप्यकूजनात । श्रेयस्तत्रानृत वक्तु सत्यादिति विचारितम् ॥ १५ ॥ य पापै सह सम्बन्धान्मुच्यते शपथादपि ॥ १६ ॥ न तेभ्योऽपि धन देय शक्ये सति कथञ्चन । पापेभ्यो हि धन दत्त दातारमपि पीडयेत ॥ १७ ॥ स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छत । सत्यसम्प्रतिपत्त्यर्थं यद्ब्रूयु साक्षिण क्वचित । अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्य सर्वे तेऽनृतवादिन ॥ १८ ॥ प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृत भवेत् ॥ १९ ॥ अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषा धर्मकारणात । परेषा सिद्धिमाकाङ्क्षन्नीच स्याद्धर्मभिक्षुक ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्य प्रदातव्य स्वकार्यस्तु बलात कृत । य कश्चिद्धर्मसमयात प्रच्युतो धर्मसाधन । दण्डेनैव स हन्तव्यस्त पन्थान समाश्रित ॥ २१ ॥ च्युत सदैव धर्मेभ्योऽमानव धर्ममास्थित । शठ स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ॥ २२ ॥ सर्वोपायैर्निहन्तव्य पापो निकृतिजीवन । धनमित्येव पापाना सर्वेषामिह निश्चय ॥ २३ ॥ अविषह्या ह्यसम्भोज्या निकृत्या पतन गता । च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ॥ २४ ॥ निर्यज्ञा स्तपसा हीना मा स्म तै सह सङ्गम । धननाशाद्दुःखतर जीवि

तादिप्रयोजनम् ॥ २५ ॥ अयन्ते रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः । न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ २६ ॥ तथागतञ्च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते । स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ॥ २७ ॥ तेषु यः समयं कश्चित् कुर्वीत हतबुद्धिषु । यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीविनः । ऊर्द्धं देहविमोक्षात्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥ २८ ॥ यस्मिन् यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया वाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेय ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतके नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः । दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः । वर्त्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २ ॥ ये दम्भान्नाचरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता । विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३ । प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४ ॥ वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः । नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५ ॥ मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्त्तन्ते धर्मकोविदाः । वर्ज्जयन्ति दिवा स्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६ ॥ ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा । निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ७ ॥ ये न लोभान्नयन्त्यर्थान् राजानो राजसान्विताः । विषयान् परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८ ॥ स्वेषु दारेषु वर्त्तन्ते नान्यवृत्तिमतावृतौ । अग्निहोत्रपरा सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति

ते ॥ ९ ॥ श्राद्धेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम। धर्मेण जय मिच्छन्ति, दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १० ॥ ये वदन्तीह सत्यानि प्राणात्यागेऽप्युपस्थिते। प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ११ ॥ कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृता। येषा-मर्थाश्च सम्बद्धा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२ ॥ अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्याय नेह कुर्वते। तपोनिष्ठा सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १३ ॥ ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः। विद्यावेद-व्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते। १४ ॥ ये च संशान्तरजसः स-शान्ततमसश्च ये। सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १५ ॥ येषां न कश्चिन्नसति न त्रसन्ति हि कस्यचित। येषामात्म-समो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १६ ॥ परश्रिया न तप्यन्ति ये सन्त पुरुषर्षभा। ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १७ ॥ सर्वान् देवान्नमस्यन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते। ये श्रद्दधाना दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८ ॥ ये न मानित्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान्। मान्यमानान्नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १९ ॥ ये च श्राद्धानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिन। सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २० ॥ ये क्रोधं सन्निय च्छन्ति क्रुद्धान् संशमयन्ति च। न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यति-तरन्ति ते ॥ २१ ॥ मधु मांसञ्च ये नित्य वर्जयन्तीह मानवा। जन्मप्रभृति मद्यञ्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२ ॥ यात्रार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम्। वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यति-तरन्ति ते ॥ २३ ॥ ईश्वर सर्वभूतानां जगत प्रभवाप्ययम्। भक्ता नारायण देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २४ ॥ य एष रक्तपद्माक्ष पीतवासा महाभुज। सुहृद्भ्राता च मित्रञ्च सम्बन्धी च तवाच्युत ॥ २५ ॥ य इमान् सर्वलोकान् चर्मवत् परिवेष्टयेत। इच्छन् प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्द पुरुषोत्तम। २६ ॥ स्थित प्रियहिते

जिष्णोः स एव पुरुषोत्तमः । राजंस्तव च दुर्द्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ॥ २७ ॥ य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् । ते तरन्तीह दुर्गाणि न चावास्ति विचारणा ॥ २८ ॥ दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च । कथयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९ ॥ इति कृत्यसमुद्देशः कीर्त्तितस्ते मयानघ । तरन्ते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि दुर्गातितरणोपायकथने दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । व्याघ्रगोमायुसम्वादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः । परहिंसारतिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ३ ॥ स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिम् । गोमायुत्वञ्च सम्प्राप्तो दूषितः पूर्व्वकर्म्मणा ॥ ४ ॥ संस्मृत्य पूर्व्वभूतिञ्च निर्व्वेदं परमं गतः । न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५ ॥ अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ॥ ६ ॥ श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः सम्मतोऽभवत् । जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यं वासमरोचयत् ॥ ७ ॥ तस्य शौचममृष्यन्तस्ते सर्व्वे सहजातयः । चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ॥ ८ ॥ वसन् पितृवने रौद्रे शौचे वर्त्तितुमिच्छसि । इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ॥ ९ ॥ तत् समानो भवास्माभिर्भोज्यं दास्यामहे वयम् । भुङ्क्ष्व शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदास्तु ते ॥ १० ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच

समाहित । मम्रषे प्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ११ ॥ अप्रमाणा प्रसृतिर्मे शीलत क्रियते कुलम । प्रार्थयामि च तत्त्वं कर्म येन विस्तीर्यते यश ॥ १२ ॥ क्षमयाने यदि वासो मे समाधिर्मे नियम्यताम । आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मकारणम् ॥१३॥ आश्रमे यो द्विजं हन्याद्गां वा दद्यादनाश्रमे। किन्नु तत पातकं न स्यात्तदा दत्त वृथा भवेत ॥ १४ ॥ भवन्त स्वार्थलोभेन केवल भक्षणे रता । अनुबन्धे त्रयो दोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिता ॥१५॥ अप्रत्ययकृता गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् । इह चामुत्र चानिष्टा तस्माद्वृत्ति न रोचये ॥ १६ ॥ त शुचि पण्डित मत्वा शार्दूल ख्यातविक्रम । कृतात्मसदृशीं पूजा साचिव्योऽवरयत स्वयम् ॥ १७ ॥

शार्दूल उवाच। सौम्य विज्ञातरूपस्त्व गच्छ यात्रा मया सह। त्रियन्तामीप्सिता भोगा परिहार्य्याश्च पुष्कला ॥ १८ ॥ तीक्ष्णा इति वय ख्याता भवन्त ज्ञापयामहे। मृदुपूर्वं हितश्चैव श्रेयश्चाधिगमिष्यसि ॥ १९ ॥ अथ सम्पूज्य तद्वाक्य मृगेन्द्रस्य महात्मन । गोमायु प्रश्रित वाक्य बभाषे किञ्चिदानत ॥ २० ॥

गोमायुरुवाच। सदृश मृगराजैतत्तव वाक्य मदन्तरे। यत् सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलान् शुचीन् ॥ २१ ॥ न शक्य ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम्। दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ॥ २२ ॥ सहायाननुरक्ताश्च नयज्ञानुपसंहितान्। पर स्परमसङ्घष्टान् विजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३॥ अनतीतपधान् प्राज्ञान् हिते युक्तान्मनस्विन । पूजयेथा महाभाग यथाचार्य्यान् यथा पितॄन् ॥ २४ ॥ न त्वेव मम सन्तोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप। न कामये सुखान् भोगानैश्वर्य्यञ्च त्वदाश्रयम् ॥ २५ ॥ न योक्ष्यति हि मे शील तव भृत्यै पुरातनै । ते त्वा विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मदन्तरे ॥ २६ ॥ न श्रयश्च श्लाघनीयो ह्यन्येषामपि भास्वताम् ॥ २७ ॥ कृतात्मा सुमहाभाग पापकेष्वप्यदारुण । दीर्घदर्शी

महोत्साहः स्थूललक्षो महाबलः । कृती चामोघकर्त्तास्मि भोगैश्च समलङ्कृतः ॥ २८ ॥ न खल्वेनास्मि सन्तुष्टो दुःखावृत्तिरनुष्ठिता । सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ २९ ॥ राजोपक्रोश-दोषाश्च सर्व्वे संश्रयवासिनाम् । व्रतचर्य्या तु निःसङ्गा निर्भया वन-वासिनाम् ॥ ३० ॥ नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि । न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ३१ ॥ पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् । विचार्य्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ३२ ॥ अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नरा-धिपैः । उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनङ्गताः ॥ ३३ ॥ यदि त्वेतन्मया कार्य्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे । समयं कर्त्तुमिच्छामि वर्त्ति-तव्यं यथा मयि ॥ ३४ ॥ मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यञ्च हितं वचः । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुस्थिरा ॥ ३५ ॥ न मन्त्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् । नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३६ ॥ एक एकेन सङ्गम्य रहो ब्रूयां हितं वचः । न च ते ज्ञातिकार्य्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥ ३७ ॥ मया संमन्त्र्य पश्चाच्च न हिंस्याः सचिवास्त्वया । मदीयानाञ्च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ३८ ॥ एवमस्त्विति तेनासौ मृगे-न्द्रेणाभिपूजितः । प्राप्तवान्मतिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनितः ॥३९॥ तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं स्वकर्म्मसु । प्राद्विषन् कृतसङ्घाताः पूर्व्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥ मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रसाद्य च । दोषेषु समतां नेतुमैच्छन्नशुभबुद्धय ॥ ४१ ॥ अन्यथा ह्युषिताः पूर्व्वं परद्रव्याभिहारिणः । अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ॥ ४२ ॥ व्युत्थानञ्च विकाङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रति-लोभ्यते । धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्य्याच्चचाल ह ॥ ४३ ॥ अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय तथापरे । ईप्सितञ्च मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।

अपनीय स्वयं तद्धि तैन्यं स्तं तस्य वेश्मनि ॥ ४४ ॥ यदर्थं ह्राप्य-हृतं येन तच्चैव मन्त्रिनम् । तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थञ्च मर्षि-तम् ॥ ४५ ॥ समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता । नोपघात-स्त्वया कार्य्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य मोक्तुमभ्युत्थितस्य च । भोजनायोपहर्त्तव्यं तन्मांसं नोपदृश्यते । मृगराजेन वाक्यं दृश्य-तान्चौर इत्युत ॥ ४७ ॥ कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् । सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ४८ ॥ सरोषस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम् । बभूवामर्षितो राजा वधञ्चास्य व्यरोचयत् ॥ ४९ ॥ छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः । सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्त्तते ॥ ५० ॥ निश्चित्यैवं पुनस्तस्य ते तत्कर्माण्यवर्णयन् । इदं तस्येदृशं कर्म किन्तेन न कृतं भवेत् ॥ ५१ ॥ श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः । वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ॥ ५२ ॥ धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो वृथा-चारपरिग्रहः । कार्य्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवान् श्रमम् ॥ ५३ ॥ यदि विप्रत्ययो ह्येष तदिदं दर्शयाम ते । तन्मांसञ्चैव गोमायोस्तैः क्षणादाशु ढौकितम् ॥ ५४ ॥ मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा च तद्वच । आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ ५५ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः । मृगराजं हितैर्वाक्यैः सम्बोधयितुमागमत् ॥ ५६ ॥ पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भ-संयुतम् । कर्मसङ्घर्षजैर्दोषैर्दुष्यताशुचिभिः शुचिः ॥ ५७ ॥ नोच्छ्रितं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका । शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ५८ ॥ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः । उत्पाद्यन्ते त्रय पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥ ५९ ॥ लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः । मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः । अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरू-

पिण ॥ ६० ॥ बहव पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविन । कुर्य्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ६१ ॥ शून्यात्तच्च भक्ष्याणां भक्ष्यमपहृत तव । नेच्छते दीयमानञ्च साधु तावद्विमृश्यताम् ॥ ६२ ॥ असत्या सत्यसङ्काशा सत्याश्चासत्यदर्शना । दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ६३ ॥ तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव । न चैवास्ति तलं व्योम्नि खद्योते न हुताशन ॥ ६४ ॥ तस्मात प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थ परीक्षितुम । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न पश्चात परितप्यते ॥ ६५ ॥ न दुष्करमिदं पुत्र यत् प्रभुर्घातयेत परम् । श्लाघनीया यशस्या च लोके प्रभवता क्षमा ॥ ६६ ॥ स्थापितोऽयं त्वया पुत्र सामन्तेष्वपि विश्रुत । दुर्लभेनाप्यते पात्रं धार्य्यतामेष ते सुहृत ॥ ६७ ॥ दूषित परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् । स्वयं सन्दूषितामात्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६८ ॥ तस्मादथारिसङ्घाताद्गोमायो कश्चिदागत । धर्म्मात्मा तेन चाख्यात यथैतत कपटं कृतम् ॥ ६९ ॥ ततो विज्ञातचारित्र सत्कृत्य च विमोचित । परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुन पुन ॥ ७० ॥ अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रन्तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित । तेनामर्षेण सन्तप्त प्रायमासितुमैच्छत ॥ ७१ ॥ शार्दूलस्तत्र गोमायु स्नेहात प्रोत्फुल्ललोचन । अवारयत स धर्मिष्ठ पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७२ ॥ त च गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसम्भ्रमम् । उवाच प्रणतो वाक्यं वाष्पगद्गदया गिरा ॥ ७३ ॥ पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानित । परेषामासद नीतो वस्तु नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ७४ ॥ असन्तुष्टाश्च्युता स्थानान्मान्यात प्रत्यवरोपिता । स्वयञ्चोपहृता भृत्या ये चाप्युपहिता परै ॥ ७५ ॥ परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रुद्धा भीता प्रतारिता । हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तादाना महेप्सव ॥ ७६ ॥ सन्तापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिण । अन्तर्हिता सोपहितास्ते सर्वे परसाधना ॥ ७७ ॥

अवमानेन युक्तास्य स्थानभ्रष्टस्य वा पुन । कथ वास्यन्ति विश्वास मह तिष्ठामि वा कथम् ॥ ७८ ॥ समर्थं इति सङ्गृह्य स्थापयित्वा परीक्षित । कृतञ्च समय भित्त्वा त्वयाहमवमानित ॥ ७९ ॥ प्रथम य समाख्यात शीलवानिति ससदि । न वाच्य तस्य वैगुण्य प्रतिज्ञा परिरक्षता ॥ ८० ॥ एवञ्चावमतस्येह विश्वास मे न यास्यति । त्वयि चापितविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति ॥ ८१ ॥ शङ्कितस्त्वमह भीत परे छिद्रानुदर्शिन । अस्निग्धाश्चैव दुस्तोषा कर्म्म चैतद्बहुच्छलम् ॥ ८२ ॥ पूर्वं सम्मानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना। न त धीरा प्रशसन्ति सम्मानितविमानितम ॥ ८३ ॥ दु खेन श्लिष्यते भिन्न श्लिष्ट दु खेन भिद्यते। भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्त्तते ॥ ८४ ॥ कश्चिदेव हिते भर्त्तुर्दृश्यत न परात्मनो । कार्य्यापेक्षा हि वर्त्तन्ते भावा स्निग्धा सुदुर्लभा ॥ ८५ ॥ सुदु ख पुरुषज्ञान चित्त ह्येषा चलाचलम् । समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ८६ ॥ अकस्मात प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणम। शुभाशुभे महत्त्वञ्च प्रकर्त्तु बुद्धिलाघवम ॥ ८७ ॥

भीष्म उवाच । एवविध सान्त्वयुक्ता धर्मकामार्थहेतुमत। प्रसादयित्वा राजान गोमायुर्वनमभ्यगात ॥ ८८ ॥ अगृह्यानुनय तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमान्। गोमायु प्रायमास्थाय त्यक्ता देह दिव ययौ ॥ ८९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि व्याघ्रगोमायु सवादे एकादशाधिकशततोऽध्याय ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं पार्थिवेन कर्त्तव्य किञ्च कृत्वा सुखी भवेत। एतदाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वंधर्मभृताम्वर ॥ १ ।

भीष्म उवाच। हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्य्यैकनिश्चयम्। यथा राज्ञेह कर्त्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २ ॥ न चैवं वर्त्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुम। उष्ट्रस्य तु महद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ययुगेऽभवत्। तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ४ ॥ तपसस्तस्य चान्तेऽथ प्रीतिमानभवद्विभुः। वरेण छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५ ॥

उष्ट्र उवाच। भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम्। योजनानां शतं साग्रं गच्छामि चरितुं विभो ॥ ६ ॥ एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना। प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ ७ ॥ स चकार तदालस्यं वरदानात् स दुर्मतिः। न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ८ ॥ स कदाचित् प्रसार्य्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनाम्। चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥ ९ ॥ स गुहायां शिरो ग्रीवां निधाय पशुरात्मनः। आस्तेऽथ वर्षमभ्यागात् सुमहत् प्लावयज्जगत् ॥ १० ॥ अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छ्रमान्वितः। सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्द्दितः ॥ ११ ॥ स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः। अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ १२ ॥ यदा त्वबुध्यदात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः। तदा सङ्कोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३ ॥ यावदूर्द्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः। तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४ ॥ स हत्वा भक्षयित्वा च तमुष्ट्रं जम्बुकस्तदा। विगते वातवर्षे तु निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १५ ॥ एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा। आलस्यस्य क्रमात् पश्य महान्तं दोषमागतम् ॥ १६ ॥ त्वमप्येवं विधिं हित्वा योगेन नियतेन्द्रियः। वर्त्तस्व बुद्धिमूलन्तु विजयं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत। तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ १८ ॥ राज्यं तिष्ठति दक्षस्य

संगृहीतेन्द्रियस्य च। आर्त्तस्य बुद्धिमूलं हि विनयं मनुरब्रवीत् ॥ १९ ॥ गुह्यं मन्त्रं श्रुतवतः ससहायस्य चानघ। परीक्ष्य कारिणो ह्यर्थास्तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ॥ २० ॥ सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥ २१ ॥ इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव। मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उष्ट्रग्रीवो-
पाख्याने द्वादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ। अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। सरिताञ्चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २ ॥ सुरारिनिलयः शश्वत् सागरः सरितांपतिः। पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ३ ॥

सागर उवाच। समूलशाखान् पश्यामि निहतान् क्षायिणो द्रुमान्। युष्माभिरिह पूर्णाभिर्नान्यास्तत्र न वेतसम् ॥ ४ ॥ अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः। अवज्ञया वा नानीत किञ्चु वा तेन वः कृतम् ॥ ५ ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम्। यथा चेमानि कूलानि छित्वा नायाति वेतसः ॥ ६ ॥ ततः प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तरमर्थवत्। हेतुमद्ग्राहकञ्चैव सागरं सरितां पतिम् ॥ ७ ॥

गङ्गोवाच। तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः। ते त्यजन्ति तत स्थानं प्रातिलोम्यान्न वेतसः ॥ ८ ॥ वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे। सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य

तिष्ठति ॥ ९ ॥ कालज्ञ समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्धतः । अनु-लोमस्तथा स्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतस ॥ १० ॥ मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च । ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । यो हि मर्म्मविद्धस्य प्रभोर्वधविनाशने । पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १२ ॥ सारासारं बलं वीर्य्यमात्मनो द्विषतश्च य जानन् । विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम् ॥ १३ ॥ एवमेव यदा विद्वान्मन्यतेऽतिबलं रिपुम् । संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत् प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि सरित्सागर सम्वादे त्रयोदशाधिकशततोऽध्याय ॥ ११३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्वान्मूर्खं प्रगल्भेन मृदुतीक्ष्णेण भारत । आक्रुश्यमान सदसि कथं कुर्य्यादरिन्दम ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते । सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पमेधस ॥ २ ॥ अरुष्यन् क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति । दुष्कृतञ्चात्मनोमर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३ ॥ टिट्टिभ तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् । लोके विद्वेषमापन्नो निष्फलम्प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ इति संश्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्म्मणा । इदमुक्तो मया कश्चित सम्मतो जनसंसदि ॥ ५ ॥ स तत्र व्रीड़ितं श्रुत्वा मृतकल्पोऽवतिष्ठते । श्लाघनश्लाघनीयेन कर्म्मणा निरपत्रप ॥ ६ ॥ उपेक्षितव्यो यत्नेन तादृश पुरुषाधम । यद्-यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेद्बुध ॥ ७ ॥ प्राकृतो हि प्रशंसन् वा निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिर्वाश्यमानो निरर्थकम् ॥ ८ ॥ यदि वाग्भि प्रयोग स्यात प्रयोगे पापकर्म्मण ।

वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः॥ ९॥ मिथ्रिकं विपरीतं स आचष्टे वक्तचेष्टया। मयूर इव कौपीनं नृत्यं सन्दर्शयन्निव॥ १०॥ यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्य्यञ्चापि किञ्चन। वाचं तेन न सन्दध्याच्छुचिः संश्लिष्टकर्म्मणा॥ ११॥ प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षे चापि निन्दकः। स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरावरः॥ १२॥ तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च। परोक्षेणापवादी यस्तन्नाशयति तत्क्षणात्॥ १३॥ तस्मात् प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम्। वर्ज्जयेत् साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा॥ १४॥ परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने। प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम्॥ १५॥ तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्त्तुं य इच्छति। भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि मज्जति॥ १६॥ मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं जनापवादे सततं निविष्टम्। मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम्॥ १७॥ अधीरजुष्टे पथि वर्त्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापम्। अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं धिगस्तु तं पापमितिं मनुष्यम्॥ १८॥ प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय एभिर्निशाम्य माभूस्त्वमथार्त्तरूपः। उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये॥ १९॥ क्रुद्धो दशार्द्धेन हि ताड़येद्वा स पांशुभिर्वा विकिरेत्तुषैर्वा। विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा सिद्धं हि मूढे कुपिते नृशंसे॥ २०॥ विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां सहेत यः संसदि दुर्ज्जनान्नरः। पठेदिदञ्चापि निदर्शनं सदा न वाङ्मयं स लभति किञ्चिदप्रियम्॥२१॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिट्टिभकोपाख्याने चतुर्दशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११४॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् । संछेत्तव्यस्त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ॥ १ ॥ पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् । कथितो वाक्यसञ्चारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ २ ॥ यद्धितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् । आयत्याञ्च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरञ्च यत् ॥ ३ ॥ पुत्रपौत्राभिरामञ्च राष्ट्रवृद्धिकरञ्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥ अभिषिक्तो हि यो राजा राष्ट्रस्थो मित्रसंवृत । असुहृत समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत् प्रजाः ॥ ५ ॥ यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागबलात्कृत । इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषक ॥ ६ ॥ तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः । न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा सम्प्रयुज्यते ॥ ७ ॥ एतन्मे संशयस्थस्य राजधर्मान् सुदुर्विदान् । वृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवान् शंसितुमर्हति ॥ ८ ॥ शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वन्नः कुलहिते रत. । क्षत्ता चैको महाप्राज्ञो यो न प्रशति सर्वदा । ९ ॥ त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् । अमृतस्याव्ययस्येव तृप्तः स्वप्स्याम्यहं सुखम् ॥ १० ॥ कीदृशाः सन्निकर्षस्था भृत्याः सर्वगुणान्विता । कीदृशैः किं कुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ११ ॥ नह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता । राज्यञ्चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिकाङ्क्षति ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । न च प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत । असहायवता तात नैवार्थाः केचिदच्युत । लब्धुं लब्ध्वा ह्यपि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ १३ ॥ यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः । हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥ १४ ॥ मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहार्य्याः सहोषिता । नृपतेर्मतिदाः सन्त सम्बन्धज्ञानकोविदा ॥ १५ ॥ अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदा । अतिक्रान्तमशोचन्त स राज्यफलमश्नुते ॥ १६ ॥

समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः। अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्नुते ॥ १७ ॥ यस्य नार्त्तो जनपदः सन्निकर्षगतः सदा। अक्षुद्रः सत्पथालम्बो स राजा राज्यभाग्भवेत् ॥ १८ ॥ कोषाख्यपटलं यस्य कोषवृद्धिकरैर्नरैः। आप्तैस्तुष्टैश्च सततं चीयते स नृपोत्तमः ॥ १९ ॥ कोष्ठागारमसंहार्य्यैराप्तैः सञ्चयतत्परैः। पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणीभवेत् ॥ २० ॥ व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्म्मफलोदयः। दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्म्मफलभाङ्नृपः ॥ २१ ॥ संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्म्मवित्। षड्वर्गं प्रतिगृह्णाति स धर्म्मफलमश्नुते ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। निदर्शनं परं लोके सज्जनाचरिते सदा ॥ १ ॥ अस्यैवार्थस्य सदृशं तच्छ्रुतं मे तपोवने। जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ॥२॥ वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते। ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥ दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः। उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्त्वमास्थितः ॥ ४ ॥ तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः। सर्वे सत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः। द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ६ ॥ ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः। तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥ ७ ॥ दत्त्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतम्। ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहात् स महामुनिम् ॥ ८ ॥ भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः। फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृति-

यथा ॥ ९ ॥ तस्यर्षेरनुपविष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवद्गतो भाव स्नेहबद्धोऽभवद्भृशम् ॥ १० ॥ ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी सततभोजन । स्वार्थमत्यन्तसन्तुष्ट क्रूर काल इवान्तक ॥ ११ ॥ लेलिह्यमानस्तृषित पुच्छास्फोटनतत्पर । व्यादितास्य क्षुधाभुग्न प्रार्थयानस्तदामिषम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त क्रूरमायान्त जीवितार्थी नराधिप । प्रोवाच श्वा मुनि तत्र तच्छृणुष्व विशाम्पते ॥ १३ ॥ श्वशत्रुर्भगवन्नेष द्वीपी मा हन्तुमिच्छति । त्वत्प्रसादाद्भय न स्या-न्मम तस्मान्महामुने । तथा कुरु महाबाहो सर्व्वज्ञस्त्व न सशय ॥ १४ ॥ स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणम् । रुतज्ञ सर्व्वसत्त्वाना प्राहैश्वर्य्यसमन्वित ॥ १५ ॥

मुनिरुवाच । न भय द्वीपिन कार्य्यं मृत्युतस्ते कथञ्चन । एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवसि पुत्रक ॥ १६ ॥ तत श्वा द्वीपिता नीतो जाम्बूनदनिभाकृति । चित्राङ्गो विस्फुरद्दंष्ट्रो वने वसति निर्भय ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा त सम्मुखे द्वीपी आत्मन सदृश पशुम् । अविरुद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ॥ १८ ॥ ततोऽभ्ययान्महारात्रौ व्यादितास्य क्षुधान्वित । द्वीपिन लेलिहद्वक्त्रो व्याघ्रो रुधिर लालस ॥ १९ ॥ व्याघ्र दृष्ट्वा क्षुधाभुग्न दंष्ट्रिण वनगोचरम् । द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषि शरणमीयिवान् ॥ २० ॥ सवासज पर स्नेहमृषिणा कुर्व्वता तदा । स द्वीपो व्याघ्रता नीतो रिपूणा बल वत्तर ॥ २१ ॥ ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाशनस्त विशाम्पते । स तु श्वा व्याघ्रता प्राप्य बलवान् पिशिताशन । न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ २२ ॥ यथा मृगपतिर्नित्य प्रकाङ्क्षति वनौकस । तथैव स महाराज व्याघ्र समभवत्तदा ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि श्वर्षिसवादे षोडशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११६ ॥

भीष्म उवाच। व्याघ्रश्चोटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः। गजश्चागात्समुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः॥ १ ॥ प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततकुम्भकः। सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिःस्वनः ॥२॥ तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्वितम्। व्याघ्रो हस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥३॥ ततोऽनयत् कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तमृषिसत्तमः। महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्गजः॥ ४ ॥ ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च। व्यचरत् स मुदायुक्तः पद्मरेणुविभूषितः॥ ५ ॥ कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा। ऋषेस्तस्योटजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशम् ॥ ६ ॥ अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः। गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयार्दितः। ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः॥ ८ ॥ स ततः सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा। वन्यं नागणयत् सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात्। दृष्ट्वा च सोऽभवत् सिंहो वन्यो भयसमन्वितः॥ ९ ॥ स चाश्रमेऽवसत् सिंहस्तस्मिन्नेव महावने। तद्भयात् पशवो नान्ये तपोवनसमीपतः। व्यदृश्यन्त तदा त्रस्ता जीविताकाङ्क्षिणस्तथा ॥ १० ॥ कदाचित् कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः। बलवान् क्षतजाहारो नानासत्त्वभयङ्करः॥ ११ ॥ अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ १२ ॥ तं मुनिः शरभञ्चक्रे बलोत्कटमरिन्दम ॥ १३ ॥ ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्रवद्वनात् ॥ १४ ॥ स एवं शरभस्थाने न्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् ॥ १५ ॥ ततः शरभसन्त्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन् भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः॥ १६॥ शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः ॥ १७ ॥ ततो रुधिरतर्षेण बलिना शर-

भोऽन्वित । इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ १८ ॥ ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा । विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ १९ ॥

मुनिरुवाच । श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः । व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः ॥ २० ॥ सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः । मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्वय ॥ २१ ॥ यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि । तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ २२ ॥ ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः । ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान् ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि श्वर्षिसंवादे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

भीष्म उवाच । स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः । ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १ ॥ एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा कल्यशीलताम् । आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं श्रुतं वृत्तं कुलं दमम् ॥ २ ॥ अनुक्रोशं बलं वीर्य्यं प्रभावं प्रश्रयं क्षमाम् । भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुरक्षिताः ॥ ३ ॥ नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्त्तुमर्हति । अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ४ ॥ कुलजः प्रकृतो राज्ञा तत्कुलीनतया सदा । न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् । दुर्लभैश्वर्य्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६ ॥ कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगम् । सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥ ७ ॥ कृतज्ञं बलवन्तञ्च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् । अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रबुभू

प्रकृन्॥ ८॥ सचिवं देशकालज्ञं सन्धिविग्रहणे रतम्। सततं गुप्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम्॥ ९॥ गुप्ताचारं स्वविषये सन्धि-विग्रहकोविदम्। राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम्॥ १०॥ खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम्। इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रा-यानविशारदम्॥ ११॥ हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जि-तम्। प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम्॥ १२॥ चोक्षं चोक्षजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनम्। नायकं नीतिकुशलं गुण-चेष्टासमन्वितम्॥ १३॥ अस्तब्धं प्रश्रितं श्लक्ष्णं मृदुवादिनमेव च। धीरं शूरं महर्द्धिञ्च देशकालोपपादकम्॥ १४॥ सचिवं यः प्रकु-रुते न चैनमवमन्यते। तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-रिव॥ १५॥ एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः। एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः॥ १६॥ धीरो मर्षी शुचिस्तीक्ष्णः काले पुरुषकारवित्। शुश्रूषुः श्रुतवान् श्रोता ऊहापोहविशारदः॥ १७॥ मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः। दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये॥ १८॥ दानाच्छेदे स्वयं कारी श्रद्धालुः सुखदर्शनः। आर्त्तहस्तप्रदो नित्यममात्यो हि हिते रतः॥ १९॥ नाहवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किञ्चनकारकः। कृते कर्म्मण्यमात्यानां कर्त्ता भक्तजनप्रियः॥ २०॥ सङ्गृहीतजनोऽस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा। सदा भृत्यजनापेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः॥ २१॥ युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्म्मकार्य्यानुशासकः। चारनेत्रः प्रजावेक्षी धर्म्मार्थकुशलः सदा। राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्य-स्तादृशो भवेत्॥ २२॥ योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगणैर्वृताः। अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे॥ २३॥ न विमान-यितव्यास्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता। योधाः समरशौण्डीरा कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः॥ २४॥ धर्म्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजन-सङ्गताः। अभया गजपृष्ठस्था रथचर्य्याविशारदाः। इष्वस्त्रकुशला

यस्य तस्यैव नृपतेर्मही ॥ २५ ॥ सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा । उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तम ॥ २६ ॥ शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत । संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुन्धरा ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि ऋषिसंवादे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । एवं शुना समान् भृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नराधिप । नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥ न श्वा स्वं स्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभिसत्कृतः । आरोप्यः श्वा स्वकात् स्थानादुत्क्रम्यान्यत् प्रमाद्यति ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसम्पन्नाः स्वेषु कर्म्मसु संस्थिताः । प्रकर्त्तव्या ह्यमात्यास्तु नास्थाने प्रक्रिया क्षमा ॥ ३ ॥ अनुरूपाणि कर्म्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति । स भृत्यगुणसम्पन्नो राजा फलमुपाश्नुते ॥ ४ ॥ शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथातथा ॥ ५ ॥ कर्म्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि । प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्म्मफलैषिणा ॥ ६ ॥ यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिप । भृत्यान् स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ॥ ७ ॥ न बालिशा न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः । नाकुलीना नराः सर्वे स्थाप्या गुणगणैषिणा ॥ ८ ॥ साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः । अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्वकाः ॥ ९ ॥ न्यग्भूतास्तत्पराः शान्ताश्चौक्षाः प्रकृतिजाः शुभाः । स्वस्थानानपकृष्टा ये ते स्यू राज्ञो बहिश्चराः ॥ १० ॥ सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् । असिंहः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलम् ॥ ११ ॥ यस्तु सिंह

श्वभिः कीर्णं सिद्धकर्म्मफले रत । न स सिद्धफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः ॥ १२ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः । कुलीनैः सह शक्येत कृतस्त्नां जेतुं वसुन्धराम् ॥ १३ ॥ नाविद्यो नानृजः पार्श्वे नाप्राज्ञो नामहाधनः । संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ १४ ॥ बाणवद्विसृता यान्ति स्वामिकार्य्यपरा नराः । ये भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥ कोषश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः । कोषमूला हि राजानः कोषो वृद्धिकरो भवेत् ॥ १६ ॥ कोष्ठागारञ्च ते नित्यं स्फीतैर्धान्यैः सुसंवृतम् । सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव ॥ १७ ॥ नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः । वाजिनाञ्च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १८ ॥ ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसम्बन्धिसंवृतः । पौरकार्य्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ १९ ॥ एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञास्त्वभिहिता मया । श्वा ते निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि ऋषिसंवादे
एकोनविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत। पूर्व्वैः पूर्व्वनियुक्तानि राजधर्म्मार्थवेदिभिः ॥ १ ॥ तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्व्वं दृष्टं सतां मतम्। प्रणेयं राजधर्म्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। रक्षणं सर्व्वभूतानामिति क्षात्रं परं मतम्। तद्यथा रक्षणं कुर्य्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ३ ॥ यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः। तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित् ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादम्भ्यं सत्यमार्ज्जवमेव च।

मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थे हितं यत् स्यात्तदर्थं रूपमाविशेत् । बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ६ ॥ नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी । श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७ ॥ आपद्द्वारेषु युक्तः स्यात्जलप्रस्रवणेष्विव । शैलवर्षोदकानीव द्विजान् सिद्धान् समाश्रयेत् । अर्थकामः शिखां राजा कुर्य्याद्धर्म्मध्वजोपमम् ॥ ८ ॥ नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः । लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा बृहद्वृक्षमिवास्रवत् ॥ ९ ॥ मृजावान् स्यात् स्वयूथेषु भौमानि चरणैः क्षिपेत् । जातपक्षः परिस्पन्देत् प्रेक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ १० ॥ दोषान् विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान् विधूनयेत् । काननेष्विव पुष्पाणि बहिरर्थान् समाचरन् ॥ ११ ॥ उच्छ्रितान्नाशयेत् स्फीतान्नरेन्द्राचलोपमान् । श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपाश्रयेत् ॥ १२ ॥ प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्ज्जने । मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ॥ १३ ॥ न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना । चारभूमिष्वभिगतान् पाशांश्च परिवर्ज्जयेत् ॥ १४ ॥ प्रणयेद्वापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः । हन्यात् क्रुद्धानतिविषान् ये जिह्मगतयो हि तान् ॥ १५ ॥ नाशयेद्बलबर्हाणि सन्निवासान्निवासयेत् । सदा बर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् । सर्व्वतश्चाददेत् प्रज्ञां पतङ्गं गहनेष्विव ॥ १६ ॥ एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् । आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥ १७ ॥ आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावधारणम् । बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥ १८ ॥ परं विश्वासयेत् साम्ना स्वशक्तिञ्चोपलक्षयेत् । आत्मनः परिमर्षणा बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ॥ १९ ॥ सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्य्याकार्य्यप्रयोजकः । निगूढबुद्धेर्धीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ॥ २० ॥ स निकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः । स्वभावमेष्यते तप्तं कृष्णायसमिवो-

दके ॥ २१ ॥ अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः। आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २२ ॥ मृदुशीलं तथा प्राज्ञं शूरञ्चार्थविधानवित्। स्वकर्माणि नियुञ्जीत ये चान्ये च बलाधिकाः ॥ २३ ॥ अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु। सर्वांस्ताननुवर्त्तेत स्वरांस्तन्त्रीरिवायता ॥ २४ ॥ धर्माणामविरोधेन सर्वेषाम्प्रियमाचरेत्। ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ २५ ॥ व्यवसायं समाधाय सूर्य्यो रश्मीनिवायतान्। धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ २६ ॥ कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान् मृदुभाषिणः। मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविक्लवान् ॥ २७ ॥ अलुब्धान् शिक्षितान् दान्तान् धर्मेषु परिनिष्ठितान्। स्थापयेत् सर्वकार्य्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २८ ॥ एतेन च प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम्। युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ २९ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षितुः। आत्मप्रत्ययकोषस्य वसुदैव वसुन्धरा ॥ ३० ॥ व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः। गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ ३१ ॥ नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य्य इवोदितः। चरान् सनुचरान् विद्यात्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ॥ ३२ ॥ कालं प्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत्। अहन्यहनि सन्दुह्यान्मही गामिव बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥ यथाक्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः। तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ३४ ॥ यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्वित्तं धर्मकामयोः। सञ्चयान्न विसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३५ ॥ नाल्पमर्थं परिभवेन्नावमन्येत चात्मवान्। बुद्ध्या तु बुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ३६ ॥ धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्य्यं शौर्य्यं देशकालाप्रमादः। अल्पस्य वा बहुनो वा विवृद्धौ धनस्यैतान्यष्ट समिन्धनानि ॥ ३७ ॥ अग्निः स्तोको वर्द्धतेऽप्याज्यसिक्तो बीजञ्चैकं रोहसहस्रमेति। आत्म-

व्ययौ विपुलौ सन्निधाय्य तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥ ३८ ॥
बालोऽप्यबालः स्थविरो रिपुर्यः सदाप्रमत्तं पुरुषं निहन्यात ।
काले नान्यस्तस्य मूलं हरेत कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठ ॥ ३९॥
हरेत् कीर्त्तिं धर्म्ममस्योपरुन्ध्यादर्थे दीर्घं वीर्य्यमस्योपहन्यात ।
रिपुर्द्दिष्टा दुर्ब्बलो वा बली वा तस्माच्छ्त्रोर्नैव हीयेद्यतात्मा ॥ ४० ॥
क्षयं वृद्धिं पालनं सञ्चयं वा बुद्ध्याप्युभौ संहतौ सर्व्वकामौ । तत-
स्त्वात्मबलमतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रयेत ॥ ४१ ॥ बुद्धि-
र्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्धा पाल्यते वर्द्धमानम् । शत्रु-
र्बुद्धा सीदति वर्द्धमानो बुद्धेः पश्चात् कर्म्म यत्तत् प्रशस्तम् ॥ ४२ ॥
सर्व्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदेह. ।
यश्चात्मान प्रार्थयतेऽर्थमानैः श्रेय. पात्रं पूरयते च नाल्पम् ॥ ४३ ॥
तस्माद्राजा प्रगृह्णीतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्व्वशो ह्याददीत ।
दीर्घं कालं ह्यपि संपीड्यमानो विद्युत्सम्पातमपि वा नोर्ज्जितः
स्यात् ॥ ४४ ॥ विद्या तपो वा विपुलं धनं वा सर्व्वं ह्येतद्व्यवसायेन
शक्यम् । बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभू-
तम् ॥ ४५ ॥ यत्रासते मतिमन्तो मनस्विन. शक्रो विष्णुर्यत्र सर-
स्वती च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्विद्वान्नावमन्येत
देहम् ॥ ४६ ॥ लुब्धं हन्यात् सम्प्रदानेन नित्यं लुब्धस्तृप्तिं पर-
वित्तस्य नैति । सर्व्वो लुब्धः कर्म्मगुणोपभोगी योऽर्थैर्हीनो धर्म्म-
कामौ जहाति ॥ ४७ ॥ धनं भोगं पुत्त्रदारं समृद्धिं सर्व्वं लुब्ध.
प्रार्थयते परेषाम् । लुब्धे दोषा. सम्भवन्तीह सर्व्वे तस्माद्राजा न
प्रगृह्णीत लुब्धम् ॥ ४८ ॥ सन्दर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान् द्विषतां प्राज्ञ. सर्व्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ॥ ४९ ॥ धर्म्मान्वितेषु
विख्याता मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव । आप्तो राजा कुलीनश्च पर्य्याप्तो
राजसंग्रहे ॥ ५० ॥ विधिप्रयुक्तान्नरदेव धर्म्मानुक्तान् समासेन
निबोध बुद्धा । इमान् विदध्याद्व्यतिहृत्य यो वै राजा मही

पालयितु स यत्त ॥ ५१ ॥ अनीतिज यस्य विधानज सुख हठ प्रणीत विधिवत प्रदृश्यते। न विद्यते तस्य गतिर्महीपतेर्न विद्यते राज्यसुख ह्यनुत्तमन ॥ ५२ ॥ धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधि दृष्टविक्रमान्। गुणेषु दृष्ट्वा नचिराद्दिवात्मवान् यतोऽभिसन्धाय निहन्ति शात्रवान् ॥ ५३ ॥ पश्येदुपायान् विविधै क्रियापथैर्नचानुपायेन मति निवेशयेत। श्रिय विशिष्टा विपुल यशोधन न दोषदर्शी पुरुष समश्नुते ॥ ५४ ॥ प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्त्तितौ यथा सुहृत्तु विज्ञाय निवृत्य चोभयो। यदेव मित्र गुरुभारमावहेत्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुध ॥ ५५ ॥ एतान्मयोक्ताश्चर राजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधस्व। अवाप्स्यसे पुण्यफल सुखेन सर्वो हि लोको नृप धर्ममूल ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच। अय पितामहेनोक्तो राजधर्म सनातन। ईश्वरश्च महान्दण्डो दण्डे सर्व प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ देवतानामृषीणाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम्। यक्षरक्षपिशाचाना साध्यानाञ्च विशेषत ॥ २ ॥ सर्वेषा प्राणिना लोके तिर्य्यग्योनिनिवासिनाम। सर्वव्यापी महातेजा दण्ड श्रेयानिति प्रभो ॥ ३ ॥ इत्येवमुक्त भवता दण्डे वै सचराचरम्। पश्यतो लोकमासक्त ससुरासुरमानुषम ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यह ज्ञातु तत्त्वेन भरतर्षभ। को दण्ड कीदृशो दण्ड कि रूप कि परायण ॥ ५ ॥ किमात्मक कथ भूत कथ मूर्त्ति कथ प्रभ। जागर्त्ति च कथ दण्ड प्रजा स्ववहितात्मक ॥ ६ ॥ कथ पूर्वापरमिद जागर्त्ति प्रतिपालयन्। कथ विज्ञायते पूर्व को वरो दण्डसंज्ञित। कि संस्थ भवेद्दण्ड का चास्य गतिरुच्यते ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच। शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः। यस्मिन् हि सर्व्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥ ८ ॥ धर्म्म-संज्ञो महाराज व्यवहार इतीष्यते। तस्य लोपः कथं न स्या-ल्लोकेष्ववहितात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ॥ १० ॥ सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म्म एव स केवलः ॥ ११ ॥ यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। यन्म-योक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ १२ ॥ प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहो-च्यते ॥ १३ ॥ दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १४ ॥ नीलोत्पलदलश्याम-श्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान् ॥ १५॥ जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः ॥ १६ ॥ असिर्द्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः। मुषलं परशुश्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमरः ॥ १७ ॥ सर्व्व-प्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्व्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान् ॥ १८ ॥ भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥१९॥ असिर्विशसनो धर्म्मस्तीक्ष्णवर्म्मा दुराधरः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः ॥ २० ॥ शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्-वदतां वरः। धर्म्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः ॥ २१ ॥ असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः। शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते ॥ २३ ॥ यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती। दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥ २४ ॥ अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ

बलाबले। दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ २५ ॥
कामाकामावृतुर्मास शर्वरी दिवस क्षण। अप्रमाद प्रमादश्च
हर्षक्रोधौ शमो दम ॥ २६ ॥ दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ
भयाभये। हिंसाहिंसे तपो यज्ञ संयमोऽथ विषाविषम् ॥ २७ ॥
अन्तश्चादिश्च मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम्। मद प्रमादो दर्पश्च
दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ २८ ॥ अशक्ति शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
व्ययाव्ययौ। विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥ २९ ॥
अनृत ज्ञानिता सत्य श्रद्धाश्रद्धे तथैव च। क्लीवता व्यवसायश्च
लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ३० ॥ तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमाना-
गमौ तथा। विरोधश्चाविरोधश्च कार्य्याकार्य्ये बलाबले ॥ ३१ ॥
असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च। अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च
सम्पद्विपत्पदम् ॥ ३२ ॥ तेज कर्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्व-
बुद्धिता। एव दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन् बहुरूपता ॥ ३३ ॥ न
स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयु परस्परम्। भयाद्दण्डस्य नान्योऽन्यं
घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरह
प्रजा। राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्ड परायणम् ॥ ३५ ॥
व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर। सत्ये व्यवस्थितो धर्मो
ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३६ ॥ धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति
च। बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञ प्रीणाति देवता ॥ ३७ ॥ प्रीताश्च
देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि। अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्ण-
न्निमा प्रजा ॥ ३८ ॥ प्राणाश्च सर्वभूताना नित्यमन्ने प्रतिष्ठिता।
तस्मात् प्रजा प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च ॥ ३९ ॥ एवं
प्रयोजनश्चैव दण्ड क्षत्रियता गत। रक्षन् प्रजा स जागर्त्ति
नित्य सुविहितोऽक्षर ॥ ४० ॥ ईश्वर पुरुष प्राण सत्त्व चित्त
प्रजापति। भूतात्मा जीव इत्येव नामभि प्रोच्यतेऽष्टभि ॥ ४१ ॥
अददद्दण्डमेवास्मै धर्ममैश्वर्य्यमेव च। बलेन यस्य संयुक्त सदा

पञ्चविधात्मकः ॥ ४२ ॥ कुलं बहुधनामात्याः प्रज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ अथवाङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदातिश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥ ४५ ॥ भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्व्वोपकरणानि च ॥ ४६ ॥ सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥ ४७ ॥ ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ॥ ४८ ॥ राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्म्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्म्मस्थापनाय च ॥ ४९ ॥ भर्त्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ५० ॥ व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः ॥ ५१ ॥ उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो न स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्ययलक्षणः ॥ ५२ ॥ दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ॥ ५३ ॥ यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्म्मो गुणदर्शनः । धर्म्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्म्मं कृतात्मभिः ॥ ५४ ॥ व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर । त्रीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ॥ ५५ ॥ यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् ॥ ५६ ॥ यश्च वेदः स वै धर्म्मो यश्च धर्म्मः स सत्पथः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाथ प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ लोकानां स हि सर्व्वेषां ससुरासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् ॥ ५८ ॥ ततोऽन्यो व्यवहारोऽयं भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् ॥ ५९ ॥ माता पिता च भ्राता

च भार्य्या चैव पुरोहित । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो य स धर्मेण तिष्ठति ॥ ६० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डस्वरूप-
कथने एकविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२१ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । अङ्गेषु राजा द्युतिमान् वसुहोम इति श्रुत ॥ १ ॥ स राजा धर्मनित्य सह पत्न्या महातपा । मुञ्जपृष्ठं जगामाथ पितृदेवर्षिपूजितम् ॥ २ ॥ तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते । यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ३ ॥ तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभि संशितव्रतै । मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्त स देशो रुद्रसेवित ॥ ४ ॥ स तत्र बहुभिर्युक्तस्तदा श्रुतिमयैर्गुणै । ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५ ॥ त कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानित । अभ्यगच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ सोऽपसृत्य तु मान्धाता वसुहोम नराधिपम् । दृष्ट्वा प्रकृष्टतपसं विनतोऽग्रेऽभ्यतिष्ठत ॥ ७ ॥ वसुहोमोऽपि राज्ञो वै पाद्यमर्घ्यं न्यवेदयत् । अष्टाङ्गस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुशलाव्ययं ॥ ८ ॥ सद्भिराचरित पूर्वं यथावदनुयायिनम् । अपृच्छद्वसुहोमस्त राजन् किङ्करवाणि ते ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तम । वसुहोम महाप्राज्ञमासीन कुरुनन्दन ॥ १० ॥

मान्धातोवाच । बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकल त्वया । तथैवौशनसं शास्त्र विज्ञातं ते नरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहं ज्ञातु-मिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् । किञ्चास्य पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ १२ ॥ कथ क्षत्रियसंस्थश्च दण्ड सम्प्रत्यवस्थित । ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्य्यवेतनम् ॥ १३ ॥

विप्राणां वसूनां जातवेदसम्। तेजसां भास्करञ्चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥ ३१ ॥ वीरुधामंशुमन्तञ्च भूतानाञ्च प्रभुं वरम्। कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥ ३२ ॥ कालं सर्वेश-मकरोत् संहारविनयात्मकम्। मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ३३ ॥ ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिपः। सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥ तमेनं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ। प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥३५॥ महादेवस्ततस्तस्मिन् वृत्ते यज्ञे यथाविधि। दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६ ॥ विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनि-सत्तमः। प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ३७ ॥ भृगु-र्ददावृषिभ्यस्तु दण्डं धर्मसमाहितम्। ऋषयो लोकपालेभ्यो लोक-पालाः क्षुपाय च ॥ ३८ ॥ क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च। पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ॥ ३९ ॥ विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया। दुष्टानां निग्रहो दण्डो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया ॥ ४० ॥ व्यङ्गत्वञ्च शरीरस्य वधो नाल्पस्य कारणात्। शरीरपीड़ास्तास्ताश्च देहत्यागो विवासनम् ॥ ४१ ॥ तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकम्। आनुपूर्व्या च दण्डोऽयं प्रजा जागर्ति पालयन् ॥ ४२ ॥ इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रा-दग्निर्विभावसुः। अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः। धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ॥ ४४ ॥ व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परि-पालयन्। ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्च पर्वताः ॥ ४५ ॥ पर्व-तेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणास्तथा। जागर्ति निरृतिर्देवी ज्योतींषि निरृतेरपि ॥ ४६ ॥ वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयशिराः प्रभुः। ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ॥४७॥ पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवान् शिवः। विश्वे देवाः शिवा-

श्चापि विश्वेभ्यश्च तथैव च ॥ ४८ ॥ ऋषिभ्यो भगवान् भीम भौमा देवाः सनातनाः। देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ॥४९॥ ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान्रक्षन्ति धर्मतः। स्थावरं जङ्गमञ्चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥ ५० ॥ प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन् दण्डो जागर्त्ति तासु च। सर्वं सङ्क्षिपते दण्डः पितामहसमप्रभः ॥ ५१ ॥ जागर्त्ति कालः पूर्वश्च मध्ये चान्ते च भारत। ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ५२ ॥ देवदेवः शिवः शर्वो जागर्त्ति सततं प्रभुः। कपर्द्दी शङ्करो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ५३ ॥ इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथा परे। भूमिपालो यथान्यायं वर्त्ततानेन धर्म्मवित् ॥ ५४ ॥

भीष्म उवाच। इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः। श्रुत्वा च सम्यग्वर्त्तेत सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ। नियन्ता सर्वलोकस्य धर्मा-क्रान्तस्य भारत ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डोत्पत्ति-
कथने द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ५ ॥ धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं त्वार्थ उच्यते। कामो रतिफलश्चात्र सर्वे ते च रजस्वला ॥ ६ ॥ सन्निकृष्टाश्चरेदेतान् चैताश्चमनसा त्यजेत्। विमुक्तस्तपसा सर्वान् धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठं बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयान्नर। बुद्धा बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिकृष्टया ॥ ८ ॥ अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम्। सम्प्रमोदमलः कामो भूय स्वगुणवर्जित ॥ ९ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम्। कामन्दकस्य संवादमाङ्गरिष्ठस्य चोभयो ॥ १० ॥ कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिप। आङ्गरिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्य्ययम् ॥ ११ ॥ य पाप कुरुते राजा काममोहबलात्कृत। प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात् पापप्रणाशनम् ॥ १२ ॥ अधर्मं धर्मं इति च योऽज्ञानादाचरेन्नर। तस्यापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्त्तयेत् ॥ १३ ॥

कामन्द उवाच। यो धर्मार्थौ परित्यज्य काममेवानुवर्त्तते। स धर्मार्थपरित्यागात् प्रज्ञानाशमिहार्च्छति ॥ १४ ॥ प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशक। तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ १५ ॥ दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान् नियच्छति। तस्मादुद्विजते लोक सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १६ ॥ तं प्रजा नानुवर्त्तन्ते ब्राह्मणा न च साधव। तत क्षयमवाप्नोति तथा बध्यत्वमेव च ॥ १७ ॥ अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवितमृच्छति। जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत ॥ १८ ॥ अत्रैतदाहुराचार्य्या पापस्य परिगर्हणम्। सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥ १९ ॥ महामना भवेद्धर्मे विवहेच्च महाकुले। ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान् मनस्विन ॥ २० ॥ जपेदुदकपौत्र स्यात सतत सुखमास्थित। धर्मान्वितान् सम्प्रविशेदहि कलेह दुष्कृतीन् ॥ २१ ॥ प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाप्यथ कर्म्मणा। तवास्मीति

वर्द्धेन्नित्यं परेषां कीर्त्तयन् गुणान् ॥ २२ ॥ अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत्। पापान्यपि हि कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ २३ ॥ गुरवो हि परं धर्मं यं वक्ष्यन्ति तथा कुरु। गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि कामन्दका-
ङ्गरिष्ठसंवादे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि। धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥ यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतांवर। श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत। किं लक्षणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। पुरा दुर्य्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद। आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह। सभायाञ्चावहसनं तत् सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥ भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिञ्चाप्यनुत्तमाम्। दुर्य्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत ॥ ६ ॥ श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्य्योधनवचस्तदा। अब्रवीत् कर्णसहितं दुर्य्योधनमिदं वचः ॥७॥

धृतराष्ट्र उवाच। किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥ त्वया च महदैश्वर्य्यं प्राप्तं परपुरञ्जय। किङ्करा भ्रातरः सर्वे मित्रसम्बन्धिनः सदा ॥ ९ ॥ आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम्। आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥

दुर्य्योधन उवाच। दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम्। भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च

तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम्। अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान् वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानां ऋद्धिं वैश्रवणीं शुभाम्। अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ॥१३॥

धृतराष्ट्र उवाच। यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे। विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान् भव पुत्रक ॥ १४ ॥ शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः। न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५ ॥ एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः। सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥ एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः। अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच। कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत। येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत। १९ ॥ प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः। शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यञ्च वशे कृतम् ॥ २० ॥ ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः। तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥ ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम्। कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २२ ॥ एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत। इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्पतिरुवाच। विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः। अत्रागमय भद्रन्ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥ आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः। ज्ञानमागमयत् प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २५ ॥ तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना। श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः। २६ ॥ भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः। ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टय

सोऽभवत् ॥ २७ ॥ स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥ प्रह्लाद-
स्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ । त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो
नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥ ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन् यस्मिन् काले
क्षणो भवेत् । ततोपादिष्टमिच्छामि यदाचर्य्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
तत प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिने । तथेत्युक्त्वा शुभे काले
ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्ति-
मनुत्तमाम् । चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ३२ ॥
पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिन्दम । त्रैलोक्यराज्यं धर्म्मज्ञ
कारणं तद्ब्रवीहि मे । प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच । नासूयामि द्विजान् विप्र राजास्मीति कदा-
चन । काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वहामि च ॥ ३४ ॥ ते
विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा । ते मां काव्यपथे युक्तं
शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३५ ॥ धर्म्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयते-
न्द्रियम् । समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ३६ ॥
सोऽहं वागग्रविद्यानां रसानामवलेहिता । स्वजात्यानधितिष्ठामि
नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३७ ॥ एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ एतावच्छ्रेय इत्याह
प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् । शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत्
॥ ३९ ॥ यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम । वरं वृणीष्व
भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ४० ॥ कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स
च वै द्विजः । प्रह्लादस्त्वब्रवीत् प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि राजन् प्रसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि
प्रियम् । भवत शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४२ ॥ ततः
प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् । वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्प-

तेजायमित्युत ॥ ४३ ॥ एवमस्त्विति च प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा। उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥ दत्ते वरे गते विप्रे चिन्ताशोकमहती तदा। प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥ तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति। तेजोविग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ४६ ॥ तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति। प्रत्याह तन्तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४७ ॥ तस्मिन् द्विजोत्तमे राजन् वत्स्याम्यहमनिन्दिते। योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः। इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रञ्चान्वाविशत् प्रभो ॥ ४८ ॥ तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः। शरीरान्निःसृतस्तस्य कोऽभवानिति चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥ धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः। तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ५० ॥ ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा। शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ५१ ॥ को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः। सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ॥ ५२ ॥ तस्मिन्ननुगते धर्मं महान् वै पुरुषोऽपरः। निश्चक्राम ततस्तस्मात् पृष्टश्चाह महाबल। वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५३ ॥ तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ। पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप। ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५५ ॥ तामपृच्छत् स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येनमब्रवीत्। उषितास्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम। त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहम् ॥ ५६ ॥ ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः। अपृच्छत स ततो भूयः क्व यासि कमलालये ॥ ५७ ॥ त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी। कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५८ ॥

श्रीरुवाच । स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः । त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ५९ ॥ शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः । तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६० ॥ धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलञ्चैव तथाप्यहम् । शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर । दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ॥ ६२ ॥ शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन । प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना । संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ॥ ६४ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दानञ्च शीलमेतत् प्रशस्यते ॥ ६५ ॥ यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् । अपत्रपेत वा येन न तत् कुर्यात् कथञ्चन ॥ ६६ ॥ तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ ६७ ॥ यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् । न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान् भव पुत्रक । यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ६९ ॥

भीष्म उवाच । एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप । एतत् कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत् फलम् ॥ ७० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णने
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह। कथमाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह। छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरञ्जय ॥ २ ॥ पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने। प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्र कर्त्तायमिति प्रभो ॥ ३ ॥ सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते। तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः ॥ ४ ॥ सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना। धार्त्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५ ॥ आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात्। आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६ ॥ एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा। दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत्। इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८ ॥ सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयाङ्गतः। ससार स मृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥ स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः। स च राजा बलात्तूर्णं ससार मृगयूथपम् ॥ १० ॥ ततो निम्नं स्थलञ्चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः। मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र समेन स पथागमत् ॥ ११ ॥ ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च। ससार बाणासनभृत् सखड्गोऽसौ तनुत्रवान् ॥ १२ ॥ ततो नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च। अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः ॥ १३ ॥ स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम्। पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ १४ ॥ स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः। प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५ ॥ पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः। अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६ ॥ तस्य मर्म्मच्छिदं घोरं तीक्ष्णममित्रकर्षणः। समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तथा-

स्तनत् ॥ १७ ॥ ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः। तस्य बाणपथं मुक्त्वा तस्थिवान् प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ ज्वलिततेजसि। प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्ययाद्द्रवत् ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु पञ्चविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच। प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाश्रमम्। आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥ तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्त्तं क्षुधितं तदा। समेत्य ऋषयस्तस्मिन् पूजाञ्चक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥ स पूजामृषिभिर्दत्तां सम्प्रगृह्य नराधिप। अपृच्छत्तापसान् सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ॥ ३ ॥ ते तस्य राज्ञो वचनं सम्प्रगृह्य तपोधनाः। ऋषयो राजशार्दूलं तमपृच्छन् प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ केन भद्र सुखार्थेन सम्प्राप्तोऽसि तपोवनम्। पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ॥ ५ ॥ एतदिच्छामहे श्रोतुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद। कस्मिन् कुले हि जातस्त्वं किन्नामा चासि ब्रूहि नः ॥ ६ ॥ ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ। आचचक्षे यथान्यायं परिचर्य्याञ्च भारत ॥ ७ ॥ हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः। चरामि मृगयूथानि निघ्नन् बाणैः सहस्रशः ॥ ८ ॥ बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः। मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ॥ ९ ॥ तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया। भवत्सकाशं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्षितः ॥ १० ॥ किन्नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्षितः। भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षणः ॥ ११ ॥ न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः। दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ १२ ॥ हिमवान् वा महाशैल समुद्रो वा महोदधिः। महत्त्वान्नान्वपद्येतां नभसो

वान्तरं तथा ॥ १३ ॥ आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः। भवता विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥ १४ ॥ भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात् पृच्छामि संशयम्। आशावान् पुरुषो यः स्यादन्तरीक्षमथापि वा ॥ १५ ॥ किन्नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात् प्रतिभाति वः। एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ १६ ॥ यदि गुह्यं नरो नित्यन्तदा प्रब्रूत माचिरम्। न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मत्तो द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ भवत्तपोविघातो वा यदि स्याद्विरमेत्ततः। यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ १८ ॥ एतत् कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतत् समन्विताः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

भीष्म उवाच। ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः। ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन् प्रभो। समासादितवान् दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २ ॥ यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा। यत्र चाश्वशिरा राजन् वेदान् पठति शाश्वतान् ॥ ३ ॥ तस्मिन् सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा। पितॄणां देवतानाञ्च ततोऽश्रममियां तदा ॥ ४ ॥ रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी। अदूरादाश्रमं कञ्चिद्वासार्थमगमं तदा ॥ ५ ॥ तत्र चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च। अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनम् ॥ ६ ॥ अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषाष्टगुणान्वितम्। कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७ ॥ शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम्। ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८ ॥ शिरः

कायानुरूपञ्च कर्णौ नेत्रे तथैव च। तस्य वाक् चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्म्मनाः। पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १० ॥ निवेद्य नामगोत्रे च पितरञ्च नरर्षभ। प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११ ॥ ततः स कथयामास कथां धर्म्मार्थसंहिताम्। ऋषिमध्ये महाराज तनुर्धर्म्मभृताम्वरः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः। उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३ ॥ स्मरन् पुत्त्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्म्मनाः। भूरिद्युम्नपिता श्रीमान् वीरद्युम्नो महायशाः ॥ १४ ॥ इह द्रक्ष्यामि तं पुत्त्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः। एवमाशाहृतो राजा चरन् वनमिदं पुरा ॥ १५ ॥ दुर्ल्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्म्मिकः। एकः पुत्त्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥ दुर्ल्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम। तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः। अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्त्तमिव तस्थिवान् ॥ १८ ॥ तमनुध्यातमालक्ष्य राजा परमदुर्म्मनाः। उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दमन्दमिवासकृत् ॥ १९ ॥ दुर्ल्लभं किं नु देवर्षे आशायाश्चैव किं महत्। ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ॥ २० ॥

मुनिरुवाच। महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्व्वमासीद्विमानितः। बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥ अर्थयन् कलसं राजन् काञ्चनं वल्कलानि च। अवज्ञापूर्व्वकेणापि न सम्पादितवांस्ततः ॥ २२ ॥ निर्व्विण्णः स तु राजर्षिर्निराश समपद्यत। एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम्। श्रान्तोऽवसीद्धर्म्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥ २३ ॥ अर्घ्यं ततः समानीय पाद्यञ्चैव महानृषिः। आरण्यकेनैव विधिना राज्ञे सर्व्वं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ ततस्ते मुनयः सर्व्वे परिवार्य्य नरर्षभम्। उपाविशन्नरव्याघ्र सप्तर्षय इव ध्रुवम् ॥ २५ ॥

अपृच्छ्यैव ते तत्र राजानमपराजितम्। प्रयोजनमिदं सर्वमाश्यमस्य निवेशने ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

राजोवाच। वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः। भूरिद्युम्नः सुतो नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥ एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च मेऽनघ। न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥२॥

ऋषभ उवाच। इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः। तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ३ ॥ स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः। आशाकृतञ्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथञ्चन। अन्येषाञ्चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ५ ॥ आशा हि पुरुषं बालं लालापयति तस्थुषी। तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः। वीरद्युम्नस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ॥ ६ ॥

राजोवाच। आशायाः किं कृशत्वञ्च किञ्चेह भुवि दुर्लभम्। ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७ ॥

ऋषभ उवाच। ततः संस्मृत्य तत् सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत्। राजानं भगवान् विप्रस्ततः कृशतनुस्तदा ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच। कृशत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप। तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिता पार्थिवा मया ॥ ९ ॥

राजोवाच। कृशाकृशे मया ब्रह्मन् गृहीते वचनात्तव। दुर्लभत्वञ्च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ १० ॥ संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो हृदये मम। तन्मे त्वं मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥११॥

त्तत कृशतरं किन्नु ब्रवीतु भगवानिदम्। यदि गुह्यं न ते किञ्चित् विद्यते मुनिसत्तम ॥ १२ ॥

कृश उवाच। दुर्लभोऽप्यथ वा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात्। सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ १३ ॥ संश्रुत्य नोपक्रियते परं शक्त्या यथार्हतः। या सक्ता सर्व्वभूतेषु साशा कृशतरी मया ॥ १४ ॥ कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च। अपकारिषु चासक्ता साशा कृशतरी मया ॥ १५ ॥ एकपुत्त्र पिता पुत्त्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा। प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मया ॥ १६ ॥ प्रसवे चैव नारीणां वृद्धाना पुत्त्रकारिता। तथा नरेन्द्र धनिनां साशा कृशतरी मया ॥ १७ ॥ प्रदानकाङ्क्षिणीनाञ्च कन्याना वयसि स्थिते। श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साशा कृशतरी मया ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः। संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम् ॥ १९ ॥

राजोवाच। प्रसादये त्वां भगवन् पुत्त्रेणेच्छामि सङ्गमम्। यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम। सर्व्वमेतन्न सन्देहो यदेतद्व्याहृतं त्वया ॥ २० ॥

ऋषिरुवाच। ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्म्मभृताम्वरः। पुत्त्रमस्यानयत् क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ २१ ॥ स समानीय तत् पुत्त्रं तमुपालभ्य पार्थिवम्। आत्मानं दर्शयामास धर्म्मं धर्म्मभृताम्वरः ॥ २२ ॥ स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम्। विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात् ॥ २३ ॥ एतद्दृष्टं मया राजंस्तथा च वचनं श्रुतम्। आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमान् ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच। स तथोक्तस्तदा राजन्नृषभेण महात्मना। सुमित्रोऽपनयत् क्षिप्रमाशां कृशतरीं ततः ॥ २५ ॥ एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम। स्थिरो भव महाराज हिम-

वानिव पर्वतः ॥२६॥ त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह। श्रुत्वा मम महाराज न सन्तप्तुमिहार्हसि ॥ २७॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु अष्टविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२८॥

युधिष्ठिर उवाच। नामृतस्येव पर्य्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि। तथा हि स्वात्मतृप्तिस्थस्तथा तृप्तोऽस्मि भारत ॥ १॥ तस्मात् कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह। न हि तृप्तिमहं यामि पिबन् धर्मामृतं हि ते ॥ २॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गौतमस्य च सम्वादं यमस्य च महात्मनः ॥ ३॥ पारिपात्रं गिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान्। उवास गौतमो यत्र कालं तमपि मे शृणु। षष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यद्गौतमस्तपः ॥ ४॥ तमुग्रतपसा युक्तं भावितं सुमहामुनिम्। उपायातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तथा। तमपश्यत् सुतपसमृषिं वै गौतमं तदा ॥ ५॥ स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा। प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्तपोधनः ॥ ६॥ तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव द्विजर्षभम्। न्यमन्त्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ॥ ७॥

गौतम उवाच। मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात्। कथञ्च लोकानाप्नोति पुरुषो दुर्लभान् शुभान् ॥ ८॥

यम उवाच। तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च। मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्य्यमञ्जसा ॥ ९॥ अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः। तेन लोकानवाप्नोति पुरुषोऽद्भुतदर्शनात् ॥१०॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२९॥

युधिष्ठिर उवाच। मित्रै: प्रक्षीयमानस्य बह्वमित्रस्य का गति:। राज्ञ: सङ्क्षीणकोषस्य बलहीनस्य भारत ॥ १ ॥ दुष्टामात्यसहायस्य च्युतमन्त्रस्य सर्व्वश: । राज्यात् प्रच्यवमानस्य गतिमग्र्यामपश्यत: ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि मृद्नत: । विग्रहे वर्त्तमानस्य दुर्ब्बलस्य बलीयसा । असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानत: ॥ ३ ॥ अप्राप्यश्च भवेत् सान्त्व भेदो वाप्यतिपीड़नात्। जीवितन्त्वर्थहेतुर्व्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच। गुह्यं धर्म्मं मा प्राक्षीरतीव भरतर्षभ। अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्म्ममेतं युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ धर्मो ह्यणीयान् वचनाद्बुद्धिश्च भरतर्षभ। श्रुत्वोपास्य सदाचारै: साधुर्भवति स क्वचित् ॥ ६ ॥ कर्म्मणा बुद्धिरूपेण भवत्याढ्यो न वा पुन: । तादृशोऽयमनुप्रश्न: सव्यवस्य: स्वया धिया ॥ ७ ॥ उपाय धर्म्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत। नाहमेतादृशं धर्म्मं बुभूषे धर्म्मकारणात् ॥ ८ ॥ दु:खादान इह ह्येष स्यात्तु पश्चात् क्षयोपम: । अभिगम्य मतीनां हि सर्व्वासामेव निश्चय: ॥ ९ ॥ यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते। तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥ १० ॥ अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकर: पर: । अशङ्कमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ॥ ११ ॥ राज्ञ: कोषक्षयादेव जायते बलसङ्क्षय: । कोषञ्च जनयेद्राजा निर्ज्जलेभ्यो यथा जलम् ॥ १२ ॥ कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्म्म: सनातन: । उपायधर्म्मं प्राप्यैनं पूर्व्वैराचरितं जनै: ॥ १३ ॥ अन्यो धर्म्म: समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत। प्राक् कोषात् प्राप्यते धर्म्मो वृत्तिर्धर्म्माद्गरीयसी ॥ १४ ॥ धर्म्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं नबलीयान् विन्दति। यस्मादस्योपपत्तिरैकान्तेन न विद्यते ॥ १५ ॥ तस्मादापद्यधर्म्मोऽपि श्रूयते धर्म्मलक्षण: । अधर्म्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदु: ॥ १६ ॥ अनन्तरं क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्स्यते। यथास्य धर्म्मो न

ग्लायेन्नैयाच्छ्ववृषं यथा। तत्कर्त्तव्यमिति प्राज्ञनात्मानमवसादयेत् ॥ १७ ॥ सर्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः। सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चय ॥ १८ ॥ तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणम्। उद्यमो नैपुणं चात्रे वाहुवीर्य्यादिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति। अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ २० ॥ यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत्। अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः ॥ २१ ॥ पीड़ितस्य किमद्वारमुत्पथो विधृतस्य च। अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीड़ितः ॥ २२ ॥ यस्य कोषबलग्लान्या सर्वलोकपराभवः। भैक्ष्यचर्य्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ॥२३॥ स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्जात्यानुपजीवत। वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ २४ ॥ आपद्गतेन धर्म्याणामन्यायेनोपजीवनम्। अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ॥ २५ ॥ क्षत्रिये संशयः कस्मादित्येवं निश्चितं सदा। आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत् कथञ्चन ॥ २६ ॥ हन्तारं रक्षितारञ्च प्रजानां क्षत्रियं विदुः। तस्मात् संरक्षता कार्य्यमादानं क्षत्रबन्धुना ॥ २७ ॥ अन्यत्र राजन् हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित्। अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुने ॥ २८ ॥ न शङ्खलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम्। विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सता ॥ २९ ॥ परस्परं हि संरक्ष्या राज्ञा राष्ट्रेण चापदि। नित्यमेव हि कर्त्तव्य एष धर्मः सनातन ॥ ३० ॥ राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यौघैरभिरक्षति। राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ कोषं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितम्। न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगतः क्षुधा ॥ ३२ ॥ बीजं भक्तेन सम्पाद्यमिति धर्मविदो विदुः। अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ॥ ३३ ॥ धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति। अवृत्त्याल्पमनुष्योऽपि यो

वै दैयिक इत्यपि ॥ ३४ ॥ राज्ञः कोषवलं मूलं कोषमूलं पुन-र्बलम् । तन्मूलं सर्व्वधर्म्माणां धर्म्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ३५ ॥ नान्या-नपीड़यित्वेह कोषः शक्यः कुतो बलम् । तदर्थं पीड़यित्वा च दोषं प्राप्तुं न सोऽर्हति ॥ ३६ ॥ अकार्य्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्म्मसु । एतस्मात् कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥३७॥ अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् । अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत् सर्व्वं ह्यर्थकारणम् । एवं बुद्धा सम्प्रपश्येन्मेधावी कर्म्मनिश्चयम् ॥३८॥ यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः । यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत् सर्व्वं यज्ञसाधनम् ॥ ३९ ॥ उपमामत्र वक्ष्यामि धर्म्मतत्त्वप्रकाशिनीम् । यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ४० ॥ द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्त्येव वनस्पतीन् ॥ ४१ ॥ एवं कोषस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः । तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परन्तप ॥ ४२ ॥ धनेन जयते लोकावुभौ पर-मिमं तथा । सत्यञ्च धर्म्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ॥ ४३ ॥ सर्व्वोपायैरादद्दीत धनं यज्ञप्रयोजनम् । न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्य्याकार्य्येषु भारत ॥ ४४ ॥ नैतौ सम्भवतो राजन् कथञ्चिदपि पार्थिव । न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ॥ ४५ ॥ यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्येवं काङ्क्षते जनः ॥ ४६ ॥ न च राज्यसमो धर्म्मः कश्चिदस्ति परन्तप । धर्म्मं संशब्दितो राज्ञामापद्यर्थमतोऽन्यथा ॥ ४७ ॥ दानेन कर्म्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः । बुद्धा दाक्ष्येण चैवान्ये विन्दन्ति धन-सञ्चयान् ॥ ४८ ॥ अधनं दुर्ब्बलं प्राहुर्धनेन बलवान् भवेत् । सर्व्वं धनवता प्राप्यं सर्व्वं तरति कोषवान् ॥ ४९ ॥ कोषाद्धर्म्मश्च कामश्च परलोकस्तथा ह्ययम् । तञ्च धर्म्मेण लिप्सेत नाधर्म्मेण कदाचन ॥५०॥

इति शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि त्रिंशदधिक-शततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तञ्च राजधर्म्मानुशासनपर्व्व ॥

अथ आपद्धर्मानुशासनपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु । परिशङ्कितवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ॥ १ ॥ विभक्तपुरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च । असम्भावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वश ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्य्यमवशिष्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । बाह्यश्चेद्विजिगीषु स्याद्धर्मार्थकुशल शुचि । जवेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वंपूर्वान् विमोचयन् ॥ ४ ॥ योऽधर्मविजिगीषु स्याद्बलवान् पापनिश्चय । आत्मन सन्निरोधेन सन्धिं तेनापि रोचयेत ॥ ५ ॥ अपास्य राजधानीं वा तरेद्द्रव्येण चापदम् । तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन् पुनरुपार्जयेत् ॥ ६ ॥ यास्तु कोषबलत्यागात शक्यास्तरितुमापद । कस्तत्राधिकमात्मान सन्त्यजेदर्थधर्मवित ॥ ७ ॥ अवरोधान् जुगुप्सेत का सपत्नधने दया । न त्वेवात्मा प्रदातव्य शक्ये सति कथञ्चन ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिपीडिते । क्षीणे कोषे श्रुते मन्त्रे किं कार्य्यमवशिष्यते ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । क्षिप्रं वा सन्धिकाम स्यात् क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रम । तदापनयन क्षिप्रमेतावत साम्परायिकम् ॥ १० ॥ अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतीपति । अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिप ॥ ११ ॥ हतो वा दिवमारोहेद्धत्वा वा क्षितिमावसेत । युद्धे हि सन्त्यजन् प्राणान् शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १२ ॥ सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुत्वं गन्तुमेव च । विश्वासाद्विनय कुर्याद्विश्वसेच्चाप्युपायत ॥ १३ ॥ अपचिक्रमिषु क्षिप्रं साम्ना वा परिसान्त्वयन् । विलङ्घयित्वा मन्त्रेण तत स्वयमुपक्रमेत ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसंहिते । सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥ केनस्विद्ब्राह्मणो जीवेत् जघन्ये काल आगते । असन्त्यजन् पुत्रपौत्राननुक्रोशात् पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथागते । सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ॥ ३ ॥ असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥ ४ ॥ आकाङ्क्षन्नात्मनो राजन् राज्ये स्थितिमकोपयन् । अदत्त-मेवाददीत दातुर्वित्तं ममेति च ॥ ५ ॥ विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते निन्दितेष्वपि । वृत्तिविज्ञानवान् धीरः कस्तम्वा वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोचते । तेजसाभिप्रवर्त्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ यदेव प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्त्तते । तदेवमभ्युपेयेव मेधावी चाभ्ययोत्तरम् ॥ ८ ॥ ऋत्विक्पुरोहिता-चार्य्यान् सत्कृतानभिसत्कृतान् । न ब्राह्मणान् घातयीत दोषान् प्राप्नोति घातयन् ॥ ९ ॥ एतत् प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत् सना-तनम् । तत् प्रमाणेऽवगाहेत तेन तत् साध्वसाधु वा ॥ १० ॥ बहवो ग्रामवास्तव्या रोषाद्ब्रूयुः परस्परम् । न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्य्याद्घातयीत वा ॥ ११ ॥ न वाच्यः परिवादोऽयं न श्रोतव्यः कथञ्चन । कर्णाविह पिधातव्यौ प्रस्थेयञ्चान्यतो भवेत् ॥ १२ ॥ असतां शीलमेतद्वै परिवादोऽथ पैशुनम् । गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु नराधिप ॥ १३ ॥ यथा समधुरौ दम्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ । धुरमुद्यम्य वहतस्तथा वर्त्तेत वै नृप ॥ १४ ॥ यथा यथास्य वहव सहाया स्युस्तथापरे । आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ १५ ॥ अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखित-प्रियाः । मात्सर्य्यादथ वा लोभान्न ब्रूयुर्वाक्यमीदृशम् ॥ १६ ॥ आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य पालनम् । न तादृक्सदृश

किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते क्वचित॥ १७॥ देवा अपि विकर्मस्थं पातयन्ति नराधमम्। व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात् स परिहीयते॥ १८॥ सर्वत सत्कृत सद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः। हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति॥ १९॥ यस्तुर्गुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित्। अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुम्॥ २०॥ यथा मृगस्य विद्धस्य मृगव्याधः पदं नयेत्। कक्षे रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत्॥ २१॥ एवं सद्भिर्विनीतेन पथा गन्तव्यमित्युत। राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर॥ २२॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि
द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १३२॥

भीष्म उवाच। स्वराष्ट्रात् परराष्ट्राच्च कोषं संजनयेन्नृप। कोषाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलश्च वर्धते॥ १॥ तस्मात् संजनयेत कोषं सत्कृत्य परिपालयेत्। परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातन॥ २॥ न कोष शुद्धशौचेन न नृशंसेन जातुचित्। मध्यमं पदमास्थाय कोषसग्रहणञ्चरेत्॥ ३॥ अबलस्य कुतः कोषो ह्यकोषस्य कुतो बलम्। अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीर्भवेत् कुत॥ ४॥ उच्चैर्वृत्ते श्रियो हानिर्यथैव मरणन्तथा। तस्मात् कोषं बलं मित्रमथ राजा विवर्द्धयेत॥ ५॥ हीनकोषं हि राजानमवजानन्ति मानवा। न चास्याल्पेन तुष्यन्ति कार्य्यमप्युत्सहन्ति च॥ ६॥ श्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रिया लभते पराम्। सास्य गूहति पापानि वासो गुह्यमिव स्त्रियाः॥ ७॥ ऋद्धिमस्यानुतप्यन्ते पुरा विप्रकृता नरा। शालावृका इवाजस्रं जिघांसूनेव विन्दति॥ ८॥ ईदृशस्य कुतो राज्ञ सुखं भवति भारत। उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम्॥ ९॥ अप्यपर्वणि

अस्थेत न कस्येतेह कस्य चित् । अथयरस्थं समाधित्य चरेन्मृगगणैः सह ॥ १० ॥ न लेबोत्क्षितमर्य्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् । दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्म्मसु भारत ॥ ११ ॥ एकान्ततो ह्यमर्य्यादात् सर्व्वोऽप्युद्विजते जनः । दस्यवोऽप्यभिशङ्कन्ते निरनुक्रोशकारिणः ॥ १२ ॥ स्थापयेदेव मर्य्यादां जनचित्तप्रसादनीम् । अल्पेऽप्यर्थे तु मर्य्यादा लोके भवति पूजिता ॥ १३ ॥ नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः । नालं गन्तुं हि विश्वासं नास्तिके भयशङ्किते ॥ १४ ॥ यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिः कृता । अनुरज्यन्ति भूतानि समर्य्यादेषु दस्युषु ॥ १५ ॥ अयुध्यमानस्य वधो दारामर्षः कृतघ्नता । ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणन्तथा ॥ १६ ॥ स्त्रिया मोषः पतिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् । संश्लेषञ्च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्ज्जयेत ॥ १७ ॥ अभिसन्दधते ये च विश्वासायास्य मानवा । अशेषमेवोपलभ्य कुर्व्वन्तीति विनिश्चय ॥ १८ ॥ तस्मात् सशेषं कर्त्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः । न बलस्थोऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत ॥ १९ ॥ सशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यन्ति सर्व्वशः । निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकरणाद्भयम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि
त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

भीष्म उवाच । अत्र धर्म्मानुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्यक्षावेव धर्म्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः । तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्म्मयापना ॥ १ ॥ अधर्म्मो धर्म्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा । धर्म्माधर्म्मफले जातु ददर्शेह न कश्चन ॥ २ ॥ बुभूषेद्बलमेवैतत् सर्व्वं बलवतो वशे । श्रियो बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ॥ ३ ॥

यो च्यवनाद्वा स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम्। बहुपथ्यं बलवति न किञ्चित् क्रियते भयात्। उभौ सत्याधिकारस्थौ वारयेते महतो भयात् ॥ ४ ॥ अतिधर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्त्तते। बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमम् ॥ ५ ॥ धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्त्तते। अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमं वल्लीव संश्रिता ॥ ६ ॥ वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव। नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ॥ ७ ॥ दुराचारः क्षीणबलः परित्राणं न गच्छति। अथ तस्मादुद्विजते सर्वलोको वृकादिव ॥ ८ ॥ अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम्। जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव मरणं तथा ॥ ९ ॥ यदेवमाहुः पापेन चारित्रेण विवर्जितः। सुभृशं तप्यते तेन वाक्शल्येन परिक्षतः ॥ १० ॥ अत्रैतदाहुराचार्य्याः पापस्य परिमोक्षणे। त्रयीं विद्यामवेक्षेत तथोपासीत वै द्विजान् ॥ ११ ॥ प्रसादयेन्मधुरया च वाचा वाप्यथ कर्मणा। महामनाश्चापि भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥ १२ ॥ इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्त्तयेद्गुणान्। जपेदुदकशीलः स्यात् पेशलो नातिजल्पकः ॥ १३ ॥ ब्रह्मक्षत्रं सम्प्रविशेद्बहुकृत्वा सुदुष्करम्। उच्यमानो हि लोकेन बहुधा तदचिन्तयन् ॥ १४ ॥ अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत्। सुखञ्च वित्तं भुञ्जीत वृत्तेनैकेन गोपयेत्। लोके च लभते पूजां परत्रेह महत् फलम् ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्व्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। यथा दस्युः समर्य्यादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ १ ॥ प्रहर्त्ता मतिमान् शूरः श्रुतवाननृशंसवान्। रक्षन्नाश्रमिणां धर्मं ब्रह्मण्यो

गुरुपूजकः ॥ २ ॥ निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३ ॥ अरण्ये सायं पूर्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः ॥ ४ ॥ सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ५ ॥ अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धवधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ॥ ६ ॥ मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च ॥ ७ ॥ आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने ॥ ८ ॥ येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु कल्य एव स गच्छति ॥ ९ ॥ बहूनि तं सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे । निर्म्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम् ॥ १० ॥

दस्यव ऊचुः । मुहूर्त्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शूरो दृढव्रत । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्व्वेषामेव सम्मतः ॥ ११ ॥ यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता ॥ १२ ॥

कायव्य उवाच । मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः ॥ १३ ॥ सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः ॥ १४ ॥ सत्यञ्च नोपहर्त्तव्यं शौरविघ्नञ्च मा कृथाः । पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५ ॥ सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत् ॥ १६ ॥ यस्य ह्येते सम्प्रदुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन ॥ १७ ॥ यो ब्राह्मणान् परिवदेत् विनाशञ्चापि रोचयेत् । सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः ॥ १८ ॥ इहैव फलमासीनः प्रत्या-

काङ्क्षेत सर्वश । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान् सेनाभियास्यति ॥ १९ ॥ शिष्टार्थं विहितो दण्डो न वधार्थं विनिश्चय । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वध स्मृत ॥ २० ॥ ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्वन्ति केन च । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे क्रमयो यथा ॥ २१ ॥ ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यव । अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयु ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच। ते सर्वमेवानुचक्रु काव्यव्यस्यानुशासनम्। वृत्तिञ्च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥ २३ ॥ कायव्य कर्मणा तेन महती सिद्धिमाप्नुवान् । साधूनामाचरन् क्षेमं दस्यून् पापान्निवर्त्तयन् ॥ २४ ॥ इदं कायव्यचरितं यो नित्यमनुचिन्तयेत। नारण्येभ्यो हि भूतेभ्यो भयं प्राप्नोति किञ्चन ॥ २५ ॥ न भयं तस्य भूतेभ्य सर्वेभ्यश्चैव भारत । नासतो विद्यते राजन् स ह्यरण्येषु गोपति ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कायव्यचरिते पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

भीष्म उवाच। अत्र गाथा ब्रह्मगीता कीर्त्तयन्ति पुराविद । येन मार्गेण राजा वै कोषं सञ्जनयत्युत ॥ १ ॥ न धनं यज्ञशीलानां हार्य्यं देवस्वमेव च। दस्यूनां निष्क्रियाणाञ्च क्षत्रियो हर्त्तुमर्हति ॥ २ ॥ इमा प्रजा क्षत्रियाणां राज्यभोगाय भारत। धनं हि क्षत्रियस्यैव द्वितीयस्य न विद्यते ॥ ३ ॥ तदस्य स्याद्बलार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव च। अभोग्यायोषधीश्छित्त्वा भोग्या एव पचन्त्युत ॥ ४ ॥ यो नैव देवान्न पितॄन्न मर्त्त्यान् हविषार्च्चति। अनर्थकं धनं तस्य प्राहुर्धर्मविदो जना ॥ ५ ॥ हरेत्तद्द्रविणं राजन् धार्मिक पृथिवीपति । तत प्रीणयते लोकं न कोषं तद्विधं

नृप ॥ ६ ॥ यथाप्यश्वोऽश्वमातारं शावश्वो च प्रवर्त्तते । आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृतत्वधर्मविदेव सः ॥ ७ ॥ तथा तथा जयन्लोकान् यत्या चैव यथा यथा । उद्भिज्जा जन्तवो यद्वत् शुक्लजीवा यथा यथा । अनिमित्तात् सम्भवन्ति तथा यज्ञः प्रजायते ॥ ८ ॥ यथैव दंशमशकं यथाचाण्डपिपीलिकम् । सैव वृत्तिरवश्येषु यथा धर्मो विधीयते ॥ ९ ॥ यथा यत्नकृताद्भवति भूमौ पांशुविलोलित । तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरस्तथा ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि
षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३६ ॥

भीष्म उवाच । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च च । द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥ १ ॥ अत्रैव चेदमव्यग्रं शृणुष्वाख्यानमुत्तमम् । दीर्घसूत्रमुपाश्रित्य कार्य्याकार्य्यविनिश्चये ॥ २ ॥ नातिगाधे जलाधारे सुहृदः मत्स्यास्त्रय । प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय बभूवु सहचारिणः ॥ ३ ॥ तत्रैको दीर्घकालज्ञः उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् ॥ ४ ॥ कदाचित्तु जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः । निःस्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः ॥ ५ ॥ प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलस्थायं भयागमे । अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ६ ॥ इयमापत् समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् । शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ॥ ७ ॥ अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधते । न स संशयमाप्नोति रोचतां वो व्रजामहे ॥ ८ ॥ दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्य्या त्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः ॥ ९ ॥ अथ संप्रतिपत्तिज्ञ प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्न्यायतः परिहास्यते ॥ १० ॥ एवं श्रुत्वा

निराक्रामद्दीर्घदर्शी महामतिः । जगाम स्रोतसा तेन गम्भीरं सलिलाशयम् ॥ ११ ॥ ततः प्रस्रुततोयन्तं प्रसमीक्ष्य जलाशयम् । बबन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान् मत्स्योपजीविनः ॥ १२ ॥ विलोड्यमाने तस्मिंस्तु स्रुततोये जलाशये । अगच्छद्बन्धनं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ॥ १३ ॥ उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः । प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः संप्रतिपत्तिमान् ॥ १४ ॥ ग्रहमेव तदुद्दानं गृहीत्वा तं तथैव सः । सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथितानिति ॥ १५ ॥ ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विपुले जले । मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ शीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ १६ ॥ दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः । मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः ॥ १७ ॥ एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते । स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः ॥ १८ ॥ आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् । स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥ १९ ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥ २० ॥ काष्ठा कला मुहूर्त्ताश्च दिवारात्रिस्तथा लवाः । मासाः पक्षाः षडृतवः कल्पः संवत्सरास्तथा ॥ २१ ॥ पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते । अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं ध्यायते यच्च तत्तथा ॥ २२ ॥ एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः । प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमतौ नृणाम् ॥ २३ ॥ परीक्ष्यकारी युक्तश्च स सम्यक् समुपारयेत् । देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि शाकुलोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ। अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १ ॥ तदिच्छामि परां बुद्धिं श्रोतुं ते भरतर्षभ। यथा राजा न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः ॥ २ ॥ धर्मार्थकुशल प्राज्ञ धर्मशास्त्रविशारद। पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तो यथा वर्त्तेत पार्थिवः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ॥ ४ ॥ विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः। बहवोऽप्येकमुद्धर्त्तुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥ ५ ॥ सर्वत्र प्रार्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः। एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत् कथम् ॥ ६ ॥ कथं मित्रमरिञ्चापि विन्दते भरतर्षभ। चेष्टितव्यं कथञ्चात्र शत्रोर्मित्रस्य चान्तरे ॥ ७ ॥ प्रज्ञातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रतां गते। कथन्नु पुरुषः कुर्य्यात् किं कृत्वा वा सुखी भवेत् ॥ ८ ॥ विग्रहं केन वा कुर्य्यात् सन्धिं वा केन योजयेत्। कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्त्तेत बलवानपि ॥ ९ ॥ एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परन्तप। नैतस्य कश्चिद्वक्तास्ति श्रोता चापि सुदुर्लभः ॥ १० ॥ ऋते शान्तनवाद्भीष्मात् सत्यसन्धाज्जितेन्द्रियात्। तदन्विष्य महाभाग सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच। त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर सुखोदयः। शृणु मे पुत्र कार्त्स्न्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२ ॥ अमित्रो मित्रतां याति मित्रञ्चापि प्रदुष्यति। सामर्थ्ययोगात् कार्य्याणामनित्या वै सदा गतिः ॥ १३ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यञ्च विग्रहञ्च समाचरेत्। देशं कालञ्च विज्ञाय कार्य्याकार्य्यविनिश्चये ॥ १४ ॥ सन्धातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्यं च हितार्थिभिः। अमित्रैरपि सन्धेयं प्राणा रक्ष्या हि भारत ॥ १५ ॥ यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न सन्दध्यादपण्डितः। न सोऽर्थं प्राप्नुयात् किञ्चित् फलान्यपि च भारत ॥ १६ ॥ यस्त्वमित्रेण सन्दध्यान्मित्रेण च विरुध्यते। अर्थ-

युक्तिं समालोक्य स महद्विन्दते फलम् ॥ १७ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मार्ज्जारस्य च सम्वादं न्यग्रोधे मूषिकस्य च ॥ १८ ॥ वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत्। लताजालपरिच्छन्नो नानाद्विजगणान्वितः ॥ १९ ॥ स्कन्धवान्मेघसङ्काशः शीतच्छायो मनोरमः। अरण्यमभितो जातस्तरुर्व्यालमृगाकुलः ॥ २० ॥ तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं विलम्। वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषिकः ॥ २१ ॥ शाखान्तस्य समाश्रित्य वसति स्म सुखं पुरा। लोमशो नाम मार्ज्जारः पक्षिसत्त्वावसादकः ॥ २२ ॥ तत्र चागत्य चण्डालो ह्यरण्ये कृतकेतनः। प्रयोजयति चोन्माथं नित्यमस्तङ्गते रवौ ॥ २३ ॥ तत्र स्नायुमयान् पाशान् यथावत् संविधाय सः। गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥ २४ ॥ तत्र स्म नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः। कदाचिदत्र मार्ज्जारस्त्वप्रमत्तोऽप्यबध्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन् बद्धे महाप्राज्ञ शत्रौ नित्याततायिनि। तं कालं पलितो ज्ञात्वा प्रचचार सुनिर्भय ॥ २६ ॥ तेनानुचरता तस्मिन् वने विश्वस्तचारिणा। भक्ष्यं मृगयमाणेन चिराद्दृष्टस्तदामिषम् ॥ २७ ॥ स तमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत्। तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ॥ २८ ॥ आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन्। अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ २९ ॥ शरप्रसूनसङ्काशं महीविवरशायिनम्। नकुलं हरितं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ॥ ३० ॥ तेन मूषिकगन्धेन त्वरमाणमुपागतम्। भक्षार्थं लेलिहानं तं भूमावूर्द्ध्वमुखं स्थितम् ॥ ३१ ॥ शाखागतमरिं चान्यमपश्यत् कोटरालयम्। उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ॥ ३२ ॥ गतस्य विषयं तस्य नकुलोलूकयोस्तदा। अथास्यासीदियं चिन्ता तत् प्राप्य सुमहद्भयम् ॥ ३३ ॥ आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते। समन्तात् भय उत्पन्ने कथं कार्य्यं हितैषिणा ॥ ३४ ॥

स तथा सर्व्वतो रुद्ध सर्व्वत्र भयदर्शन । अभवद्भयसन्तप्तश्चक्रे च परमां मतिम् ॥ ३५ ॥ आपद्विनाशभूयिष्ठे शते कार्य्यं हि जीवितम् । समन्तात् संशयात् सेयं तस्मादापदुपस्थिता ॥ ३६ ॥ गतं मां सहसा भूमिं नकुलो भक्षयिष्यति । उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्ज्जार पाशसंश्रयात ॥ ३७ ॥ न त्वेवास्मद्विध प्राज्ञ सम्मोहं गन्तुमर्हति । करिष्ये जीविते यत्न यावद्युक्त्या मतिग्रहात ॥ ३८ ॥ न हि बुद्ध्यान्वित प्राज्ञो नीतिशास्त्रविशारद । निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दारुणामपि ॥ ३९ ॥ न त्वन्यामिह मार्ज्जाराद्गतिं पश्यामि साम्प्रतम् । विषमस्थो ह्ययं शत्रु कृत्यञ्चास्य महन्मया ॥ ४० ॥ जीवितार्थी कथन्त्वद्य शत्रुभि प्रार्थितस्त्रिभि । तस्मादेनमहं शत्रुं मार्ज्जारं संश्रयामि वै ॥ ४१ ॥ नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमस्योपवर्णये । येनेमं शत्रुसङ्घात मतिपूर्व्वेण वञ्चये ॥४२॥ अयमत्यन्तशत्रुर्मे वैषम्य परमं गत । मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं सङ्गत्या यदि शक्यते ॥ ४३ ॥ कदाचिद्व्यसनं प्राप्य सन्धिं कुर्य्यान्मया सह । बलिनासन्निकृष्टस्य शत्रोरपि परिग्रह । कार्य्यं इत्याहुराचार्य्या विषमे जीवितार्थिना ॥ ४४ ॥ श्रेयान् हि पण्डित शत्रुर्न च मित्रमपण्डित । मम ह्यमित्रे मार्ज्जारे जीवितं सम्प्रतिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ हन्तास्मै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्मविमोक्षणे । अपीदानीमयं शत्रु सङ्गत्या पण्डितो भवेत् । एवं विचिन्तयामास मूषिक शत्रुचेष्टित ॥ ४६ ॥ ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञ सन्धिविग्रहकालवित् । सान्त्वपूर्व्वमिदं वाक्यं मार्ज्जारं मूषिकोऽब्रवीत् ॥ ४७ ॥ सौहृदेनाभिभाषे त्वां कच्चित जीवसि । जीवितं हि तवेच्छामि श्रेय साधारणं हि नौ ॥ ४८ ॥ न ते सौम्य भयं कार्य्यं जीविष्यसि यथासुखम् । अहं त्वामुद्धरिष्यामि यदि मां न जिघांससि ॥ ४९ ॥ अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र पुष्कल प्रतिभाति मे । येन शक्यस्त्वया मोक्ष प्राप्तुं श्रेयस्तथा मया ॥ ५० ॥ मयाप्युपायो

दृष्टोऽयं विचार्य्य मतिमात्मन। आत्मार्थञ्च त्वदर्थञ्च श्रेय साधारणं हि नौ ॥ ५१ ॥ इदं हि नकुलोलूक पापबुद्ध्याभिसंस्थितम्। न धर्षयति मार्ज्जार तेन मे स्वस्ति साम्प्रतम् ॥ ५२ ॥ कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते। नगशाखाग्रग पापस्तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ ५३ ॥ सता साप्तपदं मैत्रं स सखा मेऽसि पण्डित। सांवासिकं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्य वै ॥ ५४ ॥ न हि शक्तोऽसि मार्ज्जार पाशं छेत्तुं मया विना। अहं छेत्स्यामि पाशांस्ते यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ५५ ॥ त्वमाश्रितो द्रुमस्याग्रं मूलन्त्वहमुपाश्रित। चिरोषितावुभावावां वृक्षेऽस्मिन् विदितञ्च ते ॥ ५६ ॥ यस्मिन्नाश्वासिते कश्चित यश्च नाश्वसिति क्वचित। न तौ धीरा प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नमानसौ ॥ ५७ ॥ तस्माद्विवर्द्धतां प्रीतिर्नित्यं सङ्गतमस्तु नौ। कालातीतमिहार्थन्तु न प्रशंसन्ति पण्डिता ॥ ५८ ॥ अर्थयुक्तिमिमां तत्र यथाभूतां निशामय। तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितम् ॥ ५९ ॥ कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम्। स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्य्यते ॥ ६० ॥ ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तर। अहं त्वां तारयिष्यामि माञ्च त्वं तारयिष्यसि ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्थमुभयोर्हितम्। हेतुमद्ग्रहणीयञ्च कालापेक्षी व्यवेक्षत ॥ ६२ ॥ अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य शत्रुर्विचक्षण। हेतुमद्ग्रहणीयार्थं मार्ज्जारो वाक्यमब्रवीत ॥ ६३ ॥ बुद्धिमान वाक्यसम्पन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन। स्वामवस्थां समीक्ष्याथ साम्नैव प्रत्यपूजयत ॥ ६४ ॥ ततस्तीक्ष्णाग्रदशनो मणिवैदूर्य्यलोचन। मूषिकं मन्दमुद्वीक्ष्य मार्ज्जारो लोमशोऽब्रवीत ॥ ६५ ॥ नन्दामि सौम्य भद्रन्ते यो मां जीवितुमिच्छसि। श्रेयश्च यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ॥ ६६ ॥ अहं हि भृशमापन्नस्त्वमापन्नतरो मम। द्वयोरापन्नयो सन्धि क्रियतां मा चिराय च ॥ ६७ ॥ विधास्ये प्राप्तकालं यत कार्य्यं

सिद्धिकरं विभो । मयि कृच्छ्रादिनिर्मुक्ते न विनङ्क्ष्यति ते कृतम् ॥ ६८ ॥ अस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्त्वहितकृत्तथा । निदेश-वशवर्त्ती च भवन्तं शरणं गतः ॥ ६९ ॥ इत्येवमुक्ते पलितो मार्ज्जारं वशमागतम् । वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ॥ ७० ॥ उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे । विहितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ॥ ७१ ॥ अहं त्वानुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम् । त्रायस्व भो मा वधीस्त्वं शक्तोऽस्मि तव रक्षणे ॥ ७२ ॥ उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम् । अहं छेत्स्यामि ते पाशान् सखे सत्येन ते शपे ॥ ७३ ॥ तद्वचः सङ्गतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् । हर्षादुद्वीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्य-पूजयत् ॥ ७४ ॥ तं सम्पूज्याथ पलितं मार्ज्जारः सौहृदे स्थितः । स विचिन्त्याब्रवीद्धीरः प्रीतस्त्वरित एव च ॥ ७५ ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते त्वं मे प्राणसमः सखा । तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि प्रायः प्राप्स्यामि जीवितम् ॥ ७६ ॥ यद्यदेवं गते नाथ शक्यं कर्त्तुं मया तव । तदाज्ञापय कर्त्तास्मि सन्धिरेवास्तु नौ सखे ॥ ७७ ॥ अस्मात् सङ्कटान्मुक्तः समित्रगणबान्धवः । सर्वकार्य्याणि कर्त्ताहं प्रियाणि च हितानि च ॥ ७८ ॥ मुक्तश्च व्यसनादस्मात् सौम्याहमपि नाम ते । प्रीतिमुत्पादयेयञ्च प्रतिकर्त्तुञ्च सत्क्रियाम् ॥ ७९ ॥ प्रत्युपकुर्वन् बह्वपि न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः । एकः करोति हि कृते निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ ८० ॥

भीष्म उवाच । ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्ज्जारं मूषिकस्तथा । प्रविवेश तु विश्रब्धः क्रोडमस्य कृतागसः ॥ ८१ ॥ एवमाश्वासितो विद्वान् मार्ज्जारेण स मूषिकः । मार्ज्जारोरसि विश्रब्धः सुष्वाप पितृमातृवत् ॥ ८२ ॥ लीनन्तु तस्य गात्रेषु मार्ज्जारस्य च मूषिकम् । दृष्ट्वा तौ नकुलोलूकौ निराशौ प्रत्यपद्यताम् ॥ ८३ ॥ तथैव तौ सुसन्त्रस्तौ दृढं ग्लपितमन्त्रिणौ । दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं

विस्मयं परमं गतौ ॥ ८४ ॥ बलिनौ मतिमन्तौ च सुवृत्तौ चाप्युपाश्रितौ। अयथाऽत्र तु नयाचारात् कर्षयंस्थितु बलात् ॥ ८५ ॥ कार्य्यार्थकृतसन्धी तौ दृष्ट्वा मार्ज्जारमूषिकौ। उलूकश्च तूर्णं जग्मतु स्व स्वमालयम् ॥ ८६ ॥ तत स तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित्। चिच्छेद पाशान् शनकै कालापेक्षी शनै शनै ॥ ८७ ॥ अथ बन्धपरिक्लिष्टो मार्ज्जारो वीक्ष्य मूषिकम्। छिन्दन्तं वै तदा पाशानत्वरन्तं त्वरान्वित ॥ ८८ ॥ तमत्वरन्त पलित पाशानां छेदने तथा। सञ्चोदयितुमारेभे मार्ज्जारो मूषिकन्तदा ॥ ८९ ॥ किं सौम्य नातित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे। छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति च ॥ ९० ॥ इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान् पलितोऽब्रवीत्। मार्ज्जारमकृतप्रज्ञ पथ्यमात्महितं वच ॥ ९१ ॥ तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्य्या न सम्भ्रम। वयमेवात्र कालज्ञा न काल परिहास्यते ॥ ९२ ॥ अकाले कृत्यमारब्धं कर्त्तुं नार्थाय कल्पते। तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥ ९३ ॥ अकाले विप्रमुक्तात्ते त्वत्त एव भयं भवेत्। तस्मात् कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ॥ ९४ ॥ यदा पश्यामि चाण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनम्। ततश्छेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये ॥ ९५ ॥ तस्मिन् काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवाधिरोक्ष्यसे। न हि ते जीवितादन्यत् किञ्चित् कृत्यं भविष्यति ॥ ९६ ॥ ततो भवत्यपक्रान्ते त्रस्ते भीते च लोमश। अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवान् शाखां भजिष्यति ॥ ९७ ॥ एवमुक्तस्तु मार्ज्जारो मूषिकेणात्मनो हितम्। वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामति ॥ ९८ ॥ अथात्मकृत्ये त्वरित सम्यक् प्रश्रितमाचरन्। उवाच लोमशो वाक्यं मूषिकं चिरकारिणम् ॥ ९९ ॥ न ह्येवं मित्रकार्य्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधव। यथा त्वं मोचितः कृच्छ्रात् त्वरमाणेन वै मया ॥ १०० ॥ तथा हि त्वरमाणेन त्वया कार्य्यं हितं मम। यत्नं कुरु महाप्राज्ञ

यथा स्वस्थावयोर्भवेत् ॥ १०१ ॥ अथ वा पूर्व्ववैरं त्वं स्मरन् कालं जिहीर्षसि । पश्य दुष्कृतकर्म्मत्वं व्यक्तमायुःक्षय तव ॥ १०२ ॥ यदि किञ्चिन्मयाज्ञानात् पुरस्ताद्दुष्कृतं कृतम् । न तन्मनसि कर्त्तव्यं क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ १०३ ॥ तमेवं वादिनं प्राज्ञः शास्त्रविद्बुद्धिसम्मतः । उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्ज्जारं मूषिकस्तदा ॥ १०४ ॥ श्रुतं मे तव मार्ज्जार स्वमर्थं परिगच्छतः । ममापि त्वं विजानीहि स्वमर्थं परिगच्छतः ॥ १०५ ॥ यन्मित्रं भीतवत् साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् । सुरक्षितव्यं तत्कार्य्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥ १०६ ॥ कृत्वा बलवता सन्धिमात्मानं यो न रक्षति । अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्य नाशाय कल्पते ॥ १०७ ॥ न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् सुहृत् । अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १०८॥ अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव । न हि कश्चित् कृते कार्य्ये कर्त्तारं समवेक्षते । तस्मात् सर्व्वाणि कार्य्याणि सावशेषाणि कारयेत ॥ १०९ ॥ तस्मिन् कालेऽपि च भवान् दिवाकीर्त्तिभयार्द्दित । मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ ११० ॥ छिन्नन्तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः । छेत्स्याम्यहं तमप्याशु निर्व्वृतो भव लोमश ॥ १११ ॥ तयोः संवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्द्दयोः । क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशन्तु विवेश भयम् ॥ ११२ ॥ ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः । स्थूलस्फिग्विकृतो रूक्षः श्वयूथपरिवारितः ॥ ११३ ॥ लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः । परिघो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ ११४ ॥ ▪ दृष्ट्वा यमदूताभं मार्ज्जारस्त्रस्तचेतनः । उवाच पलितं भीतः किमिदानीं करिष्यसि ॥ ११५ ॥ अथ तावपि सन्त्रस्तौ तं दृष्ट्वा घोरदर्शनम् ॥ ११६ ॥ क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यमुपजग्मतुः । बलिनौ मतिमन्तौ च सङ्घाते चाप्युपागतौ ॥ ११७ ॥ अशक्तौ सुनयात्तस्मात्

समधर्षयितुं बलात् । कार्य्यार्थं कृतसन्धानौ दृष्ट्वा मार्ज्जारमूषिकौ ॥ ११८ ॥ उलूकनकुलौ तत्र जग्मतुः स्वमालयम् । ततश्चिच्छेद तं पाशं मार्ज्जारस्य स मूषिकः ॥ ११९ ॥ विप्रमुक्तोऽथ मार्ज्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमम् । स तस्मात् सम्भ्रमावर्त्तान्मुक्तो घोरेण शत्रुणा । बिलं विवेश पलितः शाखां लेभे च लोमशः ॥ १२० ॥ उन्माथमप्यथादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वशः । विहताशः क्षणेनाशु तस्माद्देशादपाक्रमत् । जगाम च स्वभवनं चाण्डालो भरतर्षभ ॥ १२१ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् । बिलस्थं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ॥ १२२ ॥ अकृत्वा संविदं काञ्चित् सहसा समवप्लुतः । कृतज्ञः कृतकर्म्माणं कच्चिन्मां नाभिशङ्कसे ॥ १२३ ॥ गत्वा च मम विश्वासं दत्त्वा च मम जीवितम् । मित्रोपभोगसमये किं मां त्वं नोपसर्पसि ॥ १२४ ॥ कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति । न स मित्राणि लभते कृच्छ्रास्वापत्सु दुर्म्मतिः ॥ १२५ ॥ सत्कृतोऽहं त्वया मित्र सामर्थ्यादात्मनः सखे । स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ १२६ ॥ यानि मे सन्ति मित्राणि ये च सम्बन्धिबान्धवाः । सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ १२७ ॥ अहञ्च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणबान्धवम् । जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ॥ १२८ ॥ ईश्वरो मे भवानस्तु शरीरस्य गृहस्य च । अर्थानाञ्चैव सर्व्वेषामनुशास्ता च मे भव ॥ १२९ ॥ अमात्यो हि भव प्राज्ञ पितेवेह प्रशाधि माम् । न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः शपे ॥ १३० ॥ बुद्ध्या त्वमुशना साक्षात् बलेनाधिकृता वयम् । त्वं मन्त्रबलयुक्तो हि दत्त्वा जीवितमद्य मे ॥ १३१ ॥ एवमुक्तः परं सान्त्वं मार्ज्जारेण स मूषिकः । उवाच परमार्थज्ञः श्लक्ष्णमात्महितं वचः ॥ १३२ ॥ यद्भवानाह तत् सर्वं मया ते लोमश श्रुतम् । ममापि तावद्ब्रुवतः शृणु यत् प्रतिभाति मे ॥ १३३ ॥

न्नाभिन्नानामि प्रीति निष्कारणामिह ॥ १५० ॥ यद्यपि भ्रातर क्रुद्धा भार्य्या वा कारणान्तरे । स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतर प्रीयते जन ॥ १५१ ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापर । मन्त्रहोमजपैरन्य कार्य्यार्थं प्रीयते जन ॥ १५२ ॥ उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तरे । प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्त्तते ॥ १५३ ॥ किन्नु तत कारण मन्ये येनाह भवत प्रिय । अन्यत्राभ्यवहारार्थं तत्रापि च बुधा वयम् ॥ १५४ ॥ कालो हेतु विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्त्तते । स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञे लोकोऽनुवर्त्तते । न त्वीदृशं त्वया वाच्य विदुषि स्वार्थपण्डिते ॥ १५५ ॥ अकाले हि समर्थस्य स्नेहहेतुरय तव । तस्मादहन्नले स्वार्थात सुस्थिर सन्धिविग्रहे ॥ १५६ ॥ अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे । अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव मे सुहृत । पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तीना पश्य चापलन ॥ १५७ ॥ आसीन्मैत्री तु तावन्नौ यावद्धेतुरभूत पुरा । सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना ॥ १५८ ॥ त्व हि मे जातित शत्रु सामर्थ्यान्मित्रता गत । तत्कृत्यमभिनिर्वृत्त प्रकृति शत्रुता गता ॥ १५९ ॥ सोऽहमेव प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वत । प्रविशेय कथ पाश त्वत कृते तद्वदस्व मे ॥ १६० ॥ त्वद्वीर्य्येण प्रमुक्तोऽह मद्वीर्य्येण तथा भवान् । अन्योऽन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूय समागम ॥ १६१ ॥ त्व हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निर्वृत्तार्थास्तथा वयम् । न ते,स्त्यद्य मया कृत्य किञ्चिन्न्यत्र भक्षणात ॥ १६२ ॥ अहमन्न भवान् भोक्ता दुर्बलोऽह भवान् बली । नावयोर्विद्यते सन्धिर्वियुक्ते विषमे बले ॥ १६३ ॥ स मन्येऽह तव प्रज्ञा यश्चोचात प्रत्यनन्तरम । भक्ष्य मृगयसे नून सन्त्रापायेन कर्म्मणा ॥ १६४ ॥ भक्ष्यार्थं श्रववद्धस्त्व स मुक्त पीडित क्षुधा । शास्त्रजा मतिमास्थाय नून भक्षयितासि माम ॥ १६५ ॥ जानामि क्षुधितन्तु त्वामाहारसमयश्च ते । स त्व

मामभिसन्धाय भच्य मृगयसे पुन ॥ १६६ ॥ त्वयापि पुत्रदारस्थो यत सन्धि सृजसे मयि। शुश्रूषा यतसे कर्त्तु सखे मम न तत् क्षमम ॥ १६७ ॥ त्वया मा रक्षित दृष्ट्वा प्रिया भार्य्या सुताश्च ते। कस्मात्ते मा न खादेयुर्हृष्टा प्रणयिनस्त्वयि ॥ १६८ ॥ नाह त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतु समागमे। शिव ध्यायस्व मे स्वस्थ सुकृत स्मरसे यदि ॥ १६९ ॥ शत्रोरपायभूतस्य क्लिष्टस्य चुधितस्य च। भच्य मृगयमाणस्य क प्राज्ञो विषय व्रजेत् ॥ १७० ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे। नाह त्वया समेष्यामि निवृत्तो भव लोमश ॥ १७१ ॥ यदि त्व सुकृत वेत्सि तत सख्य मनुस्मर। विश्वस्त चाप्रमत्त वा एतदेव कृत भवेत् ॥ १७२ ॥ बलवत सन्निकर्षो हि न कदाचित प्रशस्यते। प्रमादादपि मे भापात भेतव्य बलिन सदा ॥ १७३ ॥ यदि स्वार्थं न ते कार्य्य ब्रूहि किं करवाणि ते। काम सर्व्व प्रदास्यामि न त्वात्मान कदाचन ॥ १७४ ॥ आत्मार्थे सन्ततिस्त्याज्या राज्य रत्न धनानि च। अपि सर्व्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १७५ ॥ ऐश्वर्य्यधन रत्नाना प्राप्य मित्रे निवर्त्तताम्। दृष्टा हि पुनरावृत्तिर्जीविता मिति न श्रुतम् ॥ १७६ ॥ न त्वात्मन सम्प्रदान धनरत्नवदिष्यते। आत्मा हि सर्व्वदा रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ १७७ ॥ आत्म-रक्षणतन्त्राणा सुपरीक्षितकारिणाम्। आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणा स्वदोषजा ॥ १७८ ॥ शत्रु सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसम्। न तेषा चाल्यते बुद्धि शास्त्रार्थकृतनिश्चया ॥ १७९ ॥ इत्यभिव्यक्तमेव स पलितनाभिभर्त्सित । मार्ज्जारो व्रीडितो भूत्वा मूषिक वाक्यमब्रवीत् ॥ १८० ॥

लोमश उवाच। सत्य शपे त्वयाह वै मित्रद्रोहो विगर्हित। सम्यग्येऽह तव पश्य' वत्स मम हिते रत ॥ १८१ ॥ उक्तवानय सत्त्वेन मया च भिन्नदर्शनम्। न तु मामन्यथा साधो त्व ग्रहीतु

मिहार्हसि ॥ १८२ ॥ प्राणप्रदानजं त्वत्तो मयि सौहृदमागतम् ।
धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विशेषत ॥ १८३ ॥ मित्रेषु
वत्सलश्चास्मि त्वद्भक्तश्च विशेषत । तस्मात्त्वं पुन साधो मया
चरितुमर्हसि ॥ १८४ ॥ त्वया हि वाच्यमानोऽहं जह्यां प्राणान्
सबान्धव । विश्रम्भो हि बुधैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विषु । यदेत
द्धर्मतत्त्वज्ञ न त्वं शङ्कितुमर्हसि ॥ १८५ ॥ इति संस्तूयमानोऽपि
मार्जारेण स मूषिक । मनसा भावगम्भीर मार्जारं वाक्यमब्र-
वीत ॥ १८६ ॥ साधुभवान् श्रुतार्थोऽस्मि प्रीये च न च विश्वसे ।
संस्तवैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्य पुनस्त्वया ॥ १८७ ॥ न ह्यमित्र
वश यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे । अस्मिन्नर्थे च गाथे द्वे निबो-
धोशनसा कृते ॥ १८८ । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बली-
यसा । समाहितश्चरेद्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत ॥ १८९ ॥ न
विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत । नित्यं विश्वासयेदन्यान्
परेषान्तु न विश्वसेत ॥ १९० ॥ तस्मात सर्वास्ववस्थासु रक्षे
ज्जीवितमात्मन । द्रव्याणि सन्ततिश्चैव सर्वं भवति जीवत ॥१९१॥
सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वास परो मत । नृषु तस्मादविश्वास
पुष्कलं हितमात्मन ॥ १९२ ॥ बध्यन्ते न ह्यविश्वस्ता शत्रुभि-
र्दुर्बला अपि । विश्वस्तास्तेषु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलै ॥१९३॥
त्वद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा । रक्ष त्वमपि
चात्मानं चाण्डालाज्जातिकिल्बिषात ॥ १९४ ॥ स तस्य ब्रुवतस्त्वेव
सन्त्रासाज्जातसाध्वस । शाखां हित्वा जवेनाशु मार्जार प्रययौ
तत ॥ १९५ ॥ तत शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मन । विश्राव्य
पलित प्राज्ञो बिलमन्यज्जगाम ह ॥ १९६ ॥ एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या
दुर्बलेन महाबला । एकेन बहवोऽमित्रा पलितेनाभिसन्धिता
॥ १९७ ॥ अरिणापि समर्थेन सन्धिं कुर्वीत पण्डित । मूषिकश्च
बिडालश्च मुक्तावन्योऽन्यसंश्रयात ॥ १९८ ॥ इत्येषं क्षत्रधर्मस्य

मया मार्गोऽनुदर्शित । विस्तरेण महाराज संक्षेपमपि मे शृणु ॥ १९९ ॥ अन्योऽन्यकृतवैरौ तु चक्रतु प्रीतिमुत्तमाम् । अन्योऽन्यमभिसन्धातु सम्बभूव तयोर्म्मति ॥ २०० ॥ तत्र प्राज्ञोऽभिसन्धत्ते सम्यग्बुद्धिबलाश्रयात । अभिसन्धीयते प्राज्ञ प्रमादादपि वा बुधै ॥ २०१ ॥ तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् । न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ २०२ ॥ कालेन रिपुणा सन्धि काले मित्रेण विग्रह । कार्य्य इत्येव सन्धिज्ञा प्राहुर्नित्य नराधिप ॥ २०३ ॥ एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च । अभियुक्तोऽप्रमत्तश्च प्राग्भयाद्भीतवच्चरेत् ॥ २०४ ॥ भीतवत् सन्निधि कार्य्य प्रतिसन्धिस्तथैव च । भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगत ॥ २०५ ॥ न भय विद्यते राजन् भीतस्यानागतं भये । अभीतस्य च विश्रम्भात सुमहज्जायते भयम् ॥ २०६ ॥ न भीरिति चात्यर्थं मन्त्रो देय कथञ्चन । अविज्ञानादविज्ञातो गच्छेदाप्तदर्शिषु ॥ २०७ ॥ तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् । कार्य्याणा गुरुता बुद्ध्वा नानृत किञ्चिदाचरेत ॥ २०८ ॥ एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहास युधिष्ठिर । श्रुत्वा त्व सुहृदा मध्ये यथावत समुपाचर ॥ २०९ ॥ उपलभ्य मतिञ्चाग्र्यामरिमित्रान्तरन्तथा । सन्धिविग्रहकाले च मोक्षोपायस्तथापदि ॥ २१० ॥ शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धि बलीयसा । समागमे चरद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत ॥ २११ ॥ अविरुद्धा त्रिवर्गेण नीतिमेता महीपते । अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूय सरञ्जयन् प्रजा ॥ २१२ ॥ ब्राह्मणैश्चापि ते सार्द्ध यात्रा भवतु पाण्डव । ब्राह्मणा वै पर श्रेयो दिवि चेह च भारत ॥ २१३ ॥ एते धर्म्मस्य वक्तार कृतज्ञा सतत प्रभो । पूजिता शुभकर्त्तार पूजयेत्तान्नराधिप ॥ २१४ ॥ राज्य श्रेय पर राजन् यश कीर्त्तिञ्च लप्स्यसे । कुलस्य सन्ततिञ्चैव यथान्याय यथाक्रमम ॥ २१५ ॥ इत्येतिद्धि भारत सन्धिविग्रह शुभा-

षितं बुद्धिविषयप्रकारकम । यथा त्वेवंच दितियेन सर्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डलम् ॥ २१६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि मार्ज्जारमूषिकसंवादे अष्टत्रिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति शत्रुषु। कथं हि राजा वर्त्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत ॥ १ ॥ विश्वासाद्धि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयम्। कथं हि नाश्वसन् राजा शत्रून् जयति पार्थिव ॥ २ ॥ एतन्मे संशयं छिन्धि मनो मे सम्प्रमुह्यति। अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। शृणुष्व राजन् यद्वृत्त ब्रह्मदत्तनिवेशने। पूजन्या सह सम्वादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ॥ ४ ॥ काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुरनिवासिनी। पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सहोषिता ॥ ५ ॥ रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः। सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्य्यग्योनि गतापि सा ॥ ६ ॥ अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्च्चसम्। समकालञ्च राज्ञोऽपि देव्या पुत्रो व्यजायत ॥ ७ ॥ तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा। समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ॥ ८ ॥ पुष्ट्यर्थञ्च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह। फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ॥ ९ ॥ अमृतास्वादसदृशं बलतेजोभिवर्द्धनम्। आदायादाय सैवाशु तयोः प्रादात् पुनः पुनः। ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात् ॥ १० ॥ ततः स धात्र्या कक्षेण उह्यमानो नृपात्मजः। ददर्श तं पक्षिसुतं बाल्यादागत्य बालकः। ततो बाल्याच्च यत्नेन तेनाक्रीड़त पक्षिणा ॥ ११ ॥ शून्ये च तमुपादाय पक्षिणं समजातकम्। हत्वा ततः स राजेन्द्र धात्र्या हस्तमुपागमत ॥ १२ ॥ अथ सा पूजनी

राजन्नागम्य फलहारिका ।ः अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ १३ ॥ वाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा सा तु हतं सुतम् । पूजनी दुःखसन्तप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ क्षत्रिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् । कारणात् सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ॥ १५ ॥ क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्य्यः सर्वापकारिषु । अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥ १६ ॥ अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् । कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ १७ ॥ सहसञ्जातवृद्धस्य तथैव सहभोजिनः । शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं ह्येव पातकम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा चरणाभ्यान्तु नेत्रे नृपसुतस्य सा । भित्त्वा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ इच्छयेह कृतं पापं सद्यस्तच्चोपसर्पति । कृतं प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ २० ॥ पापं कर्म्म कृतं किञ्चिद्यदि तस्मिन्न दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च नप्तृषु ॥ २१ ॥ ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजन्या हृतलोचनम् । कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया । उभयन्तत् समाभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ २३ ॥

पूजन्युवाच । सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः । न तद्बुधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् ॥ २४ ॥ सान्त्वे प्रयुक्ते सततं कृतवैरे न विश्वसेत् । क्षिप्रं स बध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ २५ ॥ अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रं पौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं नियच्छति ॥ २६ ॥ सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखोदयम् । एकान्ततो न विश्वासः कार्य्यो विश्वासघातकैः ॥ २७ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति । कामं विश्वासयेदन्यान् परेषाञ्च न विश्वसेत् ॥ २८ ॥ माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ भार्य्या जरा

बीजमात्रन्तु पुत्र। भ्राता यत्र च्छिन्नपाणिर्वंशस्य आत्मा शोक सुखदुःखस्य भोक्ता ॥ २९ ॥ अन्योऽन्यकृतवैराणां न सन्धिरुपपद्यते। स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ ३० ॥ पूजितस्यार्थमानाभ्या जन्तो पूर्व्वापकारिणः। मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म्म त्रासयतेऽबलान् ॥ ३१ ॥ पूर्व्वं सम्माननना यत्र पश्चाच्चैव विमानना। जह्यात्तत सत्त्ववान् स्थानं मत्तो 'सम्मानितोऽपि सन् ॥ ३२ ॥ उषितास्मि तवागारे दीर्घकालं समर्च्चिता। तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु व्रजाम्यहम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच। य कृतं प्रतिकुर्य्याद्धि न स तत्रापराध्नुयात्। अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मा गम ॥ ३४ ॥

पूजन्युवाच। न कृतस्य च कर्त्तुश्च सख्यं सन्धीयते पुन। हृदय तत्र जानाति कर्त्तुश्चैव कृतस्य च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच। कृतस्य चैव कर्त्तुश्च कार्य्यं सन्धीयते पुन। वैरस्योपशमो दृष्ट पाप नोपाश्नुते पुन ॥ ३६ ॥

पूजन्युवाच। नास्ति वैरमतिक्रान्त सान्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत्। विश्वासाद्वध्यते लोके तस्मात् श्रेयोऽप्यदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रै सुनिशितैरपि। साम्ना तेऽपि निगृह्यन्ते गजा इव करेणुभि ॥ ३८ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच। सम्वासाज्जायते स्नेहो जीवितान्तकरेष्वपि। अन्योऽन्यस्य च विश्वास श्वपचेन शुनो यथा ॥ ३९ ॥ अन्योऽन्यकृतवैराणा सम्वासान्मृदुता गतम। नैव तिष्ठति तद्वैर पुष्करस्थमिवोदकम् ॥ ४० ॥

पूजन्युवाच। वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिता। स्त्रीकृत वास्तुजं वाग्जं ससपत्नापराधजम् ॥ ४१ ॥ तत्र दाता न हन्तव्य क्षत्रियेण विशेषत। प्रकाशं वाप्रकाशञ्च बुद्धा दोषबला बलम् ॥ ४२ ॥ कृतवैरे न विश्वास कार्य्यस्त्विह सुहृद्यपि। छन्न

संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ४३ ॥ न वित्तेन न पौरुषैर्न च सान्त्वेन वा श्रुतैः । वैराग्निः शाम्यते राजन्नौर्वोऽग्निरिव सागरे ॥ ४४ ॥ न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म चाप्यपराधजम् । शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ४५ ॥ सत्कृतस्यार्थमानाभ्यामनुपूर्वापकारिणः । आदेयो मित्रविश्वासः कर्म त्रासयते बलात् ॥ ४६ ॥ नैवापकार्यं कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान् । उषितास्मि गृहेऽहन्ते नेदानीं विश्वसाम्यहम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः । कालेनैते प्रवर्त्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ॥ ४८ ॥ तुल्यञ्चोभे प्रवर्त्तेते मरणं जन्म चैव ह । कार्य्यते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ॥ ४९ ॥ वध्यन्ते युगपत् केचित् एकैकस्य न चापरे । कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेन्धनम् ॥ ५० ॥ नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योऽन्यं कारणं शुभे । कालो नित्यमुपादत्ते सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ ५१ ॥ एवं वसेह सस्नेहा यथाकाममहिंसिता । यत् कृतं तच्च मे क्षान्तं त्वञ्च वै क्षम पूजनि ॥ ५२ ॥

पूजन्युवाच । यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् । कस्मादपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवैर्हतैः ॥ ५३ ॥ कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योऽन्यमभिजघ्निरे । यदि कालेन निर्याणं सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ ५४ ॥ भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणः । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनम् ॥ ५५ ॥ प्रलापः सुमहान् कस्मात् क्रियते शोकमूर्च्छितैः । यदि कालः प्रमाणन्ते कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ ५६ ॥ तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हतो मया । अनन्तरं त्वयाहञ्च हन्तव्या हि नराधिप ॥ ५७ ॥ अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे । यथा त्वया प्रहर्त्तव्यं तथा सत्यञ्च मे शृणु ॥ ५८ ॥ भक्षार्थं क्रीडनार्थं वा नरा वाञ्छन्ति पक्षिणः । तृतीयो नास्ति संयोगो वधबन्धादृते तव ॥ ५९ ॥

वधबन्धभयाद्देते मोचतन्त्रमुपाश्रिता । मरणोत्पातजं दुःखं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ ६० ॥ सर्वस्य दयिता प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः । दुःखादुद्विजते सर्वं सर्वस्य सुखमीप्सितम् ॥ ६१ ॥ दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः । दुःखञ्चानिष्टसम्वासो दुःखमिष्टवियोजनम् ॥ ६२ ॥ वधबन्धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा । दुःखं सुतेन सततं जनान् विपरिवर्त्तते ॥ ६३ ॥ न दुःखं परदुःखे वै केचिदाहुरबुद्धयः । यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ॥ ६४ ॥ यस्तु शोचति दुःखार्त्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत । रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ॥ ६५ ॥ यत्कृतं ते मया राजंस्त्वया च मम यत् कृतम् । न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिन्दम ॥ ६६ ॥ आवयोः कृतमन्योऽन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते । स्मृत्वा स्मृत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ॥ ६७ ॥ वैरमन्तिकमासाद्य च प्रीतिं कर्त्तुमिच्छति । मृण्मयस्येव भग्नस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ॥ ६८ ॥ निश्चितश्चार्थशास्त्रज्ञैर्न विश्वासः सुखोदयः । उशना चैव गाथे द्वे प्रह्लादायाब्रवीत् पुरा ॥ ६९ ॥ ये वैरिणः श्रद्दधते सत्ये सत्येतरेऽपि वा । बध्यन्ते श्रद्दधानास्तु मधु शुष्कतृणैर्यथा ॥ ७० ॥ न हि वैराणि शाम्यन्ति कुले दुःखगतानि च । आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले वै ध्रियते पुमान् ॥ ७१ ॥ उपगृह्य तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप । अथैनं प्रतिपिंषन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ७२ ॥ सदा न विश्वसेद्राजा पापं कृत्वेह कस्यचित् । अपकृत्य परेषां हि विश्वासाद्दुःखमश्नुते ॥ ७३ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । नाविश्वासाद्विन्दतेऽर्थानीहन्ते चापि किञ्चन । भयात्त्वेकतरान्नित्यं मृतकल्पा भवन्ति च ॥ ७४ ॥

पूजन्युवाच । यस्येह व्रणितौ पादौ पद्भ्यां च परिसर्पति । खन्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्तमपि धावतः ॥ ७५ ॥ नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीक्षते । तस्य वायुरुजात्यर्थं नेत्रयो

भवति ध्रुवम ॥ ७६ ॥ दुष्ट पथ्यानमासाद्य यो मोहादुपपद्यते । आत्मनो बलमज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ७७ ॥ यस्तु वर्षमविज्ञाय चैव कर्षति मानव । हीन पुरुषकारेण सस्यं नैवाश्नुते तत ॥ ७८ ॥ यस्तु तिक्तं कषायम्वा स्वादु वा मधुर हितम । आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ७९ ॥ पथ्यं मुक्ता तु यो मोहात दुष्टमश्नाति भोजनम । परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ८० ॥ दैव पुरुषकारश्च स्थितावन्योऽन्यसंश्रयात । उदाराणान्तु सत कर्म दैव क्लीवा उपासते ॥ ८१ ॥ कर्म चात्महित कार्य्य तीक्ष्णम्वा यदि वा मृदु । ग्रस्यतेऽकर्मशीलस्तु सदानर्थैरकिञ्चन ॥ ८२ ॥ तस्मात सर्वं व्यपोह्यार्थं कार्य्य एव पराक्रम । सर्वस्वमपि सत्यज्य कार्य्यमात्महित नरै ॥ ८३ ॥ विद्या शौर्य्यञ्च दाक्ष्यञ्च बल धैर्य्यञ्च पञ्चमम । मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्तीह तैर्बुधा ॥ ८४ ॥ निवेशनञ्च कुप्यञ्च चैव भार्य्या सुहृज्जन । एतान्युपहितान्याहु सर्वत्र लभते पुमान् ॥ ८५ ॥ सर्वत्र रमते प्राज्ञ सर्वत्र च विराजते । न विभीषयते कञ्चि द्भीषितो न बिभेति च ॥ ८६ ॥ नित्य बुद्धिमतोऽप्यर्थं स्वल्पकोऽपि विवर्द्धते । दाक्ष्येण कुर्वत कर्म संयमात प्रतितिष्ठति ॥ ८७ ॥ गृहस्नेहावबद्धाना नराणामल्पमेधसाम् । कुस्त्री खादति मासानि माधमा सैगवा इव ॥ ८८ ॥ गृह क्षेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे । इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिविपर्य्यये ॥ ८९ ॥ उत्पतेत् सहजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात । अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानित ॥ ९० ॥ तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तु नाहमिहोत्सहे । कृतमेतदनार्य्ये मे तव पुत्रे च पार्थिव ॥ ९१ ॥ कुभार्य्याञ्च कुपुत्रञ्च कुराजानं कुसौहृदन् । कुसम्बन्ध कुदेशञ्च दूरत परिवर्ज्जयेत ॥ ९२ ॥ कुपुत्रे नास्ति विश्वास कुभार्य्यायां कुतो रति । कुराज्ये निवृतिर्नास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ॥ ९३ ॥

क्षुमित्रे सङ्गतिर्नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे । अवमान कुसम्बन्धे भवत्यर्थविपर्य्यये ॥ ९४ ॥ सा भार्य्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः । तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ ९५ ॥ यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः । भीरेव नास्ति सम्बन्धो दरिद्रं यो बुभूषते ॥ ९६ ॥ भार्य्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसम्बन्धिबान्धवाः । एते सर्वे गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ॥ ९७ ॥ अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्ति निग्रहात् । राजा मूलं त्रिवर्गस्य स्वप्रमत्तोऽनुपालयेत् ॥ ९८ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य बलिं समुपयोजयेत् । न रक्षति प्रजाः सम्यक् यः स पार्थिवतस्करः ॥९९॥ दत्त्वाभयं यः स्वयमेव राजा न तत् प्रमाणं कुरुतेऽर्थलोभात् । स सर्वलोकादुपलभ्य पापं सोऽधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥ १००॥ दत्त्वाभयं स्वयं राजा प्रमाणं कुरुते यदि । स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १०१ ॥ माता पिता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः । सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥ १०२ ॥ पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पनः । तस्मिन् मिथ्याविनीते हि तिर्य्यग्गच्छति मानवः ॥ १०३ ॥ सम्भावयति मातेव दीनमप्युपपद्यते । दहत्यग्निरिवानिष्टान् यमयन्नसतो यमः ॥ १०४ ॥ इष्टेषु विसृजन्नर्थान् कुबेर इव कामदः । गुरुर्धर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालयन् ॥ १०५ ॥ यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान् गुणैः । न तस्य भ्रश्यते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ॥ १०६ ॥ स्वयं समुपजानन् हि पौरजानपदार्चनम् । स सुखं प्रेक्षते राजा इह लोके परत्र च ॥ १०७॥ नित्योद्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः । अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥ १०८ ॥ प्रजा यस्य विवर्द्धन्ते सरसीव महोत्पलम् । स सर्वफलभाग्राजा स्वर्गे लोके महीयते ॥ १०९ ॥ बलिना विग्रहो राजन्न कदाचित् प्रशस्यते । बलिना विग्रहो यस्य कुतो राज्यं कुतः सुखम् ॥ ११० ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिप । राजानं समनुज्ञाप्य जगामाभीप्सितां दिशम् ॥ १११ ॥ एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषितम् । मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ ११२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि ब्रह्मदत्तपूजनी-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । युगक्षयात् परिक्षीणे धर्म्मे लोके च भारत । दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत । उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्त्तेत भूमिपः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भारद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुञ्जयस्य च ॥ ३ ॥ राजा शत्रुञ्जयो नाम सौवीरेषु महारथः । भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्द्धते । वर्द्धितं पाल्यते केन पालितं प्रणयेत् कथम् ॥ ५ ॥ तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टोऽर्थनिश्चयम् । उवाच ब्राह्मणो वाक्यं इदं हेतुमदुत्तमम् ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः । अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ॥ ७ ॥ नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते नरः । तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ ८ ॥ एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः । तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ॥ ९ ॥ छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्व्वेषां जीवनं हृतम् । कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १० ॥ मूलमेवादितश्छिन्द्यात् परपक्षस्य पण्डितः । ततः सहायान् पक्षञ्च मूलमेवानुसाधयेत् ॥ ११ ॥ सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् । आपदास्पदकालेषु

कुर्वीत न विचारयेत ॥ १२ ॥ वाङ्मात्रेण विनीत स्याद्हृदयेन
यथा क्षुर। श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ च वर्ज्जयेत ॥ १३ ॥
सपत्नसहिते कार्य्ये कृत्वा सन्धिं न विश्वसेत। अपक्रामेत्ततः शीघ्रं
कृतकार्य्यो विचक्षण ॥ १४ ॥ शत्रुञ्च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवाभि
सान्त्वयेत। नित्यशोद्विजेत्तस्माद्गृहात सर्पयुतादिव ॥ १५ ॥
यस्य बुद्धिं परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत। अनागतेन दुष्प्रज्ञं
प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ १६ ॥ अञ्जलिं शपथं सान्त्वं प्रणम्य शिरसा
वदेत्। अश्रुप्रमार्ज्जनञ्चैव कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ वहेद-
मित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्य्ययः। प्राप्तकालन्तु विज्ञाय
भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ १८ ॥ मुहूर्त्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालात-
वज्ज्वलेत। न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमयेत चिरं नरः ॥ १९ ॥ नाना
र्थिकाऽर्थसम्बन्धं कृतघ्नेन समाचरेत। अर्थी तु शक्यते भोक्तुं
कृतकार्य्योऽवमन्यते ॥ २० ॥ तस्मात् सर्वाणि कार्य्याणि सावशेषाणि
कारयेत। कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः। नटस्य
भक्तिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत् समाचरेत ॥ २१ ॥ उत्थायोत्थाय
गच्छेत नित्ययुक्तो रिपोर्गृहान्। कुशलञ्चास्य पृच्छेत यद्यप्य
कुशलं भवेत ॥ २२ ॥ नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्लीबा नाभिमानिनः।
न च लोकरवाद्भीता न वै शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २३ ॥ नास्यच्छिद्रं
रिपुर्विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु। गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि
रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४ ॥ वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च परा
क्रमेत्। वृकवच्चावलुम्पेत शरवच्च विनिष्पतेत् ॥ २५ ॥ पानमक्षा-
स्तथा नार्य्यो मृगया गीतवादितम्। एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो
ह्यत्र दोषवान् ॥ २६ ॥ कुर्य्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम्।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्य्यमपि संश्रयेत् ॥ २७ ॥ देशकालौ
समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः। देशकालव्यतीतो हि विक्रमो
निष्फलो भवेत् ॥ २८ ॥ कालाकालौ सम्प्रधार्य्य बलाबलमथात्मनः।

परस्परं बलं ज्ञात्वा तथात्मानं नियोजयेत् ॥ २९ ॥ छन्देनोपनतं यच्च यो राजा न नियच्छति । स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३० ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान् स्याद्दुरारुहः । आमः स्यात् पक्कसङ्काशो न च शीर्य्येत कस्यचित् ॥ ३१ ॥ आशां कालवतीं कुर्य्यात्ताञ्च विघ्नेन योजयेत् । विघ्नं निमित्ततो ब्रूयात् निमित्तञ्चापि हेतुतः ॥ ३२ ॥ भीतवत् संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् । आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत् ॥ ३३ ॥ न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ३४ ॥ अनागतं विजानीयात् यच्छेद्भयमुपस्थितम् । पुनर्वृद्धिक्षयात् किञ्चिदभिनिवृत्तं निशामयेत् ॥ ३५ ॥ प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्ज्जनम् । अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः ॥ ३६ ॥ योऽरिणा सह सन्धाय सुखं स्वपिति विश्वसन् । स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥ कर्म्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन च । उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्म्ममाचरेत् ॥ ३८ ॥ ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वांस्तानुपसेवयेत् । आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चारा विनिहिताः परैः ॥ ३९ ॥ चारः सुविहितः कार्य्य आत्मनोऽथ परस्य च । पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रे प्रवेशयेत् ॥ ४० ॥ उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसथेषु च । पानागारे प्रवेशेषु तीर्थेषु च सभासु च ॥ ४१ ॥ धर्म्माभिचारिणः पापाश्चौरा लोकस्य कण्टकाः । समागच्छन्ति तान् बुद्ध्वा नियच्छेच्छमयीत च ॥ ४२ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमभ्येति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना । अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद् विचलिते पदे ॥ ४४ ॥ अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् । भयं ह्यशङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ४५ ॥ अवधानेन मौनेन काषायेण जटाजिनैः । विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुम्पेद्यथा वृकः ॥ ४६ ॥ पुत्रो वा यदि

वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत। अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ ४७ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानाभिवादाभ्या सम्प्रदानेन केनचित । प्रतिपुष्पफलाघाती तीक्ष्णतुण्ड इव द्विज ॥ ४९ ॥ नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म्म दारुणम । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियन् ॥ ५० ॥ नास्ति जात्या रिपुनाम मित्रञ्चापि न विद्यते। सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ५१ ॥ अमित्र नैव मुञ्चेत वदन्त कारुण्यान्यपि। दु ख तत्र न कर्त्तव्य हन्यात पूर्व्वापकारिणम ॥५२॥ सग्रहानुग्रहे यत्न सदा कार्य्योऽनसूयता। निग्रहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ५३ ॥ प्रहरिष्यन् प्रिय ब्रूयात प्रहृत्यैव प्रियोत्तरम। असिनापि शिरश्छित्त्वा शोचेत च रुदेत च ॥ ५४ ॥ निमन्त्रयीत सान्त्वेन सम्मानेन तितिक्षया। लोकाराधनमित्येतत् कर्त्तव्य भूतिमिच्छता ॥ ५५ ॥ न शुष्कवैर कुर्व्वीत बाहुभ्या न नदीं तरेत। अनर्थकमनायुष्य गोविषाणस्य भक्षणम। दन्ताश्च परिमृज्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गस्त्रिविधा पीड़ा अनुबन्धास्तथैव च। अनुबन्ध तथा ज्ञात्वा पोड़ाश्च परिवर्ज्जयेत् ॥ ५७ ॥ ऋणशेषमग्निशेष शत्रुशेषन्तथैव च। पुन पुन प्रवर्द्धन्ते तस्मात शेषमकारयेत ॥ ५८ ॥ वर्द्धमानमृणा तिष्ठेत परिभूताश्च शत्रव । जनयन्ति भय तीव्र व्याधयश्चाप्युपेक्षिता ॥ ५९ ॥ नासम्यक्कृतकारी स्यादप्रमत्त सदा भवेत्। कण्टकोऽपि हि दुश्छिन्नो विकार कुरुते चिरम् ॥ ६० ॥ वधेन च मनुष्याणा मार्गाणा दूषणेन च। आगाराणा विनाशैश्च परराष्ट्र विनाशयेत् ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्बकालीन श्वचेष्ट सिंहविक्रम । अनुद्विग्न काकशङ्की भुजङ्गचरितञ्चरेत ॥ ६२ ॥ शूरमञ्जलिपातेन भीरु भेदेन भेदयेत। लुब्धमर्थप्रदानेन सम तुल्येन विग्रह ॥ ६३ ॥

श्रेणीमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च। अमात्यान् परिरक्षेत भेद-सङ्घातयोरपि ॥ ६४ ॥ मृदुरित्यवजानन्ति तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च। तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णो मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ६५ ॥ मृदुनैव मृदुं छिन्धि मृदुना हन्ति दारुणम्। नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ६६ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः। प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुञ्चाप्यधितिष्ठति ॥ ६७ ॥ पण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्। दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६८ ॥ न तत्तरेद्यस्य न पार-मुत्तरेन्न तद्धरेद्यत् पुनराहरेत् परः। न तत् खनेद्यस्य न मूल-मुद्धरेन्न तं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ६९ ॥ इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत्। परप्रयुक्तेन कथं विभावयेदतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच। यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रपः। तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियञ्च दीप्तां बुभुजे सबान्धवः ॥ ७१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि कणिकोपाख्याने चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

युधिष्ठिर उवाच। हीने परमके धर्म्मे सर्व्वलोकाभिलङ्घिते। अधर्म्मे धर्म्मतां नीते धर्म्मे चाधर्म्मतां गते ॥ १ ॥ मर्य्यादासु विन-ष्टासु क्षुभिते धर्म्मनिश्चये। राजभिः पीडिते लोके परैर्व्वापि विशाम्पते ॥ २ ॥ सर्व्वाश्रमेषु मूढेषु कर्म्मसूपहतेषु च। कामाल्लोभाच्च मोहाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥ ३ ॥ अविश्वस्तेषु सर्व्वेषु नित्यं भीतेषु पार्थिव। निकृत्या हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥ ४ ॥ सम्प्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते। अवर्षति च पर्ज्जन्ये

मिथो भेदे समुत्थिते ॥ ५ ॥ सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुप-
जीवने। केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ ६ ॥
अतितिक्षु पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप। कथमापत्सु वर्त्तेत तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ ७ ॥ कथञ्च राजा वर्त्तेत लोके कलुषतां गते।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परन्तप ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच। राजमूला महाबाहो योगक्षेमसुवृष्टय।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणञ्च भयानि च ॥ ९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरञ्च
कलिश्च भरतर्षभ। राजमूला इति मतिर्मम नास्त्यत्र संशय ॥१०॥
तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके। विज्ञानबलमास्थाय
जीवितव्यं भवेत्तदा ॥ ११ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम्। विश्वामित्रस्य सम्वादं चाण्डालस्य च पक्कणे ॥ १२ ॥
त्रेताद्वापरयो सन्धौ तदा दैवविधिक्रमात्। अनावृष्टिरभूद्घोरा
लोके द्वादशवार्षिकी ॥ १३ ॥ प्रजानामतिवृद्धानां युगान्ते समुप
स्थिते। त्रेताविमोक्षसमये द्वापरे प्रतिपादने ॥ १४ ॥ न ववर्ष
सहस्राक्ष प्रतिलोमोऽभवद्गुरु। जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो
व्यावृत्तलक्षण ॥ १५ ॥ नावश्यायोऽपि तत्राभूत् कुत एवाभ्र-
राजय। नद्य संक्षिप्ततोयौघा क्वचिदन्तर्गतास्तत ॥ १६ ॥
सरांसि सरितश्चैव कूपा प्रस्रवणानि च। हतत्विषो न लक्ष्यन्ते
निसर्गाद्दैवकारितात् ॥ १७ ॥ उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसभा
प्रपा। निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमङ्गला ॥ १८ ॥ उत्सन्न-
कृषिगोरक्षा निवृत्तविपणापणा। निवृत्तपूगसमवाया विप्रनष्ट
महोत्सवा ॥ १९ ॥ अस्थिकङ्कालसंकीर्णा हाहाभूतजनाकुला।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ २० ॥ क्वचिच्चौरै क्वचि-
च्छस्त्रै क्वचिद्राजभिरातुरै। परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना
॥ २१ ॥ गतदैवतसंस्थाना वृद्धबालविनाकृता। गोऽजाविमहिषी-
हीना परस्परपराहता ॥ २२ ॥ हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधि

मल्लुया। सर्वभूततनुप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ २३ ॥ तस्मिन् प्रतिभये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर। बभ्रमु क्षुधिता मर्त्या खादमाना परस्परम् ॥ २४ ॥ ऋषयो नियमांस्त्यक्ता परित्यज्याग्निदैवता। आश्रमान् सपरित्यज्य पर्य्यधावन्नितस्तत ॥ २५ ॥ विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतन। क्षुधापरिगतो धीमान् समन्तात पर्य्यधावत ॥ २६ ॥ त्यक्ता दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्चिज्जनसंसदि। भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतन ॥ २७ ॥ स कदाचित परिपतन् श्वपचानां निवेशनम्। हिंस्राणां प्राणिघातानामाससाद वने क्वचित ॥ २८ ॥ विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्मच्छेदनायुतम। वराहखरभग्नास्थिकपालघटसङ्कुलम ॥ २९ ॥ मृतचैलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम्। सर्पनिर्मोकमालाभि कृतचिह्न कुटीमठम् ॥ ३० ॥ कुक्कुटारावबहुलं गर्द्दभध्वनिनादितम्। उद्घोषद्भि खरैर्वाक्यै कलहद्भि परस्परम् ॥ ३१ ॥ उलूकपक्षिध्वनिभिर्द्देवतायतनैर्वृतम्। लोहघण्टापरिष्कार श्वयूथपरिवारितम् ॥ ३२ ॥ तत् प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृषि। आहारान्वेषणे युक्त पर यत्न समास्थित ॥ ३३ ॥ न च क्वचिदविन्दत् स भिक्षमाणोऽपि कौशिक। मांसमन्नं फलं मूलमन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥ ३४ ॥ अहो कृच्छ्र मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिक। पपात भूमौ दौर्बल्यात् तस्मिंश्चाण्डालपक्कणे ॥ ३५ ॥ स चिन्तयामास मुनि किन्नु मे सुकृत भवेत्। कथ वृथा न मृत्यु स्यादिति पार्थिवसत्तम। ३६ ॥ स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्री वितता मुनि। चाण्डालस्य गृहे राजन् सद्य शस्त्रहतस्य वै ॥ ३७ ॥ स चिन्तयामास तदा स्तैन्य कार्य्यमितो मया। न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ॥ ३८ ॥ आपत्सु विहित स्तैन्य विशिष्टस्य महीयस। विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्त्तव्यमितिनिश्चय ॥ ३९ ॥ हीनादादेयमादौ स्यात समानात्तदनन्तरम्। असम्भवे वाददीत

विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ४० ॥ सोऽहमन्त्यावसानाय हरिष्येनां प्रतिग्रहात्। न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम्। एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः। तस्मिन् देशे स सुष्वाप श्वपचो यत्र भारत ॥ ४१ ॥ स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपक्कणे। शनैरुत्थाय भगवान् प्रविवेश कुटीमतः ॥ ४२ ॥ सुप्तः इव चाण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः। परिभिन्नस्वरो रूक्षः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४३ ॥

श्वपच उवाच। कः कुतन्त्रीं घटयति सुप्ते चाण्डालपक्कणे। जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुणः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्ततो भीतः सहसा तमुवाच ह। तत्र व्रीडाकुलमुख सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥ ४५ ॥ विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः। मा वधीर्मम सद्बुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥ ४६ ॥ चाण्डालस्तद्वच श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः। शयनादुपसंभ्रान्त उद्ययौ प्रति तं ततः ॥ ४७ ॥ स विसृज्याश्रुनेत्राभ्यां बहुमानात् कृताञ्जलिः। उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन् किन्ते चिकीर्षितम् ॥ ४८ ॥ विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन्। क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४९ ॥ क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः। क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥५०॥ अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा। दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः। सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५१ ॥ अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये। तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५२ ॥ अग्निर्मुखं पुरोधाय देवानां शुचिषाड्विभुः। यथावत् सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥ ५३ ॥ तमुवाच स चाण्डालो महर्षे शृणु मे वचः। श्रुत्वा तत्त्वं तथा तिष्ठ यथा धर्मो न हीयते ॥ ५४ ॥ धर्मं तवापि विप्रर्षे शृणु यत्ते ब्रवीम्यहम्। शृगालादधमं श्वानं प्रव-

दन्ति मनीषिणः । तस्याग्यधम उद्देश शरीरस्य प्रजापनी ॥५५॥ नेदं सम्यक् व्यवसितं महर्षे धर्मगर्हितम् । चाण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ५६ ॥ साध्वन्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे। न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ॥ ५७ ॥ जानता विहितं धर्मं न कार्य्यो धर्मसङ्करः । मा स्म धर्मं परित्याक्षीस्त्वं हि धर्मभृताम्वरः ॥ ५८ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ । क्षुधार्त्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ५९ ॥ निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः । न विद्यतेऽप्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ॥ ६० ॥ येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित्। अभ्युज्जीवेत् साद्यमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ६१ ॥ ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः । ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि शमयन् क्षुधाम् ॥ ६२ ॥ यथा यथैव जीवेद्धि तत् कर्त्तव्यमहेलया। जीवितं मरणात् श्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नभक्ष्यस्यापि भक्षणम् । व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ६४ ॥ जीवन् धर्मं चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि तु। तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतींषीव महत्तमः ॥ ६५ ॥

श्वपच उवाच । नैतत् खादन् प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणान्नामृतस्येव तृप्तिः । भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्ष्यो द्विजानाम् ॥ ६६ ॥

विश्वामित्र उवाच । न दुर्भिक्षे सुलभं मांसमन्यत् श्वपाक नान्नन्मम चास्ति वित्तम् । क्षुधार्त्तश्चाहमगतिर्निराशः श्वमांसेऽस्मिन् षड्रसान् साधु मन्ये ॥ ६७ ॥

श्वपच उवाच । पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै विशः । यथा शास्त्रं प्रमाणन्ते माभक्ष्ये मानसं कृथाः ॥ ६८ ॥

विश्वामित्र उवाच । अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापि क्षुधितेन वै । अहमापद्गतः क्षुब्धो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ६९ ॥

श्वपच उवाच। भिक्षामन्यामाहरेति न च कर्त्तुमिहार्हसि। न नूनं कार्य्यमेतद्वै हर कामं श्वजाघनीम्॥ ७०॥

विश्वामित्र उवाच। शिष्टा वै कारणं धर्म्मे तद्वृत्तमनुवर्त्तये। परां मेध्याशनादेनां भक्ष्यां मन्ये श्वजाघनीम्॥ ७१॥

श्वपच उवाच। असता यत् समाचीर्णं न स धर्म्मः सनातनः। नाकार्य्यमिह कार्य्यं वै मा छलेनाशुभं कृथाः॥ ७२॥

विश्वामित्र उवाच। न पातकं नावमतमृषिः सन् कर्त्तुमर्हति। समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्ये श्वजाघनीम्॥ ७३॥

श्वपच उवाच। यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन तेनर्षिणा तदभक्ष्याधिकारे। स वै धर्म्मो यत्र न पापमस्ति सर्वैरुपायैर्गुरवो हि रक्ष्याः॥ ७४॥

विश्वामित्र उवाच। मित्रञ्च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके। तं भर्त्तुकामोऽहमिमां जिहीर्षे नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये॥ ७५॥

श्वपच उवाच। कामं नरा जीवितं सन्त्यजन्ति न चाभक्ष्ये क्वचित् कुर्व्वन्ति बुद्धिम्। सर्व्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीह विद्वन् प्रियस्व कामं सहितः क्षुधैव॥ ७६॥

विश्वामित्र उवाच। स्थाने भवेत् संशयः प्रेत्यभावे निःसंशयः कर्म्मणां वै विनाशः। अहं पुनर्व्रतनित्यः शमात्मा मूलं रक्ष्यं भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम्॥ ७७॥ बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुण्यं मोहात्मके यत्र यथा श्वभक्षे। यद्यप्येतत् संशयात्मा चरामि नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव॥ ७८॥

श्वपच उवाच। गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मतिः। दुष्कृतोऽब्राह्मणं सन्तं यस्त्वामहमुपालभे॥ ७९॥

विश्वामित्र उवाच। पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि। न तेऽधिकारो धर्म्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः॥ ८०॥

श्वपच उवाच । सुहृद्भूत्वानुशासे त्वां कृपा हि त्वयि मे द्विज । यदिदं श्रेय आधत्स्व मा लोभात् पापकं कृथाः ॥ ८१ ॥

विश्वामित्र उवाच । सुहृन्मे त्वं सुखेप्सुश्चेदापदो मां समुद्धर । जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं शौनीमुत्सृज्य जाघनीम् ॥ ८२ ॥

श्वपच उवाच । नैवोत्सहे भवतो दातुमेतां नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्नम् । उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ दाता चाहं ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन् ॥ ८३ ॥

विश्वामित्र उवाच । अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म्म कृत्वा जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् । स पूतात्मा धर्म्ममेवाभिपत्स्ये यदेतयोर्गुरु तद्ब्रवीहि ॥ ८४ ॥

श्वपच उवाच । आत्मैव साक्षी कुलधर्म्मकृत्ये त्वमेव जानासि यदत्र दुष्कृतम् । यो ह्याद्रियाद्भक्ष्यमिति श्वमांसं मन्ये न तस्यास्ति विवर्ज्जनीयम् ॥ ८५ ॥

विश्वामित्र उवाच । उपादाने खादने वास्ति दोषः कार्य्यान्तरे नित्यमत्रापवादः । यस्मिन् हिंसा नानृतं वाच्यलेशोऽभक्ष्यक्रिया यत्र न तद्गरीयः ॥ ८६ ॥

श्वपच उवाच । यद्येष हेतुस्तव खादनेऽस्य न ते वेदः कारणं नार्य्यधर्म्मः । तस्माद्भक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेन्द्र दोषं न पश्यामि यथेदमत्र ॥ ८७ ॥

विश्वामित्र उवाच । नैवातिपापं भक्षमाणस्य दृष्टं सुरान्तु पीत्वा पततीति शब्दः । अन्योऽन्यकार्य्याणि यथा तथैव न पापमात्रेण कृतं हिनस्ति ॥ ८८ ॥

श्वपच उवाच । अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा तद्विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् । स्थानं पुनर्यो लभतेऽभिषङ्गात्तेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥ ८९ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा निववृते मातङ्गः कौशिकं तदा ।

विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ॥ ९० ॥ ततो जग्राह स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः। सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तुमियेष च ॥ ९१ ॥ तथास्य बुद्धिरभवत् विधिनाहं श्वजाघनीम्। भक्षयामि यथाकामं पूर्वं सन्तर्प्य देवता ॥ ९२ ॥ ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः। ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं श्रपयत स्वयम् ॥ ९३ ॥ ततः समारभत् कर्म दैवं पित्र्यञ्च भारत। आहूय देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात् ॥ ९४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष स वासवः। सञ्जीवयन् प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥ ९५ ॥ विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः। कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥ ९६ ॥ स संहृत्य च तत् कर्म अनास्वाद्य च तद्धविः। तोषयामास देवांश्च पितॄंश्च द्विजसत्तम ॥ ९७ ॥ एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः। सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ९८ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत्। जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ ९९ ॥ तस्मात् कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये। बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्त्तितव्यं कृतात्मना ॥ १०० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि विश्वामित्र संवादे एकचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदिदं घोरमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम्। अस्ति स्विद्दस्युमर्य्यादा यामहं परिवर्ज्जये ॥ १ ॥ सम्मुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः। उद्यमं नाधिगच्छामि कदाचित् परिसान्त्वयन् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। नैतत् शुश्रुतागमादेव तव धर्मानुशासनम्। प्रज्ञासमवहारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥ ३ ॥ बह्व्यः प्रतिविधा-

सर्व्वा प्रजा राज्ञा ततस्ततः । नैकशाखेन धर्म्मेण यात्रैषा सम्प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ बुद्धिसञ्जननो धर्म्म आचारश्च सतां सदा । ज्ञेयो भवति कौरव्य सदा तद्विद्धि मे वचः ॥ ५ ॥ बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानश्चरन्ति विजयैषिणः । धर्म्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ॥ ६ ॥ नैकशाखेन धर्म्मेण राज्ञो धर्म्मो विधीयते । दुर्व्वलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुदाहृता ॥ ७ ॥ अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति । बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ८ ॥ पार्श्वतः करणं प्राज्ञो विषूच्या प्रकारयेत् । जनस्तूच्चरितं धर्म्मं विजानात्यन्यथान्यथा ॥ ९ ॥ अमिथ्याज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनः परे । तद्वै यथायथं बुद्धा ज्ञानमाददते सताम् ॥ १० ॥ परिमुष्यन्ति शास्त्राणि धर्म्मस्य परिपन्थिनः । वैषम्यमर्थविद्यानां नैरर्थ्यात् ख्यापयन्ति ते ॥ ११ ॥ आजिजीविषवो विद्यां यशःकामाः समन्ततः । ते सर्व्वे नृप पापिष्ठा धर्म्मस्य परिपन्थिनः ॥ १२ ॥ अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथायथम् । तथा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्व्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः ॥ १३ ॥ परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः । विज्ञातमर्थं विद्यानां न सम्यगिति वर्त्तते ॥ १४ ॥ निन्दया परविद्यानां स्वविद्यां ख्यापयन्ति च । वागस्त्रा वाक्छुरीभूता दुग्धविद्याफला इव ॥ १५ ॥ तान् विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत । व्याजेन सद्भिर्विहितो धर्म्मस्ते परिहास्यति ॥ १६ ॥ न धर्म्मवचनं वाचा नैव बुद्ध्येति नः श्रुतम् । इति बार्हस्पत्यं ज्ञानं प्रोवाच मघवा स्वयम् ॥ १७ ॥ न त्वेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते । सुविनीतेन शास्त्रेण न व्यवस्यन्तथापरे ॥ १८ ॥ लोकयात्रामिहैके तु धर्म्मं प्राहुर्मनीषिणः । समुद्दिष्टं सतां धर्म्मं स्वयमूहेत पण्डितः ॥ १९ ॥ अमर्षाच्छास्त्रसम्मोहादविज्ञानाच्च भारत । शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् ॥ २० ॥ आगमागमया बुद्ध्या न वाक्येन प्रशस्यते । उपायान्

ज्ञानहेतुस्तथा दयन साधु मन्यते ॥ २१ ॥ अनया ह्यतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थकम्। दैतेयानुशना प्राह संशयच्छेदनं पुरा ॥ २२ ॥ ज्ञानमप्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत्। तं तथा छिन्नमूलेन सन्नोदयितुमर्हसि ॥ २३ ॥ अन्यथ्यवहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्नुते। उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न तमीहसे ॥ २४ ॥ अङ्ग मामन्ववेक्षस्व राजन्याय बुभूषते। यथा प्रमुच्यते लब्धो यदर्थं न प्रमोदते ॥ २५ ॥ अजोऽश्व क्षत्रमित्येतत् सदृशं ब्रह्मणा कृतम्। तस्मादभीक्ष्णं भूतानां यात्रा काचित् प्रसिध्यति ॥ २६ ॥ यस्त्ववध्यवधे दोषः स वध्यस्यावधे स्मृतः। सा चैव खलु मर्य्यादा यामयं परिवर्ज्जयेत् ॥ २७ ॥ तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेत्तत। अन्योऽन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव ॥ २८ ॥ यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्क्षा मत्स्यान् जलादिव। विहरन्ति परस्वानि स वै क्षत्रियपांसनः ॥ २९ ॥ कुलीनान् सचिवान् कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान्। प्रशाधि पृथिवीं राजन् प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ विहीनं कर्मणान्याय यः प्रगृह्णाति भूमिपः। उपायस्याविशेषज्ञ तद्वै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ३१ ॥ नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते। उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ॥ ३२ ॥ कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितम्। उग्रकर्म्मणि सृष्टोऽसि तस्मात् राज्यं प्रशाधि वै ॥ ३३ ॥ अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम्। एवं शुक्रोऽब्रवीद्धीमानापत्सु भरतर्षभ ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अस्ति चेदिह मर्य्यादा यामन्यो नाभिलङ्घयेत्। पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच। ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः। श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान् पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३६ ॥ या देवतासु वृत्तिस्ते सास्तु विप्रेषु नित्यदा। क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्म्माणि कृतानि

बहुधा नृप ॥ ३७ ॥ प्रीत्या शमो भवेच्छत्रुमप्रीत्या परमं भयम् ।
प्रीत्या पञ्चत्ववद्दिप्राः क्रुद्धायैव विषं तथा ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि
द्विचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४२॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पालयानस्य यो धर्म्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । महान् धर्म्मो महाराज शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २ ॥ शिविप्रभृतयो राज-
न्राजानः शरणागतान् । परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः
॥ ३ ॥ श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । पूजितश्च यथा-
न्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसं भोजितः काञ्च गतिं लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ॥ ६ ॥ इममर्थं पुरा पार्थ
मुचुकुन्दो नराधिप । भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतः पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत् कथाम् । इमां यथा कपोतेन
सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच । धर्म्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥ कश्चित् क्षुद्र-
समाचारः पृथिव्यां कालसम्मितः । विचचार महारण्ये घोरः
शकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥ काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्षः काल-
सम्मितः । दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनुः ॥ ११ ॥
नैव तस्य सुहृत् कश्चिन्न सम्बन्धी न बान्धवः । स हि तैः सम्परि-

त्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा॥१२॥ नरः पापसमाचारस्तत्त्वौ दूरतो बुधैः। घातानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः॥१३॥ ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः। उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते॥१४॥ स वै जालकमादाय द्विजान् हत्वा वने सदा। चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप॥१५॥ एवन्तु वर्त्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः। अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममबुध्यत॥१६॥ तस्य भार्य्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम्। दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत॥१७॥ ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्ततः। पातयन्निव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसम्भ्रमः॥१८॥ मेघसङ्कुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम्। सञ्छन्नस्तु मुहूर्त्तेन नौस्थानैरिव सागरः॥१९॥ वारिधारासमूहेन सम्प्रहृष्टः शतक्रतुः। क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम्॥२०॥ ततो धाराकुले काले सम्भ्रमन्नष्टचेतनः। शीतार्त्तस्तद्वनं सर्व्वमाकुलेनान्तरात्मना॥२१॥ नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा। पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य तु॥२२॥ पक्षिणो वर्षवेगेण हता लीनास्तदाभवन्। मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते॥२३॥ महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः। भयार्त्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने॥२४॥ स तु शीतहतैर्गात्रैर्जगाम न तस्थिवान्। ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम्॥२५॥ दृष्ट्वार्त्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत्। स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत परे॥२६॥ पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार सः। सोऽपश्यत्तरुषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम्॥२७॥ सेव्यमानं विहङ्गौघैश्छायावासफलार्थिभिः। धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः॥२८॥ अथाभवत् क्षणेनैव वियद्विमलतारकम्। महत्सर इवोत्फुल्लं कुमुदच्छुरितोदकम्॥२९॥ ताराढ्यं कुसु-

ताराकारमाकाशं निर्म्मलं बहु । घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीत-विह्वलः । दिशो विलोकयामास विगाढ़ां प्रेक्ष्य शर्वरीम् ॥ ३० ॥ दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो । कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन् वस्तुं तां रजनीं ततः ॥ ३१ ॥ साञ्जलिं प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् । शरणं यामि यान्यस्मिन् दैवतानि वनस्पतौ ॥ ३२ ॥ स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक-संवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

सा हि श्रान्तं क्षुधार्त्तञ्च जानीते या तपस्विनी। अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी॥ ११॥ वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम्। प्रासादोऽपि तया हीनः कान्तार इति निश्चितम्॥ १२॥ धर्मार्थकामकालेषु भार्य्या पुंसः सहायिनी। विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका॥ १३॥ भार्य्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते। असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रासहायिनी॥ १४॥ तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च। नास्ति भार्य्यासमं किञ्चित् नरस्यार्त्तस्य भेषजम्॥ १५॥ नास्ति भार्य्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्य्यासमा गतिः। नास्ति भार्य्यासमो लोके सहायो धर्म्मसंग्रहे॥ १६॥ यस्य भार्य्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्॥१७॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि भार्य्याप्रशंसायां चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४४॥

भीष्म उवाच। एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः। गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत्॥ १॥

कपोत्युवाच। अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः। असतो वा सतो वापि गुणानेव प्रभाषते॥ २॥ न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्या भर्त्ता न तुष्यति। तुष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्व्वदेवताः॥ ३॥ अग्निसाक्षिकमित्येव भर्त्ता वै दैवतं परम्॥ ४॥ दावाग्निनेव निर्द्दग्धा सपुष्पस्तवका लता। भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्त्ता न तुष्यति॥ ५॥ इति सञ्चिन्त्य दुःखार्त्ता भर्त्तारं दुःखितं तदा। कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत्॥ ६॥ हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा। शरणागतसन्त्राता भव कान्त विशेषतः॥ ७॥ एष शाकुनिकः शेते तवावासं समा

चित । भीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ ८ ॥ यो हि कश्चिद्द्विज हन्याद्वाथ लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च यो हन्यात तुल्य तेषाञ्च पातकम् ॥ ९ ॥ अस्माक विहिता वृत्ति कपोती जातिधर्म्मत । सा न्याय्यात्मवता नित्य त्वद्विधेनानुवर्त्तितुम् ॥ १० ॥ यस्तु धर्म यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्त्तते । स प्रेत्य लभते लोका नक्षयानिति शुश्रुम ॥ ११ ॥ स त्व सन्तानवानद्य पुत्रवानपि च द्विज । तत स्वदेहे दया त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च । पूजा-मस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्व प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १२ ॥ मत्कृते मा च सन्ताप कुर्वीथास्त्व विहङ्गम । शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान् दारा-नुपैष्यसि ॥ १३ ॥ इति सा शकुनी वाक्य पञ्जरस्था तपस्विनी । अतिदु खान्विता प्राह भर्तार समुदीक्ष्य च ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक सम्वादे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १४५ ॥

भीष्म उवाच । स पत्न्या वचन श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो वाष्पव्याकुललोचन ॥ १ ॥ त वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षी-जीविनम् ॥ २ ॥ उवाच स्वागत तेऽद्य ब्रूहि कि करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्य स्वगृहे वर्त्तते भवान् ॥ ३ ॥ तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्र कि करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वा त्व हि न शरणागत ॥ ४ ॥ शत्रावप्युचित कार्य्यमातिथ्य गृहमागते । छेत्तु-मप्यागते छायां नोपसहरते द्रुम ॥ ५ ॥ शरणागतस्य कर्त्तव्य-मातिथ्य हि प्रयत्नत । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषत ॥ ६ ॥ पञ्चयज्ञास्तु यो मोहात न करोति गृहाश्रमे । तस्य नाय न च

परो लोको भवति धर्मत ॥ ७ ॥ तद्ब्रूहि मा सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि। तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथा ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनिं लुब्धकोऽब्रवीत। बाधते खलु मा शीत हिमत्राणं विधीयताम् ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले। यथा शक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ १० ॥ गत्वाङ्गारककर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत्। ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत ॥ ११ ॥ स सन्दीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम्। प्रतापय सुविस्रब्धः स्वगात्राण्यकुतो-भय ॥ १२ ॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यपातयत। अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ १३ ॥ इत्तमाहार मिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम्। स तद्वच प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गम ॥ १४ ॥ न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव। उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकस ॥ १५ ॥ सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने। इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनो-ऽभवत ॥ १६ ॥ कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा। बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मन ॥ १७ ॥ मुहूर्त्तात्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम्। उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम्। हर्षेण महताविष्ट स पक्षी वाक्यमब्रवीत ॥ १९ ॥ ऋषीणां दैवतानाञ्च पितृणाञ्च महात्मनाम्। श्रुतं पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ २० ॥ कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २१ ॥ ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव। तमग्निं त्रि परिक्रम्य प्रविवेश महामति ॥ २२ ॥ अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम्। चिन्तया-मास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ २३ ॥ अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा। अधर्म्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न

समय ॥ २४ ॥ एवं बहुविध भूरि विललाप स लुब्धक । गर्हयन् स्वानि कर्म्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि कपोतलुब्धक सम्वादे षट्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १४६ ॥

भीष्म उवाच। तत स लुब्धक पश्यन् कृपयाभिपरिप्लुत । कपोतमग्नौ पतितं वाक्य पुनरुवाच ह ॥ १ ॥ किमीदृश नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना। भविष्यति हि मे नित्य पातक कृपजीविन ॥ २ ॥ स विनिन्दंस्तथात्मान पुन पुनरुवाच ह। अविश्वास्य सुदुर्बुद्धि सदा निकृतिनिश्चय ॥ ३ ॥ शुभ कर्म्म परित्यज्य यो ह शकुनिलुब्धक । नृशंसस्य ममाद्याय प्रत्यादेशो न संशय । दत्त स्वमांस दहता कपोतेन महात्मना ॥ ४ ॥ सोऽहं त्यक्षे प्रियान् प्राणान् पुत्रान् दारान् विहाय च। उपदिष्टो हि मे धर्म कपोतेन महात्मना ॥ ५ ॥ अद्यप्रभृति देह स्व सर्वभोगैर्विवर्ज्जितम् । यथा स्वल्प सरो ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासातपसह कृशो धमनिसन्तत । उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥ ७ ॥ अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना। तस्माद्धर्म्मं चरिष्यामि धर्म्मो हि परमा गति । दृष्टो धर्म्मो हि धर्म्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्म्मा स लुब्धक । महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रत ॥ ९ ॥ ततो यष्टिं शलाकाश्च क्षारक पञ्जर तथा। तांश्च बद्धा कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज्ज ह ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि कपोतलुब्धक सम्वादे सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १४७ ॥

भीष्म उवाच। ततो गते शकुनिके कपोती प्राह दुःखिता। संस्मृत्य सा च भर्त्तारं रुदती शोककर्षिता॥ १॥ नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संस्मरे। सर्वापि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचते। शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना तपस्विनी॥ २॥ लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च पूजिता। वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसक्लिष्टमनोहरैः॥ ३॥ कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च। द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया सह॥ ४॥ आकाशगमने चैव विहृताहं त्वया सुखम्। रमामि स्म पुरा कान्त तन्मे नाद्यास्ति किञ्चन॥ ५॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः। अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्॥ ६॥ नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम्। विसृज्य धनसर्वस्वं भर्त्ता वै शरणं स्त्रियाः॥ ७॥ न कार्य्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना। पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत्॥ ८॥ एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता। पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम्॥ ९॥ ततश्चित्राङ्गदधरं भर्त्तारं सान्वपश्यत। विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः॥ १०॥ चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम्। विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकर्मभिः॥ ११॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः। कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्य्यया॥ १२॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धकसम्वादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः। १४८॥

भीष्म उवाच। विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धकः खे ददर्श ह। दृष्ट्वा तौ दम्पती दुःखादचिन्तयत तां गतिम्॥ १॥ ईदृ

येनैव तपसा गच्छेयं परमां गतिम्। इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥ महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवकः। निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३ ॥ ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्माभिभूषितम्। नानापक्षिगणाकीर्णं सरः शीतजलं शिवम् ॥ ४ ॥ पिपासार्त्तोऽपि तद् दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः। उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ॥ ५ ॥ अनवेक्ष्यैव संहृष्टः श्वापदाध्युषितं वनम्। महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह। प्रविशन्नेव स वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥ ६ ॥, स कण्टकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छविः। बभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले ॥ ७ ॥ ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा। उदतिष्ठत संघर्षात् सुमहान् हव्यवाहनः ॥ ८ ॥ तद्वनं वृक्षसम्पूर्णं लताविटपसंकुलम्। ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ९ ॥ स ज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्ततः। ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ १० ॥ ततः स देहमोक्षार्थं संहृष्टेन मनसा। अभ्यधावत वर्द्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा ॥ ११ ॥ ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः। जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतसत्तम ॥ १२ ॥ ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः। यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥ १३ ॥

च्छरणागतम्। इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम्। न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक सम्वादे एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अबुद्धिपूर्वं यः पापं कुर्य्याद्भरतसत्तम। मुच्यते स कथं तस्मादेतत् सर्वं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम्। इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् ॥ २ ॥ आसीद्राजा महावीर्य्यः पारीक्षिज्जनमेजय। अबुद्धिपूर्वमागच्छद्ब्रह्महत्या महीपतिं ॥ ३ ॥ तं ब्राह्मणाः सर्व एव तत्यजुः सपुरोहिताः। स जगाम वनं राजा दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ४ ॥ प्रजाभिः स परित्यक्तश्चकार कुशलं महत्। अतिवेलं तपस्तेपे दह्यमानः स मन्युना ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान् बहून्। पर्य्यटन् पृथिवीं कृत्स्नां देशे देशे नराधिप ॥ ६ ॥ तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्यास्योपबृंहणम्। दह्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजय ॥ ७ ॥ चरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम्। समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीड़यन् ॥ ८ ॥ ऋषिर्दृष्ट्वा नृपं तत्र जगर्हे सुभृशं तदा। कर्त्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः ॥ ९ ॥ किन्तवास्मासु कर्त्तव्यं मा मास्प्राक्षीः कथञ्चन। गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिति ब्रुवन् ॥ १० ॥ रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम्। अशिवः शिवसङ्काशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥ ११ ॥ अन्तर्मृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन्। प्रबुध्यसे प्रस्वपिषि वर्त्तसे परमे सुखे ॥ १२ ॥ मोघन्ते जीवितं राजन् परिक्लिष्टञ्च जीवसि। पापायैव हि सृष्टोऽसि कर्म्मणे हि यवीयसे ॥ १३ ॥ बहुकल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान्। तपसा

दैवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ॥ १४ ॥ पितृवंशमिमं पश्य त्वत्-
कृते नरकं गतम् । निरयां सर्वं एवैषमाशाबन्धास्त्वदाश्रया ॥१५॥
यान् पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्यश प्रजा । तेषु त्वं सततं
द्विष्टा ब्राह्मणेषु निरर्थक ॥ १६ ॥ इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्द्धा
पतिष्यसि । अशाश्वती शाश्वतीश्च समा पापेन कर्मणा ॥ १७ ॥
अर्द्यमानो यत्र गृध्रै शितिकण्ठैरयोमुखै । ततश्च पुनरावृत्य
पापयोनिं गमिष्यसि ॥ १८ ॥ यदि त्वं मन्यसे राजन्नायमस्ति कुत
पर । प्रतिस्मारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रोतजनमेजय
संवादे पञ्चाशदधिकशततोऽध्याय ॥ १५० ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त प्रत्युवाच त मुनिं जनमेजय । गर्ह्यं
भवान् गर्हयति निन्द्यं निन्दति मा पुन ॥ १ ॥ किं कार्य्यं मा
धिक्कुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये । सर्वं हीदं दुष्कृत मे ज्वलाम्यग्ना-
विवाहित ॥ २ ॥ स्वकर्माण्यभिसन्धाय नाभिनन्दति मे मन ।
प्राप्त घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि ॥ ३ ॥ तत्तु शल्यमनिर्हृत्य
कथं शक्ष्यामि जीवितुम् । सर्वं मन्युं विनीय त्वमभि मा वद शौनक
॥ ४ ॥ महाजनश्च ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतम् । अस्तु
शेषं कुलस्यास्य मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ५ ॥ न हि ब्राह्मण-
शस्तानां शेषो भवितुमर्हति । स्तुतीरलभमानानां संविदं वेद-
निश्चयात् । निर्विद्यमान सुभृशं भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
भूयश्चैवाभिरक्षन्ति निर्धनान्निर्जना इव ॥ ७ ॥ न ह्ययज्ञा अमुं
लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन । अपयातान् प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दशबरा
इव ॥ ८ ॥ अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्येव सुपण्डित । ब्रह्मन्
पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ॥ ९ ॥

शौनक उवाच । किमाश्चर्य्यं यदप्राज्ञो बहु कुर्य्यादसाम्प्रतम् । इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नानुकम्पते ॥ १० ॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्य शोचते जनान् । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपत्स्यति ॥ ११ ॥ न चोपलभते भद्रं न च कार्य्याणि पश्यति । निर्विण्णो वा परोक्षो वा धिक्कृत सर्वसाधुषु ॥ १२ ॥ विदितं भवतो वीर्य्यं माहात्म्यं वेद आगमे । कुरुष्वेह यथाशान्ति ब्रह्म शरणमस्तु ते ॥ १३ ॥ तद्वै पारत्रिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यताम् । अथ वा तप्यसे पापे धर्ममेवानुपश्य वै ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । अनुतप्ये च पापेन न च धर्मं विलोपये । बुभूषुं भजमानञ्च प्रीतिमान् भव शौनक ॥ १५ ॥

शौनक उवाच । छित्त्वा दम्भञ्च मानञ्च प्रीतिमिच्छामि ते नृप । सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मञ्चैव प्रतिस्मरन् ॥ १६ ॥ न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये । तां मे दैवीं गिरं सत्यां शृणु त्वं ब्राह्मणैः सह ॥ १७ ॥ सोऽहं न केनचिच्चार्थी त्वाञ्च धर्मादुपाह्वये । क्रोशतां सर्वभूतानां हाहाधिगिति जल्पताम् ॥ १८ ॥ वक्ष्यन्ति मामधर्मज्ञं त्यक्ष्यन्ति सुहृदो जनाः । तां वाचं सुहृदः श्रुत्वा सञ्ज्वरिष्यन्ति मे भृशम् ॥ १९ ॥ केचिदेव महाप्राज्ञाः प्रतिज्ञास्यन्ति तत्त्वतः । जानीहि मे कृतं तात ब्राह्मणान् प्रति भारत ॥ २० ॥ यथा ते मत्कृते क्षेमं लभेरंस्तत्तथा कुरु । प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २१ ॥

जनमेजय उवाच । नैव वाचा न मनसा पुनर्जातु न कर्मणा । द्रोग्धास्मि ब्राह्मणान् विप्र चरणावपि ते स्पृशे ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रोतजनमेजयसंवादे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

शौनक उवाच। तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्म्ममावृत्तचेतसे। श्रीमन्महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्म्ममवेक्षसे ॥ १ ॥ पुरस्ताद्दारुणो भूत्वा सुचित्ततरमेव तत्। अनुगृह्णाति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिवः ॥२॥ कृतस्नं लोकं स दहति इति लोको व्यवस्यति। यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्म्ममेवानुपश्यसि ॥ ३ ॥ हित्वा तु सुचिरं भक्ष्यं भोज्यांश्च तप आस्थितः। इत्येतदभिभूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ४ ॥ योऽदुर्लभो भवेद्दाता कृपणो वा तपोधन। अनाश्चर्य्यं तदित्याहु-र्नातिदूरेण वर्त्तते ॥ ५ ॥ एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितम्। यच्चेत् समीक्षयैव स्यात् भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ६ ॥ यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यञ्च पृथिवीपते। पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः। तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ॥ ७ ॥ तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्म्ममाप्स्यसि। पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतम् ॥ ८ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमां गाथां गीतां ययातिना। यो मर्त्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवितमात्मनः। यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत् संन्यस्य तपश्चरेत् ॥ ९ ॥ पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वतीम्। सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम्। यत्रावगाह्य पीत्वा च नैनं श्वो मरणं तपेत् ॥ १० ॥ महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे। कालोदकञ्च गन्तासि लब्धायुर्जीविते पुनः ॥ ११ ॥ सरस्वतीदृषद्वत्यौ सङ्गमो मानसः सरः। स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेष्वेवमुपस्पृशेत। त्यागधर्म्मः पवित्राणां सन्न्यासं मनुरब्रवीत् ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृताः। यथा कुमारः सत्यो वै नैव पुण्यो न पापकृत् ॥ १३ ॥ न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन् कुतः सुखम्। एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनाम् ॥ १४ ॥ त्यजतां जीवितं श्रेयो निवृत्ते पुण्यपातके। यच्चैव राज्ञो ज्यायिष्ठं कार्य्याणां तद्ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥ बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं जनेश्वर। यस्यैव बलमोजश्च

धर्मस्य प्रभुर्नरः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणार्थं सुखार्थं हि त्वं पाहि वसुधां नृप। यथैवैतान् पुराक्षैप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥ १७ ॥ अपि धिक्क्रियमाणोऽपि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा। आत्मनो दर्शनाद्विप्रान् हन्तास्मीति भार्गव। घटमानः स्वकार्य्येषु कुरु निःश्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन। लाङ्गलाशनि-कल्पो वा भवेदन्यः परन्तपः ॥ १९ ॥ न विशेषेण गन्तव्यमविच्छिन्नेन वा पुनः। न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २० ॥ विकर्म्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते। नैतत् कार्य्यं पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते ॥ २१ ॥ चरिष्ये धर्म्ममेवेति तृतीयात् परिमुच्यते। शुचिस्तीर्थान्यनुचरन् बहुलात् परिमुच्यते। कल्याण-मनुकर्त्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ २२ ॥ ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथा-गन्धा भवन्ति ते। ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥२३॥ तपश्चर्य्यापरः सद्यः पापाद्विपरिमुच्यते। संवत्सरमुपास्याग्निमभि-शस्तः प्रमुच्यते ॥ २४ ॥ त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भ्रूणहा विप्र-मुच्यते। महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे। अभ्येत्य योजन-शतात् भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २५ ॥ यावतः प्राणिनो हन्या-त्तज्जातीयांस्तु तावतः। प्रमीयमाणानुन्मोच्य प्राणिहा विप्रमुच्यते ॥ २६ ॥ अपि चाप्सु निमज्जेत जपंस्त्रिरघमर्षणम्। यथाश्व-मेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥ २७ ॥ तत् क्षिप्रं नुदते पापं सत्कारं लभते तथा। अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ॥२८॥ बृहस्पतिं देवगुरुं सुरासुराः सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन्। धर्म्यं फलं वेत्थ फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरके पारलोक्य ॥ २९ ॥ उभे तु यस्य सदृशे भवेतां किंस्वित्तयोस्तत्र जयोऽत्र न स्यात्। आचक्ष्व नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते धर्म्मशीलः ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरुवाच। कृत्वा पापं पूर्व्वमबुद्धिपूर्व्वं पुण्यानि चेत् कुरुते बुद्धिपूर्व्वम्। स तत् पापं नुदते पुण्यशीलो वासो यथा

मलिनं चारयुक्तया ॥ ३१ ॥ पापं कृत्वाभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः । चिकीर्षति कल्याणं अद्दधानोऽनसूयकः ॥ ३२॥ छिद्राणि विवृतान्येव साधूनां वावृणोति यः । यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याण-मभिपद्यते ॥ ३३ ॥ यथादित्यः प्रातरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति । कल्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्ता तु राजानमिन्द्रोतो जनमेजयम् । याजयामास विधिवत् वाजिमेधेन शौनकः ॥ ३५ ॥ ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः श्रियोहतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेश राज्यं स्वममित्रकर्षणो यथा दिवं पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि इन्द्रोतजनमेजय-संवादे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कच्चित् पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव वा । कच्चिन्मर्त्त्यो मृतो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् । गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो नैमिषे पुरा ॥ २ ॥ कस्यचित् ब्राह्मण-स्यासीत् दुःखलब्धः सुतो मृतः । बाल एव विशालाक्षो बाल-ग्रहनिपीड़ितः ॥ ३ ॥ दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् । कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ ४ ॥ बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः । अङ्केनैव च सङ्क्राम्य रुरुदुर्भृश-दुःखिताः ॥ ५ ॥ शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषितांश्चासकृत् पुनः । तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ॥ ६ ॥ तेषां रुदित-शब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत मा चिरम् ॥ ७ ॥ इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव च । समानीतानि कालेन हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ॥ ८ ॥

संपश्यत जगत् सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम्। संयोगो विप्रयोगश्च पर्य्यायेणोपलभ्यते ॥ ९ ॥ गृहीत्वा येऽनुतिष्ठन्ति येऽनुयान्ति च तान्मृतान्। तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ १० ॥ अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले। कङ्कालबहुले रौद्रे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ११ ॥ न पुनर्जीवितः कश्चित् कालधर्म्म-मुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ १२ ॥ सर्वेण खलु मर्त्तव्यं मर्त्त्यलोके प्रसूयता। कृतान्तविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति ॥ १३ ॥ कर्मान्तविरते लोके अस्तं गच्छति भास्करः। गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै ॥ १४ ॥ ततो गृध्रवचः श्रुत्वा विक्रोशन्त इव ते तदा। बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्र-मुत्सृज्य भूतले ॥ १५ ॥ विनिश्चित्याथ च तदा विक्रोशन्तस्तत-स्ततः। मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ॥ १६ ॥ निश्चि-तार्थाश्च ते सर्वे संत्यजन्तः स्वमात्मजम्। निराशा जीविते तस्य मार्गमावृत्य धिष्ठिताः ॥ १७ ॥ ततो ध्वाङ्क्षपक्षसंस्तु बिलान्निःसृत्य जम्बुकः। गच्छमानान् स्म तानाह निर्घृणाः खलु बान्धवाः ॥ १८ ॥ आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भयम्। बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवेदपि कदाचन ॥ १९ ॥ दर्भान् भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः। श्मशाने सुतमुत्सृज्य कस्मात् गच्छत निर्घृणाः ॥ २० ॥ न वोऽस्त्यस्मिन् सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि। यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ॥ २१ ॥ न पश्यत सुतस्नेहो यादृशः पशुपक्षिणाम्। न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः ॥ २२ ॥ चतुष्पात् पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसङ्गिनाम्। परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रिया इव ॥ २३ ॥ तेषां पुत्राभि-रामाणामिह लोके परत्र च। न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः सन्धारयन्ति च ॥ २४ ॥ अपश्यतां प्रियान् पुत्रांस्तेषां शोको न तिष्ठति। न च पुष्णन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित् ॥ २५ ॥

मानुषाणां कृत स्नेहो येषां शोको भविष्यति । इमं कलेवरं पूर्व्वं क्व नु त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २६ ॥ चिरं मुञ्चत वाष्पञ्च चिरं स्नेहेन पश्यत । एवं विधानि दृष्टानि दुःखजानि विशेषत ॥ २७ ॥ क्षीणस्याथाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च । बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ॥ २८ ॥ सर्व्वस्य दयिता प्राणा सर्व्वः स्नेहञ्च विन्दति । तिर्य्यग्योनिष्वपि सतां स्नेह पश्यत यादृशम् ॥२९॥ त्यक्त्वा कथ गच्छतेमं पद्मलोलायतेक्षणम् । यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ॥ ३० ॥ जम्बुकस्य वच श्रुत्वा कृपणं परिदेवत । न्यवर्त्तन्त तदा सर्व्वे यवार्थं ते स्म मानुषा ॥ ३१ ॥

गृध्र उवाच । अहो बत नृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा । क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषा किं निवर्त्तथ ॥ ३२ ॥ पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्य काष्ठत्वमागतम् । कस्मात शोचथ निश्चेष्टमात्मान किन्न शोचथ ॥ ३३ ॥ तप कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्व येन किल्बिषात । तपसा लभ्यते सर्व्वं विलाप किं करिष्यति ॥ ३४ ॥ अनिष्टानि च भाग्यानि जातानि सह मृत्युना । येन गच्छति बालोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकम् ॥ ३५ ॥ धनं गाव सुवर्णञ्च मणिरत्नमथापि च । अपत्यञ्च तपोमूलं तपो योगाच्च लभ्यते ॥ ३६ ॥ यथा कृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदु खिता । गृहीत्वा जायते जन्तुर्दु खानि च सुखानि च ॥ ३७ ॥ न कर्म्मणा पितु पुत्र पिता वा पुत्रकर्म्मणा । मार्गेणान्येन गच्छन्ति बद्धा सुकृतदुष्कृते ॥ ३८ ॥ धर्म्मञ्चरत यत्नेन यथाधर्म्मान्निवर्त्तत । वर्त्तध्वञ्च यथाकाल दैवतेषु द्विजेषु च ॥ ३९ ॥ शोकं त्यजत दैन्यञ्च सुतस्नेहान्निवर्त्तत । त्यज्यतामयमाकाशे तत शीघ्रं निवर्त्तत ॥ ४० ॥ यत् करोति शुभं कर्म्म तथा कर्म्म सुदारुणम् । तत् कर्त्तैव समश्नाति बान्धवाना किमत्र च ॥ ४१ ॥ इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् । स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णाविलेक्षणा ॥ ४२ ॥ प्राज्ञो वा यदि

वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा। सर्वे कालवशं यान्ति शुभाशुभसमन्विताः ॥ ४३ ॥ किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ। सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ॥ ४४ ॥ यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान् गर्भगतानपि। सर्वानाविशते मृत्युरेवं भूतमिदं जगत ॥ ४५ ॥

जम्बुक उवाच। अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणेहाल्पबुद्धिना। पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशम् ॥ ४६ ॥ शमैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रश्रयोत्तरैः। यद्गच्छति जनस्थानं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजम् ॥ ४७ ॥ अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्योपसेवनात्। क्रोशतां सुभृशं दुःखं विवत्सानां गवामिव ॥ ४८ ॥ अद्य शोकं विजानामि मनुष्याणां महीतले। स्नेहं हि करुणं दृष्ट्वा ममाप्यश्रूण्यथापतन् ॥ ४९ ॥ यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिध्यति। दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ५० ॥ अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम्। प्रयत्नात् प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद्गच्छथ निर्दयाः ॥ ५१ ॥ आत्ममांसोपवृत्तञ्च शरीरार्धमयीं तनुम्। पितॄणां वंशकर्त्तारं वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ५२ ॥ अस्तं गते सूर्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते। ततो नेष्यथ वा पुत्रं इहस्था वा भविष्यथ ॥ ५३ ॥

गृध्र उवाच। अद्य वर्षसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः। न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥ ५४ ॥ मृता गर्भेषु जायन्ते जातमात्रा म्रियन्ति च। चङ्क्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तथापरे ॥ ५५ ॥ अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्पक्षिणामपि। जङ्गमानां नगानाञ्चाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ॥ ५६ ॥ इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा। दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यशः ॥ ५७ ॥ अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च। उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ॥ ५८ ॥ त्यक्त्वैनमेष

निःस्नेहा भूयः कालमागतः । अस्थिरैहविपर्य्यस्तं हि भावं कालमागतम् । त्यक्तजीवस्य चैवास्य कस्मात्स्नेहान्न गच्छथ ॥ ५९ ॥ निरर्थको ध्रुवं स्नेहो निष्फलश्च परिग्रहः । चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां संशृणोति समीक्षते ॥ ६० ॥ अस्मादिमं समुत्सृज्य स्वगृहान् गच्छताशु वै ॥ ६१ ॥ मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिः सुनिष्ठुरैः । मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम् ॥ ६२ ॥ प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना । वचनं श्राविता नूनं मानुषाः संन्यवर्त्तत । शोको द्विगुणतां याति दृष्ट्वा स्मृत्वा च चेष्टितम् ॥ ६३ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सन्निवृत्तास्तु मानुषाः । अपश्यत्तं तदा सुप्तं द्रुतमागत्य जम्बुकः ॥ ६४ ॥

जम्बुक उवाच । इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलंकृतम् । गृध्रवाक्यात् कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥ ६५ ॥ न स्नेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य च । मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवम् ॥ ६६ ॥ श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः । जीवितो धर्म्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ॥ ६७ ॥ तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः । श्वेतेन धर्म्मनिष्ठेन मृतः सञ्जीवितः पुनः ॥ ६८ ॥ तथा कश्चिद्भवेत् सिद्धो मुनिर्वा दैवतापि वा । कृपणानामनुक्रोशं कुर्य्याद्वो रुदतामिह ॥ ६९ ॥ इत्युक्तास्ते न्यवर्त्तन्त शोकार्त्ताः पुत्रवत्सलाः । अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् । तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ७० ॥

गृध्र उवाच । अश्रुपातपरिक्लिन्न पाणिस्पर्शप्रपीड़ितः । धर्म्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ७१ ॥ तपसापि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः । सर्व्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपत्तनम् ॥ ७२ ॥ बालवृद्धसहस्राणि सदा सन्त्यज्य बान्धवाः । दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ७३ ॥ अलं निर्ब्बन्धमागत्य शोकस्य परिधारणे । अप्रत्ययकृतं ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ॥७४॥

नैष जम्बुकवाक्येन पुनः प्राप्स्यति जीवितम्। मृतस्योत्सृष्ट-देहस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ ७५ ॥ नैव मूर्त्तिप्रदानेन जम्बुकस्य शतैरपि। शक्यो जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ॥ ७६ ॥ अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च। वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥ ७७ ॥ नैव वाष्पविमोक्षेण न चाश्वासकृतेन च। न दीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति ॥ ७८ ॥ अहञ्च क्रोष्टुकश्चैव यूयं ये चास्य बान्धवाः। धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वर्त्तामहेऽध्वनि ॥ ७९ ॥ अप्रियं परुषञ्चापि परद्रोहं परस्त्रियम्। अधर्मं मनृतञ्चैव दूरात् प्राज्ञो विवर्ज्जयेत् ॥ ८० ॥ धर्मं सत्यं शुभं न्याय्यं महतीं प्राणिनां दयाम्। अजिह्मत्वमशाठ्यञ्च यत्नतः परिमार्गत ॥ ८१ ॥ मातरं पितरञ्चापि बान्धवान् सुहृदस्तथा। जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्य्ययः ॥ ८२ ॥ यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां नेङ्गते च कथञ्चन। तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ ॥८३॥ इत्युक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः। दह्यमाना सुत-स्नेहात् प्रययुर्बान्धवा गृहम् ॥ ८४ ॥

जम्बुक उवाच। दारुणो मर्त्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः। इष्टबन्धुवियोगश्च तथेहाल्पञ्च जीवितम् ॥ ८५ ॥ बह्वलीकमसत्य-ञ्चाप्यतिवादाप्रियम्वदम्। इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्द्धनम्। न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्त्तमपि रोचते ॥ ८६ ॥ अहो धिक् गृध्रवाक्येन यूयमेवं निवर्त्तथ मानुषाः। प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन यथैवाबुद्धय-स्तथा ॥ ८७ ॥ कथं गच्छत निःस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च। श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ॥ ८८ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्। सुखदुःखावृते लोके नेहास्त्येक-मनन्तरम् ॥ ८९ ॥ इमं क्षितितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितम्। कुलशोभाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ९० ॥ रूपयौवन-सम्पन्नं द्योतमानमिव श्रिया। जीवन्तमिव पश्यामि मनसा नात्र

संशय ॥ ९१ ॥ विनाशश्चाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः । पुत्रशोकाभितप्तानां भविष्यत्यद्य वै ध्रुवम् ॥ ९२ ॥ दुःखसम्भावनां कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयम् । त्यक्त्वा गमिष्यथ क्वाद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच । तथा धर्म्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिधायिना । श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता नृप ॥ ९४ ॥ ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः । जम्बुकेन स्वकार्य्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ॥ ९५ ॥

गृध्र उवाच । अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः । दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ॥ ९६ ॥ भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः । अस्मिञ्छवं परित्यज्य प्रेतकार्य्याण्युपासत ॥ ९७ ॥ भानुर्यावत् प्रयातस्तं यावच्च विमला दिशः । तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्य्याण्युपासत ॥ ९८ ॥ नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणम् । मृगेन्द्राः प्रतिनर्द्दन्ति रविरस्तञ्च गच्छति ॥ ९९ ॥ चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः । श्मशाने च निराहाराः प्रतिनर्द्दन्ति देवताः ॥ १०० ॥ सर्व्वे विकृतदेहाश्चाप्यस्मिन् देशे सुदारुणे । युष्मान् प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजिनः ॥ १०१ ॥ क्रूरश्चायं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति । त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ॥ १०२ ॥ यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च । श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्व्वे विनङ्क्ष्यथ ॥ १०३ ॥

गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च। गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ॥ १०७ ॥

भीष्म उवाच। गृध्रोऽस्तमितमाह गतो गतो नेति च जम्बुकः। मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ॥ १०८ ॥ स्वकार्य्यबद्धकक्षौ तौ राजन् गृध्रोऽथ जम्बुकः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥ १०९ ॥ तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्त्रिणोः। वाक्यैरमृतकल्पैस्तैः प्रतिष्ठन्ति व्रजन्ति च ॥ ११० ॥ शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा। स्वकार्य्यकुशलाभ्यान्ते सम्भ्राम्यन्ते हि नैपुणात् ॥ १११ ॥ तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः। बान्धवानां स्थितानाञ्चाप्युपातिष्ठत शङ्करः। देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः ॥ ११२ ॥ ततस्तानाह मनुजान् वरदोऽस्मीति शङ्करः। ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः ॥ ११३ ॥ एकपुत्रविहीनानां सर्व्वेषां जीवितार्थिनाम्। पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि ॥ ११४ ॥ एवमुक्तः स भगवान् वारिपूर्णेन पाणिना। जीवितं स कुमाराय प्रादाद्वर्षशतानि वै ॥ ११५ ॥ तथा गोमायुगृध्राभ्यां प्रादद्दत् क्षुद्विनाशनम्। वरं पिनाकी भगवान् सर्व्वभूतहिते रतः ॥ ११६ ॥ ततः प्रणम्य ते देवं श्रेयोहर्षसमन्विताः। कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो ॥ ११७ ॥ अनिर्व्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च। देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते ॥ ११८ ॥ पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानाञ्च निश्चयम्। कृपणानान्तु रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम् ॥ ११९ ॥ पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च। प्रसादं शङ्करात् प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ १२० ॥ ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात् पुनः। बभूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादात् शङ्करस्य वै ॥ १२१ ॥ ततस्ते त्वरिता राजंस्त्यक्त्वा शोकं शिशूद्भवम्। विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः। एषा बुद्धिः समस्तानां

चातुर्वर्ण्यं निदर्शिताः ॥ १२२ ॥ धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शुभम्। श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गृध्रजम्बुक-संवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्त्तिनः। उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ॥ १ ॥ मोहाद्विकत्थना-मात्रैरसारोऽल्पबलो लघुः। वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुत्य पिता-मह ॥ २ ॥ आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्त्तेत मानवः। आग-च्छतोऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। संवादं भरतश्रेष्ठ शाल्मलेः पवनस्य च ॥ ४ ॥ हिमवन्तं समा-साद्य महानासीद्वनस्पतिः। वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखी स्कन्धी पला-शवान् ॥ ५ ॥ तत्र स्म मत्तमातङ्गा घर्मार्त्ताः श्रमकर्षिता। विश्रा-म्यन्ति महाबाहो तथान्या मृगजातयः ॥ ६ ॥ नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः। सारिकाशुकसंजुष्टः पुष्पवान् फलवानपि ॥ ७ ॥ सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः। वसन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरम्ये नगसत्तमे ॥ ८ ॥ तस्य ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धञ्च सर्वशः। अभिगम्याब्रवीदेनं नारदो भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अहो नु रमणीयस्त्वं अहो चासि मनोहरः। प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवरशाल्मले ॥ १० ॥ सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाथ तथा गजाः। वसन्ति तव संहृष्टा मनोहर मनोहराः ॥ ११ ॥ तव शाखा महाशाखाः स्कन्धाश्च विपुलास्तथा। न वै प्रभग्नान् पश्यामि मारुतेन कथञ्चन ॥ १२ ॥ किन्नु ते पवनस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत्। त्वां रक्षति सदा येन वनेऽस्मिन् पवनो ध्रुवम् ॥ १३ ॥ भग-

वान् पवन स्थानाद्च्यावुच्चावचानपि। पर्व्वतानाञ्च शिखराण्या-चालयति वेगवान् ॥ १४ ॥ शोषयत्येष पाताल वहन् गन्धवह शुचि। सरांसि सरितश्चैव सागरांश्च तथैव च ॥ १५ ॥ संरक्षति त्वा पवन सखित्वेन न संशय। तस्मात्त्व बहुशाखोऽपि पर्णवान् पुष्पवानपि ॥ १६ ॥ इदञ्च रमणीयन्ते वन भाति वनस्पते। यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्त्वयि ॥ १७ ॥ एषा पृथक्समस्ताना श्रूयते मधुरस्वर। पुष्पसम्मोदने काले वाशता सुमनोहरम् ॥१८॥ तथेमे गर्ज्जिता नागा स्वयूथकुलशोभिता। घर्म्मार्त्तास्त्वा समासाद्य सुख विन्दन्ति शाल्मले ॥ १९ ॥ तथैव मृगजातीभिरन्याभि-रभिशोभसे। तथा सर्व्वाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्द्रुम ॥ २० ॥ ब्राह्मणैश्च तप सिद्धैस्तापसै श्रमणैस्तथा। त्रिविष्टपसम मन्ये तवायतनमेव च ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि पवनशाल्मलि-सवादे चतु पञ्चाशदधिकशततोऽध्याय ॥ १५४ ॥

नारद उवाच। बन्धुत्वादथ वा सख्यात शाल्मले नात्र संशय। पालयत्येव सतत भीम सर्व्वतगोऽनिल ॥ १ ॥ न्यग्भाव परम वायो शाल्मले त्वमुपागत। तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुत ॥ २ ॥ न त पश्याम्यह वृक्ष पर्वत वेश्म चेदृशम्। यन्न वायुबलाद्भग्न पृथिव्यामिति मे मति ॥ ३ ॥ त्व पुन कारणैर्नून रक्ष्यसे शाल्मले यथा। वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसंशयम् ॥४॥

शाल्मलिरुवाच। न मे वायु सखा ब्रह्मन्न बन्धुर्न च मे सुहृत। परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति मानिल ॥ ५ ॥ मम तेजो बल भीम वायोरपि हि नारद। कलामष्टादशीं प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुत ॥ ६ ॥ आगच्छन् परुषो वायुर्मया विष्टम्भितो

बलात । भञ्जन् द्रुमान् पर्वतांश्च यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ७ ॥ स तथा बहुशो भग्न प्रभञ्जन् वै प्रभञ्जनः । तस्मान्न बिभ्ये देवर्षे क्रुडादपि समीरणात् ॥ ८ ॥

नारद उवाच । शाल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशय । न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं क्वचित् ॥ ९ ॥ इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुत. किं पुनस्त्वं वनस्पते ॥ १० ॥ यच्च किञ्चिदिह प्राणी चेष्टते शाल्मले भुवि । सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टाप्राणकर' प्रभु ॥ ११ ॥ एष चेष्टयते सम्यक् प्राणिन. सम्यगायत. । असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विकृतं नृप ॥ १२ ॥ स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृताम्वरम् । न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १३ ॥ असारश्चापि दुर्मेधा केवलं बहु भाषसे । क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शाल्मले ॥ १४ ॥ मम रोष समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति । ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बहु ॥ १५ ॥ चन्दनैः स्यन्दनै· शालै· सरलैर्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः । तैश्चापि नैव दुर्बुद्धे क्षिप्तो वायु· कृतात्मभिः ॥ १६ ॥ तेऽपि जानन्ति वायोश्च बल-मात्मन एव च । तस्मात्ते वै नमस्यन्ति श्वसनं तरुसत्तमा' ॥ १७ ॥ त्वन्तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनन्तकम् । एवं तस्माद्गमिष्यामि सकाशं मातरिश्वन' ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि-संवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्याय ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तम । नारद पवने सर्व्वं शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

नारद उवाच । हिमवत्पृष्ठज कश्चित् शाल्मलि परिवार-

वान् । हृहन्मूलो हृहच्छाखः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ २ ॥ बह्न्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं तवाग्रतः ॥ ३ ॥ जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृतावरम् । वरिष्ठञ्च गरिष्ठञ्च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः । शाल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

वायुरुवाच । शाल्मले नारदो वाक्यं त्वयोक्तो मद्विगर्हणम् । अहं वायुः प्रभावन्ते दर्शयाम्यात्मनो बलात् ॥ ६ ॥ अहं त्वामभिजानामि विदिताश्चासि मे द्रुम । पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान् प्रभुः ॥७॥ तस्य विश्रमणादेव प्रसादो मत्कृतस्तव । रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ८ ॥ यन्मां त्वमवजानीषे यथान्यं प्राकृतं तथा । दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्ततः प्राह शाल्मलिः प्रहसन्निव । पवन त्वञ्च मे क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १० ॥ मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि । न ते बिभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः । बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्या मया तव ॥ ११ ॥ ये तु बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः । प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः ॥ १२ ॥ इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येव श्रवोदच । दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ १३ ॥ अथ निश्चित्य मनसा शाल्मलिर्वातकारितम् । पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिश्वना ॥ १४ ॥ नारदे यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति तन्मृषा । असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान् हि सः ॥ १५ ॥ मारुतो बलवान्नित्यं यथा वै नारदोऽब्रवीत् । अहन्तु दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः ॥ १६ ॥ किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिद्वनस्पतिः । तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्ष्ये समीरणात् ॥ १७ ॥ यदि तां बुद्धिमास्थाय तिष्ठेयुः पर्णिनो वने । परिहा-

स्यु. यदा क्रुद्धात् पवनान्नात्र संशयः ॥ १८ ॥ ते तु बाला न जानन्ति यथा वै तान् समीरण । समीरयति संक्रुद्धो यथा जाना-म्यहं तथा ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि पवनशाल्मलि-सम्वादे षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीष्म उवाच । ततो निश्चित्य मनसा शाल्मलिः क्षुभितस्तदा । शाखास्कन्धान् प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यशातयत् ॥ १ ॥ स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धः श्वसन् वायुः पातयन् वै महाद्रुमान् । आजगामाथ तं देशमास्ते यत्र स शाल्मलिः ॥ ३ ॥ तं हीनपर्णं पतिताग्रशाखं विशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं स्मय-मान एव मुदायुतः शाल्मलिमुग्रशाखम् ॥ ४ ॥

वायुरुवाच । अहमप्येवमेवं त्वां कुर्वाणः शाल्मले रुषा । आत्मना यत् कृतं कृच्छ्रं शाखानामपकर्षणम् ॥ ५ ॥ हीनपुष्पाग्र-शाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशकः । आत्मदुर्म्मन्त्रितेनेह मद्वीर्य्यवशगः कृतः ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एतत् श्रुत्वा वचो वायोः शाल्मलिर्व्रीडितस्तदा । अतप्यत वचः श्रुत्वा नारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ ७ ॥ एवं हि राज-शार्दूल दुर्ब्बलः सन् बलीयसा । वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्मलि-र्यथा ॥ ८ ॥ तस्माद्वैरं न कुर्व्वीत दुर्ब्बलो बलवत्तरैः । शोचेद्धि वैरं कुर्व्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा ॥ ९ ॥ न हि वैरं समारभन्तो विप्र-युन्त्यपकारिषु । शनैः शनैर्म्महाराज दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥ १० ॥ वैरं न कुर्व्वीत नरो दुर्ब्बुद्धिर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तृणेष्विव हुताशनः ॥ ११ ॥ न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे

नृप । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीह कश्चन ॥ १२ ॥ तस्मात् क्षमेत बालाय जड़ान्धबधिराय च । बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते । बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ निहताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ १५ ॥ उक्तास्ते राजधर्माश्च आपद्धर्माश्च भारत । विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलिसम्वादे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्त्तते । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । पापस्य यदधिष्ठानं तत् शृणुष्व नराधिप । एको लोभो महाग्राहो लोभात् पापं प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् । निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ३ ॥ लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्त्तते । लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुता ॥ ४ ॥ अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः । अभिध्याप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥ अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्मसु च या क्रिया । कुलविद्यामदश्चैव रूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ६ ॥ सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः । सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ॥ ७ ॥ हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्षणम् । वाग्वेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ॥ ८ ॥ उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुण । ईर्षावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्ज्जय । रसवेगश्च दुर्वार्य्यः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ॥ ९ ॥ कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।

न वादिनो न चपला न रौद्रा सत्पथे स्थिता। ते सेव्या साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसाप्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥ कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहङ्कृता। सुव्रता स्थिरमर्य्यादास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ २७ ॥ न धनार्थं यशोऽर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर। अवश्यं कार्य्य इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ २८ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते। न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किञ्चिदास्थिता ॥ २९ ॥ येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे स्थिता। तेषु कौन्तेय रज्येथा येषां न भ्रश्यते पुनः ॥ ३० ॥ ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च। निर्ममा निरहङ्कारा सत्त्वस्था समदर्शिनः ॥ ३१ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रिये मरणं जीवितञ्च। समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुत्सतां सत्त्वपथस्थितानाम् ॥ ३२ ॥ धर्मप्रियांस्तान् सुमहानुभावान् दान्तोऽप्रमत्तश्च समर्च्चयेथाः। दैवात् सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्व्वणि
अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह। अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षयम्। प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥ २ ॥ अज्ञानान्निरयं याति तथाज्ञानेन दुर्गतिम्। अज्ञानात् क्लेशमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अज्ञानस्य प्रवृत्तिञ्च स्थानं वृद्धिं क्षयोदयौ। मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ॥ ४ ॥ श्रोतुं

मिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव । अज्ञानप्रभव चेदं यद् स-मुपलभ्यते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता । काम क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥ ६ ॥ इच्छा द्वेषस्तथा ताप परवृद्ध्युपतापिता । अज्ञानमेतन्निर्द्दिष्ट पापाना चैव या क्रिया ॥ ७ ॥ एतस्य वा प्रवृत्तेश्च वृद्ध्यादीन् याश्च पृच्छसि । विस्तरेण महाराज शृणु तच्च विशेषत ॥ ८ ॥ उभावेतौ समफलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानञ्चातिलोभश्चाप्येक जानीहि पार्थिव ॥ ९ ॥ लोभप्रभवमज्ञान वृद्ध भूय प्रवर्द्धते । स्थाने स्थाने क्षय क्षीणे उपैति विविधा गतिम् ॥ १० ॥ मूल लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । छिन्ने भिन्ने तथा लोभे कारण काल एव च ॥ ११ ॥ तस्याज्ञानाद्धि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च । सर्व्वदोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभ विवर्ज्जयेत ॥ १२ ॥ जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भि प्रसेनजित । लोभक्षयाद्दिव प्राप्ता स्तथैवान्ये जनाधिपा ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षन्तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना । त्यक्त्वा लोभ सुख लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि
एकोनषष्ट्यधिकशततोऽध्याय ॥ १५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह । धर्म्मकामस्य धर्म्मात्मन् किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ १ ॥ बहुधा दर्शने लोके श्रेयो यन्निह मन्यसे । अस्मिल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ महानय धर्म्मपथो बहुशाखश्च भारत । किंस्विदेवेह धर्म्माणामनुष्ठेयतम मतम् ॥ ३ ॥ धर्म्मस्य महतो राजन् बहुशाखस्य तत्त्वत । यन्मूल परम तात तत्सर्व्व ब्रूहि तत्त्वत ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि। पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ ५ ॥ धर्म्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः। स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् ॥ ६ ॥ दमं निश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः। ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्म्मः सनातनः ॥ ७ ॥ दमास्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते। दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्त्तते ॥ ८ ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रञ्च दमः परम्। विपाप्मा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ९ ॥ दमेन सदृशं धर्म्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम। दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वकर्म्मणाम् ॥१०॥ प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम्। दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्म्ममश्नुते ॥ ११ ॥ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखञ्च प्रतिबुध्यते। सुखं पर्य्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२ ॥ अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते। अनर्थांश्च बहूनन्यान् प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३ ॥ आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम्। तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं मार्द्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १५ ॥ अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः प्रियवादिता। अविहिंसानसूया चाप्येषां समुदयो दमः ॥ १६ ॥ गुरुपूजा च कौरव्य दयाभूतेषु पैशुनम्। जनवादं मृषावादं स्तुतिनिन्दाविवर्ज्जनम् ॥ १७ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दर्पं स्तम्भं विकत्थनम्। रोषमीर्ष्यावमानञ्च नैव दान्तो निषेवते ॥ १८ ॥ अनिन्दितो ह्यकामात्मा नाल्पेष्वर्थ्यनसूयकः। समुद्रकल्पः स नरो न कथञ्चन पूर्य्यते ॥ १९ ॥ अहं त्वयि मम त्वञ्च मयि ते तेषु चाप्यहम्। पूर्वसम्बन्धिसंयोगान्नैतद्दान्तो निषेवते ॥ २० ॥ सर्वा ग्राम्यास्तथारण्या याश्च लोके प्रवृत्तयः। निन्दाञ्चैव प्रशंसाञ्च यो नाश्रयति मुच्यते ॥ २१ ॥ मैत्रोऽथ शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविच्च यः। मुक्तस्य विविधैः

यज्ञैस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ॥ २२ ॥ सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः । प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ कर्म्म यत् शुभमेवेह सद्भिराचरितञ्च यत् । तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्वर्त्म न हीयते ॥ २४ ॥ निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षी चरन्नेवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २५ ॥ अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ २६ ॥ अवाचिनोति कर्म्माणि न च सम्प्रचिनोति ह । समः सर्व्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७ ॥ शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ॥ २८ ॥ गृहानुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाभिपद्यते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ॥ २९ ॥ सन्न्यस्य सर्व्वकर्म्माणि सन्न्यस्य विधिवत्तपः । सन्न्यस्य विविधा विद्याः सर्व्वं सन्न्यस्य चैव ह ॥ ३० ॥ कामे शुचिरणावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः । प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ३१ ॥ यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् । गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिगम्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्व्वभूताविरोधिनः । नावृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ ३३ ॥ एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ३४ ॥ एकोऽस्य सुमहाप्राज्ञ दोषः स्यात् सुमहान् गुणः । क्षमया विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुना ॥ ३५ ॥ दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत । यत्रैव निवसेद्दान्तस्तदरण्यं स चाश्रमः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । अमृतेनेव संतृप्तः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ३७ ॥ पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्म्मभृताम्वरम् । ततः प्रीतः स चोवाच तस्मै सर्व्वं कुरूद्वह ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि दमप्रशंसायां षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

भीष्म उवाच। सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते। न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ १ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत् प्रभुः। तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ तपसैव समर्थानि फलमूलानि यानि च। त्रींल्लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ३ ॥ औषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा। तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ ४ ॥ यद्दुरापं भवेत् किञ्चित् तत् सर्वं तपसो भवेत्। ऐश्वर्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ॥ ५ ॥ सुरापोऽसम्मतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः। तपसैव सुतप्तेन नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ६ ॥ तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्त्ततः। निवृत्तस्य वर्त्तमानस्य तपो नानशनात् परम् ॥ ७ ॥ अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः। एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात् परम् ॥ ८ ॥ न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः। त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति सन्न्यासः परमं तपः ॥ ९ ॥ इन्द्रियाणीह रक्षन्ति स्वर्गधर्माभिगुप्तये। तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात् परम् ॥ १० ॥ ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः। यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ११ ॥ तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते। इत्येव तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥ इमानीष्टविभागानि फलानि तपसः स्म ह। तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि तपःकथने एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः। सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते। सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथं चैव तदुच्यताम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते ।
अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ३ ॥ सत्यं सत्सु सदा धर्म्मः
सत्यं धर्म्मः सनातनः । सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥४॥
सत्यं धर्म्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् । सत्यं यज्ञः परः
प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ आचारानिह सत्यस्य यथा-
वदनुपूर्वशः । लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि । सत्यं त्रयोदशविधं
सर्वलोकेषु भारत ॥ ७ ॥ सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्य्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥ ८ ॥ त्यागो ध्यान-
मथार्य्यत्वं धृतिश्च सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारा-
स्त्रयोदश ॥ ९ ॥ सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ॥ १० ॥ आत्मनीष्टे तथानिष्टे
रिपौ च समता तथा । इच्छाद्वेषक्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा
॥ ११ ॥ दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यमेव च । अभयं
रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२ ॥ अमात्सर्य्यं बुधाः प्राहुर्दाने
धर्म्मे च संयमः । अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामत्सरी भवेत् ॥१३॥
अक्षमाया क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च । क्षमते सम्मतः
साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवाक् ॥ १४ ॥ कल्याणं कुरुते वाढं
धीमान्न ग्लायते क्वचित् । प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तु धर्मा-
दवाप्यते ॥ १५ ॥ धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षा क्षान्तिरुच्यते ।
लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्य्येण लभ्यते ॥ १६ ॥ त्यागः स्नेहस्य
यत्त्यागो विषयाणां तथैव च । रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति
नान्यथा ॥ १७ ॥ आर्य्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
शुभं कर्म्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ॥ १८ ॥ धृतिर्नाम सुखे
दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियाम् । तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छे-
द्भूतिमात्मनः ॥ १९ ॥ सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।

वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डित ॥ २० ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्म्मणा मनसा गिरा। अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातन ॥ २१ ॥ एते त्रयोदशाकारा पृथक् सत्यैकलक्षणा। भजन्ते सत्यमेवेह वृंहयन्ते च भारत ॥ २२ ॥ नान्तः शक्यो गुणानाञ्च वक्तुं सत्यस्य पार्थिव। अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवता ॥ २३ ॥ नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम्। स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत ॥ २४ ॥ उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः। त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ २५ ॥ अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम्। अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि सत्यकथने द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ। शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वञ्च तद्वद ॥ १ ॥ मात्सर्य्यं मद ईर्षा च कुत्सा ह्यसूया कृपा भयम्। एतत सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। त्रयोदशैतेऽतिबला शत्रव प्राणिनां स्मृता। उपासते महाराज समन्तात् पुरुषानिह ॥ ३ ॥ एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तुदन्ति च। वृका इव विलुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं बलात् ॥ ४ ॥ एभ्यः प्रवर्त्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्त्तते। इति मर्त्त्यो विजानीयात् सततं पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयञ्च पृथिवीपते। हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः। यथातत्त्वं क्षितिपते तदिहैकमना शृणु ॥ ६ ॥ लोभात् क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्य्यते। क्षमया तिष्ठते राजन् शमया विनि

वर्त्तते ॥ ७ ॥ सङ्कल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्द्धते। यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ८ ॥ परासूया क्रोधलोभा-वन्तरा प्रतिमुच्यते। दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्त्तते। अव-द्यदर्शनाच्चेति तत्त्वज्ञानाच्च धीमताम् ॥ ९ ॥ अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रवर्त्तते। यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ १० ॥ विरुद्धानीह शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरूद्वह। विधित्सा जायते तत्र तत्त्वज्ञानान्निवर्त्तते ॥ ११ ॥ प्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः। यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ १२ ॥ परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्त्तते। दयया सर्व-भूतानां निर्वेदात् सा निवर्त्तते ॥ १३ ॥ सत्यत्यागात्तु मात्सर्य-महितानाञ्च सेवया। एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ १४ ॥ कुलात् ज्ञानात्तथैश्वर्य्यान्मदो भवति देहिनाम्। एभि-रेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ १५ ॥ ईर्ष्या कामात् प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते। इतरेषान्तु सत्त्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ॥ १६ ॥ विभ्रमाल्लोकबाह्यानां द्वेष्यैर्वाक्यैरसम्मतैः। कुत्सा संजायते राजन् लोकान् प्रेक्ष्याभिशाम्यति ॥ १७ ॥ प्रतिकर्त्तुं न शक्ता ये बलस्थायापकारिणे। असूया जायते तीव्रा कारुण्या-द्विनिवर्त्तते ॥ १८ ॥ कृपणान् सततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा। धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ॥ १९ ॥ अज्ञान-प्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा। अस्थिरत्वञ्च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्त्तते ॥ २० ॥ एतान्येव जितान्याहुः प्रशमाच्च त्रयोदश। एते हि धार्त्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश। त्वया सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि लोभोपाख्याने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा। नृशंसांश्च विजानामि तेषां कर्म्म च भारत ॥ १ ॥ कण्टकान् कूपमग्निञ्च वर्ज्जयन्ति यथा नराः। तथा नृशंसकर्माणं वर्ज्जयन्ति नरा नरम् ॥ २ ॥ नृशंसो हि दह्यद्दग्धः प्रेत्य चेह च भारत। तस्मात्त्वं ब्रूहि कौरव्य तस्य कर्म्म विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। स्पृहा स्यादगर्हिता चैव विधित्सा चैव कर्म्मणाम्। आक्रोष्टा क्रुश्यते चैव वञ्चितो बुध्यते स च ॥ ४ ॥ दत्तानुकीर्त्तिर्विषमः क्षुद्रो नैकृतिकः शठः। असम्विभागी मानी च तथा सङ्गी विकत्थनः ॥ ५ ॥ सर्व्वाभिशङ्की पुरुषो बालिशः कृपणोऽथवा। वर्गप्रशंसी सततमाश्रमद्वेषसङ्करी ॥ ६ ॥ हिंसाविहारः सततमविशेषगुणागुणः। बह्वलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत ॥ ७ ॥ धर्म्मशील गुणोपेत पापमित्यवगच्छति। आत्मशीलप्रमाणेन न विश्वसिति कस्यचित् ॥ ८ ॥ परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्गुह्यं सम्प्रकाशयेत। समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत ॥ ९ ॥ तथोपकारिणञ्चैव मन्यते वञ्चितं परम्। दत्त्वापि च धनं काले सन्तप्यत्युपकारिणे ॥ १० ॥ भक्ष्यं पेयमथो लेह्यं यच्चान्यत् साधु भोजनम्। प्रेक्षमाणेषु योऽश्नीयान्नृशंसमिति तं वदेत ॥११॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्नुते। स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्त्यमश्नुते ॥ १२ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्त्तितः। सदा विवर्ज्जनीयो हि पुरुषेण विजानता ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्व्वणि नृशंसकथने चतुःषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

भीष्म उवाच। कृतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्व्ववेदान्तगश्च यः। आचार्य्यपितृकार्य्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि च ॥ १ ॥ एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्म्मभिक्षव। निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्या विशेषतः। अन्यत्र दक्षिणादान देय भरतसत्तम। अन्येभ्योऽपि वहिर्व्वेदिनाकृतान्नं विधीयते ॥ ३ ॥ सर्व्वरत्नानि राजा हि यथार्हं प्रतिपादयेत्। ब्राह्मणा एव वेदाय यज्ञाश्च बहुदक्षिणा। अन्योऽन्य विभवाचारा यजन्ते गुणत सदा ॥ ४ ॥ यस्य त्रैवार्षिक भक्त पर्याप्त भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोम पातुमर्हति ॥ ५ ॥ यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्ध स्यादङ्गेनैकेन यज्वन। ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्म्मिके सति राजनि ॥ ६ ॥ यो वैश्य स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमप। कुटुम्बात्तस्य तद्वित्त यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत ॥ ७ ॥ आहरेद्वेश्मनो किञ्चित् काम शूद्रस्य वेश्मन। न हि यज्ञेषु शूद्रस्य कश्चिदस्ति परिग्रह ॥ ८ ॥ योऽनाहिताग्नि शतगुरयज्वा च सहस्रगु। तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ९ ॥ अदातृभ्यो हरेद्वित्त विख्याप्य नृपति सदा। तथैव चरतो धर्म्मो नृपते स्यादथाखिल ॥ १० ॥ तथैव शृणु मे भक्त भक्तानि षडनश्नत। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्य हीनकर्म्मणः ॥ ११ ॥ खलात् क्षेत्रात्तथारामाद्यतो वाप्युपपद्यते। आख्यातव्य नृपस्यैतत् पृच्छतोऽपृच्छतोऽपि वा ॥ १२ ॥ न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्म्मेण धर्म्मवित्। क्षत्रियस्य तु बालिश्याद्ब्राह्मण क्लिश्यते क्षुधा ॥ १३ ॥ श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत्। अथैन परिरक्षेत पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १४ ॥ इष्टिं वैश्वानरीं नित्य निर्व्वपेदब्दपर्य्यये। अनुकल्प परो धर्म्मो धर्म्मवादैस्तु केवलम् ॥ १५ ॥ विश्वैर्देवैश्च साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभि। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधि प्रतिनिधीकृत ॥ १६ ॥ प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिक तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ १७ ॥ न ब्राह्मणो

निवेदयेत् किञ्चिद्धि राजनि वेदवित् । स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥ कर्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ॥१९॥ तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कामीरयेद्गिरम् । क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ २० ॥ धनेन वैश्यशूद्रस्तु मन्त्रैर्होमैश्च वै द्विजः । नैव कन्या न युवतिर्नामन्त्रज्ञो न बालिशः ॥ २१ ॥ परिवेष्टाग्नि-होत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा । नरके निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् । तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ २२ ॥ प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ॥ २३ ॥ पुण्यानि यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथञ्चन ॥ २४ ॥ प्रजाः पशूंश्च स्वर्गञ्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः । इन्द्रियाणि यशः कीर्ति-मायुश्चाप्यवकृन्तति ॥ २५ ॥ उदक्याभासते ये च ये च केचिदन-ग्नयः । कुलं चाश्रोत्रियं येषां ते सर्वे शूद्रकर्मिणः ॥ २६ ॥ उद-पानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः । उषित्वा द्वादशसमाः शूद्र-कर्मैव गच्छति ॥ २७ ॥ अनार्यां शयने बिभ्रत् शूद्रं वृद्धं च वै द्विजः । अब्राह्मणं मन्यमानस्तृणेष्वासीत पृष्ठतः । तथा संशुध्यते राजन् शृणु चात्र वचो मम ॥ २८ ॥ यदेकरात्रेण करोति पापं निकृष्टवर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । स्थानासनाभ्यां विहरन् व्रती च त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् ॥ २९ ॥ न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३० ॥ श्रद्दधानः शुभां विद्यां हीना-दपि समाप्नुयात् । सुवर्णमपि चामेध्यादाददीताविचारयन् ॥ ३१ ॥ स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् । अदुष्टा हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥ ३२ ॥ गोब्राह्मणहितार्थञ्च वर्णानां सङ्करेषु च । वैश्योऽपि गृह्णीत शस्त्राणि परित्राणार्थमात्मनः ॥ ३३ ॥ सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा । अनिर्देश्यानि मन्यन्ते

प्राप्तान्तमिति धारणा॥ ३४॥ सुवर्णहरणं स्तैन्यं विप्रस्वञ्चेति पातकम्। विहरणाद्यपानाच्च अगम्यागमनादपि॥ ३५॥ पतितैः सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मीयोनितस्तथा। अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत॥ ३६॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनात्॥ ३७॥ एतानि हित्वा-न्यानि निर्देश्यानीति भारत। निर्देश्यानेन विधिना कालेना-व्ययमी भवेत्॥ ३८॥ अन्नं वौर्यं ग्रहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते। त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम्॥ ३९॥ अमात्यान् वा गुरून् वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः। प्रायश्चित्तानि कर्माणि न ते-ऽर्हन्ति संविदम्। अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषम् ॥ ४०॥ ब्रुवंस्तेन इति स्तेनं तावत् प्राप्नोति किल्बिषम्। अस्तेनं स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात्॥ ४१॥ त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यती। यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति पाप्मनः॥ ४२॥ ब्राह्मणानवगूर्य्येह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत्। वर्षाणां हि शतं तात प्रतिष्ठां नाधिगच्छति॥ ४३॥ सहस्रञ्चैव वर्षाणां निपातञ्च नरकं वसेत्। तस्मान्नैवावगूर्य्येत नैव जातु निपातयेत् ॥ ४४॥ शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णीयाद्द्विजक्षतात्। तावतीः स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते॥ ४५॥ भ्रूणहाहवमध्ये तु शुध्यते शस्त्रपाततः। आत्मानं जुहुयादग्नौ समिद्धे तेन शुध्यति ॥ ४६॥ सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापात् प्रमुच्यते। तया स कार्ये निर्दग्धे मृत्युना प्रेत्य शुध्यति। लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः॥ ४७॥ गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पाप-चेतनः। सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना सोऽभिशुध्यति॥ ४८॥ अथ वा शिश्नवृषणावादायाञ्जलिना स्वयम्। नैर्ऋतीं दिश-मास्थाय निपतेत् स त्वजिह्मगः॥ ४९॥ ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान् संत्यजेत् तेन शुध्यति। अश्वमेधेन वापीष्ट्वा अथ वा गोसवेन वा।

अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूज्यते ॥ ५० ॥ तथैव द्वादश-समा कापाली ब्रह्महा भवेत् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म-ख्यापयन्मुनिः ॥ ५१ ॥ एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् । एवन्तु समभिज्ञातामात्रेयीम्वा निपातयेत् ॥ ५२ ॥ द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत् । सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षितीशयः ॥ ५३ ॥ ऊर्द्ध्वं त्रिभ्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुतापरम् । ऋषभैकसहस्रं गा दत्त्वा शौचमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥ वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैकशतञ्च गाः । शूद्रं हत्वाब्दमेवैकमृषभञ्च शतञ्च गाः । श्ववराहखरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ॥ ५५ ॥ मार्ज्जार-चाषमण्डूकान् काकं व्यालञ्च मूषिकम् । उक्तः पशुसमो दोषो राजन् प्राणिनिपातनात् ॥ ५६ ॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । अल्पे वाप्यथ शोचेत पृथक् सम्वत्सरञ्चरेत् ॥ ५७ ॥ त्रीणि श्रोत्रियभार्य्यायां परदारे च द्वे स्मृते । काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ॥ ५८ ॥ स्थानासनाभ्यां विहरेत् त्रिरह्नो-ऽभ्युपयन्नपः । एवमेव निराकर्त्ता यश्चाग्नीन् परित्यजति ॥ ५९ ॥ त्यजेत्त्वकारणे यश्च पितरं मातरं गुरुम् । पतितः स्यात् स कौरव्य यथा धर्मेषु निश्चयः । ग्रासाच्छादनमात्रन्तु दद्यादिति निदर्शनम् ॥ ६० ॥ भार्य्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः । यत् पुंसः परदारेषु तदेनाञ्चारयेद्व्रतम् ॥ ६१ ॥ श्रेयांसं शयनं हित्वा यान्यं पापं निगच्छति । श्वभिस्तां खादयेद्राजा संस्थाने बहुविस्तरे ॥ ६२ ॥ पुमांसं बन्धयेत् प्राज्ञः शयने तप्त आयसे । अप्यादधीत दारूणि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ६३ ॥ एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्त्तृव्यतिक्रमात् । सम्वत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥ ६४ ॥ द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सह सेविनः । कुचरः पञ्चवर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रतः ॥ ६५ ॥ परि-वित्तिः परिवेत्ता यश्चैव परिविद्यते । पाणिग्राहस्य धर्मेण सर्वे

ते पतिताः स्मृताः ॥ ६६ ॥ चरेयुः सर्व्व एवैते वीरहा यद्व्रतं चरेत्। चान्द्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ॥ ६७ ॥ परिवेत्ता प्रयच्छेत परिवित्ताय तां स्नुषाम्। ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयानप्यनन्तरम्। एवञ्च मोक्षमाप्नोति तौ च सा चैव धर्म्मतः ॥ ६८ ॥ अमानुषीषु गोवर्ज्जं अनावृष्टिर्न दूष्यति। अधिष्ठातारमत्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ६९ ॥ परिधायोर्द्ध्ववालन्तु पात्रमादाय मृण्मयम्। चरेत भैक्ष्यञ्चाप्यर्जितं स्वकर्म्मपरिकीर्त्तयन् ॥ ७० ॥ तत्रैव लघुभोजी स्यात् द्वादशाहात् स शुध्यति। चरेत सम्वत्सरञ्चापि तद्व्रतं येन कृन्तति ॥ ७१ ॥ भवेत्तु मानुषीष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम्। दानन्वा दानशक्तेषु सर्व्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥ ७२ ॥ अनास्तिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचक्षते ॥७३ ॥ श्ववराहमनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च। मांसं मूत्रं पुरीषञ्चा प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमादाय सोमपः। अपस्त्र्यहं पिबेदुष्णां त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ॥ ७५ ॥ त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम्। एवमेतत् समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम्। ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन सम्भवेत् ॥ ७६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तीये पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः। नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १ ॥

नकुल उवाच। धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह। मतस्तु मम धर्म्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ २ ॥ विशीर्णे कार्म्मुके राजन् प्रक्षीणेषु च वाजिषु। खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा। एक

खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुम् ॥ ४ ॥ एतस्मात् संशयश्चैव कौतूहलमतीव च । किंस्वित् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥५॥ कथञ्चोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्थाय केन च । पूर्वाचार्यञ्च खड्गस्य प्रब्रूहि त्वं पितामह ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः । स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थसम्मतम् ॥ ७ ॥ ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितम् । शिक्षया चोपपन्नाय द्रोणशिष्याय भारत ॥ ८ ॥ उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत् परिपृच्छसि । प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ॥ १० ॥ सलिलैकार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदम् । निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमही-तलम् ॥ ११ ॥ तमःसंवृतमस्पर्शमतिगम्भीरदर्शनम् । निःशब्दञ्चाप्रमेयञ्च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ १२ ॥ सोऽसृजद्वातमग्निञ्च भास्करञ्चापि वीर्य्यवान् । आकाशमसृजच्चोर्द्ध्वमधो भूमिञ्च नैरृतीम् ॥ १३ ॥ नभः सचन्द्रतारञ्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । संवत्सरानृतून्मासान् पक्षानथ लवान् क्षणान् ॥ १४ ॥ ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तम-तेजसः ॥ १५ ॥ मरीचिमृषिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रञ्च प्रभुमीश्वरम् ॥ १६ ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् । ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ १७ ॥ ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा । गन्धर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ १८ ॥ पतत्रिमृगमीनाश्च प्लवङ्गाश्च महोरगाः । तथा पक्षिगणाः सर्वे जलक्षितिविचारिणः ॥ १९ ॥ उद्भिदः स्वेदजाश्चैव साण्डजाश्च जरायुजाः । जज्ञे तात जगत् सर्वं तथा स्थावरजङ्गमम् ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपिता-

दलश्यामं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम्। प्रांशुं दुर्द्धर्षणञ्चापि अतितेजस्तथैव च॥३९॥ तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुन्धरा। महोर्म्मिकलितावर्त्तश्चुक्षुभे च महोदधिः॥४०॥ पेतुरुल्का महोत्पाता शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः। अप्रशान्ता दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ। मुहुर्मुहुश्च भूतानि व्यथयन्त भयात्तदा॥४१॥ तत स तुमुलं दृष्ट्वा तस्य भूतसमुपस्थितम्। महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेद पितामहः॥४२॥ मयैवं चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्य्यवान्। रक्षणाय च लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम्॥४३॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव स। विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः॥४४॥ ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे। ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम्॥४५॥ तत स भगवान् रुद्रो महर्षिगणसंस्तुतः। प्रगृह्यासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह॥४६॥ चतुर्बाहुः स्पृशन् मूर्द्ध्ना भूस्थितोऽपि दिवाकरम्। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्महालिङ्गो मुखाज्ज्वाला समुत्सृजन्॥४७॥ विकुर्व्वन् बहुधा वर्णान्नीलपाण्डरलोहितान्। बिभ्रत् कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकम्॥४८॥ नेत्रञ्चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं वहन्। शुशुभातेऽतिविमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले॥४९॥ ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा। संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालाग्निसमवर्च्चसम्॥५०॥ त्रिकूटं चर्म्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम्। चचार विविधान्मार्गान् महाबलपराक्रमः। विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया॥५१॥ तस्य नादं विनदतो महाहासञ्च मुञ्चतः। बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत॥५२॥ तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्म्मचिकीर्षया। निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः॥५३॥ अश्मभिश्चाप्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोल्मुकैः। घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः क्षुरधारैरयोमयैः॥५४॥ ततस्तु दानवानीकं सम्प्रणेतारमच्युतम्। रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्भूतं प्रमुमोह चचाल च॥५५॥

शिवं शीघ्रपरक्राम्य चरन्तमसिपाणिनम् । तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ॥ ५६ ॥ छिन्दन् भिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् मोथयन्नपि । अचरद्दैत्यसङ्घेषु दावाग्निरिव कक्षगः ॥ ५७ ॥ असिवेगप्रभग्नास्ते छिन्नबाहूरुवक्षसः । सम्प्रक्षीणत्तमाङ्गाश्च पेतुरुर्व्वां महाबलाः ॥ ५८ ॥ अपरे दानवा भग्नाः खड्गघाताभपीडिताः । अन्योऽन्यमभिनन्दन्तो दिशः सम्प्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥ भूमिं केचित् प्रविविशुः पर्व्वतानपरे तथा । अपरे जग्मुराकाशमपरेऽम्भ समाविशन् ॥ ६० ॥ तस्मिन्महति सम्वृत्ते समरे भयदारुणे । बभूव भूः प्रतिभया मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ६१ ॥ दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोक्षितैः । समाकीर्णा महाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ॥ ६२ ॥ रुधिरेण परिक्लिन्ना प्रबभौ वसुधा तदा । रक्तार्द्रवसना श्यामा नारीव मदविह्वला ॥ ६३ ॥ स रुद्रो दानवान् हत्वा कृत्वा धर्म्मोत्तरं जगत् । रौद्रं रूपमथोत्क्षिप्य चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ६४ ॥ ततो महर्षयः सर्वे सर्वे शैवगणास्तथा । जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवं तदार्च्चयन् ॥ ६५ ॥ ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् । असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ॥ ६६ ॥ विष्णुर्मरीचये प्रादात् मरीचिर्भगवानपि । महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ॥ ६७ ॥ महेन्द्रो लोकपालेभ्यो, लोकपालास्तु पुत्रक । मनवे सूर्य्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरम् ॥ ६८ ॥ ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां त्वमीश्वर । असिना धर्म्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ ६९ ॥ धर्म्मसेतुमतिक्रान्ता स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् । विभज्य दण्डं रक्ष्यास्तु धर्म्मतो न यदृच्छया ॥ ७० ॥ दुर्व्वाचा निग्रहो दण्डो हिरण्यादानस्तथा । व्यङ्गता च शरीरस्य वधो वानल्पकारणात् ॥ ७१ ॥ असेरेतानि रूपाणि दुर्व्वाक्यादीनि निर्दिशेत् । असेरेव प्रमाणानि

परिपाट्या व्यतिक्रमात् ॥ ७२ ॥ अभिषिच्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः। मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ॥ ७३ ॥ क्षुपाज्जग्राह चेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः। आयुश्च तस्माल्लेभे तं नहुषश्च ततो भुवि ॥ ७४ ॥ ययातिर्नहुषाच्चापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान्। अमूर्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ॥ ७५ ॥ भरतश्चापि दौष्मन्तिर्लेभे भूमिशयादसिम्। तस्माल्लेभे च धर्मज्ञो राजन्नैलविलस्तथा ॥ ७६ ॥ ततश्चैलविलाल्लेभे धुन्धुमारो नरेश्वरः। धुन्धुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ॥ ७७ ॥ मुचुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः। रैवताद्युवनाश्वश्च युवनाश्वात् ततो रघुः ॥ ७८ ॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान्। हरिणाश्वादसिं लेभे शुनकः शुनकादपि। उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोजः सयादवः ॥ ७९ ॥ यदुभ्यश्च शिबिर्लेभे शिबेश्चापि प्रतर्दनः। प्रतर्दनादष्टकश्च पृषदश्वोऽष्टकादपि ॥ ८० ॥ पृषदश्वाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात् कृपस्ततः। ततस्तु भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान् ॥ ८१ ॥ कृत्तिकाश्चास्य नक्षत्रमसेरग्निश्च दैवतम्। रोहिणीगोत्रमस्याथ रुद्रश्च गुरुरुत्तमः ॥ ८२ ॥ असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे। पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयँल्लभते जयम् ॥ ८३ ॥ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८४ ॥ अग्र्यः प्रहरणानाञ्च खड्गो माद्रवतीसुत। महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयं गतः ॥ ८५ ॥ पृथुस्तूत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दम। तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि सुबहून्यपि। धर्मेण च यथाकालं वैन्येन परिरक्षिता ॥ ८६ ॥ तदेतदार्षं माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि। असेश्च पूजा कर्त्तव्या सदा युद्धविशारदैः ॥ ८७ ॥ इत्येष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सविस्तरः। असेरुत्पत्तिसंसर्गो यथावद्भरत-

र्षभ ॥ ८८ ॥ सर्वमेतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् । लभते पुरुषः कीर्त्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ८९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्व्वणि खड्गोत्पत्ति-
कथने षट्षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णीं भूते युधिष्ठिरः । पप्रच्छावसथं गत्वा भ्रातॄन् विदुरपञ्चमान् ॥ १ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता । तेषां गरीयान् कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥ २ ॥ कस्मिंश्चात्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै । संहृष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३ ॥ ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् । जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४ ॥

विदुर उवाच । बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा । भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसम्पदः ॥ ५ ॥ एतदेवाभिपद्यस्व मा तेऽभूच्चलितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हि मे ॥ ६ ॥ धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः । धर्मेण देवा ववृधुर्धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ७ ॥ धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते । कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना । तथा च सर्वभूतेषु वर्त्तितव्यं यथात्मनि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः । पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचोदितः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्त्ता प्रशस्यते । कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ ११ ॥ अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः । न ऋतेऽर्थेन वर्त्तेते धर्मकामाविति

श्रुतिः ॥ १२ ॥ विशेषेणार्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमम्। कामञ्च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३ ॥ अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः। अर्थसिद्धा विनिर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥ १४ ॥ तद्गतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः। ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्य्युपासते ॥ १५ ॥ जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः। मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ १६ ॥ काषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला ह्रीनिषेविणः। विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १७ ॥ अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकाङ्क्षिणः। कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः ॥ १८ ॥ आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे। अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानन्तु प्रकाशिता ॥ १९ ॥ भृत्यान् भोगैर्द्विषो दण्डैर्यो योजयति सोऽर्थवान्। एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथातथम् ॥२०॥ अनयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनन्तरम्। नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ २२ ॥

नकुलसहदेवावूचतुः। आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः। अर्थयोगं दृढं कुर्य्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २३ ॥ अस्मिंस्तु वै विनिर्वृत्ते दुर्लभे परमं प्रिये। इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥२४॥ योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः। तद्धिनामृतसम्वादं तस्मादेतौ मताविह ॥ २५ ॥ अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथार्थोऽधर्मिणः कुतः। तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ २६ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना। विश्वस्तेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥२७॥ धर्मं समाचरेत् पूर्वं ततोऽर्थं धर्मसंयुतम्। ततः कामं चरेत् पश्चात् सिद्धार्थस्य हि तत् परम् ॥२८॥

वैशम्पायन उवाच। विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावश्विनोः सुतौ। भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच। नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति। नाकामः काममानोऽस्ति तस्मात् कामो विशिष्यते ॥ ३० ॥ कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव तु समाहिताः। पलाशफलमूलादा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ ३१ ॥ वेदोपवेदेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः। श्राद्धयज्ञक्रियायाञ्च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३२ ॥ वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा। दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ३३ ॥ समुद्रम्वा विशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः। कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन सन्ततम् ॥ ३४ ॥ नास्ति नासौ-न्नाभविष्यत् भूतं कामात्मकात् परम्। एतत् सारं महाराज धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥ ३५ ॥ नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थ-धर्मतः। श्रेयस्तैलं हि पिण्याकात् घृतं श्रेय उदश्वितः ॥ ३६ ॥ श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात् कामो धर्मार्थयोर्वरः। पुष्पतो माध्वीकरसः काम आभ्यां तथा स्मृतः। कामो धर्मार्थयोर्योनि कामश्चाथ तदा-त्मकः ॥३७॥ नाकामतो ब्राह्मणा स्वन्नमर्थान्नाकामतो ददति ब्राह्म-णेभ्यः। नाकामतो विविधा लोकचेष्टा तस्मात् कामः प्राक् त्रिवर्गस्य दृष्टः ॥३८॥ सुचारुवेशाभिरलङ्कृताभिर्मदोत्कटाभिः प्रियदर्शनाभिः। रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं कामो हि राजन्य परो भवेन्नः ॥ ३९ ॥ बुद्धिर्ममैषा परिखास्थितस्य मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र। स्यात् संहितं सद्भिरफल्गु सारं समेति वाक्यं परमानृशंसम् ॥४०॥ धर्मार्थ-कामाः सममेव सेव्या यो ह्येकभक्तः स नरो जघन्यः। तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदन्ति मध्यं स उत्तमो योऽभिरतस्त्रिवर्गे। प्राज्ञः सुहृ-च्चन्दनसारलिप्तो विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो वचः संग्रहविस्तरेण प्रोक्त्वाथ वीरान् विरराम भीमः ॥ ४२ ॥ ततो मुहूर्त्तादथ धर्मराजो वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक्। उवाच वाचा वितथं स्मरन् वै लब्धश्रुतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः। विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्यमुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तत् श्रुतं मे ॥ ४४ ॥ इदं त्ववश्यं गदतो ममापि वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः। यो वै न पापे निरतो न पुण्ये नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे। विमुक्तदोषः समलोष्टकाञ्चनो विमुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४५ ॥ भूतानि जातिमरणात्मकानि जराविकारैश्च समन्वितानि। भूयश्च तैस्तै प्रतिबोधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तञ्च विद्मः ॥ ४६ ॥ स्नेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयम्भूर्भगवानुवाच। बुधाश्च निर्वाणपरा भवन्ति तस्मान्न कुर्यात् प्रियमप्रियञ्च ॥ ४७ ॥ एतत् प्रधानञ्च न कामकारो यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि। भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते विधिर्बलीयानिति वित्त सर्वे ॥ ४८ ॥ न कर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं यद्भावितद्वै भवतीति वित्त। त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं तस्मादिदं लोकहिताय गुह्यम् ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तदग्र्यं वचनं मनोगतं समस्तमाज्ञाय ततो हि हेतुमत्। तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते कुरुप्रवीराय च चक्रिरेऽञ्जलिम् ॥ ५० ॥ सुचारुवर्णाक्षरशब्दभूषितां मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम्। निशम्य तां पार्थिव पार्थभाषितां गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ॥ ५१ ॥ स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशशंस वीर्यवान्। पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं ततः परं धर्ममहीनचेतसम् ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि षड्ज-
गीतायां सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्द्धन । प्रश्नं कञ्चित् प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् । आयत्यां च तदात्वे च के क्षमास्तान् वदस्व मे ॥ २ ॥ न हि तत्र धनं स्फीतं न च सम्बन्धिबान्धवाः । तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ३ ॥ दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् । एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । सन्धेयान् पुरुषान् राजन्नसन्धेयांश्च तत्त्वतः । वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ लुब्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतिः शठ एव च । क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथालसः ॥ ६ ॥ दीर्घसूत्रोऽनृजुः क्रुष्टो गुरुदारप्रधर्षकः । व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥ ७ ॥ सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः । सम्प्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामनिरतश्चरेत् ॥ ८ ॥ असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः । पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ॥ ९ ॥ दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा । मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छत्यर्थं परस्य यः ॥ १० ॥ ददतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः । अधैर्य्यमपि यो युङ्क्ते सदा मित्रं नरर्षभ ॥ ११ ॥ अस्थानक्रोधनोऽयुक्तो यश्चाकस्माद्विरुध्यते । सुहृदश्चैव कल्याणानाशु त्यजति किल्बिषी ॥ १२ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात् कृतेऽपि च । कार्य्यसेवी च मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप ॥ १३ ॥ शत्रुर्मित्रमुखो यश्च जिह्मप्रेक्षी विलोचनः । न विरज्यति कल्याणे यस्त्यजेत्तादृशं नरम् ॥ १४ ॥ पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा । परोपतापी मित्रध्रुक् तथा प्राणिवधे रतः ॥ १५ ॥ कृतघ्नश्चाधमो लोके न सन्धेयः कदाचन । छिद्रान्वेषी ह्यसन्धेयः सन्धेयानपि मे शृणु ॥ १६ ॥ कुलीना वाक्यसम्पन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः । रूपवन्तो

त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र कृतार्थोऽस्म्यद्य वै द्विज। यात्रा हि मम यास्याव प्रष्ठो वयस्याद्य सर्वतोम ॥ ५१ ॥ स तत्र व्यवसद्विप्रो हृष्टो जिह्मितरुस्पृयन्। क्षुधितस्क्लम्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

भीष्म उवाच। तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् द्विजोत्तमे। निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥ सामुद्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत स्थितान् पथि। स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ॥ २ ॥ स तु सार्थो महाराजन् कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे। मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ३ ॥ स कथञ्चिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तदा। कान्दिग्भूतो जीवितार्थी प्रादुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ४ ॥ स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथाच्युतः। एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५ ॥ सपन्थानमथासाद्य समुद्राभिसरं तदा। आससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ सर्वर्तुकैराम्रवणैः पुष्पितैरुपशोभितम्। नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितम् ॥ ७ ॥ शालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा। चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु। समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजन्त वै तदा ॥ ९ ॥ मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुण्डा इति विश्रुताः। भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ॥ १० ॥ स तान्यतिमनोज्ञानि विहङ्गानां रुतानि वै। शृण्वन् सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत स गौतमः ॥ ११ ॥ ततोऽपश्यत सुरम्ये वै सुवर्णसिकताचिते। देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ॥ १२ ॥

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधञ्च सुमण्डलम् । शाखाभिरनुरूपाभिर्भूषितञ्छत्रसन्निभम् ॥ १३ ॥ तस्य मूलञ्च संसिक्तं वरचन्दनवारिणा । दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत् पितामहसभोपमम् ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमम् । मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ॥ १५ ॥ तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् । तत्रासीनस्य कौन्तेय गौतमस्य सुखः शिवः ॥ १६ ॥ पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुभः । ह्लादयन् सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १७ ॥ स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना । सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १८ ॥ ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते । आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥ १९ ॥ नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा । बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ २० ॥ राजधर्म्मेति विख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि । देवकन्यासुतः श्रीमान् विद्वान् देवसमप्रभः ॥ २१ ॥ मृष्टाभरणसम्पन्नो भूषणैरर्कसन्निभैः । भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥ तमागतं खगं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिंसार्थी चाप्यवैक्षत ॥ २३ ॥

राजधर्म्मोवाच । स्वागतं भवतो विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् । अस्तञ्च सविता यातः सन्ध्येयं समुपस्थिता ॥ २४ ॥ मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः । पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि कृतघ्नोपाख्याने एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

कल्पानि भगवन् स यथेष्टतः ॥ १७ ॥ चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक-पत्राणां वनानि च । तस्मिन् पथि महाराज सेवमानो द्रुतं ययौ ॥ १८ ॥ ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् । शैलप्राकार-वप्रञ्च शैलयन्त्राकुलं तथा ॥ १९ ॥ विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसे-न्द्रस्य धीमतः । प्रहितः सुहृदा राजन् प्रीयमाणो प्रियातिथिः ॥ २० ॥ ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर । गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१ ॥ ततः पुरवरात्तस्मात् पुरुषाः क्षेमपेशलाः । गौतमेत्यभिभाषन्त पुरद्वारमुपागमन् ॥२२॥ ते तमूचुर्महाराज राजप्रेष्यास्तदा द्विजम् । त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥ राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः । स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत् क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २४ ॥ ततः स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः । गौतमः परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः ॥ २५ ॥ तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्ण-मुपाद्रवत् । दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्म उवाच । ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम् । पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १ ॥ पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् । न तत्र व्याजहारान्यत् गोत्रमात्राद्दृते द्विज ॥ २ ॥ ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च । गोत्र-मात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ॥ ३ ॥

राक्षस उवाच । क्व ते निवासः कल्याण किं गोत्रा ब्राह्मणी च ते । तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्रब्धस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥

गौतम उवाच। मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये। शूद्रा पुनर्भूर्भार्य्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच। ततो राजा विममृशे कथं कार्य्यमिदं भवेत्। कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्यान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥ अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः। सम्प्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७ ॥ तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा। भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयङ्गमः ॥ ८ ॥ कार्त्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः। तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनम् ॥ ९ ॥ स चाद्य दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः। सङ्कल्पितञ्चैव धनं किं विचार्य्यमतः परम् ॥ १० ॥ ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतम्। स्नातानामनुसम्प्राप्तमहतक्षौमवाससाम् ॥ ११ ॥ तानागतान् द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो विशाम्पते। यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ १२ ॥ बृस्यस्तेषान्तु न्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात्। भूमौ वरकुशाः स्तीर्णाः प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३ ॥ तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः। तिलदर्भोदकेनाथ अर्च्चिता विधिवद्द्विजाः ॥ १४ ॥ विश्वेदेवाः सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः। विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ॥ १५ ॥ व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो यथा। ततो जाम्बूनदीः पात्रीर्वज्राङ्का विमलाः शुभाः ॥ १६ ॥ वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतप्लुताः। तस्य नित्यं सदाषाढ्यां माघ्याञ्च बहवो द्विजाः ॥ १७ ॥ ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा। विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां द्विजेभ्यः सम्प्रयच्छति ॥ १८ ॥ शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः। सुवर्णं रजतञ्चैव मणीनथ च मौक्तिकान् ॥ १९ ॥ वज्रान्महाधनांश्चैव वैदूर्य्याजिनराङ्कवान्। रत्नराशीन् विनिक्षिप्य दक्षिणार्थं स भारत ॥ २० ॥ ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः। गृह्णीत रत्नान्येतानि

यथोत्साहं यथेष्टतः ॥ २१ ॥ येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः । तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ २२ ॥ इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३ ॥ ततो महार्हांस्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः । ब्राह्मणा मृष्टमनसा सुप्रीताः स्म ततोऽभवन् ॥ २४ ॥ ततस्तान् राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः । नानादिग्भ्यागतान् राजन् राक्षसान् प्रतिषिध्य वै ॥ २५ ॥ अद्यैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् । राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यातमाचिरम् ॥ २६ ॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसङ्घाः समन्ततः । गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥ कृच्छ्रात् समुद्वहन् भारं न्यग्रोधं समुपागमत् । न्यषीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च सः ॥ २८ ॥ ततस्तमभ्यगाद्राजन् राजधर्मा खगोत्तमः । स्वागतेनाभिनन्द्यंश्च गौतमं मित्रवत्सल ॥ २९ ॥ तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः क्लमं व्यपनयत् खगः । पूजां चाप्यकरोद्धीमान् भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ३० ॥ स भुक्तवान् सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ॥ ३१ ॥ गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरञ्च गमनं मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ॥ ३२ ॥ किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् । ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किञ्चन ॥ ३३ ॥ कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत् । अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो महान् ॥ ३४ ॥ इमं हत्वा गृहीत्वा ॥ यास्येऽहं समभिद्रुतम् ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्म्मानुशासनपर्व्वणि कृतघ्नोपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

भीष्म उवाच। अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः। तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १ ॥ स चापि पार्श्वे सुष्वाप विश्वस्तो बकराट् तदा। कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा तं जिघांसुरथाग्रतः ॥ २ ॥ ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्तं निजघान तम्। निहत्य च मुदायुक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ३ ॥ स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाग्नावपचत्तदा। तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ४ ॥ ततोऽन्यस्मिन् गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत् सुतम्। न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमम् ॥ ५ ॥ स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा। मां चादृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति गृहं खगः ॥ ६ ॥ उभे हि सन्ध्ये वै नाभ्यगात् स ममालयम्। तस्मान्न शुध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ॥ ७ ॥ स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः। तं गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ८ ॥ दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया। निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधमः। गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम ॥ ९ ॥ पुत्र शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम्। ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरम् ॥ १० ॥ स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ। न्यग्रोधं तत्र चापश्यत् कङ्कालं राजधर्मणः ॥ ११ ॥ स रुदन्नगमत् पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः। त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ॥ १२ ॥ ततोऽविदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा। राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ॥ १३ ॥ तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः। राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः। कृतघ्नं पुरुषं तत्र गौतमं पापकारिणम् ॥ १४ ॥ रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः। आर्त्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १५ ॥ सस्त्रीकुमारश्च पुरं बभूवास्वस्थमानसम्। अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति ॥ १६ ॥ अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ॥१७॥

पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधन । हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ १८ ॥ इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः । नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ॥ १९ ॥ दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधम । इत्यूचुस्ते महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ २० ॥ शिरोभिः प्रणता सर्वे व्याहरन्राक्षसाधिपम् । न दातुमर्हसि त्वञ्चो भक्षणायास्य किल्बिषम् ॥२१॥ एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् । दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसा ॥ २२ ॥ इत्युक्ता राक्षसास्तेन शूलपट्टिशपाणय । कृत्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ॥ २३ ॥ दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तुं पापकारिणम् । क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥ २४ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥ २५ ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नस्य नृशंसस्य नराधम । क्रव्यादैः कृमिभिश्चान्यैर्न भुज्यन्ते हि तादृशा ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७२ ॥

भीष्म उवाच । ततश्चितां बकपते कारयामास राक्षस । रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १ ॥ तत प्रज्वाल्य नृपतिर्बकराजं प्रतापवान् । प्रेतकार्य्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २ ॥ तस्मिन् कालेऽपि सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा । उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३ ॥ तस्या वक्त्राच्च्युत फेन क्षीरमिश्रस्तदानघ । सोऽपतद्वै ततस्तस्या चितायां राजधर्मण ॥ ४ ॥ तत सञ्जीवितस्तेन बकराजस्तदानघ । उत्पत्य च समीयाय विरूपाक्षं बकाधिप ॥ ५ ॥ ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा । प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या सञ्जीवितस्त्वया ॥ ६ ॥ श्रावयामास

चेन्द्रस्तं विरूपाचं पुरातनम्। यथा शाप, पुरा दूतो, ब्रह्मणा राजधर्म्मणः ॥ ७ ॥ यदा बकपती राजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति । ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ॥ ८ ॥ यस्मान्मूढ़ो मम सभां नागतोऽसौ बकाधमः । तस्मादधं स दुष्टात्मा न चिरात् समवाप्स्यति ॥ ९ ॥ तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै । तेनैवामृतसिक्ताय पुनः संजीवितो बकः ॥ १० ॥ राजधर्म्मा बकः प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरम् । यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुरेश्वर । सखा यो मे सुदयितो गौतमो जीवितादयम् ॥ ११ ॥ तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभः । सिक्तामृतेन तं विप्रं गौतमं जीवयत्तदा ॥ १२ ॥ स भाण्डोपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिप । संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ॥ १३ ॥ अथ तं पापकर्म्माणं राजधर्म्मा बकाधिपः । विसर्ज्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ यथोचितश्च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तथा । ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ १५ ॥ गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शवरालयम् । शूद्रायां जनयामास,पुत्रान् दुष्कृतकारिणः ॥ १६ ॥ शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा । कुक्षौ पुनर्भ्वां पापोऽयं जनयित्वाचिरात् सुतान् । निरयं प्राप्स्यति महत कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ॥ १७ ॥ एतत् प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत । संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ । मयापि भवते सर्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ १८ ॥ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुत स्थानं कुतः सुखम् । अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १९ ॥ मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः । मित्र ध्रुक् नरक घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह । मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात् पूजां लभेत च ॥ २१ ॥ मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते । सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः ॥ २२ ॥ परित्याज्यो बुधैः

पापः कृतघ्नो निरपत्रपः। मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः॥ २३॥ एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव। मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ २४॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना। युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय॥ २५॥

इति शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्व्वणि कृतघ्नोपाख्याने त्रिसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १७३॥

समाप्तञ्चापद्धर्म्मपर्व्व॥

अथ मोक्षधर्म्मपर्व्व॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः। धर्म्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव॥ १॥

भीष्म उवाच। सर्वत्र विहितो धर्म्मः सत्यप्रेत्य तपःफलम्। बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया॥ २॥ यस्मिन् यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम्। स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम॥ ३॥ यथा यथा च पर्य्येति लोकतन्त्रमसारवत्। तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः॥ ४॥ एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर। आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः॥ ५॥

युधिष्ठिर उवाच। नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते। यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ ६॥

भीष्म उवाच। नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते। अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिञ्चरेत॥ ७॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीत् सुहृत्॥ ८॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलम्। विषण्णमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत्॥ ९॥ किन्नु खल्वसि मूढस्त्वं

शोच्य किमनुशोचसि। यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् ॥ १० ॥ त्वाञ्चैवाहञ्च ये चान्ये त्वामुपासन्ति पार्थिव। सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११ ॥

सेनजिदुवाच। का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन। किं ज्ञानं किं श्रुतञ्चैव यत् प्राप्य न विषीदसि ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच। पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः। उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ॥ १३ ॥ आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम। यथा मम तथान्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा ॥ १४ ॥ एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १५ ॥ यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १६ ॥ एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा। तेषां स्नेहो न कर्त्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तैः ॥ १७ ॥ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः। न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन् कमनुशोचसि ॥ १८ ॥ तृष्णार्त्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवं सुखम्। सुखात् सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः ॥ १९ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्। सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्त्ततः ॥ २० ॥ सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम्। न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम्। शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥ २१ ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम्। यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ॥ २२ ॥ जीवितञ्च शरीरेण जातेनैव सह जायते। उभे सह विवर्त्तेते उभे सह विनश्यतः ॥ २३ ॥ स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः। अकृतार्थाश्च सीदन्ते जले सैकतसेतव ॥ २४ ॥ स्नेहेन तिलवत् सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते। तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसम्भवैः ॥ २५ ॥ सञ्चिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः। एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥२६॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्व्वमानवाः । शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ २७ ॥ पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि । प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥ २८ ॥ दैवायत्तमिदं सर्व्वं सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २९ ॥ असुहृत्सुहृच्चापि सशत्रुर्मित्रवानपि । सप्रज्ञ प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् ॥ ३० ॥ नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः । न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ ३१ ॥ न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये । लोकपर्य्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३२ ॥ बुद्धिमन्तञ्च शूरञ्च मूढं भीरुं जडं कविम् । दुर्ब्बलं बलवन्तञ्च भागिनं भजते सुखम् ॥ ३३ ॥ धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च । पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ ३४ ॥ ये च मूढ़तमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः । ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ ३५ ॥ अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्त्यप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ३६ ॥ ये च बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वन्द्वातीता विमत्सराः । तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ ३७ ॥ अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढ़ताम् । तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च ॥ ३८ ॥ नित्यं प्रमुदिता मूढ़ा दिवि देवगणा इव । अवलेपेन महता परिभूता विचेतसः ॥ ३९ ॥ सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् । भूतिश्चैव श्रिया सार्द्धं दक्षे वसति नालसे ॥ ४० ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ४१ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढ़माविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४२ ॥ बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् । दान्तं जितेन्द्रियञ्चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ४३ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः । उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ४४ ॥ यन्निमित्तं भवे-

च्छोकस्तापो वा दुःखमेव च। आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्त्यजेत॥ ४५ ॥ किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम्। तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा॥ ४६ ॥ यद्यत्त्यजति कामानां तत् सुखस्याभिपूर्य्यते। कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥ ४७ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४८ ॥ पूर्वदेहकृतं कर्म्म शुभं वा यदि वाशुभम्। प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ४९ ॥ एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च। जीवेषु परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५० ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय सुखमास्ते गुणान्वितः। सर्वान् कामान् जुगुप्सेत कोपं कुर्वीत पृष्ठतः ॥ ५१ ॥ हृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभवः। क्रोधो नामशरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ॥ ५२ ॥ यदा संहरते कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्वशः। तदात्मज्योतिरात्माऽयमात्मन्येव प्रपश्यति ॥ ५३ ॥ किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम्। तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ५४ ॥ न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति। यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५५ ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये। प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ५६ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम्। कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५७ ॥ या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तान्तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ५८ ॥ अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः शृण्वन्ति पार्थिव। यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्म्मं सनातनम् ॥ ५९ ॥ सङ्केते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता। अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ६० ॥

पिङ्गलोवाच। उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम्। अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ६१ ॥ एकस्थूणं नवद्वार-

मविधास्याम्यगारकम् । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ६२ ॥ अकामां कामरूपेण धूर्त्ता नरकरूपिणा । न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागर्मि ॥ ६३ ॥ अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात् पूर्वकृतेन वा । संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ६४ ॥ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् । आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ६५ ॥

भीष्म उवाच । एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः । पर्य्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी ॥ ६६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागीतायां

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पुत्र उवाच। एवमभ्याहते लोके समन्तात् परिवारिते।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७ ॥

पितोवाच। कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः।
अमोघाः काः पतन्तीह किन्नु भीषयसीव माम् ॥ ८ ॥

पुत्र उवाच। मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः।
अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ॥ ९ ॥ यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह। सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् ॥ १० ॥ रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा। तदैव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ११ ॥ गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा। अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ॥ १२ ॥ पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसम्। वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १३ ॥ अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम्। अकृतेष्वेव कार्य्येषु मृत्युर्वै सम्प्रकर्षति ॥ १४ ॥ श्वः कार्य्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्। न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ १५ ॥ को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति। युवैव धर्म्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितम्। कृते धर्म्मे भवेत् कीर्त्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १६ ॥ मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः। कृत्वा कार्य्यमकार्य्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १७ ॥ तं पुत्रपशुसम्पन्नं व्यासक्तमनसं नरम्। सुप्तं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८ ॥ सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम्। व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९ ॥ इदं कृतमिदं कार्य्यमिदमन्यत् कृताकृतम्। एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ २० ॥ कृतानां फलमप्राप्तं कर्म्मणां कर्म्मसञ्ज्ञितम्। क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २१ ॥ दुर्ब्बलं बलवन्तञ्च शूरं भीरुं जडं कविम्। अप्राप्तं सर्व्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति ॥ २२ ॥ मृत्यु-

जरा च व्याधिश्च दुःखञ्चानेककारणम् । अनुपक्तं यदा देहे किं खस्थ इव तिष्ठसि ॥ २३ ॥ जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् । अनुपक्ता इयेनैते भावा स्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ मृत्योर्वा मुखमेतद्वै या ग्रामे वसतो रति । देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुति ॥ २५ ॥ निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रति । छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृत ॥ २६ ॥ न हिंसयति य प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभि । जीवितार्थापनयनै कर्म्मभिर्न स बध्यते ॥ २७ ॥ न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित् प्रबाधते । ऋते सत्यमसत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ २८ ॥ तस्मात् सत्यव्रताचार सत्ययोगपरायण । सत्यागम सदा दान्त सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २९ ॥ अमृतञ्चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् । मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ ३० ॥ सोऽहं ह्यहिंस्र सत्यार्थी कामक्रोधवहिष्कृत । समदुःखसुख क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ ३१ ॥ शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनि । वाङ्मन कर्म्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३२ ॥ पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति । अन्तवद्भिरिव प्राज्ञ क्षेत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३३ ॥ यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा । तपस्त्यागश्च योगश्च स वै परममाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तप । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३५ ॥ आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा । आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३६ ॥ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरम क्रियाभ्य ॥ ३७ ॥ किन्ते धनैर्बान्धवैर्वापि किन्ते किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्तेऽपि गता पिता च ॥ ३८ ॥

भीष्म उवाच। पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाकार्षीत् पिता नृप।
तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायण ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे
पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धनिनोऽथाधना ये च वर्त्तयन्ते स्वतन्त्रिणः।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
शम्पाकेनेह मुक्तेन गीतं शान्तिगतेन च ॥ २ ॥ अब्रवीन्मां पुरा
कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमाश्रितः। क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन
बुभुक्षया ॥ ३ ॥ उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम्।
विविधान्युपवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४ ॥ तयोरेकतरे
मार्गे यद्येनमभिसन्नयेत्। न सुखं प्राप्य संहृष्येन्नासुखं प्राप्य स
ज्वरेत् ॥ ५ ॥ न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीशिषे।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ॥ ६ ॥ अकिञ्चनः परि
पतन् सुखमास्वादयिष्यसि। अकिञ्चनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव
ह ॥ ७ ॥ आकिञ्चन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम्। अन
मित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो मतः ॥ ८ ॥ अकिञ्चनस्य शुद्धस्य
उपपन्नस्य सर्वतः। अवेक्षमाणस्त्रींल्लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥ ९ ॥
आकिञ्चन्यञ्च राज्यञ्च तुलया समतोलयम्। अत्यरिच्यत दारिद्र्यं
राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १० ॥ आकिञ्चन्ये च राज्ये च विशेषः
सुमहानयम्। नित्योद्विग्नो हि धनवान् मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११ ॥
नैवास्याग्निर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दस्यवः। प्रभवन्ति धनत्यागा
द्विमुक्तस्य निराशिषः ॥ १२ ॥ तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्ण
शायिनम्। बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३ ॥

धनवान् क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः । तीर्य्यगीच शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४ ॥ निर्दशन्नधरोष्ठञ्च क्रुद्धो दारुणभाषिता । कस्तमिच्छेत् परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५ ॥ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् । स तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः । तथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ॥ १६ ॥ अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः । इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रमाद्यति ॥ १७ ॥ सम्प्रसक्तमना भोगान् विसृज्य पितृसञ्चितान् । परिक्षीणाः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८ ॥ तमतिक्रान्तमर्य्यादमाददानं ततस्ततः । प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९ ॥ एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् । विविधान्युपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शजान्यपि ॥ २० ॥ तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् । लोकधर्म्ममवज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१ ॥ नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् । नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥२२॥ इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् । शम्पाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शम्पाकगीतायां
षट्सप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ईहमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनम् । धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्व्वन् सुखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्व्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यञ्च भारत । निर्व्वेदश्चाविधित्सा च यस्य स्यात् स सुखी नरः ॥ २ ॥ एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये । एष स्वर्गश्च धर्म्मश्च सुखञ्चानुत्तमं मतम् ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । निर्व्वेदा-

मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ ईहमानो धनं मङ्कि-र्भग्नेहश्च पुन पुन । केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान् दम्यगोयुगम् ॥५॥ सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनि सृतौ । आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६ ॥ तयो सम्प्राप्तयोरुष्ट्र स्कन्धदेशममर्षण । उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजव ॥ ७ ॥ ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना । म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितं धनम् । युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९ ॥ कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठत । इमं पश्यत सङ्गत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १० ॥ उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमे नैव गच्छत । उत्क्षिप्य काकतालीयमुत्पथेनैव धावत ॥ ११ ॥ मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । शुद्धं हि दैवमेवेदं हठेनैवास्ति पौरुषम् ॥ १२ ॥ यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् । अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३ ॥ तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्य सुखमिच्छता । सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशयार्थसाधने ॥ १४ ॥ अहो सम्यक् शुकेनोक्तं सर्वत परिमुच्यता । प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५ ॥ य कामानाप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् । प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६ ॥ नान्तं सर्वविधित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन । शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्द्धते ॥ १७ ॥ निवर्त्तस्व विधित्साभ्य शाम्य निर्विद्य कामुक । असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तत ॥ १८ ॥ यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया । मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९ ॥ सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुन पुन । कदाचिन्मोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २० ॥ अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव । किन्न्वेवं जातु पुरुष परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१ ॥ न पूर्वे न परे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।

तस्मात्त्वा सर्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जागर्मि ॥ २२ ॥ नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् । यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्य्यते ॥ २३ ॥ जानामि काम त्वाञ्चैव यच्च किञ्चित् प्रियं तव । तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४ ॥ काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५ ॥ ईहा धनस्य न सुखा लब्धे चिन्ता च भूयसी । लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६ ॥ परित्यागे न लभते ततो दुःखतरं नु किम् । न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७ ॥ अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् । मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि सन्त्यज ॥ २८ ॥ य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः । स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथा सुखम् ॥ २९ ॥ न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु । तस्मादुत्सृज्य कामान् वै सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३० ॥ सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः । योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१ ॥ विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः । यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥ त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते । तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३ ॥ धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाच्युतम् ॥ ३४ ॥ अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतरा धने । धने सुखकला या तु सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५ ॥ धनमस्येति पुरुषं पुरो निघ्नन्ति दस्यवः । क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६ ॥ अर्थलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया । यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे । अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ॥ ३७ ॥ नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् । पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि । नाहमद्य समाविष्टुं शक्यः काम पुन

त्वया ॥ ३८ ॥ निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया। निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान् विचिन्तये ॥ ३९ ॥ अतिक्लेशान् सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान्। निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४० ॥ परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः। न त्वं मया पुनः काम वत्स्यसे न च रंस्यसे ॥ ४१ ॥ क्षमिष्ये क्षिप्यमाणानां न हिंसिष्ये विहिंसितः। द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम्। तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ॥ ४२ ॥ न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः। निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम्। सर्वभूतदयाञ्चैव विद्धि मां समुपागतम् ॥ ४३ ॥ तस्मात् कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च। त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि साम्प्रतम् ॥ ४४ ॥ प्रहाय कामं लोभञ्च सुखं प्राप्तोऽस्मि साम्प्रतम्। नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४५ ॥ यद्यत्त्यजति कामानां तत् सुखस्याभिपूर्य्यते। कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४६ ॥ कामानुबन्धं नुदते यत्किञ्चित् पुरुषो रजः। कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम्। शाम्यामि परिनिर्वामि सुखं मामेति केवलम् ॥ ४८ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड़शीं कलाम् ॥ ४९ ॥ आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम्। प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५० ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः। सर्वान् कामान् परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५१ ॥ दम्यनाशकृते मङ्किरमृतत्वं किलागमत्। अच्छिनत् काममूलं न तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मङ्किगीतायां सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ १ ॥ अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥ २ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसञ्चयम्। निर्वेदं प्रति विन्यस्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ बोध्यं शान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत। निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शास्त्रप्रज्ञानतर्पितम् ॥ ४ ॥ उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे। कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृत ॥ ५ ॥

बोध्य उवाच। उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्मीह कञ्चन। लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत स्वयं परिमृश्यताम् ॥ ६ ॥ पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने। इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच। आशा बलवती राजन्नैराश्यं परमं सुखम्। आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ८ ॥ सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः। आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते ॥ ९ ॥ गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन। सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १० ॥ सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्षवृत्तिं समाश्रिताः। अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ॥ ११ ॥ इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः। समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥ १२ ॥ बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम्। एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बोध्यगीतायां
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

मृत्युर्मां। सर्वसामान्यगो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥ १८ ॥ सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया। शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९ ॥ आशयन्त्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु। पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २० ॥ कणान् कदाचित् खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे। भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् पुनः ॥ २१ ॥ शये कदाचित् पर्य्यङ्के भूमावपि पुनः शये। प्रासादे चापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२ ॥ धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च। महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३ ॥ न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया। प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४ ॥ अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टम्। अनभिमतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५ ॥ अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात् परिमितसंसरणः परावरज्ञः। विगतभयकषायलोभमोहो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६ ॥ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम्। हृदयसुखमसेवितं कदर्य्यैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७ ॥ इदमिदमिति तृष्णायाभिभूतं जनमनवाप्तधनं विषीदमानम्। निपुणमनुनिशम्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८ ॥ बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्य्यमनार्य्यमाश्रयन्तम्। उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९ ॥ सुखमसुखमलाभमर्थलाभं रतिमरतिं मरणञ्च जीवितञ्च। विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३० ॥ अपगतभयरागमोहदर्पो धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः। उपगतफलभोगिनो निशम्य व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१ ॥ अनियतशयनासनः प्रकृत्या दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः। अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२ ॥ अपगतमसुखार्थमीहनार्थै-

फलं सुखमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय । सत्यं दमञ्च दानञ्च स्पर्द्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४३ ॥ ये केचन स्वाध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् । कथं ते चानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् । इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ॥ ४४ ॥ उत जाताः सुनक्षत्रे सुतिथौ सुमुहूर्त्तजाः । यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्व्वकम् ॥ ४५ ॥ नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तिथौ दुर्मुहूर्त्तजाः । सम्पतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्ज्जिताः ॥ ४६ ॥ अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४७ ॥ हेतुवादान् प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् । आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मवाक्येषु वै द्विजान् ॥ ४८ ॥ नास्तिकः सर्व्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः । तस्येयं फलनिर्वृत्तिः शृगालत्वं मम द्विज ॥ ४९ ॥ अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि । यदहं मानुषीं योनिं शृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ५० ॥ सन्तुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतः । ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्ज्जयिता तथा ॥ ५१ ॥ ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह । अहो बतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः ॥ ५२ ॥ समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा । ददर्श चैनं देवानां देवमिन्द्रं शचीपतिम् ॥ ५३ ॥ ततः सम्पूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् । अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शृगालकाश्यपसंवादे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च । गुरूणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः। स्वकर्मकलुषं कृत्वा कृच्छ्रे लोके विधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम्। मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम्। श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च। हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः। क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६ ॥ पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु। तद्विधास्ते मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति। शेते सह शयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति। करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म समाचितम्। तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितम्। भूतग्राममिमं कालः समन्तात् परिकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च। स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२ ॥ सम्मानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ। प्रवृत्तानि निवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३ ॥ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम्। गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४ ॥ बालो युवा च वृद्धश्च यत् करोति शुभाशुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्। तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा। उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने। धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके। पदं यथा

न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९ ॥ धर्मान्वैरुपालभ्ये कीर्त्ति-
नेय व्यतिक्रमे । येयवज्ञानुरूपञ्च कर्त्तव्य हितमात्मन ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
एकाशीत्यधिकशततोऽध्याय ॥ १८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कुत सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ ससागर सगगण
सशैल सबलाहक । सभूमि साग्निपवनो लोकोऽय केन निर्मित
॥ २ ॥ कथ सृष्टानि भूतानि कथ वर्णविभक्तय । शौचाशौच
कथ तेषा धर्माधर्मविधि कथम् ॥ ३ ॥ कीदृशो जीवता जीव क्व
वा गच्छन्ति ये मृता । अस्माल्लोकादमु लोक सर्वं शमतु नो
भवान् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
भृगुणाभिहित शास्त्र भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५ ॥ कैलासशिखरे
दृष्ट्वा दीप्यमान महौजसम् । भृगु महर्षिमासीन भरद्वाजोऽन्व-
पृच्छत ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच । ससागर सगगण सशैल सबलाहक ।
सभूमि साग्निपवनो लोकोऽय केन निर्मित ॥ ७ ॥ कथ सृष्टानि
भूतानि कथ वर्णविभक्तय । शौचाशौच कथ तेषा धर्माधर्मविधि
कथम् ॥ ८ ॥ कीदृशो जीवता जीव क्व वा गच्छन्ति ये मृता ।
परलोकमिमञ्चापि सर्वं शसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एवं स भगवान्
पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् । ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसङ्काश सर्वं तस्मै ततो-
ऽब्रवीत् ॥ १० ॥

भृगुरुवाच । मानसो नाम य पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभि ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामर ॥ ११ ॥ अव्यक्त इति

गाधिपा । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २९ ॥ एवमन्तं भगवत प्रमाणं सलिलस्य च । अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ ३० ॥ अग्निमारुततोयाना वर्णा क्षितितलस्य च । आकाशसदृशा ह्येते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ २१ ॥ पठन्ति चैव मुनय शास्त्रेषु विविधेषु च । त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाण विहितं यथा ॥ १२ ॥ अदृश्याय त्वगम्याय क प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३२ ॥ सिद्धाना देवतानाञ्च यदा परिमिता गति । तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् । नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मन ॥ ३४ ॥ यदा तु दिव्यं यद्रूपं ह्रसते वर्धते पुन । कोऽन्यस्तद्वेदितु शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपर ॥ ३५ ॥ तत पुष्करत सृष्ट सर्वज्ञो मूर्त्तिमान् प्रभु । ब्रह्मा धर्ममय पूर्व प्रजापतिरनुत्तम ॥ ३६ ॥

भरद्वाज उवाच । पुष्कराद्यदि सम्भूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् । ब्रह्माणं पूर्वजञ्चाह भवान् सन्देह एष मे ॥ ३७ ॥

भृगुरुवाच । मानसस्येह या मूर्त्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता । तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३८ ॥ कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रित । तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगत प्रभु ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

मग्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ स जन्तु सर्वभूतात्मा पुरुष स सनातन । मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयाश्च स । एवन्त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिचाल्यते ॥ ४ ॥ पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रित । वस्तिमूलं गुदञ्चैव पावकं समुपाश्रित ॥ ५ ॥ वहन् मूत्रं पुरीषं चाप्यपान परिवर्त्तते । प्रयत्ने कर्म्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जना । सन्धिष्वपि च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथानिल ॥ ७ ॥ शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥ धातुष्वग्निस्तु वितत समानेन समीरित । रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९ ॥ अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहित । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावक ॥ १० ॥ आस्यं हि पायुपर्य्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितम् । स्रोतस्तस्मात् प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११ ॥ प्राणानां सन्निपाताच्च सन्निपात प्रजायते । ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२ ॥ अग्निवेगवह प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्ध्वमागम्य पुन समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३ ॥ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्द्ध्वमामाशय स्थित । नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाश्च संस्थिता ॥ १४ ॥ प्रस्थिता हृदयात् सर्वे तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा । वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिता ॥ १५ ॥ एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् । जितक्लमा समा धीरा मूर्द्धन्यात्मानमादधन् ॥ १६ ॥ एवं सर्वेषु विहित प्राणापानेषु देहिनाम् । तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्नि स्थालीमिवाहित ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

भरद्वाज उवाच। यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते। श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थक ॥ १ ॥ यद्युष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि। अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थक ॥ २ ॥ जन्तो प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते। वायुरेव जहात्येनमुष्मभावश्च नश्यति ॥ ३ ॥ यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वायुना। वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत सह मरुद्गणैः ॥ ४ ॥ संश्लेषो यदि वातेन यदि तस्मात् प्रणश्यति। महार्णवविमुक्तत्वादन्यत् सलिलभाजनम् ॥ ५ ॥ कूपे वा सलिलं दद्यात् प्रदीपं वा हुताशने। क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६ ॥ पञ्चधारणके ह्यस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः। तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७ ॥ नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात्। नश्यते कोष्ठभेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८ ॥ व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते। पीड़ितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९ ॥ तस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति। किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति च ॥ १० ॥ एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति। यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ॥ ११ ॥ गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा। इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२ ॥ विहगैरुपभुक्तस्य शैलाग्रात् पतितस्य च। अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः ॥ १३ ॥ छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति। बीजान्यस्य प्ररोहन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ १४ ॥ बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत् परिवर्त्तते। मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्त्तते ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

भृगुरुवाच। न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च। याति देहान्तरं प्राणी शरीरन्तु विशीर्य्यते ॥ १ ॥ न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति। समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ॥ २ ॥

भरद्वाज उवाच। अग्नेर्य्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते। इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३ ॥ नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम्। गतिर्य्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ॥ ४ ॥

भृगुरुवाच। समिधामुपयोगान्ते यथाग्निर्नोपलभ्यते। आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्राह्यो हि निराश्रयः ॥ ५ ॥ तथा शरीरसन्त्यागे जीवो ह्याकाशवत् स्थितः। न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वात् यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६ ॥ प्राणान् धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्य्यताम्। वायुसन्धारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ ततो देहमचेतनम्। पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८ ॥ जङ्गमानां हि सर्व्वेषां स्थावराणां तथैव च। आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ ९ ॥ तेषां त्रयाणामेकत्वाद्द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्य्यत्र मारुतः। अमूर्त्तयस्ते विज्ञेया मूर्त्तिमन्तः शरीरिणाम् ॥ ११ ॥

भरद्वाज उवाच। यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु। जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ १२ ॥ पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने। शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्तुमिच्छामि यादृशम् ॥ १३ ॥ मांसशोणितसङ्घाते मेदःस्नाय्वस्थिसञ्चये। भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १४ ॥ यद्यजीवं शरीरन्तु पञ्चभूतसमन्वितम्। शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १५ ॥ शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत्। महर्षे

मनसि व्यग्रे तत्रात्मीयो निरर्थकः ॥ १६ ॥ सर्व्वं पश्यति यद्‌दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १७ ॥ न पश्यति न चाघ्राति न शृणोति न भाषते । न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १८ ॥ हृष्यति क्रुध्यते कोऽत्र शोचत्युद्विजते च कः । इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १९ ॥

भृगुरुवाच । न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चिच्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा । स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतीश्च स्पर्शंञ्च रूपञ्च गुणाश्च येऽन्ये ॥ २० ॥ पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्व्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २१ ॥ यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके । तदा शान्ते शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति ॥ २२ ॥ आपोमयमिदं सर्व्वमापो मूर्त्तिः शरीरिणाम् । तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्व्वभूतेषु लोककृत् ॥ २३ ॥ आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः । तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ २४ ॥ आत्मानं त्वं विजानीहि सर्व्वलोकहितात्मकम् । तस्मिन् यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥ २५ ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् । तमो रजश्च सत्त्वञ्च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २६ ॥ अचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्व्वम् । अतः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्रावर्त्तयत् यो भुवनानि सप्त ॥ २७ ॥ न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्द्धता तस्य शरीरभेदः ॥ २८ ॥ एवं सर्व्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २९ ॥ तं पूर्व्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः । लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ३० ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुख-

मानस्यमश्नुते ॥ ३१ ॥ मानसोऽस्मि शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते । सृष्टिं प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे सप्ताशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

भृगुरुवाच । असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् । आत्मतेजोऽभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १ ॥ ततः सत्यञ्च धर्मञ्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् । आचारञ्चैव शौचञ्च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वा दैत्यासुरमहोरगाः । यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम । ये चान्ये भूतसङ्घानां वर्णास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणान्तु लोहितः । वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५ ॥

भरद्वाज उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते । सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥ ६ ॥ कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः । सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् । तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८ ॥ जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणाञ्च जातयः । तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्ण-विनिश्चयः ॥ ९ ॥

भृगुरुवाच । न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १० ॥ कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११ ॥ गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः । स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२ ॥

हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३ ॥ इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः । धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं नप्रतिषिध्यते ॥१४॥ इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती । विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति । ब्रह्म धारयता नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६ ॥ ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽद्विजाः । तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७ ॥ पिशाचा राक्षसा प्रेता विविधा म्लेच्छजातयः । प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८ ॥ प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः । ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९ ॥ आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया । या सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥२०॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

भरद्वाज उवाच । ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १ ॥

भृगुरुवाच । जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २ ॥ शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३ ॥ सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा । तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४ ॥ क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः । दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५ ॥ विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥६॥ सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।

त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७ ॥ शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च ॥ ८ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः। एतत् पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९ ॥ वार्य्यौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्थितौ। १० ॥ नित्यं क्रोधाच्छ्रियं रक्षेत्तपो रक्षेच्च मत्सरात्। विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥११॥ यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना द्विज। त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ १२ ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत्। परिग्रहान् परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः। अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ १३ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना। अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४ ॥ इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः। अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५ ॥ अविस्रब्धे न गन्तव्यं विस्रब्धे धारयेन्मनः। मनः प्राणेन बध्नीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ॥१६॥ निर्वेदादेव निर्वाणं न च किञ्चिद्विचिन्तयेत्। सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति ॥ १७ ॥ शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः। सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम् ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
एकोननवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

भृगुरुवाच। सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः। सत्येन धार्य्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १ ॥ अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः। तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृताः ॥ २ ॥ स्वर्गं प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च। सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३ ॥ अवाप्येवंविधा लोके वृत्तिः

सत्यानृते भवेत् । धर्म्माधर्म्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४॥ तत्र यत् सत्यं स धर्म्मो यो धर्म्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत् सुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्म्मो योऽधर्म्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते शारीरैर्म्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः । लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६ ॥ तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परत्र च ॥ ७ ॥ राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखम् ॥ ८ ॥ तत् खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसञ्च । इह खल्वमुष्मिंश्च लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते । न ह्यतः परं त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति स एव काम्यो गुणविशेषो धर्म्मार्थगुणारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थ आरम्भः ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच । यदेतद्भवता विहितं सुखानां परमा स्थितिरिति न तदुपगृह्णीमो न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एव काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्त्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् । तस्माद्ब्रूमो न तु महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भगवतः । प्रत्येमि भगवता तूक्तं सुखान्न परमस्तीति लोकप्रवादो हि द्विविधः फलोदयः । सुकृतात् सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति ॥ १० ॥

भृगुरुवाच । अत्रोच्यते अनृतात् खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमोग्रस्ता अधर्म्ममेवानुवर्त्तन्ते न धर्म्मं क्रोधलोभहिंसानृतादिभिरवच्छन्नाः । न खल्वस्मिँल्लोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्य्यन्ते । वधबन्धनपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रति-

भयै शारीरैर्द्द खैरुपतप्यन्ते। वन्धधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति॥ ११॥ यस्त्वेते शारीरमानसैर्द्दुःखैर्न संस्पृश्यते स सुखं वेद॥ १२॥ न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवति सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा। क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम्॥ १३॥ नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम्। नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत् परमं पदम्॥ १४॥ पृथिवी सर्व्वभूतानां जनित्री तद्विधास्त्रियः। पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः॥ १५॥ इत्येतल्लोकनिर्म्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा। प्रजा समनुवर्त्तन्ते स्वैः स्वैः कर्म्मभिरावृताः॥ १६॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
नवत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १९०॥

भरद्वाज उवाच। दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्म्मस्य चरितस्य च। तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य वा॥ १॥

भृगुरुवाच। हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा। दानेन भोगानित्याहुस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात्॥ २॥ दानन्तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च। सद्भ्यो यद्दीयते किञ्चित्तत् परत्रोपतिष्ठते॥ ३॥ असद्भ्यो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते। यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते॥ ४॥

भरद्वाज उवाच। किं कस्य धर्म्माचरणं किम्वा धर्म्मस्य लक्षणम्। धर्म्मः कतिविधो वापि तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ ५॥

भृगुरुवाच। स्वधर्म्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः। तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यते॥ ६॥

भरद्वाज उवाच। यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मणाविहितं पुरा।
तेषां स्वे स्वे समाचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७ ॥

भृगुरुवाच। पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकहितमनुतिष्ठता धर्म्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टा। तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति। सम्यगत्र शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे सन्ध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्य्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्द्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ८ ॥ भवति चात्र श्लोकः। गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात्। तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसमिति ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः। समावृत्तानां सदाचाराणां सहधर्म्मचर्य्याफलार्थिनां गृहाश्रमो विधीयते। धर्म्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेन कर्म्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिनिर्म्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्त्तयेत। तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति। गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये सङ्कल्पितव्रतनियमधर्म्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्त्तन्ते ॥ १० ॥ वानप्रस्थानाञ्च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्योदनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्य्यटन्ति। तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनसूयावाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रिया चेति ॥ ११ ॥ भवति चात्र श्लोकः। अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते। स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२ ॥ अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्द्देवताः प्रीयन्ते निवापेन

पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौ चात्र भवतः। वत्सला सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः। परितापोपघातश्च पारुष्यञ्चात्र गर्हितम् ॥ १४ ॥ अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव विगर्हितः। अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५ ॥ अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगः नृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचूष्याणामभ्यवहार्य्याणां विविधानामुपभोगः स्वविहारसन्तोषकामसुखावाप्तिरिति ॥ १६ ॥ त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे। स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ उञ्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः। त्यक्तकामसुखारम्भः स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे एकनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

दुर्ल्लयान् ॥ २ ॥ परिव्राजकानां पुनराचार । तद्यथा । विमुच्याग्निधनकलत्रपरिवर्हंसङ्गेष्वात्मानं स्नेहपाशानवधूयपरिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबुद्धय । अरिमित्रोदासीनानां तुल्यदर्शना । स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मन कर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेता पर्वतपुलिनवृक्षमूलदैवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामे चैकरात्रिका प्रविश्य च प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनान्यसङ्कीर्णकर्म्मणामुपतिष्ठेयु । पात्रपतितायाचितभैक्षा कामक्रोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति ॥ ३ ॥ भवन्ति चात्र श्लोका । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनि । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित ॥ ४ ॥ कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति । विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिश्चिताग्निना स व्रजते हि लोकान् ॥ ५ ॥ मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचि सुसङ्कल्पितयुक्तबुद्धि । अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजाति ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच । अस्माल्लोकात परोलोक श्रूयते नोपलभ्यते । तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥

भृगुरुवाच । उत्तरे हिमवतपार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते । पुण्य क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते ॥ ८ ॥ तत्र ह्यपापकर्म्माण शुचयोऽत्यन्तनिर्मला । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवा ॥ ९ ॥ स स्वर्गसदृशो देशस्तत्रयुक्ता शुभा गुणा । काले मृत्यु प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ १० ॥ न लोभ परदारेषु स्वदारनिरतो जन । नान्योऽन्यं वध्यते तत्र द्रव्येषु च न विस्मय । परो ह्यधर्मो नैवास्ति सन्देहो नापि जायते ॥ ११ ॥ कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते । पानाशनाशनोपेता प्रासादभवना श्रया ॥ १२ ॥ सर्वकामैर्वृता केचिद्धेमाभरणभूषिता । प्राण

धारणमात्रन्तु केषाञ्चिदुपपद्यते ॥ १३ ॥ श्रमेण महता केचित् कुर्व्वन्ति प्राणधारणम् । इह धर्म्मपरा केचित् केचिन्नैकृतिका नराः । सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ १४ ॥ इह श्रमभयमोहक्षुधा तीव्रा च जायते । लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५ ॥ इह वार्त्ता बहुविधा धर्म्माधर्म्मस्य कारिणः । यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६ ॥ सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादो ह्यसूयिता । परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७ ॥ एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते । यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वान् तपस्तस्य विवर्द्धते ॥ १८ ॥ इह चिन्ता बहुविधा धर्म्माधर्म्मस्य कर्म्मणः । कर्म्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभम् । शुभैः शुभमवाप्नोति तथाशुभमथान्यथा ॥ १९ ॥ इह प्रजापतिः पूर्व्वं देवाः सर्षिगणास्तथा । इष्ट्वेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ उत्तरः पृथिवीभागः सर्व्वपुण्यतमः शुभः । इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१ ॥ यदि सत्कारमृच्छन्ति तिर्य्यग्योनिषु चापरे । क्षीणायुषस्तथा चान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यभक्षणासक्ता लोभमोहसमन्विताः । इहैव परिवर्त्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३ ॥ ये गुरून् पर्य्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः । पन्थानं सर्व्वलोकानां विजानन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥ इत्युक्तोऽयं मया धर्म्मः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्म्मितः । धर्म्माधर्म्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तो भृगुणा राजन् भरद्वाजः प्रतापवान् । भृगुं परमधर्म्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत ॥ २६ ॥ एष ते प्रभवो राजन् जगतः सम्प्रकीर्त्तितः । निखिलेन महाप्राज्ञ किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ। श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः। असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २ ॥ पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः। राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३ ॥ शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानाञ्च तर्पणम्। धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्यं सदोपतिष्ठेत न च सूर्य्योदये स्वपेत्। सायं प्रातर्जपेत् सन्ध्यां तिष्ठन् पूर्वां तथेतराम् ॥ ५ ॥ पञ्चार्द्रो भोजनं भुञ्जीत प्राङ्मुखो मौनमास्थितः। न निन्द्यादन्नभक्ष्यांश्च स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेत् नार्द्रपादः स्वपेन्निशि। देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारलक्षणम् ॥ ७ ॥ शुचिं देशमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम्। ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्य्यात् प्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च। सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्। नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १० ॥ होमकाले तथा जुह्वदृतुकाले तथा व्रजन्। अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११ ॥ अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम्। तज्जनाः पर्य्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते ॥ १२ ॥ लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नरः। नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १३ ॥ यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात्। न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसञ्च वर्ज्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत्। काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥ गुरुभ्य आसनं देयं कर्त्तव्यञ्चाभिवादनम्। गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्य-

मुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम्। मैथुनं सततं धर्म्यं गुह्ये चैव समाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि। सर्वमार्यकृतं चौक्ष्यं वालसंस्पर्शनानि च ॥ १८ ॥ दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत्। सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १९ ॥ देवागारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे। स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥ सायं प्रातश्च विप्राणां पूजनञ्च यथाविधि। पण्यानां शोभते पण्यं कृषीणां वाद्यते कृषिः। बहुकारञ्च सस्यानां वाह्ये वाह्ये गवां तथा ॥ २१ ॥ सम्पन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा। सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृशरे तथा ॥ २२ ॥ श्मश्रुकर्मणि सम्प्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने। व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्। सह स्त्रियाथ शयनं सहभोज्यञ्च वर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वङ्कारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत्। अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २५ ॥ हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम्। ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २६ ॥ ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः। नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्त्येव दिवौकसः ॥ २७ ॥ पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्त्तते। धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते। धार्मिकेण कृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते ॥ २८ ॥ पापं कृतं न स्मरतीह मूढो विवर्त्तमानस्य तदेति कर्त्तुः। राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २९ ॥ आशया सञ्चितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते। तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः। तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता। केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३२ ॥ धर्मो योनि

मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि । प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुप-
भुज्यते ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आचारविधौ
त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ कुतः सृष्टमिदं
विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमम् । प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तु-
मिहार्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं सुखम् ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रलय-
संयुक्तमाचार्यैः परिदर्शितम् । यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं
सौख्यञ्च विन्दति । फललाभश्च तस्य स्यात् सर्वभूतहितञ्च तत् ॥४॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । महाभूतानि भूतानां
सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ५ ॥ यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः
पुनः । महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ॥ ६ ॥ प्रसार्य
च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि
हरते पुनः ॥ ७ ॥ महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । अक-
रोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ॥ ८ ॥ शब्दः श्रोत्रं तथा
खानि त्रयमाकाशयोनिजम् । वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक् चैव
त्रितयं स्मृतम् ॥ ९ ॥ रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ १० ॥ घ्रेयं घ्राणं
शरीरञ्च एते भूमिगुणास्त्रयः । महाभूतानि पञ्चैव षष्ठञ्च मन
उच्यते ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत । सप्तमी
बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १२ ॥ चक्षुरालोचनायैव

संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय चेतसः साक्षिवत् स्थितः ॥ १३ ॥ ऊर्द्धं पादतलाभ्यां यदर्वाक् चोर्द्धञ्च पश्यति । एतेन सर्वमेवेदं विद्धाभिव्याप्तमन्तरम् ॥ १४ ॥ पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः । तमो रजश्च सत्त्वञ्च तेऽपि भावास्तदाश्रिताः ॥ १५ ॥ एतां बुद्धा नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् । समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १६ ॥ गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःषष्ठानि भूतानि बुद्धभावे कुतो गुणाः ॥ १७ ॥ इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमम् । प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्द्दिश्यते तथा ॥ १८ ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते । जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ १९ ॥ त्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते सकृत् । येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा । इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २१ ॥ पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्त्तते । कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्त्तते । एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्त्तते । सरितां सागरो भर्त्ता महावेलामिवोर्मिवान् ॥ २४ ॥ अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्त्तते । प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावमनुवर्त्तते ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्त्तयति सा तदा । प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ २६ ॥ ये ये च भावा लोकेऽस्मिन् सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु । इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २७ ॥ इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता । सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ २८ ॥ त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ २९ ॥ सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः । तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो

व्यावहारिकौ ॥ ३० ॥ तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्यावेक्षेत तत्तथा ॥ ३१ ॥ अथ यद् दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मन । प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न संरभ्य चिन्तयेत । ३२ ॥ अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत ॥ ३३ ॥ प्रहर्षं प्रीतिरानन्दं सुखं संशान्तचित्तता । कथञ्चिदभिवर्त्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणा ॥ ३४ ॥ अतुष्टि परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभि ॥ ३५ ॥ अवमानस्तथा मोह प्रमाद स्वप्नतन्द्रिता । कथञ्चिदभिवर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ ३६ ॥ दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् । मन सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥३७॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयो । सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३८ ॥ मशकोडुम्बरौ वापि सम्प्रयुक्तौ यथा सदा । अन्योऽन्यमेतौ स्यातान्तु सम्प्रयोगस्तथा तयो ॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्व्वदा । यथा मत्स्यो जलञ्चैव सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ४० ॥ न गुणा विदुरात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्व्वश । परिद्रष्टा गुणानान्तु संसृष्टान्मन्यते तथा ॥ ४१ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमै । निर्व्विचेष्टैरजानद्भि परमात्मा प्रदीपवत ॥ ४२ ॥ सृजते हि गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञ परिपश्यति । सम्प्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुव ॥ ४३ ॥ आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन । सत्त्वं मन संसृजते न गुणान् वै कदाचन ॥ ४४ ॥ रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति । तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वा य प्राकृतं कर्म्म नित्यमात्मरतिर्मुनि । सर्व्वभूतात्मभूतस्तस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिम ॥ ४६ ॥ यथा वारिचर पक्षी सलिलेन न लिप्यते । एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्त्तते ॥ ४७ ॥ एवं स्वभावमेवैतत् स्वबुद्ध्या विहरेन्नर । अशोच

न्नप्रह्वर्षश्च समो विगतमत्सरः ॥ ४८ ॥ स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान्। ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४९ ॥ प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते। प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ५० ॥ एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे। उभयं सम्प्रधार्य्यैतदध्यवस्येत यथा मति ॥ ५१ ॥ इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढ़म्। विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५२ ॥ मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः। अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५३ ॥ महानद्या हि पारज्ञस्तप्यते न तदन्यथा। न तु तप्यति तत्त्ववित् फले ज्ञाते तरत्युत। एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ एतां बुद्धा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम्। अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शममन्ततः ॥ ५५ ॥ त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य यश्च विमुञ्चति। अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५६ ॥ न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागशः। तत्र तत्र विसृष्टैश्च दुर्वार्य्यैश्चाकृतात्मभिः ॥ ५७ ॥ एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम्। विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५८ ॥ न भवति विदुषां ततो भयं वै यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत्। न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५९ ॥ यः करोत्यनभिसन्धिपूर्वकं तच्च निर्नुदति यत् पुरा कृतम्। नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ६० ॥ लोकमातुरमसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ॥ ६१ ॥ लोक आतुरजनान्विरावियंस्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः। तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सताम् ॥ ६२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अध्यात्मकथने चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

भीष्म उवाच । हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्व्विधम् । यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षय ॥ १ ॥ यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्व्वन्ति योगिन । महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्व्वाणगतमानसा ॥ २ ॥ नावर्त्तन्ते पुन पार्थ मुक्ता संसारदोषत । जन्मदोषपरिक्षीणा स्वभावे पर्य्यवस्थिता ॥ ३ ॥ निर्द्वन्द्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिता । असङ्गान्यविवादीनि मन शान्तिकराणि च ॥ ४ ॥ तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मन । पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीन काष्ठवन्मुनि ॥ ५ ॥ शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् । रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६ ॥ घ्रेयाण्यपि च सर्व्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् । पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥ ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षण । समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियै सह पञ्चभि ॥ ८ ॥ विसञ्चारि निरालम्ब पञ्चद्वारं चलाचलम् । पूर्व्वं ध्यानपथे धीर समादध्यान्मनोऽन्तरा ॥ ९ ॥ इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् । एष ध्यानपथ पूर्व्वो मया समनुवर्णित ॥ १० ॥ तस्य तत् पूर्व्वसंरुद्धमात्मन षष्ठमान्तरम् । स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्ता विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११ ॥ जलबिन्दुर्यथा लोल पर्णस्थ सर्व्वतश्चल । एवमेवास्य चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२ ॥ समाहितं क्षणं किञ्चिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनर्व्वायुपथं भ्रान्त मनो भवति वायुवत् ॥ १३ ॥ अनिर्व्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरी । समादध्यात् पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४ ॥ विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते । मुने समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादित ॥ १५ ॥ मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानञ्च कारयेत् । न निर्व्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्य्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६ ॥ पांशुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिता । सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनम् ॥ १७ ॥ किञ्चित् स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्क-

चूर्णमभावितम्। क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत सर्वं तत परिभावनम्॥१८॥ एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः सम्परिभावयेत्। संहरेत क्रमशश्चैव स सम्यक् प्रशमिष्यति॥१९॥ स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गञ्च भारत। पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति॥२०॥ न तत् पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित्। सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः॥२१॥ सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि। गच्छन्ति योगिनो ह्येव निर्वाणं तन्निरामयम्॥२२॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ध्यानयोगवर्णने पञ्चनवत्यधिकशततोऽध्यायः॥१९५॥

युधिष्ठिर उवाच। चातुराश्रम्यमुक्तन्ते राजधर्मास्तथैव च। नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः॥१॥ श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते। सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हति॥२॥ जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत। किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः॥३॥ जप्यस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ। जापका इति किञ्चैतत् सांख्ययोगक्रियाविधिः॥४॥ किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते। एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञोऽसि मतो मम॥५॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। यमस्य यत् पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च॥६॥ सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः। सन्न्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति॥७॥ वेदवादाः निर्वृत्ताः शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः। सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिः शुभदर्शिभिः॥८॥ मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ। यथा संश्रूयते राजन् कारणञ्चात्र वक्ष्यते॥९॥ मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः।

सत्यसन्निपरीवारो विविक्तानाञ्च सेवनम् ॥ १० ॥ ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् । विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ॥ ११ ॥ एष प्रवर्त्तको यज्ञो निवर्त्तकमथो शृणु । यथा निवर्त्तते कर्म्म जपतो ब्रह्मचारिणः ॥ १२ ॥ एतत् सर्व्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्त्तयेत् । विरतं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ १३ ॥ कुशोच्चयनिषण्णः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी । कुशैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये कृत्त्वा कुशैस्तथा ॥ १४ ॥ विषयेभ्यो नमस्कुर्य्याद्विषयान्न च भावयेत् । साम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् ॥ १५ ॥ तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हिताम् । सन्न्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्य्यवस्थितः ॥ १६ ॥ ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् । शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १७ ॥ अरागमोहो निर्द्वन्द्वो न शोचति न सज्जते । न कर्त्ता कारणानाञ्च न कार्य्याणामिति स्थितिः ॥ १८ ॥ न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत् क्वचित् । न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ २० ॥ स वै तस्यामवस्थायां सर्व्वत्यागकृतः सुखम् । निरिच्छस्त्यजति प्राणान् ब्राह्मीं संविशते तनुम् ॥ २१ ॥ अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ २२ ॥ आत्मबुद्ध्या समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः । अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि जापकोपाख्याने पञ्चनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह। एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् जापकानां गतिं विभो। यथा गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ यथोक्तपूर्वं पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः। एकाङ्गक्रियत्वात् निरयं स च गच्छति ॥ ३ ॥ अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हृष्यति। ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४ ॥ अहङ्कारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः। परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५ ॥ अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः। यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते। स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात् प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः। यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥ दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति। चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ॥ ९ ॥ अश्रेयं समतिक्रान्ता प्रमादान्नावधारिता। अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ॥ १० ॥ स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति। दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः। न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम्। तद्भूतो जापकः कस्मात् स शरीरमिहाविशेत् ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच। दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः। प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

ऽपि चाभवत ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जापक कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशा । षडङ्गविन्महाप्राज्ञ पैप्पलादि स कौशिक ॥ ४ ॥ तस्यापरोक्ष विज्ञान षडङ्गेषु बभूव ह । वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पाद-संश्रय ॥ ५ ॥ सोऽन्त्य ब्राह्म तपस्तेपे संहिता संयतो जपन् । तस्य वर्षसहस्रन्तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६ ॥ स देव्या दर्शित साक्षात् प्रीतास्मीति तदा किल । जप्यमावर्त्तयंस्तूष्णीं न च तां किञ्चिदब्रवीत ॥ ७ ॥ तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा । वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्य समपूजयत ॥ ८ ॥ समाप्तजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तथा । पपात देव्या धर्मात्मा वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्व दर्शनञ्च गता मम । यदि चापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमता मन ॥ १० ॥

सावित्र्युवाच किम्प्रार्थयसि विप्रर्षे किञ्चेष्ट करवाणि ते । प्रब्रूहि जपता श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ इत्युक्त स तदा देव्या विप्र प्रोवाच धर्मवित । जप्य प्रति ममेच्छेय वर्द्धत्विति पुन पुन ॥ १२ ॥ मनसश्च समाधिर्मे वर्द्धतामहरह शुभे । तत्त-थेति ततो देवी मधुर प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ इदञ्चैवापर प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया । निरय नैव याता त्व यत्र याता द्विजर्षभा ॥ १४ ॥ यास्यसि ब्रह्मण स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् । साधये भविता चैतत यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५ ॥ नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वा समुपैष्यति । कालो मृत्यु यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्ति-कम् । भविता च विवादोऽत्र तव तेषाञ्च धर्मत ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवन स्वकम् । ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्य वर्षशत तथा । सदा दान्तो जित-क्रोध सत्यसन्धोऽनसूयक ॥ १७ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमत । साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास त द्विजम् ॥ १८ ॥

धर्म्म उवाच । द्विजाते पश्य मा धर्ममह त्वा द्रष्टुमागत ।

जपस्यास्य फलं यत्तत सम्प्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९ ॥ जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषा । देवानां निलयान् साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २० ॥ प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान् यथेप्सितान् । त्यक्त्वात्मनः शरीरञ्च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । किन्तु लोकैर्हि मे धर्म्म गच्छ त्वञ्च यथासुखम् । बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२ ॥

धर्म्म उवाच । अवश्यं भो शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव । स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । न रोचये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो । गच्छ धर्म्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४ ॥

धर्म्म उवाच । अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव । गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । रमे जपन्महाभाग किन्तु लोकैः सनातनैः । सशरीरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो ॥ २६ ॥

धर्म्म उवाच । यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज । एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो । ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ॥ २८ ॥

यम उवाच । तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च । फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९ ॥

काल उवाच । यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तमनुत्तमम् । कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३० ॥

मृत्युरुवाच । मृत्युं मा विद्धि धर्म्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् । कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्वागतं सूर्य्यपुत्राय कालाय च महात्मने । मृत्यवे चाथ धर्म्माय किं कार्य्यं करवाणि वः ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच। अर्घ्यं पाद्यञ्च दत्त्वा च तेभ्यस्तत्र समागमे। अब्रवीत् परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः॥ ३३॥ तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः। इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो॥ ३४॥ सर्वानेव तु राजर्षिः सम्पूज्याथ प्रणम्य च। कुशलप्रश्नमकरोत् सर्वेषां राजसत्तम॥ ३५॥ तस्मै सोऽथासनन्दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च। अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम्॥ ३६॥ स्वागतन्ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि। स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान् प्रब्रवीतु माम्॥ ३७॥

राजोवाच। राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदा षट्कर्मसंस्थितः। ददानि वसु किञ्चित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे॥ ३८॥

ब्राह्मण उवाच। द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मश्च द्विविधः स्मृतः। प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽहं प्रतिग्रहात्॥ ३९॥ तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप। अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददामि ते। ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम्॥४०॥

राजोवाच। क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित्। प्रयच्छ युद्धमित्येव वादिनः सत्त्व द्विजोत्तम॥ ४१॥

ब्राह्मण उवाच। तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप। अन्योऽन्यस्यान्तरं नास्ति यदिष्टं तत् समाचर॥ ४२॥

राजोवाच। स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतम्। याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज॥ ४३॥

ब्राह्मण उवाच। युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे। न च युद्धं मया सार्द्धं किमर्थं याचसे पुनः॥ ४४॥

राजोवाच। वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः। वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह॥ ४५॥

ब्राह्मण उवाच। सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम्। ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति मा चिरम्॥ ४६॥

राजोवाच । यत्त्वदर्थमतं पूर्व्वं जप्यं च जपता मया । फलं प्राप्तं तत् प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान् यदि ॥ ४७ ॥

ब्राह्मण उवाच । परमं यच्छता तस्य फलं यज्जपितं मया । अर्द्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८ ॥ अथ वा सर्व्वमेवेह जापकं जापकं फलम् । राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्व्वमिहेच्छसि ॥ ४९ ॥

राजोवाच । कृतं सर्व्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद ॥ ५० ॥

ब्राह्मण उवाच । फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया । अयं धर्म्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१ ॥

राजोवाच । अज्ञातमस्य धर्म्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्म्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् । प्राप्नोतु तत् फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तञ्चास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव चैव हि ॥ ५३ ॥ नाभिसन्धिर्मया जप्ये कृतपूर्व्वः कदाचन । जप्यस्य राजशार्दूल कथं वेत्स्याम्यहं फलम् ॥ ५४ ॥ ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा । न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५ ॥ अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि । महानधर्म्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६ ॥ न युक्तन्तु मृषावाणी त्वया वक्तुमरिन्दम । तथा मयाप्यभिहितं मिथ्या कर्त्तुं न शक्यते ॥ ५७ ॥ संश्रुतञ्च मया पूर्व्वं ददानीत्यविचारितम् । तद्गृह्णीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८ ॥ इहागम्य हि मां राजन् जाप्यं फलमयाचिथाः । तन्मे निसृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९ ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्व्वान् स तारयेत् । कुत एवाजनिष्यांस्तु मृषावादपरायणः ॥ ६० ॥ न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि ।

यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ॥ ६१ ॥ तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यन्ति च यत्तपः । शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२ ॥ सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः । सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३ ॥ सत्यं वेदेषु जागर्त्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् । सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४ ॥ सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं विद्यास्तथा विधिः । ब्रह्मचर्य्यं तथासत्यमोङ्कारः सत्यमेव च ॥ ६५ ॥ प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६ ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः । सत्यं यज्ञस्तपो वेदास्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७ ॥ तुलामारोपितो धर्मः सत्यञ्चैवेति नः श्रुतम् । समकक्षां तुलयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८ ॥ यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते । किमर्थमनृतं कर्म कर्त्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९ ॥ सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः । कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुतेऽशुभम् ॥ ७० ॥ यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप । स्वधर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१ ॥ संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति । उभावनृतिकावेतौ न मृषा कर्त्तुमर्हसि ॥ ७२ ॥

राजोवाच । योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च क्षत्रधर्मः किल द्विज । दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मण उवाच । न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम् । इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम् ॥ ७४ ॥

धर्म उवाच । अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्त मां धर्ममागतम् । द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७५ ॥

स्वर्ग उवाच । स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् । अविवादोऽस्तु युवयोर्भो तुल्यफलौ युवाम् ॥ ७६ ॥

राजोवाच। कृतं स्वर्गेण मे कार्य्यं गच्छ स्वर्गं यथागतम्। विप्रो यदीच्छते गन्तुं चीर्णं गृह्णातु मे फलम्॥ ७७॥

ब्राह्मण उवाच। बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः। निवृत्तलक्षणं धर्म्ममुपासे संहितां जपन्॥ ७८॥ निवृत्तं मां चिराद्राजन् विप्रलोभयसे कथम्। स्वेन कार्य्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप। तप स्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्॥ ७९॥

राजोवाच। यदि विप्र विसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम्। आवयोर्यत् फलं किञ्चित् सहितं नौ तदस्त्विह॥ ८०॥ द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः। यदि धर्म्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ॥ ८१॥ मा वा भूत् सहभोज्यन्नौ मदीयं फलमाप्नुहि। प्रतीच्छ मत्कृतं धर्म्मं यदि ते मय्यनुग्रहः॥ ८२॥

भीष्म उवाच। ततो विकृतवेशौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ। गृहीत्वान्योऽन्यमाविष्टौ कुचेलावूचतुर्वचः॥ ८३॥ न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः। इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः॥ ८४॥ सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान्। अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम्॥ ८५॥ तावुभौ भृशसन्तप्तौ राजानमिदमूचतुः। परीक्ष त्वं यथा स्याव नावामिव विगर्हितौ॥ ८६॥

विरूप उवाच। धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गो-फलम्। ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते॥ ८७॥

विकृत उवाच। न मे धारयते किञ्चित् विरूपोऽयं नराधिप। मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वां मतप्राभासं नराधिप॥ ८८॥

राजोवाच। विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे। श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मन॥ ८९॥

विरूप उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् यथैतद्धारयाम्यहम्।

विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ॥ ८० ॥ धर्मेण धर्मप्राप्तार्थं शुभा दत्ता परानघ। मेनुविंप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ८१ ॥ तस्याश्चार्थं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः। विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ८२ ॥ ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये। गावौ च कपिले क्रीता वत्सले बहुदोहने ॥ ८३ ॥ ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवर्जिते। यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ८४ ॥ इहाद्यैव मया क्रीत्वा तु प्रयच्छे द्विगुणं फलम्। एवं स्यात् पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ८५ ॥ एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप। कुरु धर्ममधर्मं वा विनयौ नौ समादध ॥ ८६ ॥ यदि नेच्छति मे दानं यथादत्तमनेन वै। भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गं स्थापयिताद्य नौ ॥ ८७ ॥

राजोवाच। दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै। यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व मा चिरम् ॥ ८८ ॥

विकृत उवाच। धारयामीत्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया। नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ॥ ८९ ॥

राजोवाच। ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे। दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १०० ॥

विकृत उवाच। मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत् कथं पुनः। काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१ ॥

विरूप उवाच। दीयमानं यदि मया नैषिष्यसि कथञ्चन। नियंस्यति त्वां नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२ ॥

विकृत उवाच। स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिदाद्य तत्। गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३ ॥

ब्राह्मण उवाच। श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः। प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४ ॥

राजोवाच। प्रस्तुतं सुमहत् कार्य्यमनयोर्गह्वरं यथा। जापकस्य दृढीकार कथमेतद्भविष्यति॥ १०५॥ यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम्। कथं न लिप्येयमहं पापेन महतात्र वै॥ १०६॥ तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्य्यौ गमिष्यत। नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा॥ १०७॥ स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिश्चय। विप्रधर्मश्च गहनो मामनात्ममवाविशत॥ १०८॥

ब्राह्मण उवाच। गृहाण धारयेऽहं याचितं संश्रुतं मया। न चेद्‌ग्रहीष्यसे राजन् शपिष्ये त्वां न संशयः॥ १०९॥

राजोवाच। धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्य्यस्येह विनिश्चय। इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति॥ ११०॥ एष पाणिरपूर्वं मे निक्षेपार्थं प्रसारित। यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम्॥ १११॥

ब्राह्मण उवाच। संहिता जपता यावान् गुणः कश्चित् कृतो मया। तत् सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे॥ ११२॥

राजोवाच। जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम। सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान्॥ ११३॥

विरूप उवाच। कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान्। समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च॥ ११४॥ नाय धारयते किञ्चिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता। कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम्॥ ११५॥ सर्वमन्योऽन्यनिष्कर्षे निघृष्टं पश्यतस्तव। गच्छ लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि॥ ११६॥

भीष्म उवाच। जापकानां फलावाप्तिर्मया ते सम्प्रदर्शिता। गतिः स्थानञ्च लोकाश्च जापकेन यथा जिता॥ ११७॥ प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम्। अथ वाग्निं समायाति सूर्य-

माविशतेऽपि वा ॥ ११८ ॥ स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत । गुणांस्तेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९ ॥ एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः । स रागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२० ॥ अथ तत्र विरागी स गच्छति लथ संशयम् । परममृतमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१ ॥ अमृताञ्चामृतं प्राप्तः शान्तीभूतो निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२ ॥ ब्रह्मस्थानमनावर्त्तमेकमक्षरसंज्ञकम् । अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत् प्रतिपद्यते ॥ १२३ ॥ चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोड़शैः । पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४ ॥ अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति । यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५ ॥ अथ वा वीक्षते लोकान् सर्वान्निरयसम्मितान् । निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखम् ॥ १२६ ॥ एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा । एतत्ते सर्वमाख्यातं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने नवनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तस्य भाषिते । ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत कीर्त्तितं त्वया । संवादो वा तयोः कोऽभूत् किम्वा तौ तत्र चक्रतु ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं सम्पूज्य च प्रभो । यमं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं सम्पूज्य चार्हतः ॥ ३ ॥ पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः । सर्वान् सम्पूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्द्विजः ॥ ४ ॥ फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यताम् ।

भवता वाक्यनुशातो जपेयं भूत एव च ॥ ५ ॥ वरश्च मम पूर्वं हि दत्तो देव्या महाबल। श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवत्विति विशाम्पते ॥ ६ ॥

राजोवाच। यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव। गच्छ विप्र मया सार्द्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच। कृतः प्रयत्नः सुमहान् सर्व्वैः सन्निहितैरिह। समतुल्यफलावावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ८ ॥ व्यवसाय तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः। सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९ ॥ साध्याश्च विश्वे मरुतो वाद्यानि सुमहान्ति च। नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १० ॥ तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती। नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हाहा हुहूः ॥ ११ ॥ गन्धर्व्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः। नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ॥ १२ ॥ विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत्। अवाद्यन्तान्तरीक्षे च भेर्य्यस्तूर्य्याणि वा विभो ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम्। ननृतुश्चाप्सरः सङ्घास्तत्र समन्ततः ॥ १४ ॥ अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत्। संसिद्धस्त्वं महाभागस्त्वञ्च सिद्धस्तथा नृप ॥ १५ ॥ अथ तौ सहितौ राजन्नन्योऽन्यविधिना ततः। विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानावथोदानं समानं व्यानमेव च। एवं तान् मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १७ ॥ उपस्थायोदरे तौ च नासिकाग्रमधो भ्रुवोः। भ्रुकुट्याञ्चैव मनसा शनैर्धारयतस्तदा ॥ १८ ॥ निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ। जितात्मानौ तथाधाय मूर्द्धन्यात्मानमेव च ॥ १९ ॥ तालु देशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ २० ॥ हाहाकारस्तथा दिक्षु सर्व्वासु सुमहानभूत्। तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्राह्मणं प्राविशत्तदा ॥ २१ ॥

ततः स्वागतमित्याह तत्तेज प्रपितामहः। प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशाम्पते॥ २२॥ भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा। जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः॥ २३॥ योगस्य तावदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनम्। जापकानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितम्॥ २४॥ उष्यतां मयि चेत्युक्त्वा चेतयत् स ततं पुनः। अथास्यं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः॥ २५॥ राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम्। यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा॥ २६॥ स्वयम्भुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन्। जापकानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितम्॥ २७॥ जापकार्थमयं यत्नो यदर्थं वयमागताः। कृतपूजाविमौ तुल्यौ त्वया तुल्यफलाविमौ॥ २८॥ योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै। सर्वाँल्लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वाञ्छितम्॥ २९॥

ब्रह्मोवाच। महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम्। तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम्॥ ३०॥ यश्च योगी भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः। विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात्॥ ३१॥ साधयी गम्यताञ्चैव यथा स्थानानि सिद्धये॥ ३२॥

भीष्म उवाच। इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत। आमन्त्र्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम्॥ ३३॥ ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै। पृष्ठतोऽनुययू राजन् सर्वे सुप्रीतचेतसः॥ ३४॥ एतत् फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्त्तिता। यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ ३५॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
द्विशततमोऽध्यायः॥ २००॥

युधिष्ठिर उवाच। किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च। भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २ ॥ प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवर्षिसङ्घप्रवरो महर्षिः। बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३ ॥ यत् कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो ज्ञाने फलं यत् प्रवदन्ति विप्राः। यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यतां मे भगवन् यथावत् ॥ ४ ॥ यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-र्यज्ञैरनेकैरथ गोप्रदानैः। फलं महद्भिर्यदुपास्यते च किन्तत् कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५ ॥ मही महीजाः पवनोऽन्तरीक्षं जलौकसश्चैव जलं दिवञ्च। दिवौकसश्चापि यतः प्रसूतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणम् ॥ ६ ॥ ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः। न चाप्यहं वेद परं पुराणं मिथ्याप्रवृत्तिञ्च कथं नु कुर्य्याम् ॥ ७ ॥ ऋक्सामसङ्घांश्च यजूंषि चापि छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम्। अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं शिक्षाञ्च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ८ ॥ स मे भवान् शंसतु सर्व्वमेतत् सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च। स मे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्म्मणि वा यदस्ति। यथा च देहाच्च्यवते शरीरी पुनः शरीरञ्च यथाभ्युपैति ॥ ९ ॥

मनुरुवाच। यद्यत् प्रियं यस्य सुखं तदाहुस्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम्। इष्टञ्च मे स्यादितरच्च न स्यादेतत्कृते कर्म्मविधिः प्रवृत्तः ॥ १० ॥ इष्टन्त्वनिष्टञ्च न मा भजेतेत्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ ११ ॥ कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत। नानाविधे कर्म्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ॥ १२ ॥

बृहस्पतिरुवाच। इष्टन्त्वनिष्टञ्च सुखासुखे च सार्थीभ्य(?) च्छन्दन्ति कर्म्मभिश्च ॥ १३ ॥

मनुरुवाच। एभिर्विमुक्त परमाविवेश एतत्कृते कर्म्मविधि
प्रवृत्त । कामात्मकांश्छन्दति कर्म्मयोग एभिर्विमुक्त परमा-
ददीत ॥ १४ ॥ आत्मादिभि कर्म्मभिरिध्यमानो धर्मे प्रवृत्तो द्युति-
मान् सुखार्थी । परं हि तत कर्म्मपथादपेत निराशिष ब्रह्म पर
ह्युपैति ॥ १५ ॥ प्रजा सृष्टा मनसा कर्मणा च द्वावेवैतौ सत्पथौ
लोकजुष्टौ । दृष्ट कर्म शाश्वतञ्चान्तवच्च मनस्त्याग कारण नान्य-
दस्ति ॥ १६ ॥ स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता निशात्यये तमसा स-
वृतात्मा । ज्ञानन्तु विज्ञानगुणेन युक्त कर्माशुभ पश्यति वर्ज्जनीयम
॥ १७ ॥ सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपान ज्ञात्वा मनुष्या परिवर्ज्ज-
यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित ज्ञाने फल पश्य यथा विशि-
ष्टम् ॥ १८ ॥ कृतस्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्विह
दक्षिणाश्च । अन्नप्रदान मनस समाधि पञ्चात्मक कर्मफल वदन्ति
॥ १९ ॥ गुणात्मक कर्म वदन्ति वेदास्तस्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्व हि
कर्म । विधिर्विधेय मनसोपपत्ति फलस्य भोक्ता तु तथा शरीरी
॥ २० ॥ शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्या स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभा
स्तथैव । नरो न सस्थानगत प्रभु स्यादेतत फल सिध्यति कर्म
लोके ॥ २१ ॥ यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्त समुपा-
श्नुते तत । शरीरमेवायतन सुखस्य दु खस्य चाप्यायतन शरी
रम् ॥ २२ ॥ वाचा तु यत कर्म करोति किञ्चिद्वाचैव सर्व समुपा-
श्नुते तत । मनस्तु यत कर्म करोति किञ्चिन्मनस्थ एवायमुपाश्नुते
तत ॥ २३ ॥ यथा यथा कर्मगुण फलार्थी करोत्यय कर्मफले
निविष्ट । तथा तथाय गुणसप्रयुक्त शुभाशुभ कर्मफल भुनक्ति
॥ २४ ॥ मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती तथा कृत पूर्वमुपैति
कर्म । शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परम शरीरी
॥ २५ ॥ यतो जगत सर्वमिद प्रसूत ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति
यत्तत । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाश तदुच्यमान शृणु मे पर यत ॥२६॥

रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैरशब्दमस्पर्शमरूपवच्च । अग्राह्यमव्यक्त-मवर्णमेकं पञ्चप्रकारान् सृजते प्रजानाम् ॥ २७ ॥ न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकञ्च न सन्न चासत् सदसच्च तन्न । पश्यन्ति यद्-ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मनुरुवाच । अक्षरात् खं ततो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलम् । जलात् प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १ ॥ एते शरीरै-र्जलमेव गत्वा जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरीक्षम् । खाद्वै निवर्त्तन्ति न भाविनस्ते मोक्षञ्च ते वै परमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥ नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् । न शब्दवन्नापि च गन्धवत्तन्न रूपवत्तत् परमस्वभावम् ॥ ३ ॥ स्पर्शं तनुर्वेद रसञ्च जिह्वा घ्राणञ्च गन्धाञ्छ्रवणौ च शब्दान् । रूपाणि चक्षुर्न च तत् परं यद्गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४ ॥ निवर्त्तयित्वा रसना रसेभ्यो घ्राणञ्च गन्धाच्छ्रवणौ च शब्दात् । स्पर्शात्त्वचं रूपगुणात्तु चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५ ॥ यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् । यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्त्ता यत् कारणन्ते समुदायमाहुः ॥ ६ ॥ यद्वाप्यभूद्व्यापक साधकञ्च यन्मन्त्रवत् स्थास्यति चापि लोके । यः सर्वहेतुः पर-मात्मकारी तत् कारणं कार्य्यमतो यदन्यत् ॥ ७ ॥ यथा हि कश्चित् सुकृतैर्मनुष्यः शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् । एवं शरी-रेषु शुभाशुभेषु स्वकर्म्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८ ॥ यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् । तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९ ॥ यथा च राज्ञो बहवो

ह्यमात्या पृथक् प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ता। तदच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च यानैकदेशा परम न तेभ्य ॥ १० ॥ यथाश्विषोऽग्ने पवनस्य वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाप। गच्छन्ति चायान्ति च सञ्च-रन्त्यस्तद्वच्छरीराणि शरीरिणान्तु ॥ ११ ॥ यथा च कश्चित परशु गृहीत्वा धूम न पश्येज्ज्वलनञ्च काष्ठे। तदच्छरीरोदरपाणिपादं छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत ॥ १२ ॥ तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य धूमञ्च पश्येज्ज्वलनञ्च योगात। तद्वत सुबुद्धि समभिन्द्रि-यात्मा बुध पर पश्यति त स्वभावम् ॥ १३ ॥ यथात्मनोऽङ्ग पतित पृथिव्या स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत। श्रोत्रादियुक्त सुमहान् सुबुद्धिर्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत ॥ १४ ॥ उत्पत्तिवृद्धिव्ययस न्निपातैर्न युज्यतेऽसौ परम शरीरी। अनेन लिङ्गेन तु लिङ्ग मन्यद्गच्छत्यदृष्ट फलसन्नियोगात ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित। न चापि तै साध यते तु कार्य्य ति त न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६ ॥ यथा समीपे ज्वलतोऽनलस्य सन्तापज रूपमुपैति कश्चित। न चापर रूपगुण विभर्त्ति तथैव तद्दृश्यति रूपमस्य ॥ १७ ॥ तथा मनुष्य परिमुच्य कायमदृश्यमन्यद्विशते शरीरम। विसृज्य भूतेषु महत्सु देह तदाश्रयञ्चैव विभर्त्ति रूपम ॥ १८ ॥ ख वायुमग्नि सलिल तथोर्वीं सम ततो व्याविशते शरीरी। नानाश्रया कर्मसु वर्त्तमाना श्रोत्रादय पञ्च गुणान् श्रयन्ते ॥ १९ ॥ श्रोत्र खतो घ्राणमथो पृथिव्यास्तेजोमय रूपमथो विपाक। जलाश्रयस्तेज उक्त रसश्च वाय्वात्मक स्पर्शकृतो गुणाश्च ॥ २० ॥ महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु। सर्वाणि चैतानि मनोऽनुगानि बुद्धि मनोऽन्वेति मन स्वभावम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभ कर्म्म कृत यदन्य त्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे। मनोऽनुवर्त्तन्ति परावराणि जलौकस स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२ । चल यथा दृष्टिपथ परैति सूक्ष्म

मद्द्रूपमिवाभिमाति । स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धि-पथं परैति ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मनुबृहस्पतिसम्वादे द्व्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २०२ ॥

मनुरुवाच । यदिन्द्रियैस्तूपचित पुरस्तात प्राप्तान् गुणान् सम्स्मरते चिराय । तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात् स बुद्धिरूप परम स्वभाव ॥ १ ॥ यथेन्द्रियार्थान् युगपत समन्तात् नावेक्षते कृतस्न-मतुल्यकालम् । तथा चल सञ्चरते स विद्वांस्तस्मात स एक परम शरीरी ॥ २ ॥ रजस्तम सत्त्वमथो तृतीय गच्छत्यसौ स्थानगुणान् विरूपान् । तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी हुताशन वायुरिवेन्धन-स्थम् ॥ ३ ॥ न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शन-मिन्द्रियाणाम । न श्रोत्रलिङ्ग श्रवणेन दर्शन तथा कृत पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४ ॥ श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्व स्वमात्मानमात्मना । सर्वज्ञ सर्वदर्शी च सर्वशास्त्राणि पश्यति ॥ ५ ॥ तथा हिमवत पार्श्व पृष्ठ चन्द्रमसो यथा । न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६ ॥ तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ । अदृष्ट-पूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७ ॥ पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत् सोमेन विन्दति । एवमस्ति न चोत्पन्न न च तन्न परायणम् ॥ ८ ॥ रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधा । धिया समनु-पश्यन्ति तद्गता सवितुर्गतिम ॥ ९ ॥ यथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थ सुविपश्चित । प्रत्यासन्न निनीषन्ते ज्ञेय ज्ञानाभिसंहितम ॥ १० ॥ न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति । सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नन्ति जलजीविन ॥ ११ ॥ मृगैर्मृगाणा ग्रहणा पक्षिणा पक्षिभिर्यथा । गजानाञ्च गजैरेव ज्ञेय ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२ ॥

अद्भिरेव द्रुमैः पादान् पश्यतीति हि न श्रुतम्। तद्वन्मूर्त्तिषु मूर्त्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३ ॥ नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि। तथैवेह परा बुद्धिः परं बोध्यं न पश्यति ॥१४॥ यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते। न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम ॥ १५ ॥ क्षीणकोशो ह्यमावास्या चन्द्रमा न प्रकाशते। तद्वन्मूर्त्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६ ॥ यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुन। तद्वल्लिङ्गान्तर प्राप्य शरीरी भ्राजते पुन ॥ १७ ॥ जन्म वृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। सा तु चन्द्रमसो वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८ ॥ उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते। चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्त्तिमान् ॥ १९ ॥ नोपसर्पद्विमुञ्चद्वा शशिनं दृश्यते तम.। विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत् पश्य शरीरिणम् ॥ २० ॥ यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते। तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१ ॥ यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते। तद्वच्छरीरनिर्मुक्त शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२ ॥ यथा चन्द्रो ह्यमावास्या नक्षत्रैर्युज्यते गत। तद्वच्छरीरनिर्मुक्त फलैर्युज्यति कर्म्मणा ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे
त्र्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २०३ ॥

मनुरुवाच। यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम्। ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत् प्रेत्य भवाभवौ ॥ १ ॥ यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा। तद्वत् प्रसन्नेन्द्रियत्वाज्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २ ॥ स एव लुलिते तस्मिन् यथा रूप न पश्यति। तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ३ ॥ अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्धा-

बुध्यते मनः। दुष्टस्य मनसः पञ्च सम्प्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते। अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ॥ ५ ॥ तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात्। निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ॥ ६ ॥ विषयेषु तु संसर्गाच्छाश्वतस्य तु संश्रयात्। मनसा चान्यथाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः। यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८ ॥ प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी। तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः। बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् ॥ १० ॥ अव्यक्तात् प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः। मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति ॥ ११ ॥ यस्तांस्त्यजति शब्दादीन् सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा। विमुञ्चेत् प्राकृतान् ग्रामांस्तान् मुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ १२ ॥ उद्यन् हि सविता यद्वत् सृजते रश्मिमण्डलम्। स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३ ॥ अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः। प्राप्येन्द्रियगुणान् पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४ ॥ प्रणीतं कर्म्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः। प्राप्नोत्ययं कर्म्मफलं प्रवृद्धं धर्म्ममात्मवित् ॥ १५ ॥ विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ १६ ॥ बुद्धिः कर्म्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्त्तते। तदा सम्पद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७ ॥ अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम्। अघ्राणमवितर्कञ्च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८ ॥ मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वभिगतं मतिम्। मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानञ्चाभिगतं परम् ॥ १९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः। न बुद्धिर्बुध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
चतुरधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मनुरुवाच। दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते। यस्मिन्नशक्यते कर्त्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ॥ १ ॥ भैषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत्। चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः। एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात ॥ ३ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः। आरोग्यं प्रियसम्वासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति। अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ ५ ॥ सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः। स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ६ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः। अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ॥ ७ ॥ दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखम्। दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत ॥ ८ ॥ ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः। प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्त्तते। तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ १० ॥ सैष गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्त्तते। अपवादभिनिःसृत्य गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ११ ॥ यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं। तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषे यथा ॥ १२ ॥ मनस्त्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकम्। न समक्षगुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शकम् ॥ १३ ॥ सर्वाण्येतानि संवार्य्य द्वाराणि मनसि स्थितः। मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत् परं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ यथा महान्ति भूतानि निवर्त्तन्ते गुणक्षये। तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्त्तते ॥ १५ ॥ यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्त्ततेऽन्तरचारिणी। व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः ॥ १६ ॥ गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः। तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम्। यत्र

नास्ति पश्चात् कस्त्वं विषयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ तपसा वानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च। निनीषेत परमं ब्रह्म विशुद्धे नान्तरात्मना ॥ १९ ॥ गुणहीनो हि तं मार्गं वहिः समनुवर्त्तते। गुणाभावात् प्रकृत्या वा निस्तर्क्यं ज्ञेयसम्मितम् ॥ २० ॥ नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्त्तते। गुणप्रचारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ २१ ॥ यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः। तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम ॥ २२ ॥ एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्त्तन्ते शरीरिणः। निवर्त्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गञ्चैवोपयान्ति च ॥ २३ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेन्द्रियाणि च। अहङ्कारोऽभिमानश्च सम्भूतो भूतसंज्ञकः ॥ २४ ॥ एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात् सं-प्रवर्त्तते। द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ २५ ॥ धर्मा-दुत्कृष्यते श्रेयस्तथा श्रेयोऽप्यधर्मतः। रागवान् प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मनुवृहस्पतिसम्वादे
पञ्चाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मनुरुवाच। यदा ते पञ्चभिः पञ्च युक्तानि मनसा सह। अथ तद्‌द्रक्ष्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १ ॥ तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्त्तते पुनः। मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृण्मये राजते तथा ॥ २ ॥ तद्वद्गोऽश्वमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु। तद्वत् कीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करो-त्ययम्। तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते ॥ ४ ॥ यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यर्थानुसारिणी। तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्त-रात्मानुदर्शिनी ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा भवेल्लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसन्धिता। अभिसन्धिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६ ॥ फलं कर्मात्मकं

विद्यात् कर्म ज्ञेयात्मकं तथा। ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सद्-सदात्मकम् ॥ ७ ॥ ज्ञानानाञ्च फलानाञ्च ज्ञेयाना कर्मणा तथा । क्षयान्ते यत फलं दिव्य ज्ञान ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥ महद्धि परमं भूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिन । अबुधास्तन्न पश्यन्ति ह्यात्मस्थं गुणबुद्धय ॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् । अद्भ्यो महत्तर तेजस्तेजस पवनो महान् ॥ १० ॥ पवनाच्च महद्व्योम तस्मात परतर मन । मनसो महती बुद्धिर्बुद्धे कालो महान् स्मृत ॥ ११ ॥ कालात स भगवान् विष्णुर्यस्य सर्वमिद जगत। नादिर्न मध्य नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२ ॥ अनादित्वाद्-मध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्यय । अत्येति सर्वदु खानि दु ख ह्यन्त-वदुच्यते ॥ १३ ॥ तद्ब्रह्म परम प्रोक्त तद्धाम परमं पदम् । तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिता ॥ १४ ॥ गुणैस्त्वेते प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्तत परम । निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिता । जिह्वा-ग्रेषु प्रवर्त्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिन ॥ १६ ॥ न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसम्भवम । न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७ ॥ ऋचामादिस्तथा साम्ना यजुषामादिरुच्यते। अन्तश्-चादिमता दृष्टो न त्वादिर्ब्रह्मण स्मृत ॥ १८ ॥ अनादित्वादन-न्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम्। अव्ययत्वाच्च निर्द्वन्द्व द्वन्द्वाभावस्तत परम् ॥ १९ ॥ अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धेश्च कर्मण । न तेन मर्त्त्या पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत परम ॥ २० ॥ विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् पर न प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ गुणान् यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जना । पर नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिन ॥ २२ ॥ गुणैर्यस्त्ववरै-

मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४ ॥ ध्यानेन निर्म्मली-कृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा। मनसा चेन्द्रियग्राममक्षरं प्रति-पद्यते ॥ २५ ॥ बुद्धिप्रहीणो मनसा समृद्धो निराशिषं निर्गुणमभ्यु-पैति। परं त्यजन्तीह विलोड्यमाना हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६॥ गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम्। अनेनैव विधिना सम्प्रवृत्तो गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७ ॥ अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्म्मा सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले। तैरेवायमिन्द्रियैर्वर्द्धमानैर्ग्लायद्भिर्वा वर्त्तते कामरूपः ॥ २८ ॥ सर्वै-रयमिन्द्रियैः संप्रयुक्तो देहं प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात्। नासामर्थ्या-द्गच्छति कर्म्मणेह हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९ ॥ पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि। परं नय-न्तीह विलोड्यमानं यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ३० ॥ दिवा-करो गुणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः। तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवान् स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१ ॥ अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयम्भुवं प्रभवनिधान-मव्ययम्। सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं विचार्य्य तत् परममृतत्व-मश्नुते ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे
षड़धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम्। कर्त्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाव्ययम् ॥ १ ॥ नारायणं हृषी-केशं गोविन्दमपराजितम्। तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केश-वम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पत ।

नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३ ॥ असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः । मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४ ॥ केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५ ॥ किन्तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि । महात्मनि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः । कर्माणि तिह गोविन्दे कीर्त्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७ ॥ महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वायुर्ज्योतिस्तथापश्च खञ्च गाञ्चान्वकल्पयत् ॥ ८ ॥ स दृष्ट्वा पृथिवीञ्चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्स्वेव शयनञ्चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्छयानः पुरुषोत्तमः सोऽग्रजं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत ॥ १० ॥ आश्रयं सर्वभूतानां मनसेतीह शुश्रुम । स धारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ॥११॥ ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२ ॥ स तत्र भगवान्देव पुष्करे भासयन्दिशः । ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं कर्म समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्य तात वधात् सर्वे देवदानवमानवाः । मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७ ॥ मरीचिः कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः । मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मवित्तमम् ॥ १८ ॥ अङ्गुष्ठात् ससृजे ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् । सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत । प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः । मारीचः कश्यपस्तात सर्वासा-

सम्भवत्पतिः ॥ २१ ॥ उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश । ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥ धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः । विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३ ॥ अपराश्च यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः । सोमस्तासां महाभाग. सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४ ॥ इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान् द्विजान् । गाश्च किं पुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्च वनस्पतीन् ॥ २५ ॥ आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् । तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत् प्रभुः ॥ २६ ॥ तस्य विक्रमणाच्चापि देवानां श्रीर्व्यवर्धत । दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७ ॥ विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः । दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वानजीजनत् ॥ २८ ॥ अहोरात्रञ्च कालञ्च यथर्त्तु मधुसूदनः । पूर्वाह्णञ्चापराह्णञ्च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९ ॥ प्रध्याय सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् । पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वां सहितां भूरितेजसा ॥ ३० ॥ ततः कृष्णो महाभाग. पुनरेव युधिष्ठिर । ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत् प्रभुः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् । पद्भ्यां शूद्रशतञ्चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२ ॥ स एवं चतुरो वर्णान् समुत्पाद्य महातपाः । अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत् स्वयम् ॥ ३३ ॥ वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् । भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षञ्च सोऽसृजत् ॥ ३४ ॥ शासितारञ्च पापानां पितॄणां समवर्त्तिनम् । असृजत् सर्वभूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम् ॥ ३५ ॥ यादसामसृजन्नाथं वरुणञ्च जलेश्वरम् । वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत् प्रभुः ॥ ३६ ॥ यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् । तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३७ ॥ न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ । सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३८ ॥ ततस्त्रेतायुगे काले संस्पर्शाज्जायते प्रजा । न ह्यभून्मैथुनो धर्म-

स्त्रेताभमपि जनाधिप ॥ ३९ ॥ द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप। तथा कलियुगे राजन् द्वन्द्वमापेदिरे जनाः ॥ ४० ॥ एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च तथोच्यते। निरपेक्षांश्च कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ४१ ॥ दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः। गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥ ४२ ॥ उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि। यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्वरैः सह ॥ ४३ ॥ एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम्। श्वपाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४४ ॥ नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम्। त्रेताप्रभृति वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ ततस्तस्मिन्महाघोरे सन्ध्याकाल उपस्थिते। राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ॥ ४६ ॥ एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मवान्। देव देवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४७ ॥ नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप। शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः। अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तौ
अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

पुराणे निश्चयं गता । अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५ ॥ अदितेर्वंशे समुत्पन्न ब्रह्मयोनिः सनातनः । प्राचीनवर्हि र्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥ ६ ॥ दशाना तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः । तस्य द्वे नामनी लोके दक्ष क इति चोच्यते ॥ ७ ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्मृते । अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेत्यपरे विदुः ॥ ८ ॥ अत्रेश्चैवौरसः श्रीमाञ्ज्ञाजा सोमश्च वीर्य्यवान् । सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्य्युपासिता ॥ ९ ॥ अर्य्यमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदिष्टा कथिता भुवनाना प्रभावना ॥ १० ॥ शशविन्दोश्च भार्य्याणां सहस्राणि दशाच्युत । एकैकस्या सहस्रन्तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११ ॥ एव शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः । पुत्राणाञ्च न ते कञ्चिदिच्छन्त्यन्य प्रजापतिम् ॥ १२ ॥ प्रजामाचक्षते विप्रा पुराणां शाशविन्दवीम् । स वृष्णिवंशप्रभवो महावंश प्रजापतेः ॥ १३ ॥ एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४ ॥ भगोऽंशश्चार्य्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा । सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः ॥ १५ ॥ त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसम्भवाः ॥ १६ ॥ नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ ते च पूर्वं सुराश्चेति विविधाः पितरः स्मृताः । त्वष्टश्चैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशाः ॥ १८ ॥ अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १९ ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । पूर्व्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥ २० ॥ एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः । ते च पूर्वं सुराश्चेति द्विविधा पितरः स्मृताः ॥ २१ ॥ शीलयौवनतस्त्वन्यस्तथान्यः सिद्धसाध्ययोः । ऋभवो मरुतश्चैव देवानाञ्चोदिता

गणाः ॥ २२ ॥ एवमेते समाम्नाता विश्वे देवास्तथाश्विनौ। आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा ॥ २३ ॥ अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाश्रितौ। स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥ २४ ॥ इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम्। एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान् यस्तु प्रकीर्त्तयेत् ॥ २५ ॥ स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते। यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ २६ ॥ औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः स्मृतः। ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ २७ ॥ त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा। उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः। मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ॥ २९ ॥ एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम्। उषङ्गुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्य्यवान् ॥ ३० ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः। अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ ३१ ॥ एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम्। आत्रेयश्च वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ॥ ३२ ॥ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः। तथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥ जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिशम्। एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्त्तितास्तिग्मतेजसः ॥ ३४ ॥ साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः। एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशम् ॥ ३५ ॥ एतेषां कीर्त्तनं कृत्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते। यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः। मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत् ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि स्वस्तिके
अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम। श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १ ॥ यच्चास्य तेज सुमहद् यच्च कर्म्म पुरा कृतम्। तन्मे सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ तिर्य्यग्योनिगतो रूपं कथं धारितवान् प्रभुः। केन कार्य्यनिसर्गेण तमाख्याहि महाबल ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। पुराहं मृगया यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थित। तत्रापश्यं मुनिगणान् समासीनान् सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततस्ते मधुपर्केण पूजाञ्चक्रुरथो मयि। प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५ ॥ कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा। मनःप्रह्लादिनी दिव्या तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६ ॥ पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विता। बलेन मत्ता शतशो नरकाद्या महासुरा ॥ ७ ॥ तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्म्मदा। न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८ ॥ दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा। न शर्म्म लेभिरे राजन् विशमानास्ततस्ततः ॥ ९ ॥ पृथिवीमार्त्तरूपान्ते समपश्यन्दिवौकसः। दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः। भारार्त्तामपहृष्टाञ्च दुःखितां सन्निमज्जतीम् ॥ १० ॥ अथादितेया सन्त्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन्। कथं शक्यामहे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्द्दनम् ॥ ११ ॥ स्वयम्भूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्म्मया ॥ १२ ॥ ते वरेणाभिसम्पन्ना बलेन च मदेन च। नावबुध्यन्ति सम्मूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ॥ १३ ॥ वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि। एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमा ॥ १४ ॥ अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः। शमयिष्यति तच्छ्रुत्वा जहृषुः सुरसत्तमा ॥ १५ ॥ ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमास्थित। अन्तर्भूमिं सम्प्रविश्य जगाम दितिजान् प्रति ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा च सहिता सर्व्वे दैत्या सत्त्वममानुषम्। प्रसह्य तरसा सर्व्वे सन्तस्थु कालमोहिता ॥ १७ ॥ ततस्ते समभिद्रुत्य वराहं जगृ

समम । सक्कुद्धाश्च वराहन्त व्यकर्षन्त समन्तत ॥ १८ ॥ दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्य्यबलोच्छ्रिता । नाशक्नुवंश्च किञ्चित्ते तस्य कर्त्तुं तदा विभो ॥ १९ ॥ ततोऽगच्छन् विस्मयन्ते दानवेन्द्रा भयं तथा । संशय गतमात्मान मेनिरे च सहस्रश ॥ २० ॥ ततो देवाधिदेव स योगात्मा योगसारथि । योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम । विननाद महानाद क्षोभयन्दैत्यदानवान् ॥ २१ ॥ सनादिता येन लोका सर्वाश्चैव दिशो दश । तेन सन्नादशब्देन लोकाना क्षोभ आगमत ॥ २२ ॥ सन्त्रस्ताश्च भृशं लोके देवा शक्रपुरोगमा । निर्विचेष्ट जगच्चापि बभूवातिभृश तदा ॥ २३ ॥ स्थावर जङ्गमञ्चैव तेन नादेन मोहितम । ततस्ते दानवा सर्वे तेन नादेन भीषिता ॥ २४ ॥ पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेज प्रमोहिता । रसातलगतायापि वराहस्त्रिदशद्विष ॥ २५ ॥ खुरैर्विदारयामास मासमेदोऽस्थिसञ्चयान् । नादेन तेन महता सनातन इति स्मृत ॥ २६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भूताचार्य्य स भूतराट् । ततो देवगणा सर्वे पितामहमुपाद्रवन् ॥ २७ ॥ तत्र गत्वा महात्मान जनुश्चैव जगत्पतिम । नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वय प्रभो ॥ २८ ॥ कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत । देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराह रूपमास्थित । उदतिष्ठन्महादेवो स्तूयमानो महर्षिभि ॥ ३० ॥

पितामह उवाच । निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबल । एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावन ॥ ३१ ॥ सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथात्मन । स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वविघ्नविनाशन ॥ ३२ ॥ कृत्वा कर्मातिसाध्येतदशक्यमनितप्रभ । समायात स्वमात्मानं महाभागो महाद्युति ॥ ३३ ॥ पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावन । न सन्तापो न भी कार्य्या शोको

वा सुरसत्तमा ॥ ३४ ॥ विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः । लोकान् धारयता तेन नारो मुक्तो महात्मना ॥ ३५ ॥ स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः । अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादि-रीश्वरः ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि अन्तर्भूमिविक्रीड़िते नवाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत । तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदताम्वर ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मण-मासीनमाचार्य्यमृषिसत्तमम् । तेजोराशिं महात्मानं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ३ ॥ शिष्यः परममेधावी श्रेयोऽर्थी सुसमाहितः । चरणावुपसङ्गृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ उपासनात् प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम । संशयो मे महान् कश्चित्तन्मे व्याख्यातु-मर्हसि ॥ ५ ॥ कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सम्यग्ब्रूहि यत् परम् । कथञ्च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ सम्यग्वृत्तानि वर्त्तन्ते विपरीता क्षयोदयाः । वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकञ्च यत् । एतद्विद्वन् यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥

गुरुरुवाच । शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गुह्यमिदं परम् । अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानाञ्च यद्वसु ॥ ८ ॥ वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् । सत्यं ज्ञानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्ज्जवम् ॥ ९ ॥ पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तत् वेदविदो विदुः । सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १० ॥ तदिदं ब्रह्म वार्ष्णीयमितिहासं शृणुष्व मे । ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्य

क्षत्रियैस्तथा ॥ ११ ॥ वैश्यो वैश्यैस्तथा आव्य शूद्रः शूद्रैर्महात्मना। माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेय शृणु यत् परम्। कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत् परिवर्त्तते। यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम्। वदन्ति पुरुषव्याघ्र केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १४ ॥ पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षराक्षसान्। नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १५ ॥ तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान्। प्रलयं प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते पुनः ॥ १६ ॥ यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ १७ ॥ अथ यद्यद्यदा भाति कालयोगाद्युगादिषु। तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १८ ॥ युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ १९ ॥ वेदविद्वेद भगवान् वेदाङ्गानि बृहस्पतिः। भार्गवो नीतिशास्त्रन्तु जगाद जगतो हितम् ॥ २० ॥ गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम्। देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ २१ ॥ न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः। हेत्वागमसमाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यताम् ॥ २२ ॥ अनाद्यं तत् परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः। एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २३ ॥ नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः। राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः सूयते यदा। हेतुयुक्तमतः पूर्वं जगत् सम्परिवर्त्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्त्तन्ते सहस्रशः। प्रकृतिः सूयते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २६॥ अव्यक्तात् कर्मजा बुद्धिरहङ्कारं प्रसूयते। आकाशञ्चाप्यहङ्काराद्वायुराकाशसम्भवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चाप अद्भ्योऽथ वसुधोद्गता। मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्ववस्थितम् ॥ २८ ॥ ज्ञाने-

न्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्चकर्म्मेन्द्रियाण्यपि । विषयाः पञ्च चैकञ्च विकारे षोड़शं मनः ॥ २९ ॥ श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथ । पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्म्मणी अपि ॥ ३० ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्व्वगतं मनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक् तथोच्यते । इन्द्रियैर्व्विविधैर्युक्तं सर्व्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात् षोड़शैतानि दैवतानि विभागशः । देहेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३३ ॥ तद्वत् सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः । श्रोत्रं नभोगुणञ्चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥ ३४ ॥ स्पर्शं वायुगुणं विद्यात् सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥ ३५ ॥ मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा । सर्व्वभूतात्मभूतस्थं तस्मादृध्येत बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥ एते भावा जगत् सर्व्वं वहन्ति सचराचरम् । श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥ नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् । व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३८ ॥ अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्व्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३९ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्व्वजन्तुषु ॥ ४० ॥ श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्त्ता सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ ४१ ॥ अग्निर्दारुगतो यद्वच्छिन्ने दारौ न दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो भिन्ने देहे न दृश्यते ॥ ४२ ॥ अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ४३ ॥ नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्य्ये मरीचयः । सन्ततत्वाद्यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४४ ॥ स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमायुतः । देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्मोपलभ्यते ॥ ४५ ॥ कर्म्मणा बाध्यते पूर्व्वं कर्म्मणा चोपलभ्यते । कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४६ ॥ स तु

देही यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते। तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्म्मजम् ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१० ॥

भीष्म उवाच। चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च। अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च। अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मन ॥ १ ॥ यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुम। निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सम्भवस्तथा ॥ २ ॥ अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनं यथा। स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३ ॥ तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्त्तुः कारणलक्षणाः। अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ॥ ४ ॥ न भूर्न खं द्यौर्भूतानि नर्षयो न सुरासुराः। नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहतम् ॥ ५ ॥ पूर्वं नित्यं सर्वगतं मनोहेतुमलक्षणम्। अज्ञानकर्म्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणम् ॥ ६ ॥ तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्य्यसंग्रहकारकम्। येनैतद्वर्त्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७ ॥ अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम्। क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्त्तते ध्रुवम् ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात् तिलवत् सर्वं चक्रेऽस्मिन् पीड्यते जगत्। तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः ॥ ९ ॥ कर्म्मवत् कुरुते तर्षादहङ्कारपरिग्रहः। कार्य्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादित ॥ १० ॥ नात्येति कारणं कार्य्यं न कार्य्यं कारणं तथा। कार्य्याणान्तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११ ॥ हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम्। अन्योऽन्यमभिवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२ ॥ राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः। क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांशुर्वातेरितो यथा ॥ १३ ॥ न च

तः सृज्यते भावेनं ते तेन महात्मना । यरजस्कोऽरजस्कश्च नैव वायुर्भवेत्तथा ॥ १४ ॥ तथैतदन्तरं विद्यात् सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः । अभ्यासात् स तथायुक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः ॥ १५ ॥ सन्देह-मेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः । तथा वार्त्तां समीक्षेत कृतलक्षण-सम्मिताम् ॥ १६ ॥ बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २११ ॥

भीष्म उवाच । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते । तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १ ॥ दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्त्वात्तु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २ ॥ सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् । इयं सा बुद्धि-रन्येत्य यथा याति परां गतिम् ॥ ३ ॥ शरीरवानुपादत्ते मोहात् सर्वान् परिग्रहान् । क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥४॥ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् । कर्मणा विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ५ ॥ लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विरा-जते । तथा पक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६ ॥ यश्च धर्मं चरेल्लोभात् कामक्रोधावनुप्लवन् । धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७ ॥ शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संरागादयं व्रजेत् । क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते ह परस्परात् ॥ ८ ॥ पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे । कमभिष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदन् ॥ ९ ॥ स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः । नाव-गच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणम् ॥ १० ॥ मृण्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते । पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारान्न

नश्यति ॥ ११ ॥ मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुड़ः। धान्यानि फलमूलानि मद्यकानि महाश्रमाः ॥ १२ ॥ यद्वत् कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत। ग्राम्यमाहारमादद्या-दस्वादमपि हि यापनम् ॥ १३ ॥ तद्वत् संसारकान्तारमातिष्ठन् श्रमतत्परः। यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४ ॥ सत्यशौचार्जवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च। क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५ ॥ भावान् सर्वानुपावृत्तान् समीक्ष्य विषयात्मकान्। शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ १६ ॥ सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः। चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ १७ ॥ तस्मात् सम्यक् परी-क्षेत दोषानज्ञानसम्भवान्। अज्ञानप्रभवं दुःखमहङ्कारं परि-त्यजेत् ॥ १८ ॥ महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। त्रैलोक्यं सेश्वरं कर्म्म अहङ्कारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ यथेह नियतः कालो दर्शयत्यार्त्तवान् गुणान्। तद्वद्भूतेष्वहङ्कारं विद्यात् कर्म्म-प्रवर्त्तकम् ॥ २० ॥ सम्मोहकं तमो विद्यात् कृष्णमज्ञानसम्भवम्। प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ॥ २१ ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान्। प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसन्देहो धृतिः स्मृतिः। एतान् सत्त्वगुणान् विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥२२॥ कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः। विषादशोकावरति-र्मानदर्पावनार्यता ॥ २३ ॥ दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरु-लाघवम्। विमृशेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसन्ततम् ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः। के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥२५॥ केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः। एतन्मे कथयस्तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच। दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते।

विनाशयति सम्भूतमयस्मयमयो यथा। तथाकृतात्मा सहजैर्दोषै-र्नश्यति तामसैः ॥ २७ ॥ राजसं तामसञ्चैव शुद्धात्मकमकल्मषम्। तत् सर्वं देहिनां वीजं सत्त्वमात्मवत समम् ॥ २८ ॥ तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च। रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९ ॥ अथ वा मन्त्रवद्‌ब्रूयुरात्मादानाय दुष्कृतम्। स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३० ॥ रजसाधर्मयुक्तानि कार्य्याण्यपि समाप्नुते। अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान् सर्वांश्च सेवते ॥ ३१ ॥ तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते। हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्थः सात्त्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः। स देही विमलः श्रीमान् श्रद्धाविद्यासमन्वितः ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे द्वादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

भीष्म उवाच। रजसा साध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ। क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां सादनाच्छुचिः ॥ १ ॥ परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम्। विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशुं तं देवसत्तमम् ॥ २ ॥ तस्य मायाविनद्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा विचेतसः। मानवा ज्ञानसम्मोहात्तत क्रोधं प्रयान्ति वै ॥ ३ ॥ क्रोधात् काममवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः। मानदर्पादहङ्कारमहङ्कारात्ततः क्रियाः ॥ ४ ॥ क्रियाभिः स्नेहसम्बन्धान् स्नेहाच्छोकमनन्तरम्। सुखदुःखक्रियारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५ ॥ जन्मतो गर्भवासन्तु शुक्रशोणितसम्भवम्। पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवाविलम् ॥ ६ ॥ तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन्। संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७ ॥ प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः।

तस्मादेता विशेषेण न चाभीयुर्विपश्चितः ॥ ८ ॥ कृत्वा ह्येता घोर-रूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । रजस्यन्तर्हिता मूर्त्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९ ॥ तस्मात्तयोक्तकाद्रागाद्दोजाज्जायन्ति जन्तवः । स्वदेहजानस्वसंज्ञान् यद्वदङ्गात् कृमींस्त्यजेत् । स्वसंज्ञानस्वकां-स्तद्वत् सुतसंज्ञान् कृमींस्त्यजेत् ॥ १० ॥ शुक्रतो रसतश्चैव देहा-ज्जायन्ति जन्तवः । स्वभावात् कर्म्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११ ॥ रजस्तमसि पर्य्यस्तं सत्त्वञ्च रजसि स्थितम् । ज्ञानाधि-ष्ठितमव्यक्तं बुद्ध्यहङ्कारलक्षणम् ॥ १२ ॥ तद्बीजं देहिनामाहु-स्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् । कर्म्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्त्तनम् ॥ १३ ॥ रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव । कर्म्मगर्भैर्गुणै-र्देही गर्भे तदुपलभ्यते ॥ १४ ॥ कर्म्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्य-यदिन्द्रियम् । जायते तदहङ्काराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५ ॥ शब्द-रागात् श्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः । रूपरागात्तथा चक्षु-र्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स्पर्शने त्वक् तथा वायुः प्राणापान-व्यपाश्रयः । व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापनम् ॥ १७ ॥ सञ्जातैर्जायते गात्रैः कर्म्मजैर्वसंशा हत । दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यै-र्नरः शारीरमानसैः ॥ १८ ॥ दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्द्धते । त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणां रजस्येव प्रलयप्रभवावुभौ । परीक्ष्य सञ्चरेद्विद्वान् यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २० ॥ ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्य-तर्षुलम् । क्षीणैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे त्रयोदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

भीष्म उवाच । अतोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा । तद्विज्ञानाच्चरन्नात्मन् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ १ ॥ सर्व्वेषामेव भूतानां पुरुषश्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रदर्शिनः ॥ २ ॥ सर्व्वभूतात्मभूतास्ते सर्व्वज्ञाः सर्व्वदर्शिनः । ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥ ३ ॥ नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४ ॥ तांस्तानुपासते धर्म्मान् धर्म्मकामा यथागमम् । न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५ ॥ वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः । सर्व्वधर्म्मेषु धर्म्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणाञ्छुभान् ॥ ६ ॥ यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्य्यमिति स्मृतम् । परन्तत् सर्व्वधर्म्मेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७ ॥ लिङ्गसंयोगहीनं यत् शब्दस्पर्शविवर्ज्जितम् । श्रोत्रेण श्रवणञ्चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८ ॥ वाक् सम्भाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्ज्जितम् । बुद्ध्या चाध्यवसायीत ब्रह्मचर्य्यमकल्मषम् ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् । द्विजाग्र्यो जायते विद्वान् कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १० ॥ सुदुष्करं ब्रह्मचर्य्यमुपायन्तत्र मे शृणु । संप्रवृत्तमुदीर्णञ्च निगृह्णीयाद्द्विजो रजः ॥ ११ ॥ योषितां न कथा श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः । कथञ्चिद्दर्शनादासां दुर्व्वलानाविशेद्रजः ॥ १२ ॥ रागोत्पन्नश्चरेत कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः । मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ १३ ॥ पाप्मानं निर्द्दहेदेवमन्तर्भूतरजोमयम् । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विचक्षणः ॥ १४ ॥ कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् । तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५ ॥ वातपित्तकफान् रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च । मज्जां देहं शिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६ ॥ दश विद्यादधमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः । याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥ एवमेताः शिरानद्यो

रजोदा देहसागरम् । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८ ॥ मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा । शुक्रं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९ ॥ सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्या ह्यनुगताः शिराः । नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २० ॥ पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः । शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥ २१ ॥ स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनः सङ्कल्पजं रजः । शुक्रं सङ्कल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनोवहा ॥ २२ ॥ महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसम्भवम् । त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३ ॥ ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसङ्कल्पकारिकाम् । विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसम्भवम् ॥ २४ ॥ गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनोवहम् । देहकर्मानुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥२५॥ भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्योतिष्मद्विरजो नित्यं मन्त्रसिद्धं महात्मना ॥ २६ ॥ तस्मात्तदभिघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् । रजस्तमश्च हित्वेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ २७ ॥ तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् । विपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८ ॥ स दुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् । यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

भीष्म उवाच । दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १ ॥ जन्ममृत्युजराद्‌दुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः । दृष्ट्वेमं सततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २ ॥ वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहङ्कृतः । प्रशान्तो ज्ञानवान् भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत् सुखम् ॥ ३ ॥ अथ वा

ममम यज्ञ पश्चन् भूतानुकम्पया । तवाप्युपेचा कुर्वीत शाला कर्म्मफल जगत् ॥ ४ ॥ यत कृत स्याच्छुभ कर्म पाप वा यदि वाश्नुते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्दागवुद्धिकर्मभि ॥ ५ ॥ अहिंसा सत्यवचन सर्वभूतेषु चार्ज्जवम् । चमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत ॥ ६ ॥ तस्मात समाहित बुद्धा मनो भूतेषु धारयेत् । यश्चैत परम धर्म सर्वभूतसुखावहम् ॥ ७ ॥ दुःखानि वरण वेद सर्वश्च स सुखी भवेत । तस्मात समाहित बुद्धा मनो भूतेषु धारयेत् ॥ ८ ॥ नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नावद्ध चिन्तयेदसत् । अवामोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत ॥ ९ ॥ वाचामोघप्रयासेन मनोज्ञ तत् प्रवर्त्तते । विवचता च सद्वाक्य धर्मसूक्ष्ममवेचता ॥१०॥ सत्या वाचमहिंस्राञ्च वदेदनपवादिनीम् । कल्कापेतामपरुषामनृशसामपैशुनाम् ॥ ११ ॥ ईदृगल्पञ्च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा । वाक्प्रवद्धो हि ससारो विरागाद्वाचरेद्यदि ॥ १२ ॥ बुद्धाप्यनुगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् । रजोभूतैर्हि करणै कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ स दुःख प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते । तस्मान्मनो वाक्शरीरैराचरेद्धैर्य्यमात्मन ॥ १४ ॥ प्रक्लीर्णमेषभार हि यद्वदार्य्येत दस्युभि । प्रतिलोमा दिश बुद्धा ससारमबुधास्तथा ॥ १५ ॥ तानेव च यथा दस्यु चिप्त्वा गच्छेच्छिवा दिशम् । तथा रजस्तम कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात सुखम् ॥ १६ ॥ निःसन्दिग्धमनीहो वै मुक्त सर्वपरिग्रहै । विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रिय ॥ १७ ॥ ज्ञानदग्धपरिक्लेश प्रयोगरतिरात्मवान् । निष्प्रचारेण मनसा पर तदधिगच्छति ॥ १८ ॥ धृतिमानात्मवान् बुद्धि निगृह्णीयादसशयम् । मनो बुद्धा निगृह्णीयाद्विषयानात्मनात्मन ॥ १९ ॥ निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे । देवतास्तत प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ २० ॥ ताभि ससक्तमनसो ब्रह्म तत् सम्प्रकाशते । प्रतेदापगते सत्त्वे ब्रह्मभूयाय

कल्पते ॥ २१ ॥ अथ वा न प्रकाशेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत । येन तन्त्वयतस्तन्त्र वृत्तिं स्यात्तत्तदाचरेत ॥ २२ ॥ कणकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तव । तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्य्यायेणोपयोजयेत् ॥ २३ ॥ आहारनियमञ्चैव देशे काले च सात्त्विकम् । तत् परीक्ष्यानुवर्त्तेत तत् प्रवृत्त्यनुपूर्वकम् ॥ २४ ॥ प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत । ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत् सम्प्रकाशते ॥२५॥ ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रीँल्लोकानधितिष्ठति । विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनोपकृष्यते ॥ २६ ॥ पृथक्त्वात् सम्प्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् । स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २७ ॥ वयोऽतीतो जरामृत्यु जित्वा ब्रह्म सनातनम् । अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे पञ्चदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

भीष्म उवाच । निष्कल्मषं ब्रह्मचर्य्यमिच्छता चरितुं सदा । निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥ स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते । देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः ॥२॥ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरम् । विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ॥ ३ ॥ तत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव । प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्त्तते देहवानिव ॥ ४ ॥ अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः । तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां श्रमात् स्वप्नमाहुः सर्व्वगतं बुधाः । मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६ ॥ कार्य्यव्यासक्तमनसः सङ्कल्पो जाग्रतो ह्यपि । तद्वन्मनोरथैश्वर्य्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥७॥ संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् । मनस्यन्तर्हितं सर्व्वं

वेद सोऽस्तमयभूतः ॥ ८ ॥ गुणानामपि यद्येतत् कर्म्मणा चाप्युपस्थितम् । तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९ ॥ ततस्तमुपवर्त्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सात्त्विका वा यथा योगमानन्तर्य्यफलोदयम् ॥ १० ॥ ततः पश्यत्यसम्बुद्ध्या वातपित्तकफोत्तरान् । रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययम् ॥ ११ ॥ प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत् सङ्कल्पयति मानसम् । तत्तत् स्वप्नेऽप्युपरते मनो दृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२ ॥ व्यापकं सर्व्वभूतेषु वर्त्ततेऽप्रतिघं मनः । आत्मप्रभावात्तं विद्यात् सर्व्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १३ ॥ मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानुषम् । यत्तत् सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् । सर्व्वभूतात्मभूतस्थं तमध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४ ॥ लिप्सेत मनसा यश्च सङ्कल्पादैश्वरं गुणम् । आत्मप्रसादं तं विद्यात् सर्व्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५ ॥ एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् । त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोऽन्ते महेश्वरः ॥ १६ ॥ तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः । एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान् विदुः । सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८ ॥ ब्रह्म तत् परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरम् । ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९ ॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा । प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे
षोड़शाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

वीत् ॥ २ ॥ तत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। निवृत्ति-लक्षणं धर्म्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत्। प्रवृत्ति पुनरावृत्तिर्निवृत्ति परमा गति ॥ ४ ॥ ता गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनि। ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शक ॥ ५ ॥ तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषा-वुभौ। अव्यक्तपुरुषाभ्यान्तु यत स्यादन्यमहत्तरम् ॥ ६ ॥ तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षण। अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७ ॥ उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरौ। सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या सर्गधर्म्मिण्या तथा त्रिगुणधर्म्मया। विपरीतमतो विद्यात् क्षेत्रज्ञस्य स्वलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम्। अग्राह्यौ पुरु-षावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ १० ॥ संयोगलक्षणोत्पत्ति कर्म्मजा गृह्यते यथा। करणै कर्म्म निर्वृत्ति कर्त्ता यद्यद्विचेष्टते। कीर्त्त्यते शब्दसञ्ज्ञाभि कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ११ ॥ उष्णीषवान् यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृत। संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजस-तामसै ॥ १२ ॥ तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतम्। यथा-सञ्ज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३ ॥ श्रियं दिव्यामभि-प्रेप्सुर्वै प्रवाङ्मनसा शुचि। शरीरैरिन्द्रियैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मष तप ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता। सूर्य्यश्च चन्द्रमा-श्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५ ॥ प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके सशब्दितं तप। रजस्तमोघ्नं यत कर्म्म तपसस्तत स्वलक्षणम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते। वाङ्मनोनियम सम्यङ्-मानसं तप उच्यते ॥ १७ ॥ विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्न विशिष्यते। आहारनियमेनास्य पाप्मा शाम्यति राजस ॥ १८ ॥ वैमनस्यञ्च विषये यान्त्यस्य करणानि च। तस्मात्तन्मात्र मादद्या-द्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९ ॥ अन्तकाले शनैर्लोकपाच्छन्ने कुर्या-

दनातुरः । एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २० ॥ रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवाञ्छब्दवच्च रेत्। कार्य्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिस्थिरः ॥ २१ ॥ आदेहादप्रमादाच्च देहान्तादिप्रमुच्यते। हेतुयुक्तः सदा सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गे तु नियतिर्नानुवर्त्तते। भावान्तमभवप्रज्ञा आसते ये विपर्य्ययम् ॥ २३ ॥ धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसङ्क्षिप्तचेतसः। स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २४ ॥ यथागमञ्च गत्वा वै बुद्ध्या तत्रैव बुध्यते। देहान्त कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयम् ॥ २५ ॥ युक्तं धारणया सम्यक् सतः केचिदुपासते। अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युतसंशब्दितात्तरम् ॥ २६ ॥ अन्तकाले ह्युपासन्ते तपसा दग्धकिल्बिषाः। सर्वं एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ २७ ॥ सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा। देहन्तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम्। अन्तरीक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २८ ॥ मर्त्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तचेतसः। ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २९ ॥ एवमेकायनधर्म्ममाहुर्वेदविदो जनाः। यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥ ३० ॥ कषायवर्ज्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम्। यान्ति तेऽपि परांल्लोकान् विमुच्यन्ते यथाबलम् ॥ ३१ ॥ भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम्। भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वात्मस्थं हरिञ्चैव न निवर्त्तन्ति तेऽव्ययाः। प्राप्य तत् परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३३ ॥ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च। तृष्णाबद्धं जगत् सर्वं चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ बिसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो बिसे। तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३५ ॥ सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः। तद्वत् संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३६ ॥ विकारं प्रकृतिञ्चैव पुरुषञ्च सनातनम्। यो

यथार्वद्विजानाति स विद्दषणो विमुच्यते ॥ ३७ ॥ प्रकाशं भगवा-नेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् । भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो-गतिः ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे सप्तदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिलाधिपः । जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहत् सुखम् ॥ २ ॥ जनको जन-देवस्तु मिथिलायां जनाधिपः । और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३ ॥ तस्य स्म शतमाचार्य्या वसन्ति सततं गृहे । दर्श-यन्तः पृथग्धर्मान्नानापाषण्डवासिनः ॥ ४ ॥ स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये । आगमस्थः सभूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुष्यति ॥ ५ ॥ तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ ॥ ६ ॥ सर्वसन्न्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनि-श्चये । सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥ ७ ॥ ऋषीणा-माहुरेकं यं कामादवसितं नृषु । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन् सं-सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९ ॥ आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसह-स्रिकम् ॥ १० ॥ यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥ ११ ॥ इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसा मुनिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥१२॥ यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन्

प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३ ॥ तस्य पञ्चशिख शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः। ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत कुटुम्बिनी ॥ १४ ॥ तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रिया स पिबति स्तनौ। ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ॥ १५ ॥ एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम्। तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्व्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्म्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम्। उपेत्य शतमाचार्य्यान् मोहयामास हेतुभिः ॥ १७ ॥ जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात्। उत्सृज्य शतमाचार्य्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ १८ ॥ तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्म्मतः। अब्रवीत् परमं मोक्षं यत्तत् सांख्येऽभिधीयते ॥ २१ ॥

पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः। पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥ १९ ॥

जनक उवाच। यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते। तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तास्य तत्त्वतः ॥ २० ॥

भीष्म उवाच। तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्म्मतः। अब्रवीत् परमं मोक्षं यत्तत् सांख्येऽभिधीयते ॥ २१ ॥ जातिनिर्व्वेदमुक्त्वा स कर्म्मनिर्व्वेदमब्रवीत्। कर्म्मनिर्व्वेदमुक्त्वा च सर्व्वनिर्व्वेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ यदर्थं धर्म्मसंसर्गः कर्म्मणाञ्च फलोदयः। तमनाश्वासिकं मोहं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ २३ ॥ दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके। आगमात् परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २४ ॥ अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः। आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक् परं मतम् ॥ २५ ॥ अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते। अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते यथा ॥ २६ ॥ अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे। किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २७ ॥ प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि। प्रत्यक्षेणागमो भिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन ॥ २८ ॥ यत्र यत्रानुमानेऽस्मिन् कृतं भावयतोऽपि च। नान्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्थितः ॥ २९ ॥ रेतो

वटकणीकाया घृतपाकाधिवासनम्। जाति स्मृतिरयस्कान्त सूर्य-कान्तोऽम्बुभक्षणम ॥ ३० ॥ प्रेत्यभूतात्ययश्चैव देवताद्युपयाचनम्। मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चय ॥ ३१ ॥ न त्वेते हेतव सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिता। अमर्त्त्यस्य हि मर्त्त्येन सामान्यं नोपलभ्यते ॥ ३२ ॥ अविद्या कर्मतृष्णा च केचिदाहु पुनर्भवे। कारणं लोभमोहौ तु दोषाणान्तु निषेवणम् ॥ ३३ ॥ अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्मबीजं तथा कृतम्। तृष्णा सञ्जनन स्नेह एष तेषां पुनर्भव ॥ ३४ ॥ तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मिणि। अन्योऽस्माज्जायते देहस्तमाहु सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३५ ॥ यदा स्वरूपतश्चान्यो जातित शुभतोऽर्थत। कथमस्मिन् स इत्येव सम्बन्ध स्यादसंहितम ॥ ३६ ॥ एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलै। यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत प्रपद्यते ॥ ३७ ॥ अपि ह्ययमिहैवान्यै प्राकृतैर्दु खितो भवेत। सुखितो दु खितो वापि दृश्यादृश्यविनिर्णय ॥ ३८ ॥ तथा हि मुषलैर्हन्यु शरीरं तत् पुनर्भवेत। पृथग् ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपपद्यते ॥ ३९ ॥ ऋतुसंवत्सरौ तिथ्य शीतोष्णेऽथ प्रियाप्रिये। यथातीतानि पश्यन्ति तादृश सत्त्वसंक्षय ॥ ४० ॥ जरयाभिपरीतस्य मृत्युना च विनाशिना। दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि मनो वायु शोणितं मांसमस्थि च। आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वन्धातुमुपयान्ति च ॥ ४२ ॥ लोकयात्राविघातश्च दानधर्मफलागमे। तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिका ॥ ४३ ॥ इति सम्यङ्मनस्येते बहव सन्ति हेतव। एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यते ॥ ४४ ॥ तेषां विमृशतामेवं तत्तत् समभिधावताम्। क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत ॥ ४५ ॥ एवमर्थैरनर्थैश्च दु खिता सर्वजन्तव। आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४६ ॥ अर्थांस्तथात्यन्तसुखावहांश्च लिप्सन्त एते बहवो विशुष्का। महत्तर

दुःखमनुप्रपन्ना छिन्नामिवं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४७ ॥ विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च । विहाय यो गच्छति सर्व्वमेव क्षणेन गत्वा न निवर्त्तते च ॥ ४८ ॥ भूव्योमतोयानलवायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति । इतीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवेद्विनाशिनोऽप्यस्य न शर्म्म विद्यते ॥ ४९ ॥ इदमनुपधिवाक्यमच्छलं परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् । नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पञ्चशिखवाक्ये अष्टादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

भीष्म उवाच । जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा । पुनरेवानुपप्रच्छ साम्पराये भवाभवौ ॥ १ ॥

जनक उवाच । भगवन् यदि न प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् । एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २ ॥ सर्व्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात् पश्य चैतद्द्विजोत्तम । अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३ ॥ असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु । कस्मै क्रियेत कल्पेत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् । पुनः प्रशमयन् वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते । अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् । वर्त्तते पृथगन्योऽन्यमप्युपाश्रित्य कर्म्मसु ॥ ६ ॥ धातवः पञ्चधा तोयं खं वायुर्ज्योतिषो धरा । ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७ ॥ आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यश्चापि पार्थिवः । एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा ॥ ८ ॥ ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्य्यसंग्रहः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च

स्वभावश्चेतना मन । प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९ ॥ श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वं गता गुणा ॥ १० ॥ तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा । सुखदुःखेति यामाहुरदुःखामसुखेति च ॥ ११ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च मूर्त्तय । एते ह्यामरणात् पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२॥ तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चय । तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत ॥ १३ ॥ इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यत । असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ १४ ॥ अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि । वर्त्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसन्तति ॥ १५ ॥ तत्र सम्यग्वचो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम । शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥१६॥ त्याग एव हि सर्वेषां युक्तानामपि कर्मणाम । नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखवहो मत ॥ १७ ॥ द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि । सुखत्यागे तपोयोग सर्वत्यागे समापना ॥ १८ ॥ तस्य मार्गोऽयमद्वैध सर्वत्यागस्य दर्शित । विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्त्वन्यथा भवेत ॥ १९ ॥ पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्ता मन षष्ठानि चेतसि । बलषष्ठानि वच्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २० ॥ हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् । प्रजननानन्दयो शेफो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २१ ॥ वाक् च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चान्वित विदु । एवमेकादशैतानि बुद्ध्या तु विसृजेन्मन ॥ २२ ॥ कर्णौ शब्दश्च चित्तञ्च त्रय श्रवणसंग्रहे । तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयो ॥ २३ ॥ एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये । येनायं त्रिविधो भाव पर्य्यायात समुपस्थित ॥ २४ ॥ सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रय । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृता सर्वसाधना ॥ २५ ॥ प्रहर्ष प्रीतिरानन्द सुख संशान्तचित्तता । अकुतश्चित् कुतश्चिद्वा चित्तत सात्त्विको गुण ॥ २६ ॥ अतुष्टि

परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुत ॥ २७ ॥ अविवेकस्तथा मोह प्रमाद स्वप्नतन्द्रिता । कथञ्चिदपि वर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ ८ ॥ अत्र यत प्रीतिसयुक्त काये मनसि वा भवेत । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्य-पेक्षेत तत्तथा ॥ २९ ॥ यत्त्वसन्तोषसयुक्तमप्रीतिकरमात्मन । प्रवृत्त रज इत्येव ततस्तदपि चिन्तयेत ॥ ३० ॥ अथ यन्मोह-सयुक्त काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेय तमस्तदुपधार-येत ॥ ३१ ॥ श्रोत्र व्योमाश्रित भूत शब्द श्रोत्र समाश्रित । नोभय शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२ ॥ एव त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैति पञ्चमी । स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३ ॥ स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति । चित्त सैकादश विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत ॥ ३४ ॥ तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामस । आस्थितो युगपद्भावो व्यवहार स लौकिक । इन्द्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पू॰श्रुतागमात । चिन्त यन्नानुपर्य्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणै ॥ ३६ ॥ यत्तमोपहत चित्त आशु सञ्चारमध्रुवम । करोत्युपरम काये तदाहुस्तामस बुधा ॥ ३७ ॥ यदागमसयुक्त न कृत्स्नमनुशाम्यति । अथ तत्राप्युपा दत्ते तमोऽव्यक्तमिवान्तरम् ॥ ३८ ॥ एवमेष प्रसङ्ख्यात स्वकर्म प्रत्ययो गुण । कथञ्चिद्वर्त्तते सम्यक् केषाञ्चिद्वा निवर्त्तते ॥ ३९ ॥ एतदाहु समाचार चैत्रमध्यात्मचिन्तका । स्थितो मनसि यो भाव स वै चैत्रश उच्यते ॥ ४० ॥ एव सति क उच्छेद शाश्वतो वा कथ भवेत् । स्वभावाद्वर्त्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुत ॥ ४१ ॥ यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च । नदाश्च ता नियच्छन्ति तादृश सत्त्वसञ्चय ॥ ४२ ॥ एव सति कुत सज्ञा प्रेत्यभावे पुन-र्भवेत् । प्रतिसमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च सर्वत ॥ ४३ ॥ इमाञ्च यो वेद विमोक्षबुद्धिमात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्त । न लिप्यते

कर्मफलैरनिष्टे पंच विसस्येव जलेन सिक्तम॥ ४४॥ दृष्टैर्हि पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च। यदा ह्यसौ सुख दुःखे जहाति मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः॥ ४५॥ श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च शेते जरामृत्युभयादभीतः। क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे। अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्थाय पश्यन्ति महत्यसक्ताः॥ ४६॥ यथोर्णनाभिः परिवर्त्तमानस्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः। तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमर्च्छन्॥ ४७॥ यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथा च। विहाय गच्छत्यनवेक्षमाणस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम्॥ ४८॥ द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्तमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः। तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय मुक्तः परार्द्ध्यां गतिमेत्यलिङ्गः॥ ४९॥ अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य। न खलु मम हि दह्यतेऽत्र किञ्चित् स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः॥ ५०॥ इदममृतपदं निशम्य राजा स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणम्। निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं परमसुखी विजहार वीतशोकः॥ ५१॥ इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं महीपते सततमवेक्षते तथा। उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवेत्य मैथिलः॥ ५२॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये
जनविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २१९॥

युधिष्ठिर उवाच। किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात्। किं कुर्वन् निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत॥ १॥

भीष्म उवाच। दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः।

सर्व्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २ ॥ नादान्तस्य क्रिया-सिद्धिर्यथावदुपपद्यते । क्रिया तपश्च सत्यञ्च दमे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते । विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४ ॥ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखञ्च प्रतिबुध्यते । सुखं लोके विपर्य्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५ ॥ तेजो दमेन ध्रियते तन्न तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् । तथा विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ॥ ७ ॥ आश्रमेषु च सर्व्वेषु दम एव विशिष्यते । यच्च तेषु फलं धर्म्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८ ॥ तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः । अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्दधानता ॥ ९ ॥ अक्रोध आर्ज्जवं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता । गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १० ॥ जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्ज्जनम् । साधुकामश्च स्पृहयेन्नायतिं प्रत्ययेषु च ॥ ११ ॥ अवैरकृत् सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः । सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मवान् प्रभुः ॥ १२ ॥ प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं सर्व्वभूतानां प्रापयन्मोदते सुखी ॥ १३ ॥ सर्व्वभूतहिते युक्तो न स्मा यो द्विषते जनम् । महाह्रद इवाक्षोभ्यः प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति ॥१४॥ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्व्वेषामभयं यतः । नमस्यः सर्व्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ॥ १५ ॥ न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति । स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १६ ॥ कर्म्मभिः श्रुतसम्पन्नः सद्भिराचरितः शुचिः । सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महाफलम् ॥ १७ ॥ अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १८ ॥ कामक्रोधौ च लोभश्च परस्येर्षा विकत्थना । कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ १९ ॥ विक्रम्य घोरे

तपश्चि ब्राह्मण संशितव्रत । कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय द्रवात्मवान् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि दमप्रशंसाया विंशत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हवि । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जाना कार्य्यकारिण । वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिद तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जना । एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जना । आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत सतां मतम् ॥ ४ ॥ त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् । सदोपवासी च भवेत् ब्रह्मचारी सदा भवेत ॥ ५ ॥ मुनिश्च स्यात सदा विप्रो दैवतञ्च सदा भवेत् । कुटुम्बिको धर्म्मकाम सदा स्वप्नश्च भारत ॥ ६ ॥ अमांसादी सदा च स्यात पवित्रश्च सदा भवेत । अमृताशी सदा च स्यात दैवतातिथिपूजक ॥ ७ ॥ विघसाशी सदा च स्यात् सदा चैवातिथिव्रत । श्रद्दधान सदा च स्याद्दैवतद्विजपूजक ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथ सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत । विघसाशी कथञ्च स्यात सदा चैवातिथिव्रत ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशन्तथैव च । सदोपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुन ॥ १० ॥ भार्य्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै द्विज-। ऋतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यश्च यो नर ॥ ११ ॥ न भक्षयेद्वृथामांसममांसाशी भव-

त्वपि। दाननित्य. पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवतस्तु सदा नरः। अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः। अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४ ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह। अवशिष्टन्तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम ॥ १५ ॥ तेषां लोका ह्यपर्य्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह। उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १६ ॥ देवताभिश्च ये सार्द्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते। रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राशिके
एकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदिदं कर्म्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि वाशुभम्। पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १ ॥ कर्त्तास्मि तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः। एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम्। अस्तम्भमनहङ्कारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम्। चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥ अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च। काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६ ॥ आत्मनि श्रेयसि ज्ञाने धीर निश्चितनिश्चयम्। परावरज्ञं भूतानां सर्व्वज्ञं सर्व्वदर्शनम् ॥ ७ ॥ शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम्। बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत ॥ ८ ॥ ये कश्चित सम्मतो लोके

गुणै स्यात् पुरुषो नृप। भवत्यनपगान् सर्वांस्तान् गुणान् लक्षयामहे ॥ ९॥ अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह। आत्मानं मन्यमानः सन् श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०॥ वद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः। श्रिया विहीनः प्रह्राद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११ ॥ प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया। प्रह्राद स्वस्थरूपोऽसि पश्यन् व्यसनमात्मनः ॥ १२॥ इति सञ्चोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३ ॥

प्रह्राद उवाच। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च भूतानां यो न बुध्यते। तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४॥ स्वभावात् सम्प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तथैव च। सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५॥ पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः। स्वयं नकुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६॥ यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधु वा। तस्य दोषवती प्रज्ञा अतत्त्वज्ञेति मे मतिः ॥ १७॥ यदि स्यात् पुरुषः कर्त्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम्। आरम्भास्तस्य सिद्ध्येयुर्न तु जातु पराभवेत् ॥ १८॥ अनिष्टस्य हि निर्वृत्तरनिर्वृत्तिः प्रियस्य च। लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९ ॥ अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसम्वृत्तिमेव च। अप्रयत्नेन पश्यामः केषाञ्चित्तत् स्वभावतः ॥ २०॥ प्रतिरूपतराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः। विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ २१॥ स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा। शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणम् ॥ २२॥ स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः। आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३॥ कर्मजन्त्विह मन्यन्ते फलयोगं शुभाशुभम्। कर्म्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४॥ यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन्। एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव

लक्षणम् ॥ २५ ॥ [५]विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् । तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यत ॥ २६ ॥ स्वभावभाविनो भावान् सर्वानेवेह निश्चयात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७ ॥ वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानाञ्चाप्यनित्यताम् । तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८ ॥ निर्ममो निरहङ्कारो निराशीर्मुक्तबन्धन । स्वस्थो व्यपेत पश्यामि भूताना प्रभवाप्ययौ ॥ २९ ॥ कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिष । नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३० ॥ प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे । द्वेष्टारञ्च न पश्यामि यो मामद्य ममायते ॥ ३१ ॥ नोर्द्ध्वं नावाङ् न तीर्य्यक् च न क्वचिच्छक्र कामये । न हि ज्ञेये न विज्ञाने न ज्ञाने कर्म विद्यते ॥ ३२ ॥

शक्र उवाच । येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते । प्रब्रूहि तदुपायं मे सम्यक् प्रह्लाद पृच्छत ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच । आर्ज्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया । वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४ ॥ स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावत । स्वभावादेव तत् सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्यसि ॥ ३५ ॥ इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् । प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ स तदाभ्यर्च्य दैतेन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वर । असुरेन्द्रमुपामन्त्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शक्रप्रह्लादसंवादे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् । कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३ ॥ यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन क्षीयते । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४ ॥ स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः । सोऽग्निस्तपति भूतानि जलञ्च स भवत्युत । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५ ॥ स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः । स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥६॥

ब्रह्मोवाच । नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुपृच्छसि । पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७ ॥ उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः । वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८ ॥

शक्र उवाच । यदि स्म बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिवान् । हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच । मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति । न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा । चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११ ॥ ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् । यथाख्यातं भगवता शून्यागारे कृतालयम् ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव । इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३ ॥ अदृष्टं वत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् । श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञातिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १५ ॥ त्वन्मुखाश्चैव दैतेया

व्यतिष्ठंस्तव शासने । अकृष्टपच्या च मही तवैश्वर्य्ये बभूव ह । इदन्तु तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६ ॥ यदातिष्ठ समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् । ज्ञातिभ्यो विभजन् वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७ ॥ यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः । बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८ ॥ सर्वाः पुष्कर-मालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः । कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९ ॥ छत्रं तवासीत् सुमहत् सौवर्णं रत्नभूषितम् । ननृतुस्तत्र गन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ॥ २० ॥ यूपस्तवासीत् सुमहान् यजतः सर्वकाञ्चनः । यत्राददः सहस्राणि अयुतानां गवां दश । अनन्तरं सहस्राणि तदासीद्दैत्य का मतिः ॥ २१ ॥ यदा च पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्यगाः । शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत् किन्नु ते हृदि ॥ २२ ॥ न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताञ्च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३ ॥

बलिरुवाच । न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताञ्च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४ ॥ गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि । यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५ ॥ न त्वेतदनुरूपन्ते यशसो वा कुलस्य वा । समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि ॥ २६ ॥ न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु । कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७ ॥ त्वन्तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरन्दर विकत्थसे । यदाहमिव भावी स्यास्तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे
त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

भीष्म उवाच। पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत्। निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ १ ॥

शक्र उवाच। यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः। लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा सुकृपणाञ्चेमामवस्थामात्मनो बले। ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३ ॥ प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान्। विनिपातमिमं वाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४ ॥

बलिरुवाच। अनित्यमुपलक्ष्येह कालपर्य्यायधर्मतः। तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५ ॥ अन्तवन्त इमे देहा भूतानाञ्च सुराधिप। तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥६॥ जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते। उभे सह विवर्द्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७ ॥ न हीदृशमहं भावमवशः प्राप्य केवलम्। यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८ ॥ भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः। नैतत् सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९ ॥ ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः। ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिलाभात्तु पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम्। विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः सम्प्रसीदति ॥ ११ ॥ ततस्तु ये निवर्त्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः। कृपणाः परितप्यन्ते तैरर्थैरभिचोदिताः ॥ १२ ॥ अर्थसिद्धिमनर्थञ्च जीवितं मरणं तथा। सुखदुःखफलञ्चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३ ॥ हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कञ्चन। उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४ ॥ हत्वा जित्वा च मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते। अकर्त्ता ह्येव भवति कर्त्ता ह्येव करोति तत् ॥ १५ ॥ को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ। कृतं हि तत् कृतेनैव कर्त्ता तस्यापि चापरः ॥ १६ ॥ पृथिवी ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पञ्चमः। एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥१७॥

महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान् दुर्बलश्च यः। दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८ ॥ सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा। तस्मिन् कालवशंप्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९ ॥ दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्यते। नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २० ॥ नास्य द्वीपः कुतः पारो नावारः सम्प्रदृश्यते। नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१ ॥ यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत्। स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२ ॥ तुषभक्षन्तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे। विभ्रतं गार्द्दभं रूपमागत्य परिगर्हसे ॥ २३ ॥ इच्छन्नहं विकुर्य्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः। विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४ ॥ कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति। कालेन विहितं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५ ॥ पुरा सर्वं प्रव्यथितं मयि क्रुद्धे पुरन्दर। अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्म्मं शक्र सनातनम् ॥ २६ ॥ त्वमप्येवमवेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः। प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७ ॥ कौमारमिव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा। समवेक्षस्व मघवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८ ॥ देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्वोरगराक्षसाः। आसन् सर्वे मम वशे तत् सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९ ॥ नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः। इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्य्यमोहिताः ॥ ३० ॥ नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते। एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१ ॥ दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान्। दुःखं जीवन् सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२ ॥ दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्ज्जातः शक्र दृश्यते। सुखं जीवन् सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३ ॥ कल्याणी रूपसम्पन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते। अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यतेऽपरा ॥ ३४ ॥ नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम्। यस्त्वमेवं गतो वज्रिन्

यत्राप्येव गता वयम् ॥ ३५ ॥ न कर्म्म भवताप्येतत् कृतं मम शत-
क्रतो। ऋद्धिर्वाप्यथ वानर्द्धिः पर्य्यायकृतमेव तत् ॥ ३६ ॥ पश्यामि
त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम्। श्रीमन्तं द्युतिमन्तञ्च गर्ज्ज-
मानं ममोपरि ॥ ३७ ॥ एवं नैव न चेत् कालो मामाक्रम्य स्थितो
भवेत्। पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८ ॥ न तु
विक्रमकालोऽयं शान्तिकालोऽयमागतः। कालः स्थापयते सर्वं
कालः पचति वै तथा ॥ ३९ ॥ माञ्चेदभ्यागतं कालो दानवेश्वर-
पूजितम्। गर्ज्जन्तं प्रतपन्तञ्च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४० ॥ द्वाद-
शानान्तु भवतामादित्यानां महात्मनाम्। तेजांस्येकेन सर्व्वाणि
देवराज धृतानि मे ॥ ४१ ॥ अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च
वासव। तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२ ॥ सं-
रक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे। संयच्छामि नियच्छामि
लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३ ॥ तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४ ॥ नाहं कर्त्ता न
चैव त्वं नान्यः कर्त्ता शचीपते। पर्य्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः
शक्र यदृच्छया ॥ ४५ ॥ मासमासार्द्धवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम्।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६ ॥ आहुः सर्व्वमिदं
चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया। अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्य्येष्यामि
च पञ्चधा ॥ ४७ ॥ गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा।
अनादिनिधनञ्चाहुरक्षरं क्षरमेव च ॥ ४८ ॥ सत्त्वेषु लिङ्गमाविश्य
निर्लिङ्गमपि तत् स्वयम्। मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः
॥ ४९ ॥ भूतानान्तु विपर्य्यासं कुरुते भगवानिति। न ह्येताव-
द्भवेद्गम्यं न यस्मात् प्रभवेत् पुनः ॥ ५० ॥ गतिं हि सर्वभूताना-
मगत्वा क्व गमिष्यसि। यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते
॥ ५१ ॥ तमिन्द्रियाणि सर्व्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा। आहुश्चैनं
केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ॥ ५२ ॥ ऋतुमासार्द्धमासांश्च

दिवसाश्च यथास्तथा। पूर्व्वाह्णमपराह्णञ्च मध्याह्नमपि चापरे ॥५३॥ मुहूर्त्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा। तं कालमिति जानीहि यस्य सर्व्वमिदं वशे ॥ ५४ ॥ बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव। बलवीर्य्योपपन्नानि तथैव त्वं शचीपते ॥ ५५ ॥ त्वामप्यति-बलं शक्र देवराजं बलोत्कटम्। प्राप्ते काले महावीर्य्यं कालः संशमयिष्यति ॥ ५६ ॥ य इदं सर्व्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव। मया त्वया च पूर्व्वैश्च न स शक्यो निवर्त्तितुम् ॥ ५७ ॥ यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम्। स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५८ ॥ स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम्। माञ्च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५९ ॥ मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि। त्वामप्येवंविधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ६० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि बलिवासवसंवादे
चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२४॥

भीष्म उवाच। शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः। स्वरूपिणीं शरीराद्धि निष्क्रामन्तीं तदा श्रियम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा प्रभयोद्दीप्तां भगवान् पाकशासनः। विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ २ ॥

शक्र उवाच। बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी। त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३ ॥

बलिरुवाच। न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम्। त्वमेनां पृच्छ वा मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४ ॥

शक्र उवाच। का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी। अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५ ॥ का त्वं तिष्ठसि

मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा । हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु त्वम्मामुपस्थिता ॥ ६ ॥

श्रीरुवाच । न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः । आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७ ॥ भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवञ्च वासव । त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८ ॥

शक्र उवाच । किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते । दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९ ॥

श्रीरुवाच । न धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन । कालस्तु शक्र पर्य्यागात्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १० ॥

शक्र उवाच । कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि । कथञ्च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥

श्रीरुवाच । सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि । पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२॥ ब्रह्मण्योऽयं पुरा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः । अभ्यसूयद्ब्राह्मणान् वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ १३ ॥ यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् । प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीड़ितः ॥ १४ ॥ अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव । अप्रमत्तेन धार्य्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५ ॥

शक्र उवाच । नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् । यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात् कमलालये ॥ १६ ॥

श्रीरुवाच । नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः । यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित् पुरन्दर ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे । तत् करिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीरुवाच । स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् । विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९ ॥

शक्र उवाच। अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् । न तु मेऽतिक्रम स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २० ॥ भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी। सा ते पाद तितिक्षेत समर्था हीति मे मति ॥ २१ ॥

श्रीरुवाच। एष मे निहित पादो योऽय भूमौ प्रतिष्ठित । द्वितीय शक्र पाद मे तस्मात सुनिहित कुरु ॥ २२ ॥

शक्र उवाच। आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्य परिचारिणी । तास्ते पाद तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ २३ ॥

श्रीरुवाच। एष मे निहित पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठित । तृतीय शक्र पाद मे तस्मात सुनिहित कुरु ॥ २४ ॥

शक्र उवाच। यस्मिन् वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्देवा प्रतिष्ठिता । तृतीय पादमग्निस्ते सुधृत धारयिष्यति ॥ २५ ॥

श्रीरुवाच। एष मे निहित पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठित । चतुर्थं शक्र पाद मे तस्मात सुनिहित कुरु ॥ २६ ॥

शक्र उवाच। ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्या सत्यवादिन । ते ते पाद तितिक्षन्तामल सन्तस्तितिक्षितुम् ॥ २७ ॥

श्रीरुवाच। एष मे निहित पादो योऽय सत्सु प्रतिष्ठित । एव हि निहिता शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८ ॥

शक्र उवाच। भूतानामिह यो वै त्वा मया विनिहिता सतीम्। उपहन्यात् स मे धृष्यस्तथा शृण्वन्तु मे वच । ततस्त्यक्ता श्रिया राजा दैत्याना बलिरब्रवीत ॥ २९ ॥

बलिरुवाच। यावत पुरस्तात प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणा दिशम । पश्चिमा तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकर ॥ ३० ॥ तथा मध्यन्दिने सूर्यो नास्तमेति यदा तदा। पुनर्देवासुर युद्ध भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ३१ ॥ सर्वांल्लोकान् यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति । तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वा शतक्रतो ॥ ३२ ॥

शक्र उवाच। ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति। तेन ते.हं बले वज्रं न विसृजामि मूर्द्धनि ॥ ३३ ॥ यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४ ॥ स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयम्भुवा। अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन् प्रजाः ॥ ३५ ॥ अयनं तस्य षण्मासानुत्तरं दक्षिणं तथा। येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तस्तु दैतेन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत। जगाम दक्षिणामाशामुदीचीन्तु पुरन्दरः ॥ ३७ ॥ इत्येतद्बलिना गीतमनहङ्कारसंज्ञितम्। वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीसन्निधाने
पञ्चविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

भीष्म उवाच। अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १ ॥ श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम्। भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरन्दरः ॥२॥ बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद् द्विषतां वशमागतः। श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३ ॥

नमुचिरुवाच। अनिवार्य्येण शोकेन शरीरञ्चोपतप्यते। अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति शोके नास्ति सहायता। तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ४ ॥ सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते श्रियः। सन्तापाद्भ्रश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५ ॥ विनीय खलु तद् दुःखमागतं वैमनस्यजम्। ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६ ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः।

तदा तस्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशय ॥ ७ ॥ एक शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे शयान पुरुष शास्ति शास्ता। तेनानुयुक्त प्रवणादिवोदक यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८ ॥ भवाभवौ त्वभिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि। आशासु धर्म्यासु परासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९ ॥ यथा यथास्य प्राप्तव्य प्राप्नोत्येव तथा तथा। भवितव्य यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १० ॥ यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता गर्भे पुन पुन। तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११ ॥ भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिद मम। इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत् कदाचन ॥ १२ ॥ पर्य्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते। दु खमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ १३ ॥ ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च। कान् वापदो नोपनमन्ति लोके परावराज्ञास्तु न सम्भ्रमन्ति ॥ १४ ॥ न पण्डित क्रुध्यति नापि सज्जते न चापि सन्सीदति न प्रहृष्यति। न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति स्थित प्रकृत्या हिमवानिवाचल ॥ १५ ॥ यमर्थसिद्धि परमा न हर्षयेत्तथैव काले व्यसन न मोहयेत्। सुखञ्च दु खञ्च तथैव मध्यम निषेवते य सधुरन्धरो नर ॥ १६ ॥ या यामवस्था पुरुषोऽधिगच्छेत्तस्या रमेतापरितप्यमान। एव प्रवृद्ध प्रणुदेन्मनोज सन्तापमायासकर शरीरात ॥ १७ ॥ न तत् सद स्यात् परिषत् सभा च सा प्राप्य या न कुरुते सदा भयम्। धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमान् योऽभ्युपैति स धुरन्धरो नर ॥ १८ ॥ प्राज्ञस्य कर्म्माणि दुरन्वयानि न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले। स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह गौतमस्तावत् कृच्छ्रामापद प्राप्य वृद्ध ॥ १९ ॥ न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण च। न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसम्पदा। अलभ्य लभते मर्त्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २० ॥ यदिदमनुजातस्य धातारो विदधु पुरा। तदेवानुचरिष्यामि किं

मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१ ॥ लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति। प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२ ॥ एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः। कुशली सुखदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिसंवादे षड्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि। बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽथ वा पुनः ॥ १ ॥ त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ। एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा। मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप। धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्य्यते ॥ ३ ॥ विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम्। आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४ ॥ यश्च प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थितः। तस्यैश्वर्य्यञ्च धैर्य्यञ्च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ वृत्ते दैवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये। विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ। इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते। समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयम्भुवि ॥ ७ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्याञ्च सुरर्षिभिः। गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ८ ॥ चतुर्दन्तं सुदान्तञ्च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम्। आरुह्यैरावणं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ ९ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे। बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च ॥ १० ॥ तमैरावतमूर्द्धस्थं

प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम्। सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम्। अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १२ ॥ दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया। तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत् सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात्। वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १४ ॥ श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान्। हृतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १५ ॥ ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे। तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १६ ॥ बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः। हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १७ ॥ नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम्। त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत ॥ १८ ॥ एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम्। श्रुत्वा सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

बलिरुवाच। निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते। वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरन्दर ॥ २० ॥ अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः। कस्त्वदन्य इमां वाचं सुक्रूरां वक्तुमर्हति ॥ २१ ॥ यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम्। हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तञ्चैव पुरुषं विदुः ॥ २२ ॥ अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः। एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयम् ॥ २३ ॥ मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति देवतपुङ्गव। ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २४ ॥ नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया। यत्त्वमेवंगतो वज्रिन् यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २५ ॥ अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम्। मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २६ ॥ सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति। पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २७ ॥ कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम्। तेनाहं

त्वं यथा नाद्य तच्चापि न यथा वयम् ॥ २८ ॥ न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् । नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ २९ ॥ न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीड़ितम् ॥ ३० ॥ नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि । शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ३१ ॥ पर्य्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते । इदन्तु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताहमिति मन्यसे ॥ ३२ ॥ यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मात्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताप्यनीश्वरः ॥ ३३ ॥ कालेन त्वामहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया । गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३४ ॥ इन्द्र प्राकृतया बुद्धया प्रलयं नावबुध्यसे । केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्म्मणा ॥ ३५ ॥ कथमस्मद्विधो नाम जानल्लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाप्यथ विभ्रमेत् ॥ ३६ ॥ नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा । बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३७ ॥ अहञ्च त्वञ्च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३८ ॥ त्वामप्येवं सुदुर्द्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया । काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ३९ ॥ बहूनीन्द्रसहस्राणि दैवतानां युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४० ॥ इदन्तु लब्ध्वा संस्थानमात्मानं बहु मन्यसे । सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४१ ॥ न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् । त्वन्तु बालिशया बुद्धया ममेदमिति मन्यसे ॥ ४२ ॥ अविश्वस्ते विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवम् । नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वर ॥ ४३ ॥ ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि । नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ॥ ४४ ॥ अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं गता । किञ्चित् कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला । गौर्निपान

मित्वोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४५ ॥ राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न सङ्ख्यातुमुत्सहे। त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर ॥ ४६ ॥ सबृक्षौषधिरत्नेयं सहसत्त्ववनाकरा। तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४७ ॥ पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा। अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४८ ॥ प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः। ह्रीनिषेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान् वृषः ॥ ४९ ॥ सत्येषुर्ऋषभो बाहुः कपिलाश्वो विरूपकः। वाणः कार्त्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः ॥ ५० ॥ सङ्कोचोऽथ वरीताक्षो वराहोऽश्वो रुचिप्रभः। विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५१ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः। दैतेया दानवाश्चैव सर्व्वे ते नैर्ऋतैः सह ॥ ५२ ॥ एते चान्ये च बहवः पूर्व्वं पूर्व्वतराश्च ये। दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुमः ॥ ५३ ॥ बहवः पूर्व्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः। कालेनाभ्याहताः सर्व्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५४ ॥ सर्व्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः। सर्व्वे धर्म्मपराश्चासन् सर्व्वे सततसत्रिणः ॥ ५५ ॥ अन्तरीक्षचराः सर्व्वे सर्व्वेऽभिमुखयोधिनः। सर्व्वे संहननोपेताः सर्व्वे परिघबाहवः ॥ ५६ ॥ सर्व्वे मायाशतधराः सर्व्वे ते कामरूपिणः। सर्व्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५७ ॥ सर्व्वे सत्यव्रतपराः सर्व्वे कामविहारिणः। सर्व्वे वेदव्रतपराः सर्व्वे चैव बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ सर्व्वे सम्मतमैश्वर्य्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे। न चैश्वर्य्यमदस्तेषां भूतपूर्व्वो महात्मनाम् ॥ ५९ ॥ सर्व्वे यथार्हदातारः सर्व्वे विगतमत्सराः। सर्व्वे सर्व्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥ सर्व्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः। ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ६१ ॥ त्वञ्चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः। न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६२ ॥ मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम्।

एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रहास्यसि ॥ ६३ ॥ शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः । अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६४ ॥ मां चेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितम् । क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६५ ॥ त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह । संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६६ ॥ कालः प्रथममायाता पश्चात्त्वामनुधावति । तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६७ ॥ को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे । कालस्तु बलवान् प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव । यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ॥ ६८ ॥ यथा मे सर्वगात्राणि न सुस्थानि महौजसः । अहमैन्द्राच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ॥ ६९ ॥ सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् । किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं वा कृत्वा वयं च्युताः ॥ ७० ॥ कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् । नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ ७१ ॥ विद्वान् प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् । त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान् वेदाहं त्वां च वासव ॥ ७२ ॥ किं कत्थसे मां किञ्च त्वं कालेन निरपत्रप । त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ॥ ७३ ॥ समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् । आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ७४ ॥ मया विनिर्जिताः पूर्वं मरुतश्च शचीपते । त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ॥ ७५ ॥ समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया । पर्वताश्चासकृत् क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ॥ ७६ ॥ सटङ्क-शिखरा भग्नाः समरे मूर्ध्नि ते मया । किं नु शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७७ ॥ न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना । न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः । तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ७८ ॥ त्वं मां परिणते काले परीतं कालवह्निना । नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ७९ ॥

मयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः। बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८० ॥ लाभालाभौ सुखं दुःख कामक्रोधौ भवाभवौ। वधबन्धप्रमोक्षञ्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८१ ॥ नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुः। सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८२ ॥ यान्येव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते। पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन योज्यते ॥ ८३ ॥ न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति। तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८४ ॥ यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति। सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाद्य शोचिमि ॥ ८५ ॥ एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान् पाकशासन। प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८६ ॥ स वज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान्। कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८७ ॥ सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी। ध्रुवं न व्यथसेऽद्य त्वं धैर्य्यात् सत्यपराक्रम ॥ ८८ ॥ को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत्। कर्त्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं जगत् ॥ ८९ ॥ अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम्। कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ९० ॥ न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित्। सूक्ष्माणां महताञ्चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९१ ॥ अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा। अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९२ ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्त्ति देहिषु। प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९३ ॥ पुराणः शाश्वतो धर्म्मः सर्वप्राणभृतां समः। कालो न परिहार्य्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९४ ॥ अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान् काष्ठा लवान् कलाः। संपिण्डयति यः कालो वृद्धिं वार्द्धुषिको यथा ॥ ९५ ॥ इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्त्तास्मीति वादिनम्। कालो हरति सम्प्राप्तो नदीवेग इव द्रुमम् ॥ ९६ ॥

इदानीं तावदेवाशो मया दृष्टः कथं भृतः । इति कालेन क्रियतां प्रलाप श्रूयते नृणाम् ॥ ९७ ॥ नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगा स्थानमैश्वर्यमेव वा । जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ॥ ९८ ॥ उच्छ्रया विनिपातान्ता भावोऽभाव स एव च । अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ॥ ९९ ॥ का ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी । अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०० ॥ कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन् पच्यमाने बलीयसा । अज्येष्ठमकनिष्ठञ्च क्षिप्यमाणो न बुध्यते ॥ १०१ ॥ ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च । स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०२ ॥ भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोऽन्वितः । कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०३ ॥ कालचारित्रतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०४ ॥ सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्यापरिगतस्त्वया । विहरन् सर्वतो मुक्तो न क्वचित् परिसज्जसे ॥ १०५ ॥ रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् । निष्प्रीतिं नष्टसन्तापमात्मानं समुपाससे ॥ १०६ ॥ सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् । दृष्ट्वा त्वां मम सञ्जाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०७ ॥ नाहमेतादृशं बुद्ध हन्तुमिच्छामि बन्धने । आनृशंस्यं परो धर्मो ह्यनुक्रोशश्च मे त्वयि ॥ १०८ ॥ मोक्ष्यन्ते वारुणा पाशास्तवेमे कालपर्ययात् । प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ १०९ ॥ यदा श्वश्रूं स्नुषा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते । पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ ११० ॥ ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् । शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्य्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ १११ ॥ वियोनिषु विमोक्ष्यन्ति बीजानि पुरुषा यदा । सङ्करं कांस्यभाण्डैश्च बलिञ्चैव कुपात्रिकैः ॥ ११२ ॥ चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नममर्य्यादं भविष्यति । एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥ ११३ ॥ अस्मत्तस्ते भयं नास्ति

समयं प्रतिपालय। सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११४ ॥ तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छतक्रतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः। विजित्य सर्वानसुरान् सुराधिपो ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११५ ॥ महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम्। हिमापहो हव्यमुवाह चाध्वरे तथामृतं चार्पितमीश्वरोऽपि हि ॥ ११६ ॥ द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः। प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२७॥

युधिष्ठिर उवाच। पूर्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः। पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति। भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यल्लोकौ परावरौ। सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः। विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५ ॥ कदाचित् प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचिः। ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६ ॥ सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा। तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७ ॥ तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः। नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८ ॥ पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः। चक्रतुस्तौ तथासीनौ महर्षिकथितास्तथा। पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समा-

हितौ ॥ ९ ॥ अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम्। सूर्य्यमण्डलमालोक्य तावुभावुपतस्थतुः ॥ १० ॥ अभितस्तूद्यन्तमर्कमर्कमिवापरम्। आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्च्चिः समप्रभम्। तयोः समीपं सम्प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ॥ ११ ॥ तत् सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम्। भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२ ॥ तत्राभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम्। बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानारिवार्च्चिषम् ॥ १३ ॥ नक्षत्रकल्पाभरणां तां मौक्तिकसमस्रजम्। श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात् पद्मदलस्थिताम् ॥ १४ ॥ सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा। अभ्यागच्छत्त्रिलोकेशं देवर्षिञ्चापि नारदम् ॥ १५ ॥ नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत्। कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १६ ॥ चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित्। देवराजः श्रियं राजन् वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥

शक्र उवाच। का त्वं केन च कार्य्येण सम्प्राप्ता चारुहासिनि। कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८ ॥

श्रीरुवाच। पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः। ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९ ॥ साहं वै पङ्कजे जाता सूर्य्यरश्मिविबोधिते। भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २० ॥ अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन। अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१ ॥ अहं धृतिरहं सिद्धिरहं तद्भूतिरेव च। अहं स्वाहा स्वधा चैव सन्नतिर्नियतिः स्मृतिः ॥ २२ ॥ राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च। निवासे धर्म्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३ ॥ जितकाशिनि शूरे च सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तिनि। निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४ ॥ धर्म्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि। प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५ ॥ असुरेष्ववसं पूर्वं

सत्यधर्म्मनिबन्धना । विपरीतास्तु तान् बुद्धा त्वयि वासमरो-चयम् ॥ २६ ॥

शक्र उवाच । कथं त्वत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने । दृष्ट्वा च किमिहागाश्च हित्वा दैतेयदानवान् ॥ २७ ॥

श्रीरुवाच । स्वधर्म्ममनुतिष्ठत्सु धैर्य्यादचलितेषु च । स्वर्ग-मार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ २८ ॥ दानाध्ययनयज्ञे-ज्याःपितृदैवतपूजनम् । गुरूणामतिथीनाञ्च तेषा नित्यमवर्त्तत ॥ २९ ॥ सुसम्मृष्टगृहाश्चासन् जितस्त्रीका हुताग्नय । गुरुशुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्या सत्यवादिन ॥ ३० ॥ श्रद्दधाना जितक्रोधा दान-शीलानसूयव । भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षव ॥ ३१ ॥ अमर्षेण न चान्योऽन्य स्पृहयन्ते कदाचन । न च जातूपतप्यन्ते धीरा परसमृद्धिभि ॥ ३२ ॥ दातार सङ्ग्रहीतार आर्य्या करुणा-वेदिन । महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रिया ॥ ३३ ॥ सन्तुष्टभृत्यसचिवा कृतज्ञा प्रियवादिन । यथार्हमानार्थकरा ह्रीनिषेवा यतव्रता ॥ ३४ ॥ नित्य पर्वसु सुस्नाता स्वनुलिप्ता स्वलङ्कृता । उपवासतप शीला प्रतीता ब्रह्मवादिन ॥ ३५ ॥ नैतानभ्युदियात् सूर्य्यो न चाप्यासन् प्रगेशया । रात्रौ दधि च सक्तूंच नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६ ॥ कल्य घृतञ्चान्ववेक्षन् प्रयता ब्रह्मवादिन । मङ्गल्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७ ॥ सदा हि वदता धर्म्मं सदा चाप्रतिगृह्णताम् । अर्द्धञ्च रात्र्या स्वपता दिवा चास्वपता तथा ॥ ३८ ॥ कृपणानाथवृद्धाना दुर्बला-तुरयोषिताम् । दयाञ्च सविभागञ्च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९ ॥ त्रस्त विषण्णमुद्विग्न भयार्त्त व्याधित कृशम् । हृतस्व व्यसनार्त्तञ्च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४० ॥ धर्म्ममेवान्ववर्त्तन्त न हिंसन्ति पर-स्परम् । अनुकूलाश्च कार्य्येषु गुरुवृद्धोपसेविन ॥ ४१ ॥ पितृ-न्देवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् । अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्य

सत्यतपोद्यता ॥ ४२ ॥ नैकेऽश्नन्ति सुसम्पन्न नागच्छन्त परस्त्रियम्। सर्वभूतेष्ववर्त्तन्त यथात्मनि दया प्रति ॥ ४३ ॥ नैवाकाशे न पशुषु वियोनौ न च पर्वसु। इन्द्रियस्य विसर्गन्ते रोचयन्ति कदाचन ॥४४॥ नित्य दान तथा दाक्ष्यमार्ज्जवञ्चैव नित्यदा। उत्साहोऽथानह-ङ्कार परम सौहृद क्षमा ॥ ४५ ॥ सत्य दान तप शौच कारुण्य वागनिष्ठुरा। मित्रेषु चानभिद्रोह सर्वन्तेष्वभवत प्रभो ॥ ४६ ॥ निद्रा तन्द्रीरसम्प्रीतिरसूयाथानवेक्षिता। अरतिश्च विषादश्च स्पृहा चाप्यविशन्न तान् ॥ ४७ ॥ साहमेव गुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा। प्रजासर्गमुपादाय नैक युगविपर्य्ययम ॥ ४८ ॥ तत काल-विपर्य्यासे तेषा गुणविपर्य्ययात। अपश्य निर्गत धर्म कामक्रोध-वशात्मनाम् ॥ ४९ ॥ सभासदाञ्च वृद्धाना सता कथयता कथा। प्राहसन्नभ्यसूयश्च सर्ववृद्धान् गुणावरा ॥ ५० ॥ युवानश्च समा-सीना वृद्धानभिगतान् सत। नाभ्युत्थानाभिवादाभ्या यथापूर्व-मपूजयन् ५१ ॥ वर्त्तयन्त्येव पितरि पुत्र प्रभवते तथा। अभृत्या भृत्यता प्राप्य ख्यापयन्त्यनपत्रपा ॥ ५२ ॥ तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये। महत प्राप्नुवन्त्यर्थान् तेषा तत्राभवत स्पृहा ॥५३ ॥ उच्चैश्चाप्यवदन्रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत। पुत्रा पितॄनत्यचर-न्नार्य्यश्चात्यचरन् पतीन् ॥ ५४ ॥ मातर पितर वृद्धमाचार्य्यमतिथि गुरुम। गुरुत्वान्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५ ॥ भिक्षा बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते। अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृ

दैवतैः । पठन्ति ये विप्रवराः समागताः समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ८३ ॥ मया कुरूणामृषभ तत् प्रचोदितं भवाभवस्येह परं निदर्शनम् । तदद्य सर्वं परिकीर्त्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ८४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि लक्ष्मीवासवसंवादे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किंशीलः किंसमाचारः किंविद्य किंपरायण । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थान यत् पर प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३ ॥ जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् । अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

देवल उवाच । न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किन्ते तस्याः परायणम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः । महद्वाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६ ॥

जैगीषव्य उवाच । या गतिर्या परा काष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्म्मणाम् । तान्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महतीमृषिसत्तम ॥ ७ ॥ निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल । निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतञ्च यत् ॥ ८ ॥ उक्ताश्च न वदिष्यन्ति वक्तारमहिते हि तम् । प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९ ॥ नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्व्वते । न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानते ॥ १० ॥ सम्प्राप्तायाञ्च पूजाया कामादर्थेषु देवल ।

पापा गुरुदाराभिमर्षिणः । अमक्ष्यभक्षणरता निर्मर्य्यादा कृत-
लिप ॥ ७८ ॥ तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्य्यये । नाहं
देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ॥ ७९ ॥ तथा स्वयमनु-
प्राप्तमभिनन्द शचीपते । त्वयार्चितां मां देवेश पुरो धास्यन्ति
देवताः ॥ ८० ॥ यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः । सप्त
देव्यो जयाद्यष्टौ वासमेष्यन्ति तेऽष्टधा ॥ ८१ ॥ आशा श्रद्धा धृतिः
क्षान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा । अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा
पाकशासन ॥ ८२ ॥ ताश्चाहञ्चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागताः ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्म्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३ ॥ इत्युक्तवचनां
देवीं प्रीत्यर्थञ्च ननन्दतुः । नारदश्चात्र देवर्षिर्वृत्रहन्ता च वासव
॥ ८४ ॥ ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेश्मसु । इष्टगन्धः सुख-
स्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८५ ॥ शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः
प्रायशः स्थिताः । लक्ष्मीसहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ॥ ८६ ॥
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः श्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा ।
रथेन हर्य्यश्वयुजा सुरर्षभः सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८७॥
अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः श्रियश्च देव्या मनसा विचारयन् ।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः शिवेन तत्रागमनं महर्षिः ॥ ८८ ॥
ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती पितामहस्यायतने स्वयम्भुवः । अना-
हता दुन्दुभयोऽथ नेदिरे तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ८९ ॥
यथर्त्तुसस्येषु ववर्ष वासवो न धर्म्ममार्गाद्विचचाल कश्चन । अनेक
रत्नाकरभूषणा च भूः सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९० ॥ क्रिया
भिरामा मनुजा मनस्विनो बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामरा किन्नरयक्षराक्षसाः समृद्धिमन्तः सुमनस्विनोऽभवन् ॥ ९१॥
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं पपात वृक्षात् पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित्
॥ ९२ ॥ इमां सपर्य्यां सह सर्वकामदैः श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च

दैवतैः । पठन्ति ये विप्रसदः समागताः समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ८३ ॥ त्वया कुरूणाम्वर यत् प्रचोदितं भवाभवस्येह परं निदर्शनम् । तदद्य सर्वं परिकीर्त्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ८४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि लक्ष्मीवासवसंवादे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । मोक्षधर्म्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३ ॥ जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्म्माणामागतागमम् । अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

देवल उवाच । न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किन्ते तस्याः परायणम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः । महद्वाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६ ॥

जैगीषव्य उवाच । या गतिर्या परा काष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्म्मणाम् । तान्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महतीमृषिसत्तम ॥ ७ ॥ निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल । निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतञ्च यत् ॥ ८ ॥ उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् । प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९ ॥ नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्व्वते । न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानते ॥ १० ॥ सम्प्राप्तानाञ्च पूजानां कामादर्थेषु देवल ।

यथोपपत्ति कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११ ॥ प्रज्ञाविद्या महाप्रज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः। मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कर्हिचित ॥ १२ ॥ अनीर्षवो न चान्योऽन्य विहिंसन्ति कदाचन। न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३ ॥ निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये। न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४ ॥ सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः। न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित ॥ १५ ॥ विमुच्य हृदयग्रन्थिं चङ्क्रमन्ति यथासुखम्। न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ॥ १६ ॥ अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित। य एवं कुर्वते मर्त्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ॥ १७ ॥ ये धर्मञ्चानुरुध्यन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम। ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १८ ॥ आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम्। निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येऽहं केन हेतुना ॥ १९ ॥ यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादभिगच्छन्तु मानवाः। न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ॥ २० ॥ अमृतस्येव सन्तृप्येदवमानस्य तत्त्ववित्। विषस्येवोद्विजेन्नित्यं सम्मानस्य विचक्षणः ॥ २१ ॥ अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चाभयम्। विमुक्तः सर्वदोषेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ २२ ॥ परां गतिञ्च ये केचित प्रार्थयन्ति मनीषिणः। एतद्व्रतं समाहृत्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २३ ॥ सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः। प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २४ ॥ नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीषव्यासितसंवादे एकोनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रिय सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता। गुणै सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ। उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २ ॥

उग्रसेन उवाच। यस्य सङ्कल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्त्तने। मन्ये स गुणसम्पन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छत ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच। कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षत। नारदस्य गुणान् साधून् सङ्क्षेपेण नराधिप ॥ ४ ॥ न चारित्रनिमित्तोऽस्याहङ्कारो देहतापन। अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ५ ॥ अरति क्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे। अदीर्घसूत्र शूरश्च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ६ ॥ उपास्यो नारदो वाढं वाचि नास्य व्यतिक्रम। कामतो यदि वा लोभात् तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ७ ॥ अध्यात्मविधितत्त्वज्ञ क्षान्त शक्तो जितेन्द्रिय। ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च। जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ९ ॥ सुशील सुखसंवेश सुभोज स्वादर शुचि। सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १० ॥ कल्याणं कुरुते वाढं पापमस्मिन्न विद्यते। न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ११ ॥ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति। तितिक्षुरनवज्ञाता तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १२ ॥ समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन। मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १३ ॥ बहुश्रुतश्चित्रकथ पण्डितोऽलालसोऽशठ। अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १४ ॥ नार्थे धने वा कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रह। दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १५ ॥ दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान्। वीतसम्मोहदोषश्च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १६ ॥ असक्त सर्व-

सर्वेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते। अदीर्घसमयो वाग्मी तस्मात सर्वत्र पूजिता ॥ १७ ॥ समाधिर्नास्य कामार्थं नात्मान स्तौति कर्हिचित्। अनीर्षुर्मृदुसंवादस्तस्मात् सर्वत्र पूजित. ॥ १८ ॥ लोकस्य विविधं चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुत्सयन्। संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात सर्वत्र पूजित ॥ १९ ॥ नास्यत्यागमं कञ्चित स्वनयेनोपजीवति। अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात सर्वत्र पूजित ॥ २० ॥ कृतश्रम कृतप्रज्ञो न च तृप्त समाधित। नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात सर्वत्र पूजित. ॥ २१ ॥ नापत्रपश्च युक्तश्च नियुक्त श्रेयसे परै.। अभेत्ता पर गुह्याना तस्मात सर्वत्र पूजित. ॥ २२ ॥ न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि। स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात सर्वत्र पूजित ॥ २३ ॥ तं सर्वगुणसम्पन्नं दक्षं शुचिमनामयम्। कालज्ञञ्च प्रियज्ञञ्च क प्रिय न करिष्यति ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वासुदेवोग्रसेनसंवादे त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। आद्यन्त सर्वभूताना ज्ञातुमिच्छामि कौरव। ध्यानं कर्म च कालञ्च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १ ॥ लोकतत्त्वञ्च कार्त्स्न्येन भूतानामागति गतिम्। सर्गञ्च निधनञ्चैव कुत एतत् प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतांवर। एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ३ ॥ सर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम्। भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४ ॥ जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता। ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम्। जगौ यद्भगवान् व्यास पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६ ॥ अधीत्य वेदा-

नखिलवान् साङ्गोपनिषदस्तथा । अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म्म धर्म्मनैपुण्य-दर्शनात् ॥ ७ ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्त्रो वैयासकिः शुकः । पप्रच्छ सन्देहमिमं छिन्नधर्म्मार्थसंशयम् ॥ ८ ॥

शुक उवाच । भूतग्रामस्य कर्त्तारं कालज्ञानेन निष्ठितम् । ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । तस्मै प्रोवाच तत् सर्व्वं पिता पुत्त्राय पृच्छते । अतीतानागते विद्वान् सर्व्वज्ञः सर्व्वधर्म्मवित् ॥ १० ॥

व्यास उवाच । अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्त्तते ॥ ११ ॥ काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत् कलान्ताम् । त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्त्तो भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२ ॥ त्रिंशन्मुहूर्त्तन्तु भवेदहश्च रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत् संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ १३ ॥ संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरञ्च ॥ १४ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥ १५ ॥ पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शुक्लोऽहः कर्म्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ १६ ॥ दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ १७ ॥ ये ते रात्र्यहनी पूर्व्वं कीर्त्तिते जीवलौकिके । तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १८ ॥ पृथक् संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १९ ॥ चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २० ॥ इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु तत्स्त्रिषु । एकपादेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २१ ॥ एतानि शाश्वतान् लोकान् धारयन्ति सनातनान् । एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २२ ॥

चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चित् परस्तस्य प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते। चौर्यकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २४ ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतायुगे त्वेषां पादशो ह्रसते वयः ॥ २५ ॥ वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतम्। आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत् फलम् ॥ २६ ॥ अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे। अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ २७ ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम्। द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ २८ ॥ एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः। सहस्रपरिवर्त्तन्तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २९ ॥ रात्रिमेतावतीञ्चैव तदादौ विश्वमीश्वरः। प्रलये ध्यानमाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३१ ॥ प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षपाक्षये। सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत्। एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥ अहर्मुखे विबुद्धः सन् सृजतेऽविद्यया जगत्। अग्र एव महद्भूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३४ ॥ अभिभूयेह चार्चिष्मान् व्यसृजत् सप्त मानसान्। दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३५ ॥ मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया। आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ३६ ॥ आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः। बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३७ ॥ वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भवति भास्वरम्। रोचिष्णु जायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३८ ॥ ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः। अद्भ्यो गन्धस्तथा भूमिः पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते ॥ ३९ ॥ गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम्। तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावद्गुणं

भूतम् ॥ ४० ॥ उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात्। पृथिव्यामेव तं विद्यादपां वायोश्च संश्रितम् ॥ ४१ ॥ एते सप्तविधात्मानो नानावीर्य्याः पृथक् पृथक्। नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ४२ ॥ ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योऽन्यमभिसंश्रिताः। शरीराश्रयतां प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४३ ॥ शरीरं श्रयणाद्भवति मूर्त्तिमत् षोड़शात्मकम्। तमाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्म्मणा ॥ ४४ ॥ सर्व्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च। आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४५ ॥ स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च। ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४६ ॥ लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान् वनस्पतीन्। नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ४७ ॥ अव्ययञ्च व्ययञ्चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम्। तेषां ये यानि कर्म्माणि प्राक्सृष्टानि प्रतिपेदिरे ॥ ४८ ॥ तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः। हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४९ ॥ महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु। विनियोगञ्च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ५० ॥ केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म्मसु मानवाः। दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ पौरुषं कर्म्म दैवञ्च फलवृत्तिः स्वभावतः। त्रय एतेऽपृथग्भूता न विवेकन्तु केचन ॥ ५२ ॥ एवमेतच्च नैवञ्च न चोभे नानुभे न च। कर्म्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५३ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः। तेन सर्व्वानवाप्नोति यान् कामान्मनसेच्छति ॥ ५४ ॥ तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत्। स तद्भूतश्च सर्व्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५५ ॥ ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम्। अनादिनिधना विद्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्व्वाः प्रवृत्तयः ॥ ५६ ॥ ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः। नानारूपञ्च

भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनम् ॥ ५७ ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः । नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ॥ ५८ ॥ शर्वर्य्यन्ते सुजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः ॥ ५९ ॥ नामभेदस्तपः-कर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः । आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ६० ॥ यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः । तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ६१ ॥ कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वन्द्वयुक्तोऽपि देहिनः । आत्मसिद्धिस्तु विज्ञानाज्जहाति पुरुषो बलात् ॥ ६२ ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६३ ॥ आलम्भयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६४ ॥ त्रेतायुगे विधिस्त्वेष यज्ञानां न कृते युगे । द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६५ ॥ अपृथग्धर्म्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च । काम्या इष्टीः पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ६६ ॥ त्रेतायान्तु समस्ता ये प्रादुरासन्महाबलाः । संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानाञ्च सर्वशः ॥ ६७ ॥ त्रेतायां संहता वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा । संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ६८ ॥ दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः । उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मपीडिताः ॥ ६९ ॥ कृते युगे यस्तु धर्म्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते । आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥ अधर्म्मव्रतसंयोगं यथाधर्म्मं युगे युगे । विक्रियन्ते स्वधर्म्मस्था वेदवादा यथागमम् ॥ ७१ ॥ यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि । सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ७२ ॥ यथर्त्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु ॥ ७३ ॥ विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा । कीर्त्तितं तत्पुरस्तात्ते तत् सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७४ ॥ दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।

स्वभावेनैव वर्त्तन्ते द्वन्द्वयुक्तानि भूरिश ॥ ७५ ॥ सर्गकालक्रिया वेदा कर्त्ता कार्य्यक्रियाफलम् । प्रोक्तन्ते पुत्र सर्वं वै यन्मा त्व परिपृच्छसि ॥ ७६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने
एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय' ॥ २३१ ॥

व्यास उवाच । प्रत्याहारन्तु वक्ष्यामि शर्व्वर्य्यादौ गतेऽहनि । यथेद कुरुतेऽध्यात्म सुसूक्ष्म विश्वमीश्वर ॥ १ ॥ दिवि सूर्य्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्च्चिष । सर्व्वमेतत्तदार्च्चिर्भि पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ २ ॥ पृथिव्या यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च । तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ ३ ॥ तत प्रलीने सर्व्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्म्मपृष्ठवत ॥ ४ ॥ भूमेरपि गुणं गन्धमपि आदद्रते यदा । आत्तगन्धा तदा भूमि प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ५ ॥ आपस्तत प्रतिष्ठन्ति ऊर्म्मिमत्यो महास्वना' । सर्व्वमेवेदमापूर्य्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ६ ॥ अपामपि गुण तात ज्योतिराददते यदा । आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योतिषि पूपरमन्ति वै ॥ ७ ॥ यदादित्य स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्च्चिष । सर्व्वमेवेदमर्च्चिर्भि पूर्णं जाज्वल्यते नभ' ॥ ८ ॥ ज्योतिषोऽपि गुण रूप वायुराददते यदा । प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वायुर्दोधूयत महान् ॥ ९ ॥ ततस्तु स्वनमासाद्य वायु' सम्भवमात्मन । अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च दोधवीति दिशो दश ॥१०॥ वायोरपि गुण स्पर्शमाकाश ग्रसते यदा । प्रशाम्यति तदा वायु' खन्तु तिष्ठति नादवत ॥ ११ ॥ अरूपमरसस्पर्शमगन्ध न च मूर्त्तिमत् । सर्व्वलोकप्रणादित खन्तु तिष्ठति नादवत् ॥ १२ ॥ आकाशस्य गुण शब्दमभिव्यक्तात्मक । मनसो व्यक्तमव्यक्त ब्राह्म

स प्रतिसञ्चरः ॥ १३ ॥ तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः। मनस्युपरते चापि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ॥ १४ ॥ तन्तु कालेन महता सङ्कल्पं कुरुते वशे। चित्तं ग्रसति सङ्कल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः। बलं कालो ग्रसति तु तं विद्या कुरुते वशे ॥ १६ ॥ आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान् कुरुतेऽत्मनि। तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसञ्चरः ॥ १८ ॥ यथावत् कीर्त्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम्। बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १९ ॥ एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः। युगसाहस्रयोरादावह्नो रात्र्यास्तथैव च ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

तपसा वा सुमहता विद्यया पारगेण वा । इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्रास्या वर्द्धते यश ॥ ९ ॥ यावदस्य भवत्यस्मिन् कीर्त्तिर्लोके यशस्करी । तावत पुण्यकृता लोकाननन्तान् पुरुषोऽश्नुते ॥ १० ॥ अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत वा । न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात कथञ्चन ॥ ११ ॥ याज्यत शिष्यतो वापि कन्याया वा धन महत । यद्यागच्छेत यजेत दद्यान्नैकोऽश्नीयात कथञ्चन ॥१२॥ गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात । देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३ ॥ अन्तर्हिताभितप्ताना यथाशक्ति बुभूषताम् । द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषा कृतादपि ॥ १४ ॥ अर्हता मनुरूपाणा नादेय ह्यस्ति किञ्चन । उच्चैःश्रवसमप्यश्व प्रापणीय सता विदु ॥ १५ ॥ अनुनीय यथाकाम सत्यसन्धो महाव्रत । स्वै प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परित्राय दिव गत ॥ १६ ॥ रन्तिदेवश्च साङ्कृत्यो वसिष्ठाय महात्मने । अप प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७ ॥ आत्रेयश्चेन्द्रदमनो ह्यर्हते विविध धनम् । दत्त्वा लोकान् ययौ धीमाननन्तान् स महीपति ॥ १८ ॥ शिबिरौशी नरोऽङ्गानि सुतञ्च प्रियमौरसम् । ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठमितो गत ॥ १९ ॥ प्रतर्द्दन काशिपति प्रदाय नयने स्वके । ब्राह्मणायातुला कीर्त्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ २० ॥ दिव्यमष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्द्धिमत । छत्र देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २१ ॥ साङ्कृतिश्च तथात्रेय शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् । उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२ ॥ अम्बरीषो गवा दत्त्वा ब्राह्मणेभ्य प्रतापवान् । अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २३ ॥ सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीर जनमेजय । ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम ॥ २४ ॥ सर्वरत्न वृषादर्भिर्युवनाश्व प्रिया स्त्रिय । रम्यमावसथञ्चैव दत्त्वा स्वर्लोकमास्थित ॥ २५ ॥ निमी राष्ट्रञ्च वैदेहो जामदग्न्यो वसु-

न्वराम । ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम् ॥ २६ ॥ अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत् । वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७ ॥ करन्धमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा मरुत्तस्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८ ॥ ब्रह्मदत्तस्तु पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतांवरः । निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् ॥ २९ ॥ राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने । मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३० ॥ सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः । ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१ ॥ सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् । मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥३२॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३ ॥ मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४ ॥ लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५ ॥ दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा प्रसेनजित । सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६ ॥ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसैव च । महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्त्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी । दानयज्ञैः प्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

व्यास उवाच । त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः । ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा । तिष्ठन्त्येषु भगवान् षट्सु

कर्म्मसु संस्थितम् ॥ १ ॥ वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।
सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययम् ॥ २ ॥ एवं धर्म्मेण
वर्त्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् । असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत
वै द्विजः ॥ ३ ॥ सद्भ्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
स्वधर्म्मेण क्रिया लोके कर्म्मणस्स्वस्यसङ्करः । तिष्ठते तेषु गृहवान्
षट्सु कर्म्मसु च द्विज ॥ ४ ॥ पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो
यजेत च । धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्म्मविदात्मवान् । वीतहर्ष-
मदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ५ ॥ दानमध्ययनं यज्ञस्तपो
ह्रीरार्ज्जवं दमः । एतैर्वर्द्धयते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति ॥ ६ ॥
धूतपाप्मा च मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वशे
कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ७ ॥ अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्च्चेद्देवताः
प्रणमेत च । वर्ज्जयेदुशतीं वाचं हिंसां चाधर्म्मसंहिताम् ॥ ८ ॥
एषा पूर्व्वंगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानागमेन कर्म्माणि
कुर्व्वन् कर्म्मसु सिध्यति ॥ ९ ॥ पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां
सुदुस्तराम् । मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ १० ॥
कालमभ्युद्यतं पश्येन्नित्यमत्यन्तमोहनम् । महता विधिदृष्टेन बले-
नाप्रतिघातिना ॥ ११ ॥ स्वभावस्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत्
॥ १२ ॥ कालोदकेन महता वर्षावर्त्तेन सन्ततम् । मासोर्म्मिणर्त्तु-
वेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १३ ॥ निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्र-
जलेन च । कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १४ ॥ धर्म्म-
द्वीपेन भूतानां चार्थकामजलेन च । ऋतवाङ्मोक्षतीरेण विहिंसा-
तरुवाहिना ॥ १५ ॥ युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च । धात्रा
सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६ ॥ एतत् प्रज्ञामयैर्धीरा
निस्तरन्ति मनीषिणः । प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७ ॥
उपपन्नं हि यत् प्राज्ञो निस्तरन्नेतरो जनः । दूरतो गुणदोषौ
हि प्राज्ञः सर्व्वत्र पश्यति ॥ १८ ॥ संशय्य सत्त्वकामात्मा चलचित्तो-

कॅबचन ॥ २ ॥ छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युञ्जीत द्वादश । देश-
कर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः । चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्श-
नेन च ॥ ३ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः । ४ ॥ एतेषाञ्चेदनु-
द्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः । यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचो-
ऽजपः । यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तम । यदि वा
पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारितः । तरत्येवं महादुर्गं जरामरण-
सागरम् ॥ ६ ॥ एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानो ह्येकमन्ततः । अपि
जिज्ञासमानोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७ ॥ धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ
उपायापायकूबर. । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८ ॥
चेतनाबन्धुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्शनवहो घ्राण-
श्रवणवाहन. ॥ ९ ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथि. ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसर ॥ १० ॥ त्यागसूक्ष्मानुगः
क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचर. । जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके
विराजते ॥ ११ ॥ अथ सन्त्वरमाणस्य रथमेवं युयुक्षत. । अक्षरं
गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् । १२ ॥ सप्त या धारणाः
कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते । पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः
प्रधारणाः ॥ १३ ॥ क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहङ्कारस्य बुद्धित. । अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं
क्रमशः प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ विक्रमाश्चापि यस्यैते यथा युङ्क्ते स
योगत । तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यत ॥ १५ ॥
निर्मुच्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि पश्यत. । शैशिरस्तु यथा धूमः
सूक्ष्मः संश्रयते नभः ॥ १६ ॥ तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भव-
त्युत । अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ॥ १७ ॥ जल-
रूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति । अपां व्यतिक्रमे चास्य वह्नि-
रूपं प्रकाशते ॥ १८ ॥ तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।

निराकृति । नाक्षेन्द्रियमनेकाग्र नाविक्षिप्तमनोरथ ॥ ३६ ॥ सर्वं भूतसहृच्चैव समलोष्टककाञ्चन । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्य निन्दात्मसंस्तुति ॥ ३७ ॥ अस्पृह सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्य्यदृढव्रत । अहिंस्र सर्वभूतानामीदृक्‌साङ्ख्यो विमुच्यते ॥ ३८ ॥ यथा योगा विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध तत । योगैश्वर्य्यमतिक्रान्तो यो निष्क्रामति मुच्यते ॥ ३९ ॥ इत्येषा भावजा बुद्धि कथिता ते न संशय । एव भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्माणञ्चाधिगच्छति ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२३५॥

व्यास उवाच । अथ ज्ञानप्लव धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मन । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत ॥ १ ॥

शुक उवाच । किन्तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरते द्वयम् । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ॥ २ ॥

व्यास उवाच । यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतन । पुष्यते च पुन सर्वान् प्रज्ञया मुक्तहेतुकान् ॥ ३ ॥ येषाञ्चैकान्तभावेन स्वभावात कारण मतम् । पूत्वा तृणामपीपाल्या ते लभन्ते न किञ्चन ॥ ४ ॥ ये चैन पक्षमाश्रित्य निवर्त्तन्त्यल्पमेधस । स्वभाव कारण ज्ञात्वा न श्रेय प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५ ॥ स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभव । निरुक्तमेतयारेतत् स्वभावपरिभावयो ॥ ६ ॥ कृष्यादीनीह कर्माणि सस्यसंहरणानि च । प्रज्ञावद्भि प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ॥ ७ ॥ आक्रीडानां गृहाणाञ्च गदानामगदस्य च । प्रज्ञावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिता ॥ ८ ॥ प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैं प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति । राजानो भुञ्जते राज्य प्रज्ञया तुल्यलक्षणा ॥ ९ ॥ परावरन्तु भूताना

ज्ञानेनैवोपलभ्यते। विद्यया तात सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः ॥ १० ॥ भूताना जन्म सर्वेषां विविधानाञ्चतुर्विधम्। जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजञ्चोपलक्षयेत् ॥ ११ ॥ स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपधारयेत्। उपपन्न हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेषणा ॥ १२ ॥ आहुर्वै बहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि तु। बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपदानि बहून्यपि ॥ १३ ॥ द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च। पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४ ॥ पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु। मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५ ॥ मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च। धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्य्याकार्य्योपधारणात् ॥ १६ ॥ धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च। वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठित ॥ १७ ॥ वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च। प्रवक्तॄणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात ॥ १८ ॥ विज्ञायन्ते हि यैर्वेदा सधर्मा सक्रियाफलाः। सधर्मा निखिला वेदा प्रवक्तृभ्यो विनिसृता ॥ १९ ॥ प्रवक्तॄणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च। आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्मा-

यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ९ ॥ एतस्य भूतं भूतस्य दृष्टं स्थावरजङ्ग-
मम् । ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ॥ १० ॥ शौचं
चाचारसंशुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च निग्रहः । एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मा-
नञ्चापकर्षति ॥ ११ ॥ सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानञ्च प्रवर्त्तते ।
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्त्तयन् ॥ १२ ॥ धूतपाप्मा तु
तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्र-
ह्मणः पदम् ॥ १३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
पूर्वरात्रापरार्द्धे च धारयेन्मन आत्मनि ॥ १४ ॥ जन्तोः पञ्चेन्द्रिय-
स्यास्य यद्येकं छिद्रमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादा-
दिवोदकम् ॥ १५ ॥ मनस्तु पूर्वमादद्यात् कुमीनमिव मत्स्यहा ।
ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणञ्च योगवित् ॥ १६ ॥ तत एतानि
संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः । तथैवापोह्य सङ्कल्पान्मनो ह्यात्मनि
धारयेत् ॥ १७ ॥ पञ्चेन्द्रियाणि सन्धाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठान्यथात्मनि ॥ १८ ॥ प्रसीदन्ति च
संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते । विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव
दीप्तिमान् ॥ १९ ॥ वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ।
सर्वं तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ २० ॥ तं पश्यन्ति महा-
त्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः । धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूत-
हिते रताः ॥ २१ ॥ एवं परिमितं कालमाचरन् संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसाम्यताम् ॥ २२ ॥ प्रमोहो
भ्रम आवर्त्तो घ्राणं श्रवणदर्शने । अद्भुतानि रसः स्पर्शः शीतोष्णौ
मारुताकृतिः ॥ २३ ॥ प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः । ता-
स्तत्त्वविदनादृत्य आत्मन्येव निवर्त्तयेत् ॥ २४ ॥ कुर्य्यात् परिचयं
योगे त्रैकाल्ये नियतो मुनिः । गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च
योजयेत् ॥ २५ ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं कोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रं चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २६ ॥ येनोपायेन

शुक उवाच। अक्षरात् प्रभृति च सर्गं सगुणानिन्द्रियाणि च। बुद्ध्यैश्वर्यातिसर्गोऽयं प्रधानश्चात्मनः श्रुतम् ॥ १ ॥ भूय एव तु लोकेऽस्मिन् सद्वृत्तिं कालहेतुकीम्। यथा सन्तः प्रवर्त्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्त्तितुम् ॥ २ ॥ वेदे वचनमुक्तन्तु कुरु कर्म त्यजेति च। कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात्। कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

व्यास उवाच। यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्‌ब्रह्मणा स्वयम्। एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मचर्य्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षयः। आत्मनश्च ततः श्रेयान्यन्विच्छन्मनसात्मनि ॥ ६ ॥ वने मूलफलाशी च तप्यन् सुविपुलं तपः। पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७ ॥ विधूमे सन्नमूषले वानप्रस्थप्रतिश्रये। काले प्राप्ते चरन् भैक्ष्यं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८ ॥ निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे। अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९ ॥

शुक उवाच। यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते। प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १० ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणन्तूभयं कथम्। कर्म्मणामविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम्। ऋषिस्तत् पूजयन् वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२ ॥

व्यास उवाच। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ एको वाप्याश्रमानेतान् योऽनुतिष्ठेद्यथाविधि। अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते ॥ १४ ॥ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता। एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५ ॥ आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्य्यनसूयकः। गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्म्मार्थ-

कोविदः ॥ १६ ॥ जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि। यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं कार्य्यं दासेन वा पुनः ॥ १७ ॥ कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः । किङ्करः सर्वकारी स्यात् सर्वकर्म्मसु कोविदः ॥ १८ ॥ कर्म्मातिशेषेण गुरावध्येतव्यं बुभूषता । दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १९ ॥ शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवान्तरा। चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ २० ॥ नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् । नातिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्वपेत च ॥ २१ ॥ उत्तानाभ्याञ्च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत्। दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीड़येत् ॥ २२ ॥ अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति। इदं करिष्ये भगवन्निदञ्चापि कृतं मया। ब्रह्मंस्तदपि कर्त्तास्मि यद्भवान् वक्ष्यते पुनः ॥ २३ ॥ इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य च यथाविधि। कुर्य्यात् कृत्वा च तत् सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४ ॥ यांस्तु गन्धान्रसान् वापि ब्रह्मचारी न सेवते। सेवेत तान् समावृत्त इति धर्म्मेषु निश्चयः ॥ २५ ॥ ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः । तान् सर्वानाचरेन्नित्यं भवेच्चानपगो गुरोः ॥ २६ ॥ स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् । आश्रमादाश्रमेष्वेव शिष्यो वर्त्तेत कर्म्मणा ॥ २७ ॥ वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते। गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्त्तेद्यथाविधि ॥ २८ ॥ धर्म्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः । द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्व्रती ॥२९॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने
एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

धर्मविच्चरेत् ॥ १९ ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः सखा तनुः। छाया स्वा दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ॥ २० ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः। गृहधर्म्मपरो विद्वान् धर्म्मशीलो जितक्लमः ॥ २१ ॥ न चार्थबद्धः कर्म्माणि धर्म्मवान् कश्चिदाचरेत्। गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २२ ॥ परं परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत्। ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्व्वं कार्य्यं बुभूषता ॥ २३ ॥ कुम्भधान्यैरुञ्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा। यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्द्धते ॥ २४ ॥ पूर्व्वान् परान् दश परान् पुनाति च पितामहान्। गृहस्थवृत्तिश्चाप्येतां वर्त्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २५ ॥ स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम्। जितेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः। स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २७ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ॥ २८ ॥ ब्रह्मणा विहिता योनिरेषा यदभिजायते। द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २९ ॥ अतः परं परमुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम्। वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्व संक्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

सर्वावस्थे सर्वँ समाश्रिता । यथानक्षत्रमालाभूष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां तथा ॥ २० ॥ जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीड़ितः । चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत ॥ २१ ॥ सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मयाजी सोऽत्मरतिरात्मक्रीड़ात्मसंश्रयः ॥ २२ ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् । सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वशः ॥ २३ ॥ सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या प्रवर्त्तते । त्रींश्चैवाग्नीन् यजेत सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ॥ २४ ॥ प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् । केशलोमनखान् वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ॥ २५ ॥ आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्म्मभिः । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः । लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २६ ॥ सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च कर्त्तुमीहते । अरोषमोहो गतसन्धिविग्रहो भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २७ ॥ यमेषु चैवानुगतेषु न व्यथेत स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः । भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनि न संशयो धर्म्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २८ ॥ ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमम् । चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ २९ ॥

व्यास उवाच। प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः। न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि॥१॥ तैश्चैव कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः। सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः॥२॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥३॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् परतोऽमृतम्। अमृतान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥४॥ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥५॥ अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहुचिन्त्यमचिन्तयन्॥६॥ ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्यासम्पादितं मनः। अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्च्छत्यमृतं पदम्॥७॥ इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः। आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते॥८॥ आहत्य सर्वसङ्कल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत्। सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत्॥९॥ चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाशुभम्। प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते॥१०॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत्। निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते॥११॥ एवं पूर्वापरे काले युञ्जन्नात्मानमात्मनि। लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्या-

तदभ्यद्यान्ति भूतानि यवीय स विकुर्वते ॥ ४ ॥ इति तन्मयेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम्। सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत। अकरोत्तान वैषम्य यदनुपश्यति ॥ ६ ॥

शुक उवाच। अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत। इन्द्रियाणि गुणा: केचित कथ तानुपलक्षयेत ॥ ७ ॥

व्यास उवाच। एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वश। शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथा तत्त्व यथा च तत् ॥ ८ ॥ शब्द श्रोत्र तथा खानि त्रयमाकाशसम्भवम्। प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रय ॥ ९ ॥ रूपचक्षुर्विपाकश त्रिधा ज्योतिर्विधीयते। रसोऽथ व्यसन स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भस ॥ १० ॥ घ्रेय घ्राण शरीरञ्च भूमेरेते गुणास्त्रय। एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यात पाञ्चभौतिक ॥ ११ ॥ वायो स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते। आकाशप्रभव शब्दो गन्धो भूमिगुण स्मृत ॥ १२ ॥ मनो बुद्धि स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजा। न गुणानतिवर्त्तन्ते गुणेभ्य परमागता ॥ १३ ॥ यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति। एवमेवेन्द्रियग्राम बुद्धि श्रेष्ठा नियच्छति ॥ १४ ॥ यदूर्द्ध्वं पादतलयोरवाक् मूर्द्ध्न स पश्यति। एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १५ ॥ गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि। मन षष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणा ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते। सप्तमीं बुद्धिमेवाहु क्षेत्रज्ञ पुनरष्टमम् ॥ १७ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशय कुरुते मन। बुद्धिरध्यवसायाय साक्षी ,उच्यते ॥ १८ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वञ्च त्रय एते स्वयोनिजा। समा सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलक्षयेत ॥ १९ ॥ तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत। प्रशान्तमिवसंशुद्धं सत्त्व तदुपधारयेत् ॥ २० ॥ यत्तु सन्तापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्। प्रवृत्त रज

ऊर्ध्वं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ॥ २१ ॥ यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २२ ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता। अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्त्तन्ते सात्त्विका गुणाः ॥ २३ ॥ अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा। लिङ्गानि रजसस्तानि वर्त्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४ ॥ तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तन्द्रा प्रबोधिता। कथञ्चिदभिवर्त्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने षट्-
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

व्यास उवाच। मनो विसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी। हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २ ॥ बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि। यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यतः। शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४ ॥ पश्यती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत्। जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणि तु तान्याहुस्तेष्वदृश्योऽधितिष्ठति। तिष्ठन्ती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति। न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७ ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्त्तते। सरितां सागरो भर्त्ता महावेलामिवोर्म्मिमान् ॥ ८ ॥ यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः। अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ॥ ९ ॥ इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ १० ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यदानुविधीयते। अवि-

शुक उवाच। यस्मादधर्मात् परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

व्यास उवाच। धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतम्।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
बुद्ध्या संयम्य यत्नतः। सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवा-
त्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः। तज्ज्यायः
सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ ॥ तानि सर्वाणि संधाय मनः-
षष्ठानि मेधया। आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५ ॥
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि। तदा त्वमात्मना-
त्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६ ॥ सर्वात्मानं महात्मानं विधूम-
मिव पावकम्। तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७ ॥
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः। आत्मनो नाभिजानीते
क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८ ॥ एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये
कुतोऽन्वहम्। अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना। दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं
निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवो-
रगः। परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११ ॥ सर्वतः
स्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम्। पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनः-
संकल्परोधसम् ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम्।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवां
शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः। प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमा-
कुलाम् ॥ १४ ॥ संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम्। आत्म-
जन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ १५ ॥ यां तरन्ति कृत-
प्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः। तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो विपूतात्मा-
त्मविच्छुचिः ॥ १६ ॥ उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं भविष्यसि।
संतीर्णः सर्वसंसारात् प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७ ॥ भूमिष्ठानीव

भूतानि सर्वतस्तानि निबोधत । यस्तु धर्मप्रमुख्यस्य न दृश्यसमति-स्तथा । ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १८ ॥ एवं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः । धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठा मुनय-स्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९ ॥ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनम् । प्रशान्ताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २० ॥ आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् । अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१ ॥ नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् । अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२ ॥ नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुन-र्भवमवाप्नुते । अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मं विधीयते ॥ २३ ॥ यथा मतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा । कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४ ॥ तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्रदमान्वितेन । दृष्टा हि सम्प्रीतमना यथार्थं ब्रूयात् सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकोन
पञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः । २४९ ॥

पापकम्। कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥६॥ कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम्। कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥७॥ कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः। विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण वर्तते ॥८॥ आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ॥९॥ स कामकान्तो न तु कामकामः स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ॥१०॥ वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः। दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥११॥ तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत् सुखम्। सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥१२॥ क्लेदनं शोकमनसोः सन्तापं तृष्णया सह। सत्यमिच्छति सन्तोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥१३॥ विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मा विमत्सरः। षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥१४॥ षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः। ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थं तं गुणं विदुः ॥१५॥ अकृत्रिममसंहार्य्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम्। अध्यात्मं सुकृतं प्राप्य सुखमव्ययमश्नुते ॥१६॥ निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः। यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यात्मनोऽन्यथा ॥१७॥ येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तृप्यत्यवित्तवान्। येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥१८॥ संगुप्तान्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन्। यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥१९॥ समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम्। सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥२०॥ अविशेषाणि भूतानि गुणांश्च जहतो मुनेः। सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥२१॥ तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम्। ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥२२॥ स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्य्यवतिष्ठते। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च

व्यास उवाच। शरीरादिप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम्। कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥ यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः। देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २ ॥ प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते। सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ॥ ३ ॥ तानि सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः। स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४ ॥ स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम्। प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५ ॥ यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि। वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६ ॥ तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः। सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥ ७ ॥ मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित्। स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम्। क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमृच्छति ॥ ९ ॥ प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य हि। करोति पुण्यं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति ॥ १० ॥ अहोभ्यन्तर्गतश्चापि गर्भस्य समुपस्थितः। दश मासान् वसन् कुक्षौ नैषोऽन्नमिव जीर्यते ॥ ११ ॥ तमेतमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम्। तमो रजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्त्तिषु ॥ १२ ॥ योगशास्त्रपरा भूत्वा तमात्मानं परीप्सव। अनुच्छ्वासान्यमूर्त्तानि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १३ ॥ पृथग् भूतेषु सृष्टेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु। समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत ॥ १४ ॥ विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरम्। प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

भीष्म उवाच । भूतानां परिसंख्यानं भूय एव निशामय । द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १ ॥ दीप्तानलनिभः प्राह भगवान् धूमवर्चसे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूय एव निदर्शनम् ॥ २ ॥ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च सङ्घातस्थापना धृतिः ॥ ३ ॥ अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेह-सौम्यता । जिह्वा निस्यन्दनञ्चापि भौमानां श्रपणं तथा ॥ ४ ॥ अग्नेर्दुर्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् । शौचो रोगो लघुस्तैक्ष्ण्यं सततञ्चोर्द्ध्वभाविता ॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शौ वाक्स्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैघ्र्यञ्च मोक्षञ्च कर्म चेष्टात्मता भव ॥ ६ ॥ आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च । अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७ ॥ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च । गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा । सदसच्चाशुभा चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता । संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञान पितामह ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान्वै भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः । भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टा पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२ ॥ तत् पुत्र चिन्ताकलिलं तदुक्तमनागतं वै तव सम्प्रतीह । भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। य इमे पृथिवीपाला शेरते पृथिवीतले। पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबला ॥ १ ॥ एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा। एते हि निहता सङ्ख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २ ॥ नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परम्। विक्रमेणोपसम्पन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३ ॥ अथ चेमे महाप्राज्ञा शेरते हि गतासवः। मृता इति च शब्दोऽयं वर्त्तत्येषु गतासुषु ॥ ४ ॥ इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः। तत्र मे संशयो जातः कुतः सञ्ज्ञा मृता इति ॥ ५ ॥ कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः। हरत्यमरसङ्काश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच। पुरा कृतयुगे तात राजासीदनुकम्पकः। स शत्रुवशमापन्नः सङ्ग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बली। स शत्रुभिर्हतः सङ्ख्ये सबलः सपदानुगः ॥८॥ स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः। यदृच्छया शान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम्॥ ९ ॥ तस्मै स सर्वमाचष्ट यथावृत्तं जनेश्वरः। शत्रुभिर्ग्रहणं सङ्ख्ये पुत्रस्य मरणं तथा॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः। आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११ ॥

नारद उवाच। राजन् शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम्। यथावृत्तं श्रुतञ्चैव मयेदं वसुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः। भृशीव हृष्टा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३ ॥ न ह्यन्तरमभूत् किञ्चित् क्वचिज्जन्तुभिरच्युत। निरुच्छ्वासमिवोन्नद्ध त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते। चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५ ॥ तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत। तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६ ॥ ततो दिवं भुवं खञ्च जगच्च सचराचरम्। ददाह पावको राजन् भगवत्कोप

सम्भवः ॥ १७ ॥ तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च । महता क्रोधवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८ ॥ ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः । जगाम शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९ ॥ तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया । अब्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २० ॥ करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम । कर्त्ता ह्यस्मि प्रियं प्रभो [illegible] यद् हृदि वर्त्तते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

स्थाणुरुवाच । प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्य्यवत्तामिमां प्रभो । विद्धि सृष्टा त्वया ह्येमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १ ॥ तव तेजोऽग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २ ॥

प्रजापतिरुवाच । न कुप्ये न च मे कामो न भवेयुः प्रजा इति । लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३ ॥ इयं हि मां सदा देवी भारार्त्ता समचोदयत् । संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जती ॥ ४ ॥ यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् । संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५ ॥

स्थाणुरुवाच । संहारार्थं प्रसीदस्व मा क्रुधो विबुधेश्वर । मा प्रजाः स्थावरश्चैव जङ्गमश्च व्यनीनशन् ॥ ६ ॥ पल्वलानि च सर्वाणि सर्वञ्चैव तृणोलपम् । स्थावरं जङ्गमञ्चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥ तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत् सर्वमुपप्लुतम् । प्रसीद भगवन् साधो वर एष वृतो मया ॥ ८ ॥ नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्ततामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९ ॥

उपायमन्यं सम्पश्य भूतानां हितकाम्यया। यथामी जन्तवः सर्वे न दह्येरन् पितामह ॥ १० ॥ अभावं हि न गच्छेयुरुच्छिन्नप्रजना प्रजाः। अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर ॥ ११ ॥ त्वद्भवं हि जगन्नाथ एतत् स्थावरजङ्गमम्। प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२ ॥

नारद उवाच। श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः। तेजस्तत् संनिजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि ॥ १३ ॥ ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाँल्लोकपूजितः। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४ ॥ उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा। प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५ ॥ कृष्णरक्ताम्बरधरा कृष्णनेत्रतलान्तरा। दिव्यकुण्डलसम्पन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६ ॥ सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम्। ददृशाते च तां कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७ ॥ तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः। मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८ ॥ त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च। तस्मात् संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९ ॥ अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर कामिनि। मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी। प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव च ॥ २१ ॥ पाणिभ्याञ्चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वर। मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

नारद उवाच। विनीय दुःखमबला आत्मनैवायतेक्षणा। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १ ॥ त्वया सृष्टा कथं

नारी मादृशी वदताम्वर। रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयङ्करी ॥ २ ॥ विभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे। त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेक्षस्व चक्षुषा ॥ ३ ॥ बालान् वृद्धान् वयस्थांश्च हरेयमनागस। प्राणिन प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥ ४ ॥ प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातॄन् मातॄ पितॄनपि। अपध्यास्यन्ति यद्येव मृतास्तेषां विभेम्यहम् ॥ ५ ॥ कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वती समा। तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६ ॥ यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्मिण। प्रसादये त्वां वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७ ॥ एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह। इच्छेयं त्वत्प्रसादार्थं तपस्तप्तुं महेश्वर ॥ ८ ॥

पितामह उवाच। मृत्यो सङ्कल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना। गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९ ॥ एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा। क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ १० ॥ एवमुक्ता महाबाहो मृत्यु परपुरञ्जय। न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ११ ॥ पुन पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी। तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वर ॥१२॥ प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि। स्मयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वानवैक्षत ॥ १३ ॥ निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते। सा कन्याथ जगामास्य समीपादिति न श्रुतम् ॥ १४ ॥ अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा। त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्यगात ॥ १५ ॥ सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम्। समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६ ॥ तां तथा कुर्वतीं तत्र तप परमदुश्चरम्। पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा। तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८ ॥ तस्थौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद। भूय पद्मायुतं तात मृगै सह चचार सा ॥ १९ ॥

हे धाधुते नरव्येष्ठ वाय्वाहारा महामते। पुनरेव ततो राजन् मौनमातिष्ठदुत्तमम् ॥ २० ॥ अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकञ्च पार्थिव। ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं नृपसत्तम ॥ २१ ॥ तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः। ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुञ्च केवलम् ॥ २२ ॥ तस्थौ दार्व्विव निश्चेष्टा प्रजानां हितकाम्यया। ततो हिमवतो मूर्द्धि, यत्र देवाः समीजिरे ॥ २३ ॥ तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्व्वमपरं तत। तस्थौ पितामहञ्चैव तोषयामास यत्नत ॥ २४ ॥ ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकाना प्रभवाप्ययः। किमिदं वर्त्तते पुत्रि क्रियता मम तद्वच ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम्। न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २६ ॥ तामधर्म्मभयाद्भीतां पुनरेव प्रयाचतीम्। तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्तत ॥ २७ ॥ अधर्म्मो नास्ति ते मृत्यो संहरेमा प्रजा. शुभे। मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन ॥ २८ ॥ धर्म्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति। अहञ्च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥ २९ ॥ इममन्यञ्च ते कामं ददामि मनसेप्सितम्। न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीड़िता. प्रजाः ॥ ३० ॥ पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि। स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३१ ॥ सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह। पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३२ ॥ तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान्। अधर्म्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३३ ॥ यानश्रुविन्दून् पतितानपश्यं हि पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात्। ते व्याधयो मानवान् घोररूपाः प्राप्ते काले कालयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३४ ॥ सर्व्वेषा त्वं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ सहितौ योजयेथा.। एवं धर्म्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो न चाधर्म्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्ति ॥ ३५ ॥ एव धर्म्मं पालयिष्यस्यथो त्वं न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्म्मे। तस्मात् कामं रोचयाभ्यागतं त्वं

संयोज्यायो संहरस्वेह जन्तून्॥ ३६॥ सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा भीता शापाद्बाढ़मित्यब्रवीत्तम्। अथो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोहयन्ति॥ ३७॥ मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम्। सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्यबुद्ध्या॥ ३८॥ सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव। एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते गत्वा वृत्ता देववद्राजसिंह॥ ३९॥ वायुर्भीमो भीमनादो महौजा स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः। नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः॥ ४०॥ सर्वे देवा मर्त्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वे मर्त्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः। तस्मात् पुत्रं मा शुचो राजसिंह पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते मोदते च॥ ४१॥ एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत्। तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून्॥ ४२॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५७॥

युधिष्ठिर उवाच। इमे वै मानवाः सर्वे धर्म्मम्प्रति विशङ्किताः। कोऽयं धर्म्मः कुतो धर्म्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १॥ धर्म्मस्त्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत्। उभयार्थो हि वा धर्म्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ २॥

भीष्म उवाच। सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम्। चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम्॥ ३॥ अपि ह्युक्तानि धर्म्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे। लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः। ४॥ उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च। अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते॥ ५॥ न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते

कोविदापदि। अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित। धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोतस्यसे ॥ ६ ॥ यथा धर्मसमाविष्टो धन गृह्णाति तस्कर। रमते निर्हरन् स्तेन परवित्तमराजके ॥७॥ यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदाराजानमिच्छति। तदा तेषा स्पृहयते ये वै तुष्टा स्वकैर्धनै ॥ ८ ॥ अभीत शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कित। न हि दुश्चरित किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९ ॥ सत्यस्य वचन साधु न सत्याद्विद्यते परम्। सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम ॥ १० ॥ अपि पापकृतो रौद्रा सत्यं कृत्वा पृथक पृथक्। अद्रोहमविसम्वाद प्रवर्त्तन्ते तदाश्रया। ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्य्युर्विनश्येयुरसशयम ॥ ११ ॥ न हर्त्तव्य परधनमिति धर्म सनातन। मन्यन्ते बलवन्तस्त दुर्बलै सम्प्रकीर्त्तितम ॥ १२ ॥ यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते। न ह्यत्यन्त बलवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १३ ॥ तस्मादनार्ज्जवे बुद्धिर्न कार्य्या ते कदाचन। असाधुभ्योऽस्य न भय न चौरेभ्यो न राजत। अकिञ्चित कस्यचित् कुर्वन्निर्भय शुचिरावसेत ॥ १४ ॥ सर्वत शङ्कते स्तेनो मृगो ग्रामनिवेशिवान्। बहुधा चरित पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५ ॥ मुदित शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भय सदा। न हि दुश्चरित किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६ ॥ दातव्यमित्यय धर्म उक्तो भूतहितेरतै। त मन्यन्ते धनयुता कृपणै सम्प्रवर्त्तितम् ॥ १७ ॥ यदा नियति कार्पण्यमथैषामेव रोचते। न ह्यत्यन्त धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८ ॥ यदन्यैर्विहित नेच्छेदात्मन कर्म पूरुष। न तत् परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मन ॥ १९ ॥ योऽन्यस्य स्यादुपपति स क किं वक्तुमर्हति। यदन्यस्य तत कुर्य्यान्न मृष्येदिति मे मति ॥ २० ॥ जीवित य स्वय चेच्छेत कथ सोऽन्य प्रघातयेत। यद्यदात्मनि चेच्छेत तत परस्यापि चिन्तयेत ॥ २१ ॥ अतिरिक्तै सविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान्। एतस्मात कारणाद्धाता कुसीद

संप्रवर्त्तितम् ॥ २२ ॥ यस्मिंस्तु देवा समये सन्तिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ वा लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३ ॥ सर्वं प्रिया-
भ्युपगत धर्ममाहुर्मनीषिण । पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधि-
ष्ठिर ॥ २४ ॥ लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा । सूक्ष्म-
धर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५ ॥ धर्मलक्षणमाख्यात-
मेतत्ते कुरुसत्तम । तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ॥२६॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने
अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूक्ष्मं साधुसमुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानत ॥ १ ॥ भूयांसो हृदये
ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया । इमं त्वन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्र-
हादिव ॥ २ ॥ इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च । न
धर्मपरिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३ ॥ अन्यो धर्म समस्थस्य
विषमस्थस्य चापर । आपदस्तु कथं शक्या परिपाठेन वेदितुम्
॥ ४ ॥ सदाचारो मतो धर्म सन्तस्त्वाचारलक्षणा । साध्यासाध्यं
कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षण ॥ ५ ॥ दृश्यते हि धर्मरूपेणाधर्मं
प्राकृतश्चरन् । धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६ ॥ पुनरस्य
प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदै । वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीतीह
न श्रुतम् ॥ ७ ॥ अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये
कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८ ॥ आम्नायवचनं सत्यमित्ययं
लोकसंग्रह । आम्नायेभ्य पुनर्वेदा प्रसृता सर्वतो मुखा ॥ ९ ॥
ते चेत सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमा-
णेन विरुद्धे शास्त्रता कुत ॥ १० ॥ धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भि-
र्दुरात्मभि । या या विक्रियते संस्था तत सापि प्रणश्यति ॥ ११ ॥

विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा। अणीयान् क्षुर-धारया गरीयानपि पर्वतात ॥ १२ ॥ गन्धर्वनगराकारः प्रथमं सम्प्रदृश्यते। अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३ ॥ निपानानीव गोभ्योऽपि क्षेत्रे कुल्येव भारत। स्मृतिर्हि शाश्वती धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४ ॥ कामादन्येच्छया चान्ये कारणै-रपरैस्तथा। असन्तोऽपि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५ ॥ धर्मो भवति स क्षिप्रं प्रलापस्त्वेव साधुषु। तथैतानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६ ॥ महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मसमाश्रिताः। न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः सम्प्रवर्त्तते ॥ १७ ॥ तेनैवान्यः प्रभ-वति सोऽपरं बाधते पुन। दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८ ॥ येनैवान्य प्रभवति सोऽपरानपि बाधते। आचाराणा-मनैकाग्र्यं सर्वमेवमुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः। तेनाचारेण पूर्व्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि धर्मलक्षणकथने
एकोनषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १ ॥ वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः। सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २ ॥ नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः। मलपङ्कधरो धीमान् बहून् वर्षगणान् मुनिः ॥ ३ ॥ स कदाचिन्महातेजा जल-वासो महीपते। चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥४॥ स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन। विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५ ॥ न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावर-जङ्गमे। अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६ ॥

अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्ये वदंस्तथा । अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः । सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः । पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९ ॥ इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् । अब्रुवन् गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १० ॥ इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा । वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीदिदम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलिना पुरा । येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह । नद्युपस्पर्शननिरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३ ॥ अग्नीन् परिचरन् सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः । वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४ ॥ वने तपस्यतिष्ठत् स न च धर्ममवैक्षत । वर्षास्वाकाशशायी च हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५ ॥ वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत । दुःखशय्यास्य विविधा भूमौ च परिवर्त्तते ॥ १६ ॥ ततः कदाचित् स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः । अन्तरीक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो । अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुतः ॥ १८ ॥ स निराहारो वायुभक्षो महातपाः । तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९ ॥ तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत । कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २० ॥ स तौ दयावान् ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षत दम्पती । कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१ ॥ यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः । ततस्तौ सुखविस्रब्धौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२ ॥ अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते । प्राजापत्येन विधिना

विश्वासात कामसंहितौ । तत्रापातयतां राजन् शिरस्यण्डानि खेचरौ ॥ २३ ॥ तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्र संशितव्रत । बुद्ध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलि । धर्मे कृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत ॥ २४ ॥ अहन्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य मूर्द्धनि । आश्वासितौ निवसत सम्प्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २५ ॥ अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्य प्राजायन्त शकुन्तका । व्यवर्द्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलि ॥ २६ ॥ स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां धृतव्रत । तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्ट समाहित ॥ २७ ॥ ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिण । बुबुधे तांस्तु स मुनि जातपक्षान् कुलिङ्गकान् ॥ २८ ॥ तत कदाचित्तांस्तत्र पश्यन् पक्षीन् यतव्रत । बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतांवर ॥ २९ ॥ तथा तानपि संवृद्धान् दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम् । शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजै सह ॥ ३० ॥ जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान् पुनरागतान् । सायं सायं द्विजान् विप्रो न चाकम्पत जाजलि ॥ ३१ ॥ कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततम् । त्यक्ता मातापितृभ्यान्ते न चाकम्पत जाजलि ॥ ३२ ॥ तथा ते दिवसं चापि गत्वा सायं पुनर्नृप । उपावर्त्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तका ॥ ३३ ॥ कदाचिद्दिवसान् पञ्च समुत्पत्य विहङ्गमा । षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलि ॥ ३४ ॥ क्रमेण च पुन सर्वे दिवसान् सुबहूनथ । नोपावर्त्तन्त शकुना जातप्राणा स्म ते यदा ॥ ३५ ॥ कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमा । नैवागच्छंस्ततो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलि ॥ ३६ ॥ ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मय । सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३७ ॥ स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रत । सम्भावितात्मा सम्भाव्य भृशं प्रीतमनाभवत् ॥ ३८ ॥ स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् । उदयन्तमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपा ॥ ३९ ॥

सम्भाव्य चटकान्ब्रह्मि जाजलिर्जपताम्वरः। आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४० ॥ अथान्तरीक्षे वागासीत्ताञ्च शुश्राव जाजलिः। धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४१ ॥ वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः। सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४२ ॥ सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधार-दिदृक्षया। पृथिवीमचरद्राजन् यत्र सायंगृहो मुनिः ॥ ४३ ॥ कालेन महतागच्छत् स तु वाराणसीं पुरीम्। विक्रीणन्तञ्च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४४ ॥ सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः। समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४५ ॥

तुलाधार उवाच। आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः। ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४६ ॥ सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत्। न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन ॥ ४७ ॥ ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तयः। क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च सम्भाविताऽस्त्वया ॥ ४८ ॥ जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः। मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ॥ ४९ ॥ खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम। अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह। करवाणि प्रियं किन्ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे षष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६० ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्त स तदा तेन तुलाधारेण धीमता। प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपताम्वरः ॥ १ ॥

जाजलिरुवाच। विक्रीणानः सर्वरसान् सर्वगन्धांश्च वाणिज। वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २ ॥ अध्यगा नैष्ठिकीं

बुद्धि कुतस्त्वामिदमागतम्। एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना। उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित्। जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ४ ॥

तुलाधार उवाच। वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम्। सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः। या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६ ॥ परच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम्। अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ ॥ रसांश्च तांस्तान् विप्रर्षे मद्यवर्ज्यान् बहूनहम्। क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८ ॥ सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषाञ्च हिते रतः। कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९ ॥ नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्टि न च कामये। समोऽहं सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ १० ॥ तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ ११ ॥ नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये। आकाशस्येव विप्रेन्द्र पश्यन् लोकस्य चित्रताम् ॥ १२ ॥ इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले। सम मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३ ॥ यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा। देवैरपिहितद्वारा सोपमा पश्यतो मम ॥ १४ ॥ यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान् प्रति। तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५ ॥ यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति। यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १६ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम्। कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १७ ॥ न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कश्चन। योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८ ॥ यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव। वाक्क्रूरा-

कृच्छ्रमप्यथ स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९ ॥ यथावद्वर्त्तमानानां
वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् । अनुवर्त्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम्
॥ २० ॥ प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः । तेन वैद्य-
स्तपस्वी वा बलवान् वा विमुह्यते ॥ २१ ॥ आचारात् जाजले
प्राज्ञ क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् । एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा
॥ २२ ॥ नद्यामिह यथा काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया । यदृच्छयैव
काष्ठेन सन्धिं गच्छेत केनचित् ॥ २३ ॥ तत्रापराणि दारूणि सं-
सृज्यन्ते परस्परम् । तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीक्षया
॥ २४ ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । अभयं सर्व-
भूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५ ॥ यस्मादुद्विजते विद्वन् सर्व-
लोको वृकादिव । क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥२६॥
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः । सहायवान् द्रव्यवान् च
सुभगोऽन्यः परस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २८ ॥ तपोभिर्यज्ञ-
दानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा । प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फल-
मिहाश्नुते ॥ २९ ॥ लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् । न भूतानामहिंसाया
ज्यायान् धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ३० ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु
किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३१ ॥
यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव । न स धर्ममवाप्नोति इह
लोके परत्र च ॥ ३२ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३३ ॥ दानं भूताभय-
स्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् । ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च
जाजले ॥ ३४ ॥ स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः । व्यापत्तिं
कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३५ ॥ अकारणो हि
नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले । भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं

वृतम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः । उप-लभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३७ ॥ ये च छिन्दन्ति वृष-णान् ये च भिन्दन्ति नस्तकान् । वहन्ति महतो भारान् बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ३८ ॥ हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विग-र्हसे । मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ ३९ ॥ वधबन्ध-विरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् । आत्मनश्चापि जानासि यद्दुःखं वधबन्धने ॥ ४० ॥ पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् । आदित्य-श्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४१ ॥ तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा । अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ॥ ४२ ॥ धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति । का तैले का घृते ब्रह्मन् मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४३ ॥ अदंशमशके देशे सुखसंवर्धितान् पशून् । तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ॥ ४४ ॥ बहुदंशाकुलान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् । वाह-संपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिना परे ॥ ४५ ॥ न मन्ये भ्रूण-हत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा । कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ॥ ४६ ॥ भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयो-मुखम् । तथैवानडुहो युक्तान् समवेक्षस्व जाजले ॥ ४७ ॥ अघ्न्या इति गवां नाम क एता हन्तुमर्हति । महच्चकाराकुशलं वृषं गां वालभेत्तु यः ॥ ४८ ॥ ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् । गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ॥ ४९ ॥ अकार्यं नहुषाकार्षी-र्लप्स्यामस्त्वत्कृते व्यथाम् ॥ ५० ॥ शतञ्चैकञ्च रोगाणां सर्वभूते-ष्वपातयन् । ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ॥ ५१ ॥ भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न होष्यामस्ते हविः । इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ५२ ॥ ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्य-बोधयन् । ईदृशानशिवान् घोरानाचारानिह जाजले ॥ ५३ ॥ केवलाचरितत्वात्तु निपुणं नावबुध्यसे । कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्

लोकचरितञ्चरेत् ॥ ५४ ॥ यो हन्यादाश्च मा स्तौति तत्रापि शृणु जाजले। समौ तावपि मे स्याता न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियम ॥ ५५ ॥ एतदीदृशक धर्मं प्रशसन्ति मनीषिण। उपपत्त्या हि सम्पन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते। सतत धर्मशीलैश्चानिपुणो नोपलक्षित ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि सवादे एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्याय । २६१ ॥

जाजलिरुवाच। यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुला धारयता त्वया। स्वर्गद्वारञ्च वृत्तिञ्च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥ कृषया ह्यन्न प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि। पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २ ॥ ततो यज्ञ प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि। न हि वर्त्तेद्य लोको वार्त्तामुत्सृज्य केवलाम ॥ ३ ॥

तुलाधार उवाच। वक्ष्यामि जाजले वृत्ति नास्मि ब्राह्मण नास्तिक। न यज्ञञ्च विनिन्दामि यज्ञवित्तु सदुर्लभ ॥ ४ ॥ नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जना। स्वयज्ञ ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रयज्ञमिहाश्रिता ॥ ५ ॥ लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकै सम्प्रवर्तितम्। वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६ ॥ इद देयमिद देयमिति चाय प्रशस्यते। अत स्तैन्य प्रभवति विकर्माणि च जाजले ॥ ७ ॥ यदेव सुकृत हव्य तेन तुष्यन्ति देवता। नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ ८ ॥ पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम्। इष्टापूर्तादसाधूना विगुणा जायते प्रजा ॥ ९ ॥ लुब्धेभ्यो जायते लब्ध समेभ्यो जायते सम। यजमानास्तथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजा ॥ १० ॥ यज्ञात् प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुप

गच्छति। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११ ॥ तस्मात् सुनिष्ठिताः पूर्व्वं सर्व्वान् कामांश्च लेभिरे। अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ॥ १२ ॥ न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ॥ १३ ॥ शङ्कमाना फल यज्ञे ये यजेरन् कथञ्चन। जायन्ते साधवो धूर्त्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १४ ॥ स वै पापकृतां लोकान् गच्छेदशुभकर्म्मणा। प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्य्यादशुभं नरः। पापात्मासो कृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १५ ॥ कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो भयम्। ब्रह्मैव वर्त्तते लोके नैव कर्त्तव्यता पुनः ॥ १६ ॥ विगुणञ्च पुनः कर्म्म ज्यायः इत्यनुशुश्रुम। सर्व्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १७ ॥ सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः। उत्पन्नत्यागिनः सर्व्वे जना आसन्नमत्सराः ॥१८॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः। ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यपरानपि ॥ १९ ॥ अखिलं दैवतं सर्व्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितम्। तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जानतः ॥ २० ॥ यथा सर्व्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन। तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यतृप्तिः सुखोदया ॥ २१ ॥ धर्म्माधारा धर्म्मसुखाः कृतकृत्यव्यवसिताः। अस्ति न स्तस्वतो भूय इति प्राज्ञस्त्ववेक्षते ॥ २२ ॥ ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारं तितीर्षवः। अतीव पुण्यदं पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २३ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति वा। ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥२४॥ नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः। सतां वर्त्मानुवर्त्तन्तो यजन्ते ह्यविहिंसया ॥ २५ ॥ वनस्पतीनोषधीश्च फलं मूलञ्च ते विदुः। न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः ॥ २६ ॥ स्वमेव चार्थं कुर्व्वाणा यज्ञञ्च पुनर्द्विजाः। परिनिष्ठितकर्म्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २७ ॥ तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान्। प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्म्माचरणेन वै ॥ २८ ॥

इति मे वर्त्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले। यानि यज्ञेष्विहेज्यन्ति सदा प्राज्ञा द्विजर्षभाः ॥ २९ ॥ तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने। आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणः ॥ ३० ॥ उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले यथा। स्वयञ्चैषामनड्वाहो युज्यन्ति च वहन्ति च ॥ ३१ ॥ स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मन सङ्कल्पसिद्धिभिः। स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ॥३२॥ यस्तथाभावितात्मा स्यात् स गामालब्धमर्हति। ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन् यजेरंस्तेन तादृशाः ॥ ३३ ॥ इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते। निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥ ३४ ॥ अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः। न श्रावयन्न च यजन्न ददद्‌ब्राह्मणेषु च ॥ ३५ ॥ काम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं यास्ति जाजले। इदन्तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

जाजलिरुवाच। न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं पृच्छामि ते वाणिज कष्टमेतत्। पूर्वं पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३७ ॥ यस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम्। अथ स्म कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात् सुखम्। ब्रूहि तन्मे महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ॥ ३८ ॥

तुलाधार उवाच। उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित्। आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ॥ ३९ ॥ वालैः शृङ्गेण पादेन सम्भरत्येव गौर्मखम्। पत्नीस्नानेन विधिना प्रकरोति नियोजनम् ॥ ४० ॥ इदन्तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात्। पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूना मेध्य उच्यते ॥ ४१ ॥ सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः। जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ४२ ॥ एतानीदृशकान् धर्मानाचरन्निह जाजले। कारणैर्धर्ममन्विच्छन् स लोकानाप्नुते शुभान् ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच। एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधार प्रशंसति।
उपपत्त्याभिसम्पन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि-
संवादे द्विषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

तुलाधार उवाच। सद्भिर्वा यदि वासद्भिः पन्थानमिममाश्रितम्। प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १ ॥ एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति ह। तवोत्तमाङ्गे सम्भूता श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २ ॥ आह्वयैतान्महाब्रह्मन् विशमानास्ततस्ततः। पश्येमान् हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहेषु सर्वशः ॥ ३ ॥ सम्भावयन्ति पितरं त्वया सम्भाविता खगाः। असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच। ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्त्रिणः। वाचमुच्चारयन्ति स्म धर्मस्य वचनात् किल ॥ ५ ॥ अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च। श्रद्धा निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६ ॥ समानां श्रद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम्। कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ ७ ॥ श्रद्धा वैवस्वती सेयं सूर्यस्य दुहिता द्विज। सावित्री प्रसवित्री च बहिर्वाङ्मनसी तत ॥ ८ ॥ वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धञ्च भारत। श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ॥ ९ ॥ अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः। शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ॥ १० ॥ देवा वित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्म्मणि। श्रोत्रियस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ॥ ११ ॥ मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन्। प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ॥ १२ ॥ श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्। भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्य्यस्य न

वार्द्धुषिः ॥ १३ ॥ अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हति हविः। तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ १४ ॥ अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी। जहाति पापं श्रद्धावान् सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १५ ॥ ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह। निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान् पूत एव सः ॥ १६ ॥ किं तस्य तपसा कार्य्यं किं वृत्तेन किमात्मना। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १७ ॥ इति धर्मः समाख्यातः. सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः। वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १८ ॥ श्रद्धां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत् परम्। श्रद्धावान् श्रद्दधानश्च धर्मश्चैव हि जाजले। स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च। दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ॥ २० ॥ स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मपरिनिर्ज्जितम्। एवं बहुविधार्थञ्च तुलाधारेण भाषितम् ॥ २१ ॥ सम्यक् चैतदुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः। तस्य विख्यातवीर्य्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः। तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ २२ ॥ एवं बहुमतार्थञ्च तुलाधारेण भाषितम्। यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे त्रिषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ १ ॥ छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विलापञ्च गवां भृशम्। गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिव ॥ २ ॥ स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम्।

हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषा तु कल्पिता ॥ ३ ॥ अव्यवस्थित-मर्य्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः । संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनु-वर्णिता ॥ ४ ॥ सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्म्मात्मा मनुरब्रवीत् । कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ५ ॥ तस्मात् प्रमाणतः कार्य्यो धर्म्मः सूक्ष्मो विजानता । अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्म्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६ ॥ उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः । आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७ ॥ यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः । वृथामांसानि खादन्ति नैष धर्म्मः प्रशस्यते ॥ ८ ॥ सुरा मत्स्या मधु मांसमासवं कृशरौदनम् । धूर्त्तैः प्रवर्त्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९ ॥ मानान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत् प्रकल्पितम् । विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ॥ १० ॥ पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् । यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ॥ ११ ॥ यच्चापि किञ्चित् कर्त्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् । महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः । कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा । तथा कर्म्मसु वर्त्तेत समर्थो धर्म्ममाचरेत् ॥ १४ ॥

चिरकारेस्तु यत पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २ ॥ चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३ ॥ चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत सुत । चिरेण सवकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते ॥ ४ ॥ चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थां-श्चिर जाग्रत चिर स्वपन् । चिर कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथो-च्यते ॥ ५ ॥ अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते । बुद्धि-लाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥ व्यभिचारे तु कस्मिंश्चि-द्व्यतिक्रम्य परान् सुतान् । पित्रोक्त कुपितेनाथ जहीमा जननी-मिति ॥ ७ ॥ स तथेति चिरेणोक्ता स्वभावाच्चिरकारिक । विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८ ॥ पितुराज्ञा कथं कुर्य्यां न हन्या मातर कथम । कथ धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधु-वत ॥ ९ ॥ पितुराज्ञा परो धर्म्म स्वधर्मो मातृरक्षणम । अस्व-तन्त्रञ्च पुत्रत्व कि नु मा नातुपीडयेत ॥ १० ॥ स्त्रिय हत्वा मात-रञ्च को हि जातु सुखी भवेत । पितरञ्चाप्यवज्ञाय क प्रतिष्ठा-मवाप्नुयात ॥ ११ ॥ अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारण मातृरक्षणम् । युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्त्तेत मा कथम ॥ १२ ॥ पिता ह्यात्मान माधत्ते जायाया जज्ञिवानिति । शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३ ॥ सोऽहं मात्रा स्वय पित्रा पुत्रत्वे प्रकृत पुन । विज्ञानं मे कथ न स्याद्दौ बुध्ये चात्मसम्भवम् ॥ १४ ॥ जातकर्मणि यत् प्राह पिता यच्चोपकर्मणि । पर्य्याप्त स दृढीकार पितुर्गौरव निश्चये ॥ १५ ॥ गुरुरग्र्य परो धर्म्म पोषणाध्यापनान्वित । पिता यदाह धर्म्म स वेदेष्वपि सुनिश्चित ॥ १६ ॥ प्रीतिमात्र पितु पुत्र सर्वं पुत्रस्य वै पिता । शरीरादीनि देयानि पिता त्वेक प्रयच्छति ॥ १७ ॥ तस्मात पितुर्वच कार्य्यं न विचार्य्यं कथञ्चन । पातकान्यपि पूयन्ते पितु शासनकारिण ॥ १८ ॥ भोग्ये भोज्ये प्रवचने सर्वलोकनिदर्शने । भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने

तथा ॥ १९ ॥ पिता धर्म्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमन्तपः। पितरि प्रीतिमापन्ने सर्व्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २० ॥ आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह यत् पिता। निष्कृतिः सर्व्वपापानां पिता यच्चाभिनन्दति ॥ २१ ॥ मुच्यते बन्धनात् पुष्पं फलं वृन्तात् प्रमुच्यते। क्लिश्यन्नपि सुतं स्नेहैः पिता पुत्रं न मुञ्चति ॥ २२ ॥ एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवम्। पिता नाल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३ ॥ यो ह्ययं मयि सङ्घातो मर्त्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः। अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ॥ २४ ॥ माता देहारणिः पुंसां सर्व्वस्यार्त्तस्य निर्वृतिः। मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्य्यये ॥ २५ ॥ न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्य्यमपकर्षति। श्रिया हीनोऽपि यो गेहमम्बेति प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः। अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ २७ ॥ समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा। रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २८ ॥ तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः। तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २९ ॥ नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः। नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ॥ ३० ॥ कुक्षिसन्धारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता। अङ्गानां वर्द्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ३१ ॥ शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम्। चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३२ ॥ दम्पत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसन्धिः कृतः किल। तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३३ ॥ माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः। मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३४ ॥ पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्म्ममुपेत्य च। यदि यास्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याच्यताम् ॥ ३५ ॥ भरणाद्धि स्त्रिया भर्त्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः। गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्त्ता न पुनः

पति ॥ ३६ ॥ एवं स्त्री नापराप्नोति नर एवापराध्यति । व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३७ ॥ स्त्रिया हि परमो भर्त्ता दैवतं परमं स्मृतम् । तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ॥ ३८ ॥ नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति । सर्वकार्य्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३९ ॥ यश्चनोक्तोऽस्य निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये । तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नास्ति संशयः ॥ ४० ॥ यावन्नारी मातरञ्च गौरवे चाधिके स्थिताम् । अवध्यान्तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ४१ ॥ देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः । मर्त्त्यानां देवतानाञ्च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४२ । एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु । दीर्घकालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽस्याभ्यागमत् पिता ॥ ४३ ॥ मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः । विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥ सोऽब्रवीद्दुःखसन्तप्तो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन् । श्रुतधैर्य्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४५ ॥ आश्रमं मम सम्प्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरन्दरः । अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४६ ॥ स मया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः । अर्घ्यं पाद्यं यथान्यायं मया च प्रतिपादितम् । ४७ ॥ परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च । अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥ एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः । अपराध्यति धर्म्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति । ४९ ॥ इर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्द्ध्वरेतसः । इर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ५० ॥ हत्वा साध्वीञ्च नारीञ्च व्यसनलाभ्यां वासिताम् । भर्त्तव्यत्वेन भार्य्याञ्च को नु मां तारयिष्यति ॥ ५१ ॥ अन्तरेण मया ह्याज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः । यद्यद्य चिरकारी स्यात् स मां त्रायेत पातकात् ॥ ५२ ॥ चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५३ ॥ त्राहि मां

मातरश्चैव तपो यथार्ज्जितं मया। आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिक ॥ ५४ ॥ सङ्कल्पं चिरकारित्वमतिप्रज्ञतया तव। सफलं तत्तथा तेऽस्तु भवाद्य चिरकारिक ॥ ५५ ॥ चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारित। सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५६ ॥ चिरायते च सन्तापाच्चिरं स्वपिति धारित। आवयो चिरसन्तापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५७ ॥ एवं स दुःखितो राजन् महर्षिर्गौतमस्तदा। चिरकारिं ददर्शाय पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५८ ॥ चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः। शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्द्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५९ ॥ गौतमस्तु ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि। पत्नीञ्चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदम् ॥ ६० ॥ न हि सा तेन सम्भेदं पत्नी नीता महात्मना। विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ६१ ॥ हन्यात्त्विति समादेश शस्त्रपाणौ सुते स्थिते। विनीतं प्रश्रयत्यर्थं विवासे चात्मकर्म्मसु ॥ ६२ ॥ बुद्धि-श्चासीत् सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम्। शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृ-णोति भयादिति ॥ ६३ ॥ ततः पिता चिरं स्तुत्वा चिरञ्चाघ्राय मूर्द्धनि। चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृत ॥ ६४ ॥ एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षगुणैर्युतः। अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ चिरकारिक भद्रन्ते चिरकारी चिरं भव। चिराय यन्ति ते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ॥ ६६ ॥ गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिसत्तमः। चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रया ॥ ६७ ॥ चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत्। धीरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६८ ॥ रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि। अप्रिये चैव कर्त्तव्ये चिर-कारी प्रशस्यते ॥ ६९ ॥ बन्धूनां सुहृदाञ्चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च। अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ७० ॥ एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत। कर्म्मणानेन कौरव्य चिरकारि-

तया तथा ॥ ७१ ॥ एवं सर्वेषु कार्य्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः । चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७२ ॥ चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति । पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७३ ॥ चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् । चिरं धर्मं निषेवेत कुर्य्याच्चान्वेषणाञ्चिरम् ॥ ७४ ॥ चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च । चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७५ ॥ ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् । चिरं पृष्टोपि च ब्रूयाच्चिरं न परितप्यते ॥ ७६ ॥ उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः । समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित् प्रतापयेत । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २ ॥ अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् । वधायोपनीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३ ॥ अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् । वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् । दस्यवश्चेन्न हन्येरन् सत्यवन् सङ्करो भवेत् ॥ ५ ॥ ममेदमिति नास्यैतत् प्रवर्त्तेत कलौ युगे । लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः ॥ ६ ॥

सत्यवानुवाच । सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्य्या ब्राह्मणवशगाः । धर्मपाशनिबद्धानामन्योऽप्येनं चरिष्यति ॥ ७ ॥ यो यस्तेषामपचरे-

समावच्छीत वै द्विज। अथ मे न शृणोतीति तस्मिन्राजा प्रवासयेत॥ ८॥ तस्यामेद्दैन वच्चास्य तत्कार्यं नान्यथाविधम्। असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्र यथाविधि॥ ९॥ दस्यून्निहन्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागस। भार्य्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषेण ते। परेणापकृतो राजा तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत्॥ १०॥ असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा। साधोश्चापि ह्यसाधुभ्य शोभना जायते प्रजा॥ ११॥ न मूलघात कर्त्तव्यो नैष धर्म्म सनातन। अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्त विधीयते॥ १२॥ उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च। वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोहितसंसदि॥ १३॥ यदा पुरोहित वा ते पर्य्येयु शरणैषिण। करिष्याम पुनर्ब्रह्मन् न पापमितिवादिन॥ १४॥ तदा विसर्गमर्हा स्युरितीद धातृशासनम्॥ १५॥ बिभ्रद्दण्डाजिन मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति शासनम्। गरीयासो गरीयासमपराधे पुन पुन। तदा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा॥ १६॥

द्युमत्सेन उवाच। यत्र यत्रैव शक्येरन् वर्त्तन्तु समये प्रजा। स तावान् प्रोच्यते धर्म्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते॥ १७॥ अहन्यमानेषु पुन सर्वमेव पराभवेत्। पूर्व्वं पूर्व्वतरे चैव सुशास्या ह्यभवन् जना॥ १८॥ मृदव सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहावमन्यव। पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम्॥ १९॥ आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्त्तते। वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जना॥ २०॥ नैव दस्युर्मनुष्याणा न देवानामिति श्रुति। न गन्धर्व्वपितृणाञ्च क कस्येह न कश्चन॥ २१॥ पद्म श्मशानादादत्ते पिशाचाश्चापि दैवतम्। तेषु क समय कुर्य्याद्दस्युषु हतबुद्धिषु॥ २२॥

सत्यवानुवाच। तान्न शक्नोषि चेत साधून् परित्रातुमहिंसया। कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्त तथा कुरु॥ २३॥ राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परम तप। तेऽपत्रपन्ति तादृगभ्यस्तथा वृत्ता

भवन्ति च ॥ २४ ॥ विनाश्यमाना सुकृतो न कामाद्घ्नन्ति दुष्कृतीन्। सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शामते प्रजा ॥ २५ ॥ श्रेयसः श्रेयसोऽप्येव वृत्तं लोकोऽनुवर्त्तते। सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्त्तन्ति मानवा ॥ २६ ॥ आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान्। विषयेष्विन्द्रियवशं मानवा प्रहसन्ति तम् ॥ २७ ॥ यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित् कुर्यादसाम्प्रतम्। सर्वोपायैर्नियम्य स तथा पापान्निवर्त्तते ॥ २८ ॥ आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं सन्नियच्छता। दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धुमनन्तरात् ॥ २९ ॥ यत्र वै पापकृन्नीचो न महद्दुःखमर्च्छति। वर्द्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम् ॥ ३० ॥ इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान् वै ब्राह्मणोऽन्वशात्। इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वं तात पितामहैः ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च। एतत् प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभवत् ॥ ३२ ॥ पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा। द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३३ ॥ तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरितेन ह। भवेत् कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३४ ॥ अथ प्रथमकल्पेन सत्यवान् सङ्करो भवेत्। आयुः शक्तिञ्च कालञ्च निर्द्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३५ ॥ सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत्। भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्युमत्सेनसत्यवद्वाक्ये षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अविरोधेन भूताना योगः षाड्गुण्यकारकः। यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ गार्हस्थस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः। अदूरसम्प्रस्थितयोः किंस्वित् श्रेय पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ । उभौ महाफलौ तौ तु सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः । शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । कपिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आम्नायमनुपश्यन् हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् । नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६ ॥ तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः संयमे रतः । ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तथा ॥ ७ ॥ स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् । सतीमशिथिलां सत्यां वेदा इत्यब्रवीत् सकृत् ॥ ८ ॥ तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् । हृहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९ ॥ तपस्विनो धृतिमन्तः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः । सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १० ॥ तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः । का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११ ॥

कपिल उवाच । नाहं वेदान् विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् । पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति न श्रुतम् ॥ १२ ॥ गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति । गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३ ॥ देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः । एषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४ ॥ एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतेति वैदिकम् । नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५ ॥ अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भे दोष उत्तमः । एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६ ॥ यद्यत्र किञ्चित् प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् । ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच । स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८ ॥ अजश्चाश्वश्च

सेयञ्च गोश्च पक्षिगणाश्च ये। ग्राम्यारण्याश्चौषधयः प्राणस्यान्न-मिति श्रुतिः॥ १९॥ तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते। पशवश्चाथ धान्यञ्च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः॥ २०॥ एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत्। तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः॥ २१॥ तस्यान्योऽन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्तसप्तधा। यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम्॥ २२॥ एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्व-तरैस्तथा। को जातु न विचिन्वीत विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः॥२३॥ पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह। स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्ततो मखात्॥ २४॥ ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि। हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश॥ २५॥ ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडश। अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते॥ २६॥ अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः। आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा॥ २७॥ वालैः शृङ्गेण पादेन सम्भरत्येव गौर्मखम्। एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते॥ २८॥ यज्ञं वहन्ति सम्भूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः। संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्त्तयन्त्युत॥ २९॥ यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथार्थं श्रूयते श्रुतिः। एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः॥ ३०॥ न हिनस्ति नारभते नाभिद्रुह्यति किञ्चन। यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया॥ ३१॥ यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तान्यनुपूर्वशः। विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परम्॥ ३२॥ आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः। तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात्॥ ३३॥ ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च। अनुयज्ञं जगत् सर्वं यज्ञश्चानुजगत् सदा॥ ३४॥ ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट्। यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि॥ ३५॥ न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः। इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च पर-

मर्षय ॥ ३६ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिता। यज्ञियमेतानि सर्वाणि भवन्तीह च वै द्विज ॥ ३७ ॥ अभ्यावेदे वसवति वव सोमसुने द्विज। यचेतरैस्तैर्वायचैर्वेदं तद्भगवान् प्रभ ॥ ३८ ॥ तस्माद्ब्रह्मन् यजेत्वैव याजयेवाविचारयन्। यजत स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३९ ॥ नाव लोकोऽस्त्ययज्वाना परश्चेति विनिश्चय। वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि गोकापिलीये सप्तषष्ट्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २६७ ॥

कपिल उवाच। एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगा। नैषा सर्व्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रम ॥ १ ॥ निर्द्वन्द्वा निर्नम स्कारा निराशीर्बन्धना बुधा। विमुक्ता सर्व्वपापेभ्यश्चरन्ति शुच-योऽमला ॥ २ ॥ अपवर्गेऽथ सत्यागी बुद्धौ च कृतनिश्चया। ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालया ॥ ३ ॥ विशोका नष्टरजसस्तेषा लोका सनातना। तेषा गति परा प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयो-जनम् ॥ ४ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच। यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गति। गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्य प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥ यथा मातर-माश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति जन्तव। एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्त इतराश्रमा ॥ ६ ॥ गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तप। गार्हस्थ्यमस्य धर्म्मस्य मूलं यत्किञ्चिदेजते ॥ ७ ॥ प्रजननाद्धि निर्वृत्ता सर्व्वे प्राणभृतो जना। प्रजननाप्युतान्यत्र न कथञ्चन विद्यते ॥ ८ ॥ यास्तु स्युर्बहिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथाद्विजा। ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात् प्राणात् कश्चिन्न दृश्यते ॥ ९ ॥ कस्यैषा वाग्भवेत् सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति। अश्रद्दधानैरप्राज्ञै

सूक्ष्मदर्शनवर्ज्जिते ॥ १० ॥ निरामैरलसे चान्तैस्तायमाने स्वकर्मभि। शमस्योपरमो दृष्ट प्रव्रज्यावानपश्चिते ॥ ११ ॥ वैधेक्यस्यैव हेतुर्हि मर्य्यादा शाश्वती ध्रुवा। ब्राह्मणो नाम भगवान् जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ १२ ॥ प्रागगर्भाधानाद्यमन्त्रा हि प्रवर्त्तन्ते द्विजातिषु। अविस्रब्धेषु वर्त्तन्ते विस्रब्धेष्वप्यसंशयम् ॥ १३ ॥ दाहे पुनः सञ्चयने सञ्चिते पात्रभोजने। दाने गवा पशूना वा पिण्डानामप्सुमज्जने ॥ १४ ॥ अर्चिष्मन्तो बर्हिषद क्रव्यादा पितरस्तथा। मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १५ ॥ एवं क्रोशतसु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित। ऋणवन्तो यदा मर्त्त्या पितृदेवद्विजातिषु ॥ १६ ॥ श्रिया विहीनैरलसै पण्डितैः सम्प्रवर्त्तितम्। वेदवादापरिज्ञान सत्याभासमिवानृतम् ॥ १७ ॥ न वै पापैर्ह्रियते कृष्यते वा यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रै। ऊर्द्धं यज्ञै पशुभि सार्द्धमेति सन्तर्पितस्तर्पयते च कामै ॥१८॥ न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया। महत प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दते ॥ १९ ॥

कपिल उवाच। दर्शञ्च पौर्णमासञ्च अग्निहोत्रञ्च धीमत। चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्म्म सनातन ॥ २० ॥ अनारम्भा सुधृतय शुचयो ब्रह्मसंज्ञिता। ब्रह्मणैव स्म ते देवास्तर्पयन्त्यमृतैषिण ॥ २१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यत। देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिण ॥ २२ ॥ चतुर्द्वार पुरुष चतुर्मुख चतुर्द्धा चैनमुपयाति वाचा। बाहुभ्या वाच उदरादुपस्थात्तेषा द्वार द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २३ ॥ नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्त न चायोनीयस्य शृत प्रसङ्गात्। क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमान् तथास्य तत् पाणिपाद सुगुप्तम् ॥ २४ ॥ नाक्रोशमिच्छेन्न वृथा वदेच्च न पैशुन जनवादञ्च कुर्य्यात्। सत्यव्रतो मितभाषो ऽप्रमत्तस्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २५ ॥ नानाशन स्यान्न महा

मन स्यादक्रोधन साधुभिरागतः स्यात् । यात्रार्थमाहारमिहा-
करीत तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २६ ॥ न वीर पत्नीं
विहरेत नार्यां न चापि नारीमनृतावाह्वयीत । ब्रह्मव्रतं चात्मनि
धारयीत तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २७ ॥ द्वाराणि यस्य
सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः । उपस्थमुदरं बाहू वाक् चतुर्थी
भवेद्द्विज ॥ २८ ॥ मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत । किं
तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २९ ॥ अनुत्तरीय-
वसनमनुपस्तीर्णशायिनम् । बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ३० ॥ द्वन्द्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषा-
मननुध्यायस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१ ॥ येन सर्वमिदं बुद्धं
प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३२ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूतो
यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥ नान्तरेणानुजानन्ति दानयज्ञ-
क्रियाफलम् । अविज्ञाय च तान् सर्वमन्यद्रोचयते फलम् ॥ ३४ ॥
स्वकर्मभिः सञ्चितानां तपो घोरत्वमागतम् । तं सदाचारमाश्रित्य
पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ अशक्नुवन्तश्चरितुं किञ्चिद्धर्मेषु
सूचितम् । निरापद्धर्म आचारो ह्यप्रमादोऽपराभव ॥ ३६ ॥ फल-
वन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति
तथा नैकान्तिकानि च ॥ ३७ ॥ गुणाश्चैव सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चैव
सुदुष्कराः । अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३८ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच । यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलौ
यथा । तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३९ ॥

कपिल उवाच । प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
प्रत्यक्षन्तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ४० ॥

स्यूमरश्मिरुवाच । स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहा-
गतः । श्रेयस्कामः प्रत्यक्षमार्जवाच्च विवक्षया ॥ ४१ ॥ इममद

संशयं घोरं भगवान् प्रब्रवीतु मे। प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्त' सत्पथे स्थिता। किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यमुपासते ॥ ४२ ॥ अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमम्। आगमो वेदवादास्तु तर्कशास्त्राणि चागम' ॥ ४३ ॥ यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति। सिद्धि' प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४४ ॥ नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना। ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति। एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४५ ॥ नैव त्यागी न सन्तुष्टो नाशोको न निरामय। नाति-र्विचित्सो नाशक्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४६ ॥ भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम्। इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥ एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु। एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४८ ॥

कपिल उवाच। यद्यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु। यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४९ ॥ ज्ञानं प्लावयते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्त्तते। ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ५० ॥ भवन्तो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च निरामयाः। ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदुपपद्यते ॥ ५१ ॥ शास्त्रं ह्यबुद्धा तत्त्वेन केचिद्वादबलाज्जनाः। कामद्वेषाभिभूतत्वादहङ्कारवशंगताः ॥ ५२ ॥ याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यव। ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दम्भमोहवशानुगाः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते। तेषां तमः शरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५४ ॥ यो यथा प्रकृतिर्जन्तु प्रकृते स्याद्वशानुगः। तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ॥ ५५ ॥ नित्यमेवाभिवर्त्तन्ते गुणा प्रकृतिसम्भवाः। एवं ध्यात्वानुपश्यन्त सन्त्यजेयु शुभाशुभम्। परां गतिमभीप्सन्तो यतयः शमने रताः ॥ ५६ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच। सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्त्तित'

तम् । न ह्यविशाय शास्त्रार्थं प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५७ ॥ यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः । यदन्यायमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५८ ॥ न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः । यदन्यद्वेदवादिभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५९ ॥ शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः । शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति मोक्षन्ति च यथागमम् ॥ ६० ॥ इन्द्रियार्थेषु भवतां समानाः सर्वजन्तुषु । एवञ्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्बमानानां निर्णये सर्वतो दिशम् ॥ ६१ ॥ आगमं वदमानेन मतामावर्जिताल्मना । अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२ ॥ मन्यन्तु येन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः । पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितं सर्वतो दिशम् ॥ ६३ ॥ तेनाविवदमानेन व्यक्तेन विजितात्मना । वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ६४ ॥ अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा । इदन्तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ॥ ६५ ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासन्तानमार्जवम् । यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ॥ ६६ ॥ धिक्कर्त्तारञ्च कार्य्यञ्च श्रमश्चायं निरर्थकः । नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतः क्रिया । एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवन् श्रोतुमञ्जसा ॥ ६७ ॥ तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः । यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कपिल उवाच । वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥ शरीरमेतत् कुरुते यद्वेदे

कुरुते तनुम्। कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मण ॥ २ ॥ आनन्त्यमेव बुध्येत कर्मणान्तद्ब्रवीमि ते। निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ धर्म्म इत्येव ये यज्ञान् वितन्वन्ति निराशिषः। उत्पन्नत्यागिनो लुब्धाः कृपासूयाविवर्ज्जिताः। धनागमेषु वै पश्चात्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४ ॥ अनाश्रिता पापकर्म्म कदाचित् कर्म्मयोगिनः। मनःसङ्कल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५ ॥ अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः। ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्व्वभूतहिते रताः ॥ ६ ॥ आसन् गृहस्था भूयिष्ठा अव्युत्क्रान्ताः स्वकर्म्मसु। राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७ ॥ समा आर्ज्जवसम्पन्नाः सन्तुष्टा ज्ञाननिश्चयाः। प्रत्यक्षधर्म्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ८ ॥ पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः। चरन्ति धर्म्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवापि संहताः ॥ ९ ॥ संहत्य धर्म्मं चरतः पुरासीत् सुखमेव तत्। तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कथञ्चन ॥ १० ॥ सत्यं हि धर्म्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः। न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्म्मच्छलमन्ततः ॥ ११ ॥ य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन् प्रभो। तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १२ ॥ तस्मिन् विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते। दुर्ब्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥ एवं बहुविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः। त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ॥ १४ ॥ यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः। तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्म्माणि च यथागमम् ॥ १५ ॥ आगमाश्च यथाकालं सङ्कल्पाश्च यथाक्रमम्। अपेतकामक्रोधानां दुश्चराचारकर्म्मणाम् ॥ १६ ॥ स्वकर्म्मभिः शमितानां प्रकृत्या शमितात्मनाम्। ऋजूनां शमनित्यानां स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तताम् ॥ १७ ॥ सर्व्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः। तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्म्मणाम् ॥ १८ ॥ स्वकर्म्मभिः सम्भृतानां तपो घोरत्व-

मागतम्। त सदाचारमाश्रित्य पुराणा शाश्वत ध्रुवम्॥१९॥ अप्रसुवद्भिर्यरितु किञ्चिद्धर्मेषु सूक्ष्मताम्। निरापद्धर्म आचारो ह्यप्रमादोऽपराभव॥२०॥ सर्ववर्णेषु जातेषु नाशीत कश्चिद्व्यतिक्रम। व्यस्तमेकश्चतुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रम विदु॥२१॥ त सन्तो विधिवत् प्राप्य गच्छन्ति परमा गतिम्। गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिता। गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिण॥२२॥ धर्ममेक चतुर्धा तु आश्रम ब्राह्मणा विदु। आनन्त्यं ब्रह्मण स्थान ब्राह्मणो नाम निश्चय॥२३॥ एत एवविधा विप्रा पुराणा ब्रह्मचारिण। त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातय। नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारका गणा॥२४॥ आनन्त्य मुपसम्प्राप्ता सन्तोषादिति वैदिकम्। यद्यागच्छन्ति ससार पुनर्योनिषु तादृशा। न लिप्यन्ते पापकृत्यै कदाचित् कर्मयोनित॥२५॥ एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्वीरनिश्चय। एव युक्तो ब्राह्मण स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत्॥२६॥ कर्मैव पुरुषस्याह शुभ वा यदि वाशुभम्॥२७॥ एव पक्वकषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च। स०मानन्त्यमाशीरे एव न शाश्वती श्रुति॥२८॥ तेषामपेतत्ष्णाना निर्णिक्ताना शुभात्मनाम्। चतुर्थोपनिषद्धर्म साधारण इति स्मृति॥२९॥ ससिद्धै साध्यते नित्य ब्राह्मणैर्नियतात्मभि। सन्तोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते॥३०॥ अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्म सनातन। साधारण केवलो वा यथाबलमुपासते॥३१॥ गच्छता गच्छता क्षेम दुर्बलोऽत्रावसीदति। ब्रह्मण पदमन्विच्छन् ससारान्मुच्यते शुचि॥३२॥

स्यूमरश्मिरुवाच। ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये। मात्राभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्याग समाश्रिता॥३३॥ एतेषा प्रेत्य भाव तु कतम स्वर्गजित्तम। एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् यथातत्त्वेन पृच्छत॥३४॥

कपिल उवाच। परिग्रहा शुभा सर्वे गुणतामभ्युपागता। न तु त्यागसुख प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३५ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच। भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्था कर्म-निश्चया। आश्रमाणाञ्च सर्वेषा निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन विशेषो नात्र दृश्यते। तद्यथावद्यथान्याय भगवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ३७ ॥

कपिल उवाच। शरीरपक्ति कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गति। कषाये कर्मभि पक्वे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ ३८ ॥ आनृशस्य क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम्। अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३९ ॥ पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतै प्राप्नोति यत परम्। तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ४० ॥ या विप्रा सर्वत शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चया। गति गच्छन्ति सन्तुष्टास्तामाहु परमा गतिम् ॥४१ ॥ वेदाश्च वेदितव्यञ्च विदित्वा च तथा स्थितम्। एव वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचक ॥ ४२ ॥ सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम्। वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४३ ॥ एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च। एतदन्तञ्च मध्यञ्च सच्चासच्च विजानत ॥ ४४ ॥ समाप्त त्याग इत्येव सर्वं वेदेषु निष्ठितम्। सन्तोष इत्यनुगतमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ ऋत सत्य विदित वेदितव्य सर्वस्यात्मा स्थावर जङ्गमञ्च। सर्वं सुख यच्छिवमुत्तरञ्च ब्रह्माव्यक्तप्रभवञ्चाव्ययञ्च ॥ ४६ ॥ तेज क्षमा शान्तिरनामय शुभ तथाविध व्योमसनातन ध्रुवम्। एव सर्वै-र्गम्यते बुद्धिनेत्रैस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकापिलीये एकोनसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च वेदाः शंसन्ति भारत। कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम्। कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २ ॥ अधनो ब्राह्मणः कश्चित् कामाद्धर्म्ममवैक्षत। यज्ञार्थं सततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३ ॥ स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः। भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं सम्पूज्य देवताः ॥ ४ ॥ ततश्चिन्तामनुप्राप्तः कतमं दैवतन्तु तत्। यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५ ॥ सोऽथ सौम्येन मनसा देवानुचरमन्तिके। प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तं महाबाहुं तस्य भक्तिरजायत। अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥७॥ सन्निकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः। एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८ ॥ ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि। बलिभिर्विविधाभिश्च पूजयामास तं द्विजः ॥ ९ ॥ ततस्त्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा। तस्योपकारनियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा। निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥११॥ आशायास्तनयो धर्म्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः। लोभः पुत्रो निकृत्यायाः कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२ ॥ ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा। अपश्यत् सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३ ॥ शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः। शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥१४॥ माणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम्। अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥१५॥ तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च। शुभैः कर्म्मभिरारब्धाः प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु च ॥ १६ ॥ पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः। निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥१७॥ ततस्तु देववचनान्माणिभद्रो महामनाः। उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिच्छसि ॥ १८ ॥

कुण्डधार उवाच। यदि देवा प्रसन्ना मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम। अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित् सुखोदयम् ॥ १९ ॥ ततस्तं माणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत। देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २० ॥

माणिभद्र उवाच। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते कृतकृत्य सुखी भव। धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम् ॥ २१ ॥ यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव। देवाना शासनात्तावदसङ्ख्येयं ददाम्यहम् ॥ २२ ॥ विचार्य्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम्। तपसि मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ २३ ॥

कुण्डधार उवाच। नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद। अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २४ ॥ पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा रत्नसञ्चयम्। भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २५ ॥ धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मञ्चैवोपजीवतु। धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २६ ॥

माणिभद्र उवाच। सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च। फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच। ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः। अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २८ ॥

माणिभद्र उवाच। प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च। भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिम् ॥ २९ ॥ ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्य्यो युधिष्ठिर। ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम ॥ ३० ॥ ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तम। पार्श्वतोऽस्यासतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच। अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यति कृतम्। गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच। निर्विण्णो दैवतानाञ्च प्रमादात् स द्विजोत्तमः। वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३३ ॥ देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः। धर्म्मे चास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत ॥ ३४ ॥ त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः। पर्णं त्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्द्विजस्तदा ॥ ३५ ॥ वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून् वर्षगणानभूत्। न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३६ ॥ धर्म्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्त्ततः। कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनम्। तुष्टः कस्मैचिदिह मिथ्यावाङ्न भवेन्मम ॥ ३८ ॥ ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः। भूयश्चाचिन्तयत् सिद्धो यत् परं सोऽभिमन्यते ॥ ३९ ॥ यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित्। स भवेदचिराद्राजा न मिथ्यावाग्भवेन्मम ॥ ४० ॥ तस्य साक्षात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत। ब्राह्मणस्य तपोयोगात् सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४१ ॥ समागम्य स तेनाथ पूजाञ्चक्रे यथाविधि। ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीत् कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम्। पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चैव तु चक्षुषा ॥ ४३ ॥ ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा। दूरादपश्यद्विप्र स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४४ ॥

कुण्डधार उवाच। मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः। कृतं मया भवेत् किन्ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४५ ॥ पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कथं नरः। स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच। ततोऽपश्यत् स कामञ्च क्रोधं लोभं भयं मदम्। निद्रां तन्द्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान् स्थितान् ॥ ४७ ॥

कुण्डधार उवाच। एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम्। तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४८ ॥ न दै-

रनतुशातः कश्चिद्भवति धार्मिकः। एष शक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच। ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणि। उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ५० ॥ कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम्। मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम्। संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५२ ॥ ततः सर्वांस्तदा लोकान् ब्राह्मणोऽनुचचार ह। कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ॥ ५३ ॥ विहायसा च गमनं तथा सङ्कल्पितार्थता। धर्मात् शक्त्या तथा योगात् या चैव परमा गतिः ॥ ५४ ॥ देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः। धार्मिकान् पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ॥ ५५ ॥ सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः। धने सुखकला काचित् धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारोपाख्याने सप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७० ॥

युधिष्ठिर उवाच। बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह। धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्णयिष्यामि नारदेनानुकीर्त्तितम्। उञ्छवृत्ते पुरावृत्तं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ॥ २ ॥

नारद उवाच। राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः। उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनन्तत्र सूर्य्यपर्णी सुवर्चला। तिक्तञ्च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४ ॥ उपगम्य वने सिद्धिं सर्वभूताविहिंसया। अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परन्तप ॥ ५ ॥ तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः

पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीयते ॥ ६ ॥ सा तु शापपरित्रस्ता तत्स्वभावानुवर्त्तिनी । मायूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च वर्ण्णितम् ॥ ७ ॥ अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् । शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्म्मवित् ॥ ८ ॥ तस्मिन् वने समीपस्थो मृगोऽभूत् सहवासिकः । वचोभिरब्रवीत् सत्यं त्वयेदं दुष्कृतं कृतम् ॥ ९ ॥ यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वै कृतः । मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ १० ॥ ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् । निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् । किन्नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ १२ ॥ स तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणः पुनः । सत्येन सम्परिष्वज्य सन्दिष्टो गम्यतामिति ॥ १३ ॥ ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्त्तत । साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १४ ॥ पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा । विमानानि विचित्राणि गन्धर्व्वाणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ ततः स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा । मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १६ ॥ स तु धर्म्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने । तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १७ ॥ तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत् समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १८ ॥ ततस्तं भगवान् धर्म्मो यज्ञं याजयत स्वयम् । समाधानञ्च भार्य्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १९ ॥ अहिंसा सकलो धर्म्मो हिंसाधर्म्मस्तथाहितः । सत्यन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मः सत्यवादिनाम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि यज्ञनिन्दायामेक-
सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा। केन निर्वेदमाप्नोति मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थं त्वन्तु पृच्छसि। शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मञ्च मूलतः ॥ २ ॥ विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छापूर्वं प्रवर्त्तते। प्राप्य तान् जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत्। इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च चिकीर्षति ॥ ४ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम्। ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५ ॥ लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च। न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६ ॥ व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते। व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७ ॥ तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति। सुहृद्भिर्वार्य्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत। उत्तरं न्यायसम्बद्धं ब्रवीति विधिचोदितम् ॥ ८ ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्द्धते रागमोहजः। पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ॥ ९ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः। एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्म्मिणः ॥ १० ॥ स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै। एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानन्तु मे शृणु ॥ ११ ॥ यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते। कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ॥ १२ ॥ य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति। कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ १३ ॥ तस्य साधुसमाचाराद्भ्यासाच्चैव वर्द्धते। प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ १४ ॥ सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः। तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ १५ ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रञ्च लभते शुभम्। स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६ ॥ शब्दे स्पर्शे रसे रूपे तथा गन्धे च भारत। प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ १७ ॥ स तु धर्मफलं लब्ध्वा न हृष्यति

युधिष्ठिर । यतमानो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८ ॥ यदा-चरणैर्यदा कामे रसे गन्धे न रज्यते । शब्दे स्पर्शे तथा रूपे न च भावयते मन ॥ १९ ॥ विमुच्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति । धर्मत्यागी च यतते दृष्ट्वा लोक क्षयात्मकम् ॥ २० ॥ ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायत । शनैर्निर्वेदमादत्ते पाप कर्म्म जहाति च । धर्मात्मा चैव भवति मोक्षञ्च लभते परम ॥ २१ ॥ एतत्ते कथित तात यन्मा त्व परिपृच्छसि । पाप धर्म्मस्तथा मोक्षो निर्वेदश्चैव भारत ॥ २२ ॥ तस्माद्धर्मे प्रवर्त्तेथा सर्वावस्थ युधिष्ठिर । धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतु प्राश्निके द्विसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोक्ष पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायत । तमुपाय यथा न्याय श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्त निपुणदर्शनम् । यैनोपायेन सर्वार्थे नित्य मृगयसेऽनघ ॥ २ ॥ करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एव धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ३ ॥ पूर्वे समुद्रे य पन्था न स गच्छति पश्चिमम । एक पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरत शृणु ॥ ४ ॥ क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात् काम सङ्कल्पवर्जनात । सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्राञ्च छेत्तुमर्हति ॥ ५ ॥ अप्रमादाद्भय रक्षेत श्वास क्षेत्रज्ञशीलनात । इच्छा द्वेषञ्च कामञ्च धैर्य्येण विनिवर्त्तयेत ॥ ६ ॥ भ्रम सम्मोह-मावर्त्तमभ्यासादिनिवर्त्तयेत । निद्राञ्च प्रतिभाञ्चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७ ॥ उपद्रवास्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात । लोभ मोहञ्च सन्तोषाद्विषयास्तत्त्वदर्शनात ॥ ८ ॥ अनुक्रोशादध-

मेषु जयेद्धर्मं वेक्षया। आयन्त्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९ ॥ अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधा योगेन पण्डित। कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णाञ्च परितोषतः ॥ १० ॥ उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत्। मौनेन बहुभाष्यञ्च शौर्य्येण च भयं त्यजेत् ॥ ११ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा। ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा। योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ॥ १३ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पञ्चमम्। परित्यज्य निषेवेत यतवाग्योगसाधनात् ॥ १४ ॥ ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा। शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च संयमम् ॥१५॥ एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मानमुपहन्ति च। सिध्यन्ति चास्य सङ्कल्पा विज्ञानञ्च प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥ धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १७ ॥ अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्ज्जनम्। अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८ ॥ एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः। तथा वाक्कायमनसा नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मौनाचारानुवर्णने त्रिसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

भीष्म उवाच। अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १ ॥ आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतांवरम्। नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २ ॥

नारद उवाच। कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमम्। प्रलये च कमभ्येति तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ३ ॥

असित उवाच। येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः। महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः॥ ४॥ तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः। एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम्॥ ५॥ विद्धि नारद पञ्चैतान् शाश्वतानचलान् ध्रुवान्। महतस्तेजसो राशीन् कालषष्ठान् स्वभावतः॥ ६॥ आपश्चैवान्तरीक्षञ्च पृथिवी वायुपावकौ। नासीद्धि परमन्तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम्॥ ७॥ नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम्। वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान् षडेते यस्य राशयः॥ ८॥ पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ। अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ॥ ९॥ अभावं यान्ति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि। विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा॥ १०॥ तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसम्भवम्। सूर्य्याच्चक्षुरसुर्वायोरद्भ्यस्तु खलु शोणितम्॥ ११॥ चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः॥ १२॥ दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा। उपपत्त्या गुणान् विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा॥ १३॥ रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः। इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः॥ १४॥ रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दञ्चैवाथ तद्गुणान्। इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते॥ १५॥ चित्तमिन्द्रियसङ्घातात् परन्तस्मात् परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः॥ १६॥ पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक्। विचार्य्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति॥ १७॥ इन्द्रियैरुपलब्धार्थान् बुद्धिमांस्तु व्यवस्यति। चित्तमिन्द्रियसङ्घातं मनो बुद्धिस्तथाष्टमी॥ १८॥ अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः। पाणिपादञ्च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम्॥ १९॥ इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्म्मेन्द्रियाण्यपि। जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते॥ २०॥ गमनेन्द्रियं तथा

पाणी कर्म्मण करणे करौ। पायूपस्थ विसर्गार्थमिन्द्रियं तुल्य कर्म्मणो ॥ २१ ॥ विसर्गं च पुरीषस्य विसर्गं चापि कामिके। बल षष्ठ षड़ेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ॥ २२ ॥ ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणा सर्वे सम्प्रकीर्तिता मया। इन्द्रियाणा स्वकर्मभ्य श्रमादुपरमो यदा ॥ २३ ॥ भवतीन्द्रियसन्यागादथ स्वपिति वै नर। इन्द्रियाणा व्युपरमे मनोऽव्युपरत यदि ॥ २४ ॥ सेवते विषयानेव तद्विद्यात स्वप्नदर्शनम्। सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा तामसराजसा ॥ २५ ॥ कर्म्मयुक्तान् प्रशसन्ति सात्त्विकानितरास्तथा। आनन्द कर्म्मणा सिद्धि प्रतिपत्ति परा गति ॥ २६ ॥ सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान् सश्रयते स्मृति। जन्तुष्वेकतमेष्वेव भावा ये विधिमाश्रिता ॥ २७ ॥ भावयारीप्सित नित्य प्रत्यक्ष गमनन्तयो। इन्द्रियाणि च भावश्च गुणा सप्तदश स्मृता ॥ २८ ॥ तेषामष्टादशो देही य शरीरे स शाश्वत। अथ वा सशरीरास्ते गुणा सर्वे शरीरिणाम ॥ २९ ॥ सश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते। अथ वा सन्निपाताऽय शरीर पाञ्चभौतिकम् ॥ ३० ॥ एकश्च दश चाष्टौ च गुणा सह शरीरिणा। उष्मणा सह विंशो वा सङ्घात पाञ्चभौतिक ॥ ३१ ॥ महान् सन्धारयत्येतच्छरीर वायुना सह। तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्त देहभेदने ॥ ३२ ॥ यथैवोत्पद्यते किञ्चित पञ्चत्व गच्छते तथा। पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरित। देह विशति कालेन ततोऽय कर्मसम्भवम् ॥ ३३ ॥ हित्वा हित्वा ह्यय प्रैति देहाद्देह कृताश्रय। कालसञ्चोदित क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३४ तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चित निश्चया। कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जना सम्बन्धदर्शिन ॥ ३५ ॥ न ह्यय कस्यचित कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते। भवत्येको ह्यय नित्य शरीरे सुखदु खभुक ॥ ३६ ॥ नैव सञ्जायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते। याति देहमय मुक्त्वा कदाचित परमा गतिम् ॥ ३७ ॥

चारित्रमात्मन पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् । धर्म्मात्मा लभते कीर्त्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३ ॥ राजस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवन् द्विज । पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रित ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि माण्डव्यजनकसंवादे
पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

भीष्म उवाच। मोक्षधर्म्मेषु निरतो लघ्वाहारी जितेन्द्रियः। प्राप्नोति परमं स्थानं यत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः। समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३ ॥ न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि। न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत् क्वचित् ॥ ४ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत्। नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत कञ्चन। क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणञ्च सव्यञ्च ग्राममध्ये न चाचरेत्। भैक्षचर्य्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकेतितः ॥ ७ ॥ अवकीर्णः सुगुप्तश्च वाचा न ह्यप्रियम्वदेत्। मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादकत्थनः ॥ ८ ॥ विधूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। अतीतपात्रसञ्चारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९ ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः। अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ १० ॥ लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः। अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११ ॥ न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत्। शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥ शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम्। अज्ञातचर्य्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव सम्विशेत् ॥ १३ ॥ अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः। सुकृतं दुष्कृतञ्चोभे नानुरुध्येत कर्म्मणा ॥ १४ ॥ नित्यतृप्तः सुसन्तुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः। विभीर्जप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ १५ ॥ अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन् भूतानामागतिं गतिम्। निःस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्त्तयन्। आत्मना यः प्रशान्तात्मा लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुदरोपस्थवेगम्। एतान्वेगान्विषहेद्यस्तपस्वी निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥ १७ ॥ मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः। एतत् पवित्रं परमं परिव्राजक

आश्रमे ॥ १८ ॥ महात्मा सर्वतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः । अपूर्वचारकः सौम्यो ह्यनिकेतः समाहितः ॥ १९ ॥ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित । अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ २० ॥ विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् । मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् । लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हारीतगीतायां सप्तसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान् प्रवदन्त्युत । न दुःखिततरः कश्चित् पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १ ॥ लोकसम्भावितैर्दुःखं यत् प्राप्तं कुरुसत्तम । प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २ ॥ कदा वयं करिष्याम सन्न्यासं दुःखसंज्ञकम् । दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३ ॥ विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः । इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पितामह ॥ ४ ॥ न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः । कदा वयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परन्तप ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् । पुनर्भावोऽपि विख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ ६ ॥ न चापि मन्यसे राजन्नेष दोषः प्रसङ्गतः । उद्योगादेव धर्मज्ञाः कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७ ॥ नेशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः । तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८ ॥ यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः । अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९ ॥ तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसा वृतः । विवर्णो वर्णमाश्रित्य

देहेषु परिवर्त्तते ॥ १० ॥ ज्ञानेन हि सदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः । व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशति सनातनम् ॥ ११ ॥ अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति ये ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः । त्वया च लोकेन च सामरेण तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसङ्घाः ॥ १२ ॥ अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप । यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्य्येण चेष्टितम् ॥ १३ ॥ निर्ज्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत । अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४ ॥ भ्रष्टैश्वर्य्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् । कच्चित् पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५ ॥

वृत्र उवाच । सत्येन तपसा चैव विदित्वा संशयं ह्यहम् । न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६ ॥ कालसञ्चोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः । परितुष्टानि सर्व्वाणि दिव्या न्याहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः । सविशेषेण कालेन सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥ १८ ॥ तिर्य्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च । निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामबन्धनबन्धनाः ॥ १९ ॥ एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् । यथा कर्म्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ २० ॥ तिर्य्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च । सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च । कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्व्वलोकः प्रपद्यते ॥ २१ ॥ गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्व्वभूतानि सर्व्वदा । कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ॥ २२ ॥ तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत । धीमान् दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात् प्रभाषसे ॥ २३ ॥

वृत्र उवाच । प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् । मया यज्जयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४ ॥ गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि । अवर्द्धं त्रीन् समाक्रम्य लोकान् वै स्वेन तेजसा ॥ २५ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा । अजेयः सर्व्वभूतानामासन्नित्यमपेतभीः ॥ २६ ॥ ऐश्वर्य्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्ट

।तस्य स्वकर्म्मभि । प्रतिमास्थाय भगवन् मोचामि ततस्त्वहम् ॥२७॥ युधुतसुना महेन्द्रेण पुरा सार्द्ध महात्मना । ततो मे भगवान् दृष्टो हरिर्नारायण प्रभु ॥ २८ ॥ वैकुण्ठ पुरुषोऽनन्त शुक्लो विष्णु सनातन । मुञ्जकेशो हरिश्मश्रु सर्वभूतपितामह ॥ २९ ॥ नूनन्तु तस्य तपस सावशेषमिहास्ति वै । यदहं प्रष्टुमिच्छामि भगवन् कर्मण फलम ॥ ३० ॥ ऐश्वर्य्यं वै महद्ब्रह्म वर्ष्णे कस्मिन् प्रतिष्ठितम । निवर्त्तते चापि पुन कथमैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ कस्मा द्भूतानि जीवन्ति प्रवर्त्तन्ते तथा पुन । किं वा फल पर प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वत ॥ ३२ ॥ केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा । तदवाप्त फल विप्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतीद मुक्त स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह । मयोच्यमान पुरुषर्षभ त्वमनन्यचित्त सह सोदरीयै ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हसगीतासु
अष्टसप्तत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २७८ ॥

। सनत्कुमार उवाच । नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे । यस्य पृथ्वीतल तात साकाश बाहुगोचरम् ॥ १ ॥ मूर्द्धा यस्य त्वनन्तश्च स्थान दानवसत्तम । तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥ तयो सवन्तोरेवमाजगाम महामुनि । सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३ ॥ स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा । निषसादासने राजन् महार्हे मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥ तमासीन महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत । ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ सनत्कुमारस्तु तत श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् । विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्त दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६ ॥ शृणु सर्वमिद दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् । विष्णौ जगत् स्थित

सर्वमिति विद्धि परन्तप ॥ ७ ॥ सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम्। एष चाक्षिप्यते काले काले विसृजते पुनः ॥ ८ ॥ यस्मिन् गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत। नैष ज्ञानवता शक्य-स्तपसा नैव चेज्यया। सम्प्राप्तमिन्द्रियाणान्तु शमने नैव शक्यते ॥ ९ ॥ वाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणोर्मनसि स्थितः। निर्मली-कुरुते बुद्धा सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १० ॥ यथा हिरण्यकर्त्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत्। बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन च ॥ ११ ॥ तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽनेन कर्मणा। यत्नेन महता चैवाप्येक-जातौ विशुध्यते ॥ १२ ॥ लीलयाल्पं यथा गात्रात् प्रमृज्याद्रजसो रजः। बहुयत्नेन महता दोषनिर्हरणन्तथा ॥ १३ ॥ यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम्। न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ १४ ॥ तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः। विमु-ञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५ ॥ एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु। बुद्धा निवर्त्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन च ॥ १६ ॥ कर्मणा स्वनुरक्तानि विरक्तानि च दानव। यथा कर्मविशेषाच्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७ ॥ यथाच सम्प्रवर्त्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो। तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८ ॥ अनादिनिधनः श्रीमान् हरिर्नारायणः प्रभुः। स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९ ॥ स वै सर्व्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च। एकादशविकारात्मा जगत् पिबति रश्मिभिः ॥ २० ॥ पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्द्धानं दिवमच्युत। बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१ ॥ तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम्। बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥ भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम। नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वञ्च विद्धि नारायणा-त्मकम्। सोऽश्रमाणां फलं तात कर्मणस्तत् फलं विदुः ॥ २४ ॥

अकर्मण्य फलश्चैन स एव परमव्ययः। छन्दांसि यस्य रोमाणि ह्यक्षरञ्च सरस्वती ॥ २५ ॥ बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः। स ब्रह्म परमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६ ॥ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोड़शर्त्विक्क्रतुश्च सः। पितामहश्च विष्णुश्च साऽश्विनौ स पुरन्दरः ॥ २७ ॥ मित्रोऽथ वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा। ते पृथग्दर्शनास्तस्य सविदन्ति तथैकताम्। एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८ ॥ नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम्। जन्तुः पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ २९ ॥ संहारविक्षेपसहस्रकोटीस्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये। प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३० ॥ वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः क्रोशञ्च गम्भीरतयावगाढाः। आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१ ॥ वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम्। तासां क्षये विद्धि परं विसर्गं संहारमेकञ्च तथा प्रजानाम् ॥ ३२ ॥ षड् जीववर्णाः परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम्। रक्तं पुनः सह्यतरं सुखन्तु हारिद्रवर्णं सुसुखञ्च शुक्लम् ॥ ३३ ॥ परन्तु शुक्लं विमलं विशोकं गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र। गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४ ॥ गतिञ्च यां दर्शनमाह देवो गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि। गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५ ॥ शतं सहस्राणि चतुर्दशेह परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य। आरोहणन्तत् कृतमेव विद्धि स्थानन्तथा निःसरणञ्च तेषाम् ॥ ३६ ॥ कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा स सज्जते नरके पच्यमानः। स्थानन्तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजाविसर्गान् सुबहून् वदन्ति ॥ ३७ ॥ शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्णं हरितन्तु पश्चात्। स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ३८ ॥ स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्तस्तमो

व्यपोहन् घटते स्वबुद्ध्या । स लोहितं वर्णमुपैति नीलान्मनुष्य-
लोके परिवर्त्तते च ॥ ३९ ॥ स तत्र संहारविसर्गमेवं स्वधर्म्मजै-
र्बन्धनैः क्लिश्यमानः । ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं संहारविक्षेपशते
व्यतीते ॥ ४० ॥ हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गात् सहस्रशस्तिष्ठति
सञ्चरन् वै । अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य ततः सहस्राणि दशा-
पराणि ॥ ४१ ॥ गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य चत्वारि संवर्त्त-
कृतानि चैव । विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि सर्व्वेषु चान्येषु च सम्भ-
वेषु ॥ ४२ ॥ स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं ततश्च्युतो मानुषता-
मुपैति । संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ मर्त्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ४३ ॥
सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगात् कृष्णे तले तिष्ठति सर्व्वकष्टे । यथा
त्वयं सिध्यति जीवलोकस्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४ ॥ दैवानि
सव्यूहशतानि सप्त रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः । संश्रित्य सन्धा-
वति शुक्लमेतमष्टावरानर्च्चतमान् स लोकान् ॥ ४५ ॥ अष्टौ च
षष्टिञ्च शतानि यानि मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् । शुक्लस्य
वर्णस्य परा गतिर्या त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६ ॥ संहार-
विक्षेपमनिष्टमेकं चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः । षष्ठस्य वर्णस्य
परा गतिर्या सिद्धा विशिष्टस्य गतक्लमस्य ॥ ४७ ॥ सप्तोत्तरन्तेषु
वसत्यनीशः संहारविक्षेपशतं सशेषम् । तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८ ॥ तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स्म सन्तिष्ठति भूतसर्गम् । स सप्तकृत्वश्च परैति लोकान् संहार-
विक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९ ॥ सप्तैव संहारमुपप्लवानि सम्भाव्य सन्ति-
ष्ठति जीवलोके । ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति देवस्य विष्णोरथ
ब्रह्मणश्च । शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव
॥ ५० ॥ संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा
हि । चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्व्वे ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१ ॥
प्रजाविसर्गन्तु सशेषकालं स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः । नि-

शेषतस्तत्पदं यान्ति चान्ते सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२ ॥ ये तु च्युताः सिद्धलोकात् क्रमेण तेषां गतिं यान्ति यथानुपूर्व्या । जीवाः परे तद्बलतुल्यरूपाः स्वं स्वं विधिं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३ ॥ स यावदेवास्ति सशेषभुक् ते प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले । तावत्तदङ्गेषु विशुद्धभावः संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४ ॥ शुद्धां गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् । ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै । इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५ ॥

वृत्र उवाच । एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च पश्यामि वचस्तवैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनसत्त्व विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६ ॥ प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् । विष्णोरनन्तस्य सनातनं तत् स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः । स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः । सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान् पुरा ॥ ५९ ॥

भीष्म उवाच । मूलस्थायी महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा । तत्स्थः सृजति तान् भावान्नानारूपान्महामनाः ॥ ६० ॥ तुरीयार्द्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् । तुरीयार्द्धेन लोकांस्त्रीन् भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥ अर्वाक् स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्त्तते । स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः । तान् विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२ ॥ सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः सनातनः सञ्चरते च लोकान् । स चानिरुद्धः सृजते महात्मा तत्स्थं जगत् सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रह्मेण परमार्थञ्च दृष्टा मन्येऽत्मनो गतिं। शुभात्तस्मात स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४ ॥ शुक्ल शुक्लाभिजातीय साध्यो नावर्त्ततेऽनघ। तिर्य्यग्गतेश्च निर्मुक्ता निरयाश्च पितामह ॥ ६५ ॥ हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्त्तमानस्तु पार्थिव। तिर्य्यगेवानुपश्येत कर्म्मभिस्तामसैर्वृत ॥ ६६ ॥ वयन्तु भृशमापन्ना रक्ता दुःखसुखेऽसुखे। का गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७ ॥

भीष्म उवाच। शुद्धाभिजनसम्पन्ना पाण्डवा संशितव्रता। विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुषमेष्यथ ॥ ६८ ॥ प्रजाविसर्गं च सुखेन काले प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा। सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्या मा वो भयं भूद्विमला स्थ सर्वे ॥ ६९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि वृत्रगीतासु एकोनाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अहो धर्म्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः। यस्य विज्ञानमतुलं विष्णौ भक्तिश्च तादृशी ॥ १ ॥ दुर्व्विज्ञेयं पदं ह्यात विष्णोरमिततेजसः। कथं वा राजशार्दूल पदन्तु ज्ञातवानसौ ॥ २ ॥ भवता कथितं ह्येतत् श्रद्दधे चाहमच्युतम्। भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथं विनिहतो वृत्र शक्रेण पुरुषर्षभ। धर्म्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ। वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जित ॥ ५ ॥ यथा चैवाभवद्युद्ध तच्चाचक्ष्व पितामह। विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच। रथेनेन्द्र प्रयातो वै सार्द्ध देवगणैः पुरा। ददर्शाथागतो वृत्रं धिष्ठितं पर्व्वतोपमम् ॥ ७ ॥ योजनानां शता

न्यूनं पञ्चोच्छ्रितमरिन्दम । शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि वै ॥ ८ ॥ तत प्रेक्ष्य तादृश रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम । वृत्रस्य देवा संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ शक्रस्य तु तदा राजन्नुरुस्तम्भो व्यजायत॥ भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १० ॥ ततो नादः समभवद्वादित्राणाञ्च निस्वन ॥ देवासुराणा सर्वेषा तस्मिन् युद्धे ह्युपस्थिते ॥ ११ ॥ अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमवस्थितम । न संभ्रमो न भी काचिदास्था वा समजायत ॥ १२ ॥ तत समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयङ्करम् । शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मन ॥ १३ ॥ असिभि पट्टिशै शूलै शक्तितोमरमुद्गरै । शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनै ॥ १४ ॥ शस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यै पावकोल्काभिरेव च । देवासुरैस्तत सैन्यै सर्वमासीत् समाकुलम् ॥ १५ ॥ पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा । ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्ध द्रष्टुमागमन् ॥ १६ ॥ विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ । गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभि समागमन् ॥ १७ ॥ ततोऽन्तरीक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृताम्वर । अश्मवर्षेण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतम् ॥ १८ ॥ ततो देवगणा क्रुद्धा सर्वत शरवृष्टिभि । अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रमेरितमाहवे ॥ १९ ॥ वृत्रस्तु कुरुशार्दूल महामायो महाबल । मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वश ॥ २० ॥ तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतो । रथन्तरेण तं तत्र वशिष्ठ समबोधयत ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच । देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र दैत्यासुरनिबर्हण । त्रैलोक्यबलसंयुक्त कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ २२ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पति । सोमश्च भगवान्देव सर्वे च परमर्षय ॥ २३ ॥ माकार्षी कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रून् सुराधिप ॥ २४ ॥ एष लोकगुरुस्त्र्यक्ष

सर्वलोकनमस्कृत । निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुराधिप ॥ २५ ॥ एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः । स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । एवं सम्बोध्यमानस्य वशिष्ठेन महात्मना । अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७ ॥ ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान् पाकशासनः । योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८ ॥ ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव सुमहर्षयः । दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपागम्य महेश्वरम् । ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९ ॥ ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः । समाविशत्तदा रौद्रो वृत्रं दैत्यपतिं तदा ॥ ३० ॥ विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः । ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१ ॥ ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् । वशिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् । ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३ ॥

महेश्वर उवाच । एष वृत्रो महाञ्छक्र बलेन महता वृतः । विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४ ॥ तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् । जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५ ॥ अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप । षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६ ॥ महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च । महाबलत्वञ्च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ३७ ॥ एतत्त्वां मामकं तेजः समाविशति वासव । व्यग्रमेनं त्वमप्येनं वज्रेण जहि दानवम् ॥ ३८ ॥

शक्र उवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् । वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे । देवतानामृषीणाञ्च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४० ॥ ततो दुन्दुभयः

श्चैव शङ्खाश्च समहास्वनाः। मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः॥ ४१॥ असुराणान्तु सर्व्वेषां स्मृतिलोपो महानभूत्। मायानाशश्च बलवान् क्षणेन समपद्यत॥ ४२॥ तथाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा। स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि॥ ४३॥ रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः। ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत् सुदुर्दृशम्॥ ४४॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वृत्रवधे अशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २८०॥

भीष्म उवाच। वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्व्वशः। अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु॥ १॥ ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यञ्चागमत्परम्। गात्रकम्पश्च सुमहान् श्वासश्चाप्यभवन्महान्। रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निश्वासश्च महान्नृप॥ २॥ शिवा चाशिवसङ्काशा तस्य वक्त्रात् सुदारुणा। निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत। उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे॥ ३॥ गृध्राः कङ्का बलाकाश्च वाचोऽसृजन् सुदारुणाः। वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत् परिबभ्रमुः॥ ४॥ ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायित आहवे। वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं समवैक्षत॥ ५॥ अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः। व्यजृम्भच्चैव राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः॥ ६॥ अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत्। स वज्रः सुमहातेजा कालाग्निसदृशोपमः। क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत्॥ ७॥ ततो नादः समभवत् पुनरेव समन्ततः। वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ॥ ८॥ वृत्रन्तु हत्वा मघवान् दानवारिर्महायशाः। वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत्॥ ९॥ अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरा-

स्त्वभिनि सृता । ब्रह्मवध्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १० ॥ करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला । प्रकीर्णमूर्द्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११ ॥ कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ । रुधिरार्द्रा च धर्म्मज्ञ चीरवल्कलवासिनी ॥ १२ ॥ साभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा । वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन । स्वर्गायाभिमुख प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥ सा विनिष्क्रमाणान्तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् । जग्राह वध्या देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ॥ १५ ॥ स हि तस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मवध्याकृते भये । नलिन्या विसमध्यस्थ उवासाब्दगणान् बहून् ॥ १६ ॥ अनुसृत्य तु यत्नात् स तया वै ब्रह्महत्यया । तदा गृहीत कौरव्य निस्तेजा समपद्यत ॥ १७ ॥ तस्या व्यपोहने शक्र परं यत्न चकार ह । न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्मवध्यां व्यपोहितुम् ॥ १८ ॥ गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ । पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत ॥ १९ ॥ ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं स द्विजप्रवरवध्यया । ब्रह्मा सञ्चिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २० ॥ तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवध्यां पितामह । स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥२१॥ मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मतप्रियं कुरु भाविनि । ब्रूहि किन्ते करोम्यद्य कामं किं त्वमिहेच्छसि ॥ २२ ॥

ब्रह्मवध्योवाच । त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्त्तरि । कृतमेवेह मन्यामि निवासन्तु विधत्स्व मे ॥ २३ ॥ त्वया कृतेयं मर्य्यादा लोकसंरक्षणार्थिना । स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता ॥ २४ ॥ प्रीते तु त्वयि धर्म्मज्ञ सर्व्वलोकेश्वर प्रभो । शक्रादपगमिष्यामि निवासं सम्विधत्स्व मे ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवध्यां पितामह । उपायतः स शक्रस्य ब्रह्मवध्यां व्यपोहत ॥ २६ ॥ ततः स्वयम्भुवा

ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना । ब्रह्माणमुपसङ्क्रम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमनिन्दित । यत्कर्त्तव्यं मया देव तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच । बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामहम् । शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ वै ॥ २९ ॥

वह्निरुवाच । मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन् ध्यायस्व वै प्रभो । एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् । बीजौषधिरसैर्वह्ने न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१ ॥ तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति । ब्रह्मवध्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् । पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत् प्रभो ॥ ३३ ॥ ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः । इममर्थं महाराज वक्तुमुपचक्रमे ॥ ३४ ॥ ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् । व्यथितं वह्निवद्राजन् ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः कोऽन्तो लोकपितामह । स्वभावेनाभिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ वयमग्निं तथा शीतं वर्षञ्च पवनेरितम् । सहामः सततं देव तथा छेदनभेदने ॥ ३७ ॥ ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् । ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । पर्वकाले तु सम्प्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् । करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना । ब्रह्माणमभिसम्पूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४० ॥ आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः । वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१ ॥ इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वराङ्गनाः । चतुर्थमस्या भागांशं मयोक्ताः सम्प्रतीच्छत ॥ ४२ ॥

अप्सरस ऊचुः । गच्छामो वयं देवेश तव शासनात् । मोक्षं समवतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् । तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मनसो ज्वरः ॥ ४४ ॥

भीष्म उवाच । तथेति हृष्टमनस इत्युक्त्वाप्सरसाङ्गणाः । स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः । अपः सञ्चिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्ययागमन् ॥ ४६ ॥ तास्तु सर्व्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् । इदमूचुर्वचो राजन् प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७ ॥ इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिन्दम । शासनात्तव लोकेश समाज्ञापय नः प्रभो ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोवाच । इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया । ब्रह्मवध्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९ ॥

आप ऊचुः । एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो । मोक्षं समवतोऽस्माकं सञ्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ५० ॥ त्वं हि देवेश सर्व्वस्य जगतः परमा गतिः । कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मोवाच । अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः । श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ॥ ५२ ॥ तमियं यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति । तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच ॥ ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मवध्या युधिष्ठिर । यथाविसृष्टं तं वासमगमद्देवशासनात् ॥ ५४ ॥ एवं शक्रेण सम्प्राप्ता ब्रह्मवध्या जनाधिप । पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५ ॥ श्रूयते च महाराज सम्प्राप्ता वासवेन वै । ब्रह्मवध्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६ ॥ समवाप्य श्रियं देवो

हत्वारीँश्च सहस्रश । प्रहर्षमतुलं लेभे वासव पृथिवीपते ॥ ५७ ॥ वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखण्डा पार्थ जज्ञिरे। द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनै ॥ ५८॥ सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु। इमे हि भूतले देवा प्रथिता कुरुनन्दन ॥५९॥ एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुर। उपायपूर्वं निहतो वृत्रो ह्यमिततेजसा ॥ ६०॥ एवं त्वमपि कौन्तेय पृथिव्यामपराजित। भविष्यसि यथा देव शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१ ॥ ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु। विप्रमध्ये वदिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्‌वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत्। कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रवधे
एकाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। अस्मिन् वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १ ॥ ज्वरेण मोहितो वृत्र कथितस्ते जनाधिप। निहतो वासवेनेह वज्रेणेति तदानघ ॥ २॥ कथमेष महाप्राज्ञ ज्वर प्रादुर्भवो कुतः। ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। शृणु राजन् ज्वरस्येमं सम्भवं लोकविश्रुतम्। विस्तरश्चास्य वक्ष्यामि यादृशश्चैव भारत ॥ ४ ॥ पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यपूजितम्। ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५ ॥ अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत। तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते। पर्य्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६ ॥ शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ। तथा देवा महात्मानो वसवश्चामितौजस ॥ ७ ॥ तथैव च महा-

मानावच्छिन्नौ भिषजाश्विनौ । तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसवृत, ॥ ८ ॥ यक्षाणामीश्वर श्रीमान् कैलासनिलय प्रभु । उपासन्त महात्मानमुशना च महामुनि ॥ ९ ॥ सनतकुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षय । अङ्गिर प्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ १० ॥ विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ । अप्सरोगणसङ्घाश्च समाजग्मुरनेकश ॥ ११ ॥ ववौ सुख शिवो वायुर्नानागन्धवह शुचि । सर्वर्तुकुसुमोपेता पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा ॥ १२ ॥ तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधना । महादेव पशुपति पर्य्युपासन्त भारत ॥ १३ ॥ भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ । राक्षसाश्च महारौद्रा पिशाचाश्च महाबला ॥ १४ ॥ बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यता । देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमा ॥ १५ ॥ नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थित । प्रगृह्य ज्वलित शूल दीप्यमान स्वतेजसा ॥ १६ ॥ गङ्गा च सरिता श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा । पर्य्युपासत त देव रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ स एव भगवांस्तत्र पूज्यमान सुरर्षिभि । देवैश्च सुमहातेजा महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापति । पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततस्तस्य मख देवा सर्वे शक्रपुरोगमा । गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ २० ॥ ते विमानैर्महात्मानो ज्वलनार्कसमप्रभै । देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गाद्वारमिति श्रुति ॥ २१ ॥ प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा । उवाच वचन साध्वी देव पशुपति पतिम् ॥ २२ ॥ भगवन् क्व नु यान्त्येते देवा शक्रपुरोगमा । ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ सशयो मे महानयम् ॥ २३ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागे प्रजाना पतिरुत्तम । हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकस ॥ २४ ॥

उमोवाच। यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाविगच्छसि। केन वा प्रतिषेधेन गमनन्ते न विद्यते ॥ २५ ॥

महेश्वर उवाच। सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितम्। यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पित ॥ २६ ॥ पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि। न मे सुरा प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मत ॥२७

उमोवाच। भगवन् सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणै। अजय्यश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २८ ॥ अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागत। अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच। एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम्। तूष्णीं भूताभवद्राजन् दह्यमानेन चेतसा ॥ ३० ॥ अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गत यच्चिकीर्षितम्। स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३१ ॥ ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वर। तं यज्ञं स महातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२ ॥ सहसा घातयामास देवदेव पिनाकधृक्। केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासाय चक्रिरे ॥ ३३ ॥ रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन्। केचिद्यूपान् समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः। आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३४ ॥ तत स यज्ञो नृपते वध्यमान समन्तत। आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यगमत्तदा ॥ ३५ ॥ तन्तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य स। धनुरादाय बाणेन तदान्वसरत प्रभु ॥ ३६ ॥ ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजस। ललाटात् प्रसृतो घोर स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३७ ॥ तस्मिन् पतितमात्रे च स्वेदबिन्दौ तदा भुवि। प्रादुर्बभूव सुमहानग्नि कालानलोपम ॥ ३८ ॥ तत्र चाजायत तदा पुरुष पुरुषर्षभ। ह्रस्वोऽतिमात्र रक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषण ॥ ३९ ॥ ऊर्द्ध्वकेशोऽतिरोमाङ्ग श्येनोलूकस्तथैव च। करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च। त यज्ञं सुमहासत्त्वोऽदहत् कक्षमिवानल ॥ ४० ॥ व्यचरत् सर्वतो देवान् प्राद्र-

वत् च ऋषींस्तथा । देवाश्चाप्यद्रवन् सर्वे ततो भीता दिशो दश
॥ ४१ ॥ तेन तस्मिन् विचरता पुरुषेण विशाम्पते । पृथिवी व्यच-
लद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य
तदा प्रभुः । पितामहो महादेवं दर्शयन् प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥
ब्रह्मोवाच । भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४४ ॥ इमा हि देवताः
सर्वा ऋषयश्च परन्तप । तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे
॥ ४५ ॥ यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम । ज्वरो नामैष
धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४६ ॥ एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे
तेजसः प्रभो । समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४७ ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते । भगवन्तं तथेत्याह
ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४८ ॥ परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाक-
धृक् । अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भव ॥ ४९ ॥ ज्वरञ्च
सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु
तच्चापि पुत्रक ॥ ५० ॥ शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिला-
जतु । अपान्तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५१ ॥
खोरकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले । पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टि-
प्रत्यवरोधनम् ॥ ५२ ॥ रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हि-
णाम् । नेत्ररोगः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५३ ॥
अवीनां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् । शुकानामपि सर्वेषां
हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः । शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहो-
च्यते ॥ ५४ ॥ मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष भारत । मरणे
जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५५ ॥ एतन्माहेश्वरं तेजो
ज्वरो नाम सुदारुणः । नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः
॥ ५६ ॥ अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः । व्यजृम्भत
ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ॥ ५७ ॥ प्रविश्य वज्रं वृत्रञ्च दारया-

मास भारत । दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुर । जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजस ॥ ५८ ॥ विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्तदा । तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णो स्थानमवाप्तवान् ॥ ५९ ॥ इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया । विस्तर कथित पुत्र किमन्यत् प्रब्रवीमि ते ॥ ६० ॥ इमां ज्वरोत्पत्ति-मदीनमानस पठेत सदा य सुसमाहितो नर । विमुक्तरोग सुसुखी मुदा युतो लभेत कामान् स यथा मनीषितान् ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ज्वरोत्पत्तिकथने द्व्यशीत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २८२ ॥

जनमेजय उवाच । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे । विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेध प्रजापते ॥ १ ॥ देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्ध सर्वात्मक प्रभु । प्रसादात्तस्य दक्षेण स यज्ञ सन्धित कथम् । एतद्वेदितुमिच्छेयं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुरा हिमवत पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् । गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते । ऋषिसङ्घै परिवृत दक्ष धर्मभृताम्वरम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये च स्वर्लोकवासिन । सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थु प्रजापतिम् ॥ ५ ॥ देवदानवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा । हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ तुम्बुरुर्नारदस्तथा ॥ ६ ॥ विश्वावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वाप्सरसस्तथा । आदित्या वसवो रुद्रा साध्या सह मरुद्गणै ॥ ७ ॥ इन्द्रेण सहिता सर्वे आगता यज्ञभागिन । ऊष्मपा सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ॥ ८ ॥ ऋषय पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह । एते चान्ये च बहवो भूतग्रामाश्चतुर्विधा ॥ ९ ॥ जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजो-

द्विजै। अप्सरा मत्सिना. सर्व्वे देवाय सह पत्निभि। विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नय ॥ १० ॥ तान् दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत्। नायं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रो न इज्यते ॥ ११ ॥ वधबन्ध प्रपन्ना वै किन्तु कालस्य पर्य्यय। किन्तु मोहान्न पश्यन्ति विनाशं पर्य्युपस्थितम्। उपस्थितं महाघोरं, न बुध्यन्ति महाध्वरे ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स महायोगी,पश्यति ध्यान-चक्षुषा। स पश्यति महादेवं देवीञ्च वरदां शुभाम् ॥ १३ ॥ नारदञ्च महात्मानं तस्या देव्या समीपत। सन्तोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ॥ १४ ॥ एकमन्त्रास्तु ते सर्व्वे येनेशो न निमन्त्रित। अस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत ॥ १५ ॥ अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानाञ्चाप्यपूजनात। नृघातकसमं पापं शश्वत् प्राप्नोति मानव ॥ १६ ॥ अनृत नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन। देवतानामृषीणाञ्च मध्ये सत्य ब्रवीम्यहम् ॥ १७ ॥ आगतं पशु-भर्त्तारं स्रष्टार जगत पतिम्। अध्वरे यज्ञभोक्तार सर्व्वेषा पश्यत प्रभुम् ॥ १८ ॥

दक्ष उवाच। सन्ति नो बहवो रुद्रा शूलहस्ता कपर्द्दिन। एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ॥ १९ ॥

दधीचिरुवाच। सर्व्वेषामेव मन्त्रोऽय येनाशो न निमन्त्रित। यथाहं शङ्करादूर्द्ध्वं नान्य पश्यामि दैवतम्। तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽय न भविष्यति ॥ २० ॥

दक्ष उवाच। एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हवि समस्तं विधिमन्त्र-पूतम्। विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भाग प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एष ॥२१॥

देव्युवाच। किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्य्यामहं येन पतिर्म्ममाद्य। लभेत भाग भगवानचिन्त्यो ह्यर्द्धं तथा भागमथो तृतीयम् ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवाणां भगवान् स्वपत्नीं प्रहृष्टरूप क्षुभि-तामुवाच। न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि किन्नाम युक्तं वचनं

मखेषु ॥ २३ ॥ अहं विजानामि विशालनेत्रे ध्यानेन हीना न विदन्त्यसन्तः। तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः ॥ २४ ॥ मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति रथन्तरं सामगाश्चोपगान्ति। मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजन्ते ममाध्वर्य्यवः कल्पयन्ते च भागम् ॥ २५ ॥

देव्युवाच। सुप्राकृतोऽपि पुरुषः सर्वः स्त्रीजनसंसदि। स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ २६ ॥

भगवानुवाच। नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे। यं स्रक्ष्यामि वरारोहे यागार्थं वरवर्णिनि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम्। सोऽसृजद्भगवान् वक्त्राद्भूतं घोरप्रहर्षणम्। ज्वालामालाकलाकारं नानाविधभुजायुधम् ॥ २८ ॥ तमाज्ञापयदीशोऽयं व्याहरन्तं कृताञ्जलिम्। तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः ॥ २९ ॥ ततो वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया। देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ॥ ३० ॥ मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी। आत्मनः कर्म्मसाक्षित्वे तेन सार्द्धं सहानुगा। देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ॥ ३१ ॥ आत्मनः सदृशः शौर्य्यादिलक्षणसमन्वितः। स एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ॥ ३२ ॥ अनन्तवलवीर्य्यश्च अनन्तवलपौरुषः। वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः। सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् ॥ ३३ ॥ रुद्रतुल्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्य्यपराक्रमाः। ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया। भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४ ॥ ततः किलकिलाशब्दैराकाशं पूरयन्ति च। तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकसः ॥ ३५ ॥ पर्वताश्च व्यशीर्य्यन्त चकम्पे च वसुन्धरा। मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ३६ ॥ अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः। ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नचत्राणि च चन्द्रमाः

॥ ३७ ॥ ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः । एवन्तु तिमिरीभूते निर्द्दहन्त्यप्रमानिता ॥ ३८ ॥ प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च । प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विमर्द्दन्ति तथा परे ॥ ३९ ॥ आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः । चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च । विशीर्णा इव दृश्यन्ते तारा इव नभस्तले ॥ ४० ॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्व्वतोपमाः । क्षीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्द्दमाः ॥ ४१ ॥ दधिमण्डोदका दिव्या खण्डशर्करवालुकाः । षड्रसा निवहन्त्येता गुड़कुल्या मनोरमा ॥ ४२ ॥ उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च । पानकानि च दिव्यानि लेह्यचूष्याणि यानि च ॥ ४३ ॥ भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च । रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः ॥ ४४ ॥ क्षोभयन् सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः । क्रीड़न्ति विविधाकारार्श्चिक्षिपुः सुरयोषितः ॥ ४५ ॥ रुद्रक्रोधात् प्रयत्नेन सर्व्वदेवैः सुरक्षितम् । तं यज्ञमदहच्छीघ्रं रुद्रकर्माऽभमन्ततः ॥ ४६ ॥ चकार भैरवं नादं सर्व्वभूतभयङ्करम् । छित्त्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च ॥ ४७ ॥ ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे कथ्यतां को भवानिति ॥ ४८ ॥ वीरभद्र उवाच । नाहं रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तुमिहागतः । देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्व्वात्मकः प्रभुः ॥ ४९ ॥ द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रान्नैव कौतूहलेन वा । तव यज्ञविघातार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ॥ ५० ॥ वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः । भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिःसृता । प्रेषितौ देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतौ ॥ ५१ ॥ शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिम् । वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः ॥ ५२ ॥ वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्म्मभृताम्वरः । तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ ५३ ॥

दक्ष उवाच । प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ ५४ ॥ दक्षः प्रजापतिर्यज्ञैर्व्यस्तैः सुसमाहिते । आहूता देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ५५ ॥ देवो नाहूयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वरः । ततः क्रुद्धा महादेवी गणास्तत्र व्यसर्जयत ॥ ५६ ॥ प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु । तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ॥५७॥ शूलनिर्भिन्नहृदयैः कूजद्भिः परिचारकैः । निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ॥ ५८ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृद्धिभिः । पक्षवातविनिर्धूतैः शिवारुतनिनादितैः ॥ ५९ ॥ यक्षगन्धर्वसङ्घैश्च पिशाचोरगराक्षसैः । प्राणापानौ संनिरुध्य वक्त्रस्थानेन यत्नतः ॥ ६० ॥ विचार्य्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् । सहसा देवदेवेशो ह्यग्निकुण्डात् समुत्थितः ॥ ६१ ॥ बिभ्रत् सूर्य्यसहस्रस्य तेजः सम्वर्त्तकोपमः । स्मितं कृत्वा ब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ६२ ॥ श्राविते च मखाध्याये देवानां गुरुणा ततः । तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः । भीतशङ्कितवित्रस्तः सवाष्पवदनेक्षणः ॥ ६३ ॥

दक्ष उवाच । यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहं भवत्प्रियः । यदि वाहमनुग्राह्यो यदि वा वरदो मम ॥ ६४ ॥ यद्दग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितम् । चूर्णीकृतापविद्धञ्च यज्ञसम्भारमीदृशम् ॥ ६५ ॥ दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसञ्चितम् । तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतमहं वृणे ॥ ६६ ॥ तथास्त्वित्याह भगवान् भगनेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्र्यक्षो देवः प्रजापतिः ॥६७॥ जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् । नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजम् ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षयज्ञविनाशे त्र्यशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यैर्नामभिर्ब्बैः स्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापतिः। तन्ममाचक्ष्व मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। श्रूयन्तां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्म्मणः। गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ॥ २ ॥

दक्ष उवाच। नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन। देवेन्द्र-बलविष्टम्भ देवदानवपूजित ॥ ३ ॥ सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय। सर्व्वतः पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख ॥ ४ ॥ सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठसि। शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भ-कर्णार्णवालय ॥ ५ ॥ गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते। शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ गायन्ति त्वा गाय-त्रिणो अर्च्चयन्त्यर्कमर्च्चिणः। ब्रह्माणं त्वा शतक्रतुमूर्द्ध्वं खमिव मेनिरे ॥ ७ ॥ मूर्त्तौ हि ते महामूर्त्ते समुद्राम्बरसन्निभ। सर्व्वा वै देवता ह्यस्मिन् गावो गोष्ठ इवासते ॥ ८ ॥ भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम्। आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणञ्च बृह-स्पतिम् ॥ ९ ॥ भगवान् कारणं कार्य्यं क्रिया करणमेव च। असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ ॥ १० ॥ नमो भवाय शर्व्वाय रुद्राय वरदाय च। पशूनां पतये नित्यं नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥ ११ ॥ त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने। त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ॥ १२ ॥ नमश्चण्डाय मुण्डाय अण्डायाण्ड-धराय च। दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ॥ १३ ॥ नमोर्द्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च। विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ॥ १४ ॥ नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च। सूर्य्याय सूर्य्यमालाय सूर्य्यध्वजपताकिने ॥ १५ ॥ नमः प्रमथ-नाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने। शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ॥ १६ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च। हिरण्यकृत-चूड़ाय हिरण्यपतये नमः ॥ १७ ॥ नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूय-

मानाय वै नमः । सर्वाय सर्वभचाय सर्वभूतान्तरात्मने ॥ १८ ॥
नमो होत्रिय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय
नमः कटकटाय च ॥ १९ ॥ नमोऽस्तु कृशनाशाय कृशाङ्गाय कृशाय
च । सन्हृष्टाय नमस्तुभ्यं नमः किलकिलाय च ॥ २० ॥ नमोऽस्तु
शयमानाय शयितायोत्थिताय च । स्थिताय धावमानाय मुण्डाय
जटिलाय च ॥ २१ ॥ नमो नर्त्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ।
नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ॥ २२ ॥ नमो ज्येष्ठाय
श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च । कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय
च ॥ २३ ॥ भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च । उग्राय च
नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ॥ २४ ॥ नमः कपालहस्ताय
चितिभस्मप्रियाय च । विभीषणाय भीषाय भीमव्रतधराय च
॥ २५ ॥ नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे । पक्वाम-
मांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ॥ २६ ॥ नमो वृषाय वृष्याय
गोवृषाय वृषाय च । कटङ्कटाय दण्डाय नमः पचपचाय च ॥ २७ ॥
नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरा-
तिवरदे नमः ॥ २८ ॥ नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ।
सम्भिन्नाय विभिन्नाय छायायातपनाय च ॥ २९ ॥ अघोरघोर-
रूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्त-
तमाय च ॥ ३० ॥ एकपादबहुनेत्राय एकशीर्ष्णे नमो नमः । क्षुद्राय
क्षुद्रलुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ ३१ ॥ पञ्चालाय सिताङ्गाय
नमः शमशमाय च । नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने ॥ ३२ ॥
सहस्राध्मातघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । प्राणघण्टाय गन्धाय
नमः कलकलाय च ॥ ३३ ॥ हूं हूं हूंकारपाराय हूं हूंकार-
प्रियाय च । नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ॥ ३४ ॥
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाय यजिने
हुताय प्रहुताय च ॥ ३५ ॥ यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय

च ।' नमस्तटाय तट्याय तटानाम्पतये नमः ॥ ३६ ॥ अन्नादायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा । नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ ३७ ॥ सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ॥ ३८ ॥ बालानुचरगोप्त्राय बालक्रीड़नकाय च । नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च ॥ ३९ ॥ तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः । नमः षट्कर्म्मतुष्टाय त्रिकर्म्मनिरताय च ॥ ४० ॥ वर्णाश्रमाणां विधिवत् पृथक्कर्म्मनिवर्त्तिने । नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ॥ ४१ ॥ श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च । प्राणभग्नाय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ॥ ४२ ॥ धर्म्मकामार्थमोक्षाणां कथनीयकथाय च । सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्त्तिने ॥ ४३ ॥ नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च । कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ॥ ४४ ॥ ईशान वज्रसङ्घात हरिकेश नमोऽस्तु ते । त्र्यम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ काम कामद कामघ्न तृप्तातृप्तविचारिणे । सर्व्व सर्व्वद सर्व्वघ्न सन्ध्याराग नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥ महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते । महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते । स्थूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे ॥ ४७ ॥ दीप्तसूर्य्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे । सहस्रसूर्य्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ ४८ ॥ उन्मादनशतावर्त्त गङ्गातोयार्द्रमूर्द्धज । चन्द्रावर्त्त युगावर्त्त मेघावर्त्त नमोऽस्तु ते ॥ ४९ ॥ त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक् पवनोऽनलः ॥ ५० ॥ जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च तथोद्भिजाः । त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥ चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता तथैव च । त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदाम्बर ॥ ५२ ॥ मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः । ऋक्सामानि तथोङ्कारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ ५३ ॥ हायिहायि

द्रुवाद्याथि द्रुवाद्योथि तथासकृत। गायन्ति त्वा सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिन ॥ ५४ ॥ यजुर्मय ऋङ्मयश्च त्वमाहुतिमयस्तथा। पठ्यसे श्रुतिभिश्चैव वेदोपनिषदाङ्गणै ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वर्णावराश्च ये। त्वमेव मेघसङ्घाश्च विद्युतस्तनितगर्जित ॥ ५६ ॥ सवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्द्धमेव च। युगं निमेषा काष्ठाश्च नक्षत्राणि ग्रहा कला ॥ ५७ ॥ वृक्षाणा ककुदोऽसि त्व गिरीणा शिखराणि च। व्याघ्रो मृगाणा पतता तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् ॥ ५८ ॥ क्षीरोदो ह्युदधीनाञ्च यन्त्राणां धनुरेव च। वज्र प्रहरणानाञ्च व्रताना सत्यमेव च ॥ ५९ ॥ त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोह क्षमाक्षमे। व्यवसायो धृतिर्लोभ कामक्रोधौ जयाजयौ ॥ ६० ॥ त्व गदी त्व शरी चापी खट्वाङ्गी भर्झरी तथा। छेत्ता भेत्ता प्रहर्त्ता त्व नेता सन्तापिता मत ॥ ६१ ॥ दशलक्षणसयुक्तो धर्मोऽर्थ काम एव च। गङ्गा समुद्रा सरित पल्वलानि सरासि च ॥ ६२ ॥ लता वल्ल्यस्तृणोषध्य पशवो मृगपक्षिण। द्रव्यकर्मसमारम्भ कालपुष्पफलप्रद ॥ ६३ ॥ आदिश्चान्तश्च वेदाना गायत्र्योङ्कार एव च ॥ ६४ ॥ हरितो लोहितो नील कृष्णो रक्तस्तथारुण। कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा ॥ ६५ ॥ सवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो घनोपम। सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ॥ ६६ ॥ त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरदो धनदोऽनल। उपप्लवश्चित्रभानु स्वर्भानुर्भानुरेव च ॥ ६७ ॥ होत्र होता च होम्यश्च हुतञ्चैव तथा प्रभु। त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषा शतरुद्रियम ॥ ६८ ॥ पवित्रञ्च पवित्राणा मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्। गिरिको हिण्डुको वृक्षो जीव पुद्गल एव च ॥ ६९ ॥ प्राण सत्त्व रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा। प्राणोऽपान समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ ७० ॥ उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुत जृम्भितमेव च। लोहितान्तर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदर ॥ ७१ ॥ सुचीरोमा

हरिश्मश्रुर्हृद्‌केशघनाचलः । गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनक-
प्रियः ॥ ७२ ॥ मत्स्यो जलचरो जालोऽकलः केलिकला कलिः ।
अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः काल एव च ॥ ७३ ॥ मृत्युः क्षुरश्च
कृत्यश्च पक्षोऽपक्षक्षयङ्करः । मेघकालो महादंष्ट्रः सम्वर्त्तकबला-
हकः ॥ ७४ ॥ घण्टोऽघण्टो घटी घण्टी चरुचेलीमिलीमिली ।
ब्रह्मकायिकमग्नीनां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् ॥ ७५ ॥ चतुर्युगः
चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्त्तकः । चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च
यः ॥ ७६ ॥ सदा चाक्षप्रियो धूर्त्तो गणाध्यक्षो गणाधिपः । रक्त-
माल्याम्बरधरो गिरीशो गिरिकप्रियः ॥ ७७ ॥ शिल्पञ्च शिल्पिनां
श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः । भगनेत्राङ्कुशश्चण्डः पूष्णो दन्तविनाशनः
॥ ७८ ॥ स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमोनमः । गूढ-
व्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥ ७९ ॥ धाता विधाता सन्धाता
विधाता धारणोऽधरः । ब्रह्मा तपश्च सत्यञ्च ब्रह्मचर्य्यमथार्जवम्
॥ ८० ॥ भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः । भूर्भुवः स्वरि-
तञ्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः ॥ ८१ ॥ दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो
दुर्दान्तो दान्तनाशनः । चन्द्रावर्त्तो युगावर्त्तः सम्वर्त्तः सम्प्रवर्त्तकः
॥ ८२ ॥ कामो विन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः । नन्दीमुखो
भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः ॥ ८३ ॥ चतुर्मुखो बहुमुखो
रणेष्वग्निमुखस्तथा । हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ॥ ८४ ॥
अधर्महा महापार्श्वश्चण्डधरो गणाधिपः । गोनर्दो गोप्रतारश्च
गोवृषेश्वरवाहनः ॥ ८५ ॥ त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोमार्गो मार्ग
एव च । अच्छेद्यः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्पः एव च ॥ ८६ ॥
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः । दुर्द्धर्षो दुष्प्रकाशश्च
दुर्विशो दुर्जयो जयः ॥ ८७ ॥ शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णक्षुज्-
जराधिधृक् । आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ॥ ८८ ॥
मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामागमो गमः । शिखण्डी पुण्डरी-

कायः पुण्डरीकवनालय ॥ ८८ ॥ दण्डधारस्त्र्यम्बकश्च उग्रदण्डो-ऽण्डनाशन । विषाग्रपात सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वं मरुत्पति' ॥ ८९ ॥ अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देव देवगणेश्वर ॥ विषाग्निपा मृत्युपाश्च क्षीरपा सोमपास्तथा । मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वं त्वमेव तुषिताद्यपा' ॥ ९१ ॥ हिरण्यरेता पुरुषस्त्वमेव त्वं स्त्री पुमांस्त्वञ्च नपुंसकञ्च । बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्रस्त्वं नागेन्द्र शक्रश्च विश्वकृद्विश्वकर्त्ता ॥ ९२ ॥ विश्वकृद्विश्वकृतां वरेण्यस्त्वं विश्ववाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुख । चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयञ्च पितामहः । महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनलोऽनिलः अहोरात्रं निमेषोन्मेषकर्म्म ॥ ९३ ॥ न ब्रह्मा न च गोविन्द पौराणा ऋषयो न ते । माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ॥ ९४ ॥ या मूर्त्तयश्च सूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् । ताभिर्मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ ९५ ॥ रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते । भक्तानुकम्पी भगवान् भक्तश्चाहं सदा त्वयि ॥ ९६ ॥ य उत्सृज्यानेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दम । तिष्ठत्येक समुद्रान्ते स मे गोप्तास्तु नित्यश ॥ ९७ ॥ य विनिद्रा जितश्वासा सत्त्वस्था यतेन्द्रिया । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नम ॥ ९८ ॥ जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नम ॥ ९९ ॥ यस्य केशेषु जीमूता नद्य सर्व्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नम ॥ १०० ॥ सम्भक्ष्य सर्व्वभूतानि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । य शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ॥ १०१ ॥ प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि । ग्रसत्यर्कञ्च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ॥ १०२ ॥ ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । नम स्तेभ्य स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ॥ १०३ ॥ येऽङ्गुष्ठमात्रा पुरुषा देहस्था सर्व्वदेहिनाम् । रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्य-

स्वाप्याययन्तु माम् ॥ १०४ ॥ ये न रोदन्ति देहस्था देहिनो रोदयन्ति च। हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश ॥ १०५ ॥ ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ १०६ ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च। हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ॥ १०७ ॥ येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च। चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ १०८ ॥ रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गता। नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश ॥ १०९ ॥ येषां न विद्यते सङ्ख्या प्रमाणं रूपमेव च। असङ्ख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश ॥ ११० ॥ सर्वभूतकरो यस्मात् सर्वभूतपतिर्हर। सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रित ॥ १११ ॥ त्वमेव हीज्यसे यस्मात् यज्ञैर्विविधदक्षिणै। त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रित ॥ ११२ ॥ अथ वा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहित। एतस्मात् कारणाद्वापि तेन त्वं न निमन्त्रित ॥ ११३ ॥ प्रसीद मम भद्रन्ते भव भावगतस्य मे। त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ॥ ११४ ॥ स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापति। भगवानपि सुप्रीत पुनर्दक्षमभाषत ॥ ११५ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत। बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि ॥ ११६ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च। प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ ११७ ॥ अथैनमब्रवीद्वाक्यं लोकस्याधिपतिर्भव। आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविद्वाक्यसम्मतम् ॥ ११८ ॥ दक्ष दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति। अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत् पुरातनम् ॥ ११९ ॥ भूयश्च ते वरं दद्मि तं त्वं गृह्णीष्व सुव्रत। प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमना शृणु ॥ १२० ॥ वेदात् षडङ्गादुद्धृत्य साङ्ख्ययोगाच्च युक्तित। तप सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवै ॥ १२१ ॥ अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम्। अब्दै-

ईश्वरेण प्रयुक्तं गूढमप्रोक्तमनिन्दितम् ॥ १२२ ॥ वर्णाश्रमकृतैर्धर्मै-
र्विपरीतं क्वचित् समम्। गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम्
॥ १२३ ॥ मया पाशुपतं दक्ष शुभमुत्पादितं पुरा। तस्य चीर्णस्य
तत् सम्यक् फलं भवति पुष्कलम् ॥ १२४ ॥ तच्चास्तु ते महाभाग
त्यज्यतां मानसो ज्वरः। एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः महानुगः।
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ १२५ ॥ दक्षप्रोक्तं स्तव-
मिमं कीर्त्तयेद्यः शृणोति वा। नाशुभं नाप्नुयात् किञ्चिद्दीर्घमायु-
रवाप्नुयात् ॥ १२६ ॥ यथा सर्व्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्छिवः।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मसम्मितः ॥ १२७ ॥ यशोराज्य-
सुखैश्वर्य्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः। श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्या-
कामैश्च यत्नतः ॥ १२८ ॥ व्याधितो दुःखितो दीनश्चौरग्रस्तो भया-
र्दितः। राजकार्य्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥ १२९ ॥
अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत्। तेजसा यशसा चैव युक्तो
भवति निर्म्मलः ॥ १३० ॥ न राक्षसाः पिशाचा वा न भूता न
विनायकाः। विघ्नं कुर्य्युर्गृहे तत्र यत्रायं पठ्यते स्तवः ॥ १३१ ॥
शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी। पितृपक्षे मातृपक्षे
पूज्या भवति देववत् ॥ १३२ ॥ शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं कीर्त्तयेद्वा
समाहितः। तस्य सर्व्वाणि कर्म्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ॥ १३३ ॥
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचानुकीर्त्तितम्। सर्व्वं सम्पद्यते तस्य
स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥ १३४ ॥ देवस्य च गुहस्यापि देव्या नन्दी-
श्वरस्य च। बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ १३५ ॥ ततस्तु
युक्तो गृह्णीयात् नामान्याशु यथाक्रमम्। ईप्सितान् लभतेऽत्यर्थान्
भोगान् कामांश्च मानवः ॥ १३६ ॥ मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्य्यक्षु च
न जायते। इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ॥ १३७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि दक्षप्रोक्तशिवसहस्र-
नामस्तोत्रे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते । यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्व्वज्ञानपर बुद्ध्या यन्मां त्वमनुपृच्छसि । तद्व्याख्यास्यामि ते तात तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । महाभूतानि भूतानां सर्व्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ३ ॥ स तेषां गुणसङ्घातं शरीरं भरतर्षभ । सततं हि प्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ॥ ४ ॥ तत सृष्टानि भूतानि तानि यान्ति पुन पुन । महाभूतानि भूतेभ्यो ऊर्म्मय सागरे यथा ॥ ५ ॥ प्रसार्य्येहाङ्गानि कूर्म्म संहरते यथा । तद्वद्भूतानि भूतानामल्पीयांसि स्थवीयसाम् ॥ ६ ॥ आकाशात खलु यो घोष सङ्घातस्तु महीगुण । वायो प्राणो रसस्त्वद्भ्यो रूपं तेजस उच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत सर्व्वं स्थावरजङ्गमम् । प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुन ॥ ८ ॥ महाभूतानि पञ्चैव सर्व्वभूतेषु भूतकृत । विषयान् कल्पयामास यस्मिन् यदनुपश्यति ॥ ९ ॥ शब्द श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् । रस स्नेहश्च जिह्वा च अपामेते गुणा स्मृता ॥ १० ॥ रूपं चक्षुर्व्विपाकश्च त्रिविधं ज्योतिरुच्यते । घ्रेयं घ्राणं शरीरञ्च एते भूमिगुणाः स्मृता ॥ ११ ॥ प्राण स्पर्शश्च चेष्टा च वायोरेते गुणा स्मृता । इति सर्व्वगुणा राजन् व्याख्याता पाञ्चभौतिका ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम काल कर्म्म बुद्धिश्च भारत । मन षष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत ॥ १३ ॥ यदूर्द्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्द्ध्नश्च पश्यसि । एतस्मिन्नेव कृत्स्नेऽस्य वर्त्तते बुद्धिरन्तरे ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाहु क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि च कर्त्ता च विचेतव्यानि भागश । तम सत्त्वं रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रया ॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मन । बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १७ ॥

तम' सत्त्व रजश्चेति काल कर्म च भारत। गुणैर्नीयते बुद्धि-
र्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ॥ १८ ॥ मन षष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे
कुतो गुणा । येन पश्यति तच्चचु शृणुती श्रोत्रमुच्यते। जिघ्रती
भवति घ्राणं रसती रसना रसान् ॥ १९ ॥ स्पर्शन स्पर्शती स्पर्शान्
बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत। यदा प्रार्थयते किञ्चित तदा भवति वा
मन ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगेतानि पञ्चधा। इन्द्रि-
याणीति तान्याहुस्तेषु दुष्टेषु दुष्यति ॥ २१ ॥ तिष्ठती पुरुषे बुद्धि-
स्त्रिषु भावेषु वर्त्तते। कदाचिल्लभते प्रीति कदाचिदपि शोचति ॥२२॥
न सुखेन न दु खेन कदाचिदपि वर्त्तते। सेय भावात्मिका भावा-
स्त्रीनेतान् परिवर्त्तते ॥ २३ ॥ सरिता सागरो भर्त्ता यथा वेला-
मिवोर्मिमान्। इति भागवता बुद्धिभावे मनसि वर्त्तते ॥ २४ ॥
प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावेनानुवर्त्तते। प्रहर्ष प्रीतिरानन्द सुख
सशान्तचित्तता ॥ २५ ॥ कथञ्चिदुपपद्यन्ते पुरुषे सात्त्विका गुणा।
परिदाहस्तथा शोक सन्तापो मूर्च्छिरक्षमा ॥ २६ ॥ लिङ्गानि
रजसस्तान दृश्यन्ते चेदहेतुभि। अविद्या रागमोहौ च प्रमाद-
स्तब्धता भयम ॥ २७ ॥ असमृद्धिस्तथा दैन्य प्रमाद स्वप्नतन्द्रिता।
कथञ्चिदुपवर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ २८ ॥ अत्र यत प्रीति-
सयुक्त काये मनसि वा भवेत। वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्युपेचेत
तत्तथा ॥ २९ ॥ अथ यद् दुःखसयुक्तमप्रीतिकरमात्मन। प्रवृत्त
रज इत्येव तदरम्भ चिन्तयेत ॥ ३० ॥ अथ यन्मोहसयुक्त काये
मनसि वा भवेत। अप्रतर्क्यमविज्ञेय तमस्तदुपधारयेत ॥ ३१ ॥
इति बुद्धिगता सर्वा व्याख्याता यावतीरिह। एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्ध
किमन्यद्बुद्धलक्षणम ॥३२॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तर विद्धि सूक्ष्मयो।
सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३३ ॥ पृथगभूतौ
प्रकृत्या तु सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा। यथा मत्स्योऽद्भिरन्य स्यात्
सम्प्रयुक्तौ भवेत्तथा ॥ ३४ ॥ न गुणा विदुरात्मान स गुणान्वेद

सर्वतः । परिदृष्टा गुणानान्तु संसृष्टा मन्यते यथा ॥ ३५ ॥ आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गेण चेतना । सत्त्वमस्य सृजन्त्यन्ये गुणान् वेद कदाचन ॥ ३६ ॥ सृजते हि गुणान् सत्त्वं चेत्रज्ञः परिपश्यति । सम्प्रयोगस्तयोरेष सत्त्वचेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ३७ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरन्तरा । निश्चचुर्भिरजानद्भि-रिन्द्रियाणि प्रदीपवत् ॥ ३८ ॥ एवं स्वभावमेवैतत् तद्बुद्धा विहरेन्नरः । अशोचन्नप्रहृष्यंश्च स वै विगतमत्सरः ॥ ३९ ॥ स्वभाव-सिद्धमेवैतद्यदिमान् सृजते गुणान् । ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेया-स्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४० ॥ प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते । प्रत्यचेण परोचं तदनुमानेन सिध्यति । एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ४१ ॥ इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम् । विमुच्य सुखमासीत विशोकश्छिन्नसंशयः ॥ ४२ ॥ ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वीं मोहपूर्णां नदीं नराः । यथागाधमविद्वांसो बुद्धि-योगमयं तथा ॥ ४३ ॥ नैव ताम्यति विद्वांसः प्लवन्तः पारमम्भसः । अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानन्तु परमं प्लव ॥ ४४ ॥ न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । न हि गतिरधि-कास्ति कस्यचित् सकृदुपदर्शयतीह तुल्यताम् ॥ ४५ ॥ यत्करोति यत्करोति सङ्गदोषमेकतस्तच दूषयति यत् पुरा कृतम् । नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच दूषयति यत् करोति च ॥ ४६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुदुःखाच समत्योश्च त्रसन्ते प्राणिनः सदा । उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च सम्वादं समङ्गस्य च भारत ॥ २ ॥

नारद उवाच । उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च । सम्प्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३ ॥ उद्वेगं न हि ते किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि लक्षये । नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥४॥

समङ्ग उवाच । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वमेतत्तु मानद । तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५ ॥ उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् । लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६ ॥ अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद । अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७ ॥ विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः । बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान् सभाजय ॥ ८ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा । शोकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९ ॥ यदा न शोचेमहि किन्नु न स्याद्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा । कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १० ॥ यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः । मुह्यन्ति शोचन्ति तथेन्द्रियाणि प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११ ॥ मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः । न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२ ॥ भवात्मकं सम्परिवर्त्तमानं न मादृशः सञ्ज्वरं जातु कुर्य्यात् । इष्टान् भोगान्नानुरुध्येत सुखं वा न चिन्तयेत् दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३ ॥ समाहितो न स्पृहयेत् परेषां नानागतञ्चाभिनन्देच्च लाभम् । न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४ ॥ न बान्धवा न च वित्तं न कौल्यं न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्य्यम् । दुःखात्त्रातुं सर्व्व एवोत्सहन्ते परत्र शीलेन तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विन्दते सुखम् । धृतिश्च

दुःखव्यागमयेत्युमयन्तु सुखोदयम् ॥ १६ ॥ प्रिय हि हर्षजनन हर्षं उत्सेकवर्द्धनम्। उत्सेको नरकायैव तस्मात्तान् सन्त्यजाम्यहम् ॥ १७ ॥ एताञ्छोकभयोत्सेकान् मोहनान् सुखदुःखयोः। पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८ ॥ अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः। तृष्णामोहौ तु सन्त्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९ ॥ न च मृत्योर्न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन। पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र चाभयम् ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्मन् विजानामि महत् कृत्वा तपोऽव्ययम्। तेन नारद सम्प्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि समङ्गनारदसंवादे षडशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः। अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम्। श्रवणञ्चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३ ॥ वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम्। श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ यैः कैश्चित् सम्मतो लोके गुणैस्तु पुरुषो मुने। भवत्यनपगान् सर्वांस्तान् गुणान् लक्षयामहे ॥ ५ ॥ भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति। अमूढ़श्चिरमूढ़ानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६ ॥ ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात् कार्य्याणामविशेषतः। यत् कार्य्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः। इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिताः ॥ ८ ॥ तांस्तु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभि-

नन्दिन । स्वशास्त्रे परितुष्टाश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९ ॥ श्रेयस्तु यदि भवेदेकं श्रेयोव्यक्तं भवेत्तदा । शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १० ॥ एतस्मात् कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति मे । ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भो ॥ ११ ॥

नारद उवाच । आश्रमास्तात चत्वारो यथासङ्कल्पिताः पृथक् । तान् सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्येति गालव ॥ १२ ॥ तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः । नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ॥ १३ ॥ न यान्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् । ऋजुं पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ॥ १४ ॥ यत्तु निःश्रेयसं सम्यक् तच्चैवासंशयात्मकम् । अनुग्रहश्च मित्राणाममित्राणाञ्च निग्रहम् ॥ १५ ॥ संग्रहश्च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः । निवृत्तिः कर्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता । सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६ ॥ मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् । वाक् चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७ ॥ दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि । असन्त्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानन्तु दुष्करम् । यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९ ॥ अहङ्कारस्य च त्यागः प्रमादस्य च निग्रहः । सन्तोषश्चैकचर्य्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २० ॥ धर्म्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च । ज्ञानार्थानाञ्च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान् सह गन्धेन केवलान् । नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन ॥२२॥ नक्तञ्चर्य्या दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् । अतियोगमयोगञ्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३ ॥ आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया । स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४ ॥ निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसम्भाविता नराः । दोषैरन्यान् गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५ ॥ अनुच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्ते

महाजनात्। गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६ ॥ अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन्। विपश्चिद्गुणसम्पन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७ ॥ अब्रुवन् वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः। तथैवाव्याहरन् भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८ ॥ एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया। ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९ ॥ न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया। अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३० ॥ असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति। दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१ ॥ मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु। दर्शयत्यन्तरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् ॥ ३२ ॥ एतस्मात् कारणात् प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम्। प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे ॥ ३३ ॥ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्नाप्यन्यायेन पृच्छतः। ज्ञानवानपि मेधावी जड़वत् समुपाविशेत् ॥ ३४ ॥ ततो वासम्परीक्षेत धर्म्मनित्येषु साधुषु। मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्म्मनिरतेषु च ॥ ३५ ॥ चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्म्माव्यतिकरो भवेत्। न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोऽर्थी वै कथञ्चन ॥ ३६ ॥ निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः। पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा। तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥ अपश्यन्तोऽनुविषयं भुञ्जते विघसाशिनः। भुञ्जानाश्चात्मविषयान् विषयान् विद्धि कर्म्मणाम् ॥ ३९ ॥ यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम्। प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४० ॥ शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात् सुसमाहिता। यथावत् शास्त्रसम्पन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१ ॥ आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषान् ब्रूयुर्विपश्चिताम्। आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२ ॥ यत्र संलोड़िता लुब्धैः प्रायशो धर्म्मसेतवः। प्रदीप्तमिव चैलान्तं

क्रूरं दैवं न संत्यजेत् ॥ ४३ ॥ यत्र धर्ममनादृत्य वर्तेयुर्वीतमत्सराः । भवितव्यं वसेत्तत्र पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४ ॥ धर्ममर्थनिमित्तञ्च चरेयुर्यत्र मानवाः । नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५ ॥ कर्मणा यत्र पापेन वर्त्तन्ते जीवितेप्सवः । व्यवधावेत्ततस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६ ॥ येन खट्वा समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् । आदितस्तन्न कर्त्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७ ॥ यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः । कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८ ॥ श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः । याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥४९॥ स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः । अजस्रञ्चैव वर्त्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५० ॥ अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् । त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१ ॥ प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः । स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२ ॥ दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु । चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३ ॥ उपसृष्टेषु दान्तेषु दुराचारेषु साधुषु । अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥५४॥ यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं धर्मेण पालयेत् । अपास्य कामान् कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५ ॥ तथाशीला हि राजानः सर्वान् विषयवासिनः । श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६ ॥ पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् । न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मन ॥ ५७ ॥ एवं प्रवर्त्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मन । तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिके सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं नु युक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृप। नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते॥ १॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम्। अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते॥ २॥

सगर उवाच। किं श्रेयः परमं ब्रह्मन् कृत्वेह सुखमश्नुते। कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम्॥ ३॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदाम्वरः। विबुध्य सम्पदञ्चाग्र्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत्॥ ४॥ सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति। प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः॥ ५॥ सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न शक्यः तच्चिकित्सितुम्। स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते॥ ६॥ स्नेहजानिह ते पाशान् वक्ष्यामि शृणु तन्मम। सकर्णकेन शिरसा शक्या श्रोतुं विजानता॥ ७॥ सम्भाव्य पुत्रान् कालेन यौवनस्थान् निवेश्य च। समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम्॥ ८॥ भार्य्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम्। ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च॥ ९॥ सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम्। इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि॥ १०॥ कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम्। उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव॥ ११॥ एष तावत् समासेन तव सङ्कीर्त्तितो मया। मोक्षार्थो विस्तरेणाथ भूयो वक्ष्यामि तत् शृणु॥ १२॥ मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः। सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः॥ १३॥ आहारसञ्चयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः। असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः॥ १४॥ स्वजने न च ते चिन्ता कर्त्तव्या मोक्षबुद्धिना। इमे मया विना भूता भविष्यन्ति कथन्त्विति॥ १५॥ स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्द्धते। सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति॥ १६॥ भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च

संग्रहम्। सुकृतेनाभिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७ ॥ धाता विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम्। लोके विपरि- धावन्ति रचितानि स्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ स्वयं मृतिपण्डभूतस्य पर- तन्त्रस्य सर्वदा। को हेतु स्वजन पोष्टुं रक्षितुम्वाहृदात्मनः ॥१९॥ स्वजन हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यत। कृतेऽपि यत्ने महति तव बोद्धव्यमात्मना ॥ २० ॥ जीवन्तमपि चैवैन मरणे रक्षणे तथा। सर्वमाशे परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१ ॥ यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन। सुखित दु खितञ्चापि नन्नु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२ ॥ मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जन। स्वकृत ननु बुद्ध्वैव कर्त्तव्य हितमात्मन ॥ २३ ॥ एव विजानन् लोकेऽस्मिन् क कस्येत्यभिनिश्चित। मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४ ॥ क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिन। क्रोधो लोभस्तथा मोह सत्त्ववान्मुक्त एव स ॥ २५ ॥ द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायाञ्च यो नर। न प्रमा द्यति सम्मोहात् सतत मुक्त एव स ॥ २६ ॥ दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान् सदा। भोक्तव्यमिति य खिन्नो दोषबुद्धि स उच्यते ॥ २७ ॥ आत्मभाव तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुन पुन। य. पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव स ॥ २८ ॥ सम्भवञ्च विना- शञ्च भूताना चेष्टित तथा। यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स ॥ २९ ॥ प्रस्थ वाहसहस्रेषु यात्रार्थञ्चैव कोटिषु। प्रासादे मञ्चक स्थान य पश्यति स मुच्यते ॥ ३० ॥ मृत्युनाभ्याहत लोक व्याधिभिश्चोपपीड़ितम्। अवृत्तिकर्षितञ्चैव य पश्यति स मुच्यते ॥ ३१ ॥ य पश्यति स सन्तुष्टो न पश्यञ्च विहन्यते। यश्चाप्यल्पेन सन्तुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविद सर्वमिति यश्चानुपश्यति। न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त. एव स ॥ ३३ ॥ पर्य्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिन। शालयश्च कदन्नञ्च

यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४ ॥ क्षौमञ्च कुशचीरञ्च कौषेयं वल्कलानि च । आविकं चर्म्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५ ॥ पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यथानुपश्यति । तथा च वर्त्तते दृष्टा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६ ॥ सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ । इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्व्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥ रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां सञ्चयांस्तथा । शरीरं दोषबहुलं दृष्टा चैव विमुच्यते ॥ ३८ ॥ वलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च । कुब्जभावञ्च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९ ॥ पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमन्तथा । बाधिर्य्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४० ॥ गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् । लोकादस्मात् परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१ ॥ प्रभावैरन्वितास्तैस्तै पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः । ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२ ॥ अर्थांश्च दुर्लभांल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा । दुःखञ्चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३ ॥ अपत्यानाञ्च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च । पश्यन् भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४ ॥ शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः । असारमिव मानुष्यं सर्व्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् । गार्हस्थ्ये यदि वा मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा ॥ ४६ ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक् स पृथिवीपतिः । मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७ ॥ *

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि सगरारिष्टनेमिसंवादे अष्टाशीत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

सदा, काव्यो महामतिः। असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ ३ ॥ वर्द्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम्। नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३ ॥ कथञ्चाप्युशनाः प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः। ऋद्धिञ्च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥ न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम्। एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच। शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम्। यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६ ॥ एष भार्गवदायादो मुनिर्मान्यो दृढव्रतः। सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके ॥ ७ ॥ कुबेरोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोऽधिपः सदा। प्रभविष्णुश्च कोषस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः। रुद्धा धनपतिं देवं योगेन हृतवान् वसु ॥ ९ ॥ हृते धने ततः शर्म्म न लेभे धनदस्तथा। आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात् सुरसत्तमम् ॥ १० ॥ निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे। देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११ ॥ योगात्मकेनोशनसा रुद्धा मम हृतं वसु। योगेनात्मगतं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः। संरक्तनयनो राजन् शूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३ ॥ क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम्। उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥ स महायोगिनो बुद्धा तं रोषं वै महात्मनः। गतिमागमनं वेत्ति स्थानञ्चैव ततः प्रभुः ॥ १५ ॥ सञ्चिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम्। उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥ विज्ञानरूपः स तदा तपःसिद्धोऽथ धन्विना। ज्ञात्वा शूलञ्च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७ ॥ आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा। पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमा-

पतिं ग ? योर्स्थ विगृह्य कर्त्तुमी पायिनां ? प्राक्षिपत्‍ ? मुखे ॥ १९ ॥ स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठे माहेश्वरं प्रभु । व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भगुनन्दनः ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशनास्तस्य धीमतः । जठरे देवदेवस्य, किञ्चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः । वर्षाणामभवद्राजन् प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२ ॥ उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरञ्च महाह्रदात् । ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा वै समसर्पत ॥ २३ ॥ तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलञ्चैवमव्ययः । तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४ ॥ ततश्चोगैर्न वृद्धिञ्चार्यपश्यत स तु शङ्करः । महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा ॥ २५ ॥ स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च । व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥ ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् । उशनास्तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७ ॥ तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च । निःसारं काङ्क्षमाणः स तेन स्म प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥ उशनास्तु तथोवाच जठरस्थो महामुनिः । प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिन्दम ॥ २९ ॥ तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्नेन मोक्षणम् । इति सर्व्वाणि स्रोतांसि रुद्ध्वा त्रिदशपुङ्गव ॥ ३० ॥ अपश्यमानस्तद्द्वारं सर्व्वतः पिहितो मुनिः । पर्य्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१ ॥ स वै निष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् । कार्य्येण तेन नभसो नागच्छत स मध्यतः ॥ ३२ ॥ विनिष्क्रान्तन्तु तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा । भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३ ॥ अवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् । पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शङ्करे च सः ॥ ३४ ॥

देव्युवाच । हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुत्रत्वमागतः । न हि देवोदरात् कश्चित् निःसृतो नाशमर्च्छति ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतो

भवो देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत्। गच्छस्वेष यथाकाममिति राजन् पुनः पुनः॥ २६॥ ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा। उशनाः प्रापतद्धीमान् गतिमिष्टां महामुनिः॥ ३७॥ एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः। चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ ३८॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे
एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २८९॥

युधिष्ठिर उवाच। अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्ब्रवीहि मे। न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह॥ १॥ किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम। श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद॥ २॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः। पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः॥ ३॥ किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिंल्लोके परत्र च। यद्भवेत् प्रतिपत्तव्यं तद्भवान् प्रब्रवीतु मे॥ ४॥ ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित्। नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत्॥ ५॥

पराशर उवाच। धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च। तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः॥ ६॥ प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते। धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम। तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते॥ ७॥ चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन् यात्रा तात विधीयते। मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात् प्रवर्तते॥ ८॥ सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः। दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः॥ ९॥ सौवर्णं राजतं चापि यथा भाण्डं निषिच्यते। तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः॥ १०॥ नाबीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते। सुकृतैर्विन्दते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः॥ ११॥ दैवं तात न

पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम्। स्वभावतो हि संसिद्धा देव-गन्धर्व्वदानवाः॥ १२॥ प्रेत्य यान्ति कृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः। ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम्॥ १३॥ लोक-यात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः। शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्-वृद्धानुशासनम्॥ १४॥ चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम्। कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते॥ १५॥ निरन्तरञ्च मिश्रञ्च लभते कर्म पार्थिव। कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते॥ १६॥ कदाचित् सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते॥ १७॥ ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते। सुकृतक्षयाद्दुष्कृतञ्च तद्विद्धि मनुजाधिप॥ १८॥ दम क्षमा धृतिस्तेजः सन्तोषः सत्यवादिता। ह्रीरहिंसा व्यसनिता दाक्ष्यञ्चेति सुखावहा॥ १९॥ दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियतो भवेत्। नित्यं मनः समाधाने प्रयतेत विचक्षणः॥ २०॥ नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतञ्चापि सेवते। करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते॥ २१॥ सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति। अन्येनैव जनः सर्व्वः सङ्गतो यश्च पार्थिव॥ २२॥ परेषां यद-सूयेत न तत् कुर्य्यात् स्वयं नरः। यो ह्यसूयुस्तथा युक्तः सोऽव-हासं नियच्छति॥ २३॥ भीरुराजन्यो ब्राह्मणः सर्व्वभक्ष्यो वैश्यो-ऽनीहावान् हीनवर्णोऽलसश्च। विद्वांश्चाशीलो वृत्तिहीनः कुलीनः सत्याद्विभ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा॥ २४॥ रागी मुक्तः पचमानो-ऽऽत्महेतोर्मूर्खो वक्ता नृपहीनञ्च राष्ट्रम्। एते सर्व्वे शोच्यतां यान्ति राजन् ययायुक्ताः स्नेहहीनाः प्रजासु॥ २५॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पराशरगीतायां नवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २९०॥

परावरेष्वतान् (मनोरथस्य प्राप्य इन्द्रियार्थेष्वय नदः । रश्मिभिर्धार्नसम्भूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १ ॥ सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते । द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात् परस्परात् ॥ २ ॥ आयुर्न सुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशाम्पते । उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३ ॥ वर्णेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति । न तु यत् सत्क्रिया प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४ ॥ वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा । दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ॥ ५ ॥ अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् । पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ॥ ६ ॥ तस्मात् पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ७ ॥ पापानुबन्धं यत् कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् । तन्न सेवेत मेधावी शुचिः कुशलिनं यथा ॥ ८ ॥ किं कष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः । प्रत्यापन्नस्य हि ततो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ९ ॥ प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते । तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ १० ॥ विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् । प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेव निबोध मे ॥ ११ ॥ स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति । प्रायश्चित्तं नरः कर्त्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ १२ ॥ अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति । ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ तथा कामकृतं नास्य विहिंसैवानुकर्षति । इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ १४ ॥ अहन्तु तावत् पश्यामि कर्म यद्वर्त्तते कृतम् । गुणयुक्तं प्रकाशं स्यात् पापेनानुपसंहितम् ॥ १५ ॥ यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् । बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १६ ॥ भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् । अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ १७ ॥ कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा । न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १८ ॥

सञ्चिन्त्य मनसा राजन् विदित्वा शक्यमात्मनः। करोति यः शुभं कर्म्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १९ ॥ नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं क्षीयते यथा। नवेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ २० ॥ सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते। वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २१ ॥ एवं कर्म्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव। समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २२ ॥ राज्ञा जेतव्याः शत्रवोऽन्नताय सम्यक्कर्त्तव्यं पालनञ्च प्रजानाम्। अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञैरन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २३ ॥ दमान्वितः पुरुषो धर्म्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत्। गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पराशरगीतायां
एकनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

पराशर उवाच। कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति। प्राणी करोत्ययं कर्म्म सर्व्वमात्मार्थमात्मना ॥ १ ॥ गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्ज्जयेत्। सोदर्य्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २ ॥ विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ। तयोः पुण्यतरं दानं तद्द्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३ ॥ न्यायागतधनञ्चैव न्यायेनैव विवर्द्धितम्। संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्म्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४ ॥ न धर्म्मार्थी नृशंसेन कर्म्मणा धनमर्ज्जयेत्। शक्तितः सर्व्वकार्य्याणि कुर्य्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५ ॥ अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा। शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्त्तायाश्नुते फलम् ॥ ६ ॥ रन्तिदेवेन लोकेषु सिद्धिः प्राप्ता महात्मना। फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्च्चितवांश्च सः ॥ ७ ॥ तैरेव फलपत्रैश्च समाठरमतोषयत्। तस्माल्लेभे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८ ॥

देवतातिथिभृत्येभ्य पितृभ्यश्चात्मनस्तथा। ऋणवान् जायते मर्त्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९ ॥ स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्म्मणा। पितृभ्य श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १० ॥ वाचा शेषावहार्य्येण पालनेनात्मनोऽपि च। यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेत् कर्म्म आदित ॥ ११ ॥ प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्ज्जिता। सम्यग्हुत्वा हुतवह मुनय सिद्धिमागता ॥ १२ ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत। ऋग्भि स्तुत्वा महाबाहो देवान् वै यज्ञभागिन ॥ १३ ॥ गत शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात। देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते यशसा हत ॥ १४ ॥ असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ। कक्षीवान् जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथात्मवान् ॥ १५ ॥ वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च। भरद्वाजो हरिश्मश्रु कुण्डधार श्रुतश्रवा ॥ १६ ॥ एते महर्षय स्तुत्वा विष्णुमृग्भि समाहिता। लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमत ॥ १७ ॥ अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ता सन्त स्तुत्वा तमेव ह। न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत कर्म्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८ ॥ येऽर्था धर्म्मेण ते सत्या येऽधर्म्मेण धिगस्तु तान्। धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकाङ्क्षया ॥ १९ ॥ आहिताग्निर्हि धर्मात्मा य स पुण्यकृदुत्तम। वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २० ॥ स चाप्यग्न्याहितो विप्र क्रिया यस्य न हीयते। श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१ ॥ अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा। गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्य्या यथातथम् ॥ २२ ॥ मान त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी विद्वान् क्लीव पश्यति प्रीतियोगात। दाक्ष्येण हीना धर्मयुक्तो न दान्तो लोकेऽस्मिन् वै पूज्यते सद्भिरार्य्य ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि पराशरगीतायां द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २९२ ॥

पराशर उवाच। वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना। प्रीत्योपनीता निर्द्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुरुते सदा ॥ १ ॥ वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा। न वृत्तिं परतो मार्गेत शुश्रूषान्तु प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्म्मदर्शिभिः। नित्यं सर्व्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३ ॥ यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते। तथा सत्सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४ ॥ यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम्। तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ॥ ५ ॥ तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन। अनित्यमिह मर्त्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६ ॥ सुखे वा यदि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षणः। यश्चिनोति शुभान्येव स तन्त्राणीह पश्यति ॥ ७ ॥ धर्म्मादपेतं यत्कर्म्म यद्यपि स्यान्महाफलम्। न तत् सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता। स शब्दमात्रफलभाक् राजा भवति तस्करः ॥ ९ ॥ स्वयम्भूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकसत्कृतम्। धातासृजत पुत्रमेकं लोकानां धारणे रतम् ॥ १० ॥ समर्च्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्य्याद्वार्त्तमहिमत। रक्षितव्यास्तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११ ॥ अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः। शूद्रैर्निर्म्माजनं कार्य्यमेवं धर्म्मो न नश्यति ॥ १२ ॥ अप्रनष्टे ततो धर्म्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः। सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३ ॥ तस्मात् यो रक्षति नृप स्वधर्म्मेणाभिपूज्यते। अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्ज्जने रतः ॥ १४ ॥ यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः। अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्म्मात् परिहीयते ॥ १५ ॥ प्राणसन्तापनिर्द्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः। न्यायेनोपार्ज्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सत्कृत्य हि द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप। यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्ज्जितम् ॥ १७ ॥ अभिगम्य च तत्तुष्ट्या दत्त-

माङ्गरभिष्टुतम्। याचितेन तु यद्दत्त तदाहुर्मध्यमं बुधा ॥ १८॥ अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि वा। तदाहुरधम दान मुनय सत्यवादिन ॥ १९॥ अतिक्रामेन्मज्जमानो विविधेन नर सदा। तथा प्रयत्न कुर्वीत यथा मुच्येत भयात ॥ २०॥ दमेन शोभते विप्र क्षत्रियो विजयेन तु। धनेन वैश्य शूद्रस्तु नित्य दाक्ष्येण शोभते ॥ २१॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रीनवत्यधिकद्विशततोऽध्याय ॥ २९३॥

पराशर उवाच। प्रतिग्रहगता विप्रे क्षत्रिये युधिनिर्जिता। वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिता ॥ १॥ स्वल्पाप्यर्था प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफला। नित्य त्रयाणा वर्णाना शुश्रूषु शूद्र उच्यते ॥ २॥ क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्ति पतते द्विज। शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विज ॥ ३॥ वाणिज्य पशु पाल्यञ्च तथा शिल्पोपजीविनम। शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ४॥ रङ्गावतरणञ्चैव तथा रूपोपजीविनम। मद्यमांसोपजीव्यञ्च विक्रय लोहचर्मणो ॥ ५॥ अपूर्विणा न कर्तव्य कर्म लोके विगर्हितम। कृतपूर्वन्तु त्यजतो महान् धर्म इति श्रुति ॥ ६॥ संसिद्ध पुरुषो लोके यदा चरति पापकम। मदेनाभिप्लतमनास्तच न ग्राह्यमुच्यते ॥ ७॥ श्रूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिगदण्डशासना। दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवृत्तिका ॥ ८॥ धर्म एव यदा नृणामिह राजन् प्रशस्यते। धर्मतदा गुणा नेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ९॥ त धममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप। विवर्द्धमाणा क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन् प्रजा ॥ १०॥ तासा दर्प समभवत प्रजाना धर्मनाशन। दर्पात्मानस्तत पयात्

क्रोधस्तामामजायत ॥ ११ ॥ तत क्रोधाभिभूताना वृत्त लज्जा-समन्वितम् । क्रोधैवाप्यनशद्राजन् ततो मोहो व्यजायत ॥ १२ ॥ ततो मोहपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्परावमर्द्देन वर्द्धयन्त्यो यथासुखम् ॥ १३ ॥ ता प्राप्य तु स धिग्दण्डो न कारण-मतोऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन्देवाश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य च ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववर शिवम् । अगच्छञ्छरण धीरं बहुरूप गुणाधिकम् ॥ १५ ॥ तेन स्म ते गगनगा सपुरा पातिता क्षितौ । तिस्रोऽप्येकेन वाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १६ ॥ तेषा-मधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रम । देवताना भयकर स हत शूलपाणिना ॥ १७ ॥ तस्मिन् हतेऽथ स्व भाव प्रत्यपद्यन्त मानवा । प्रापद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १८ ॥ ततोऽभि-षिच्य राज्ये तु देवाना दिवि वासवम् । सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणा दण्डधारणे ॥ १९ ॥ सप्तर्षीणामथोऽर्द्ध्व विपृथुर्नाम पार्थिव । राजान क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक् पृथक ॥ २० ॥ महाकुलेषु ये जाता वृद्धा पूर्वतराश्च ये । तेषामप्यासुरो भावो हृदयान्नाप सर्पति ॥ २१ ॥ तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेण पार्थिवा । असुरा-श्चैव कर्माणि न्यविशन् भीमविक्रमा ॥ २२ ॥ प्रत्यतिष्ठन्त तेष्वेव तान्येव स्थापयन्त्यपि । भजन्त्येते न चाद्यापि ये बालिशतरा नरा ॥ २३ ॥ तस्मादहं ब्रवीमि त्वा राजन् सञ्चिन्त्य शास्त्रत । संसिद्धा-धिगम कुर्यात् कर्म हिंसात्मक त्यजेत् ॥ २४ ॥ न सङ्करेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षण । धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत् कल्याण-मुच्यते ॥ २५ ॥ स त्वमेवंविधो दान्त क्षत्रिय प्रियबान्धव । प्रजा भृत्याश्च पुत्राश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २६ ॥ इष्टानिष्टसमायोगो वैर सौहार्द्दमेव च । अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्त्तते ॥ २७ ॥ तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कथञ्चन । निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मन सोऽतिरज्यते ॥ २८ ॥ मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ

प्रवर्त्तते। न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २९ ॥ धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा। आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया ॥ ३० ॥ यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै। नानृतञ्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

पराशर उवाच। एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः। तपोविधिन्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते। सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २ ॥ गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च। दाराः पुत्रास्तथा भृत्या भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३ ॥ एवन्तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः। रागद्वेषौ विवर्द्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४ ॥ रागद्वेषाभिभूतञ्च नरं द्रव्यवशानुगम्। मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५ ॥ कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः। लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६ ॥ ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्द्धयते जनम्। पुष्ट्यर्थञ्चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७ ॥ स जानन्नपि चाकार्य्यमर्थार्थं सेवते नरः। बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८ ॥ ततो मानेन सम्पन्नो रक्षन्नात्मपराजयम्। करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९ ॥ तथा हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतब्रह्मवादिनाम्। अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १० ॥ स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव। आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११ ॥ निर्वेदादात्मसम्बोधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनम्। शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२ ॥ दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यव-

मर्थवान् । यो वै प्रियसुखे क्षीणस्तपः कर्त्तुं व्यवस्यति ॥ १३ ॥ तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्त्तकम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः । क्वचित् क्वचित् व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५ ॥ आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः । विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः । संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७ ॥ ये चादौ ब्राह्मणाः सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८ ॥ मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः । महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९ ॥ कौषिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च । वाहनासनयानानि तत् सर्वं तपसः फलम् ॥ २० ॥ मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः । वासः प्रासादपृष्ठे च तत् सर्वं तपसः फलम् ॥ २१ ॥ शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति शुभकर्म्मिणाम् ॥ २२ ॥ नाप्राप्यं तपसः किञ्चित्त्रैलोक्येऽपि परन्तप । उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्म्मणाम् ॥ २३ ॥ सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् । अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४ ॥ असन्तोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रियसम्भ्रमः । ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्ज्जिता ॥ २५ ॥ नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यायं न पश्यति । तस्मात् सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६ ॥ यदिष्टं तत् सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहेष्यते । कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७ ॥ नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते । प्राकाश्यञ्चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ २८ ॥ अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् । फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९ ॥ धर्म्मे तपसि दाने च विचिकित्साऽस्य जायते । स कृत्वा पापकान्येव

निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखे तु वर्त्तमाने वै दुःखे वापि नरोत्तम। स्ववृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१ ॥ इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता। रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशाम्पते ॥ ३२ ॥ ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात् पुनः। अबुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणाः। धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा। प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५ ॥ मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम्। क्रिया धर्मविमुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६ ॥ क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम्। तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७ ॥ सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्म निश्चयम्। दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरन्नृप ॥ ३८ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

जनक उवाच। वर्णो विशेषो वर्णानां महर्षे केन जायते। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदताम्वर ॥ १ ॥ यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः। कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषो ग्रहणङ्गतः ॥ २ ॥

पराशर उवाच। एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः। तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३ ॥ सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति सम्भवः। अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥४॥ वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्याञ्चैवाथ जज्ञिरे। सृजतः प्रजापते-

लोकानिति धर्म्मविदो विदुः ॥ ५ ॥ मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजा क्षत्रिया स्मृताः । ऊरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारकाः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव वर्णानामागमं पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै सङ्करजाः स्मृताः ॥ ७ ॥ क्षत्रियातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा । श्वपाकाः पुक्कसास्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥८॥ अयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप । एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परात् ॥ ९ ॥

। जनक उवाच । ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् । बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १० ॥ यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११ ॥। ९

। पराशर उवाच । राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ उत्पाद्य पुत्रान् मुनयो नृपते यत्र तत्र ह । स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुन ॥ १३ ॥ पितामहश्च मे पूर्वमृष्यशृङ्गश्च काश्यप । वेदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव काक्षीवत्कमठादयः ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतांवर । आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ॥ १५ ॥ एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽश्रयात् । प्रतिष्ठिता वेदविदो दमेन तपसैव हि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । अङ्गिरा कश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७ ॥ कर्म्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच । विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम । तत सामान्यधर्मांश्च सर्व्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९ ॥

पराशर उवाच । प्रतिग्रहो याजनञ्च तथैवाध्यापनं नृप । विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २० ॥ कृषिश्च पशु

निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखे तु वर्त्तमाने वै दुःखे वापि नरोत्तम। स्ववृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१ ॥ इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता। रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशाम्पते ॥ ३२ ॥ ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात् पुनः। अबुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणाः। धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा। प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५ ॥ मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम्। क्रिया धर्मविमुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६ ॥ क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम्। तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७ ॥ सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्म निश्चयम्। दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरन्नृप ॥ ३८ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पञ्चनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

जनक उवाच। वर्णो विशेषो वर्णानां महर्षे केन जायते। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतांवर ॥ १ ॥ यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः। कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषो ग्रहणङ्गतः ॥ २ ॥

पराशर उवाच। एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः। तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३ ॥ सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति सम्भवः। अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥४॥ वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्याञ्चैवाथ जज्ञिरे। सृजतः प्रजापते-

ल्लोकानिति धर्म्मविदो विदुः ॥ ५ ॥ मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रिया स्मृताः । ऊरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारकाः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै सङ्करजा स्मृताः ॥ ७ ॥ क्षत्रियातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा । श्वपाकाः पुक्कसास्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ८ ॥ अयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप । एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परात् ॥ ९ ॥

जनक उवाच । ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् । बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १० ॥ यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११ ॥

पराशर उवाच । राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ उत्पाद्य पुत्रान् मुनयो नृपते यत्र तत्र च । स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुन ॥ १३ ॥ पितामहश्च मे पूर्व्वमृष्यशृङ्गश्च काश्यप । वेदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव काक्षीवतकमठादय ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतांवर । आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ॥ १५ ॥ एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽश्रयात् । प्रतिष्ठाता वेदविदो दमेन तपसैव हि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । अङ्गिराः कश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७ ॥ कर्म्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच । विशेषधर्म्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम । तत सामान्यधर्म्मांश्च सर्व्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९ ॥

पराशर उवाच । प्रतिग्रहो याजनञ्च तथैवाध्यापनं नृप । विशेषधर्म्मा विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २० ॥ कृषिश्च पशु-

पाल्यञ्च वाणिज्यञ्च विधामपि। द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१॥ विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्त्तिताः। धर्मान् साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता। श्राद्धकर्मातिथेयञ्च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानुसूयता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः। अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदाम्वर ॥ २५ ॥ विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः। उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६ ॥ न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा। श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७ ॥ वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः। अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८ ॥ सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुज्जिहीर्षव। मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ॥ २९ ॥ यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः। तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ३० ॥

जनक उवाच। किं कर्म दूषयत्येनमथो जातिर्महामुने। सन्देहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच। असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम्। कर्म चैव हि जातिश्च विशेषन्तु निशामय ॥ ३२ ॥ जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते। जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३ ॥ जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम्। कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात् कर्म न शोभनम् ॥ ३४ ॥

जनक उवाच। कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम। न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५ ॥

पराशर उवाच। शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि।

यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥३६॥ सन्न्यासिनस्तु दान्तास्ते पश्यन्ति विगतज्वराः। नैःश्रेयसे कर्मपथं समाश्रित्य यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥ प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंश्रिताः। प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्ज्जिताः ॥ ३८ ॥ सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्ता। त्यक्ताधर्मं दारुणं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्य्यो विचारः ॥३९॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पराशरगीतायां षण्णवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

पराशर उवाच। पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके। अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १ ॥ पिता परं दैवतं मानवानां मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति। ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥ रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते। प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभान्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३ ॥ श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं पराङ्मुखं पारिबर्हैश्च हीनम्। अनुद्यतं रोगिणं याचमानं न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४ ॥ पारिबर्हैः सुसम्पन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम्। अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५ ॥ तुल्यादिह वधः श्रेयान् विशिष्टाच्चेति निश्चयः। निहीनात् कातराच्चैव कृपणाद्गर्हितो वधः ॥ ६ ॥ पापात् पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप। पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७ ॥ न कश्चित्त्राति वै राजन् दिष्टान्तवशमागतम्। सावशेषायुषं वापि कश्चिन्नैवापकर्षति ॥ ८ ॥ स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्म्माणीह निवर्त्तयेत्।

हिमात्मकानि सर्वाणि नायुरिच्छेत परायुषा ॥ ९ ॥ गृहस्थानान्तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् । निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १० ॥ आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति । तथा ह्यकरणाद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११ ॥ तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् । अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ १२ ॥ द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत् किञ्चन विद्यते । तद्देह देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्त्तते ॥ १३ ॥ शिरास्नाय्वस्थिसङ्घातं वीभत्सामेध्यसङ्कुलम् । भूतानामिन्द्रियाणाञ्च गुणानाञ्च समागमम् ॥ १४ ॥ आत्मन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः । गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५ ॥ शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् । भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६ ॥ भावितं कर्मयोगेण जायते तत्र तत्र ह । इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ॥ १७ ॥ तत्स्वभावो परो दृष्टो विसर्गः कमणस्तथा । न जायते तु नृपते कञ्चित् कालमयं पुनः ॥ १८ ॥ परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् । स पुनर्जायते राजन् प्राप्येहायतनं नृप ॥ १९ ॥ मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः । विविधानाञ्च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ॥ २० ॥ जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः । द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २१ ॥ द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः । प्रज्ञानामात्मसम्बुद्धाः सम्बुद्धानाममानिनः ॥ २२ ॥ जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः । अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २३ ॥ आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्य्ये यो निधनं व्रजेत् । नक्षत्रे च मुहूर्त्ते च पुण्ये राजन् स पुण्यकृत् ॥ २४ ॥ अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् । मृत्युनाप्रकृतेनेह कर्म्मकृत्वात्मशक्तितः ॥ २५ ॥ विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २६ ॥ न चैभि

पुण्यकर्माणो युज्यन्ते चापि सम्विजैः । एवम्विधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वं भित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप । मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २८ ॥ एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् । येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २९ ॥ प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं वृद्धानुपास्य प्रभवेत यस्य । प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ ३० ॥ अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी यज्ञाञ्छक्त्या सन्निसृज्येह पञ्च । वनं गच्छेत् पुरुषो धर्मकामः श्रेयः स्थित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३१ ॥ उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेन्नरः । चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनम् ॥ ३२ ॥ इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते । आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३३ ॥ कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो । कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३४ ॥ यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं द्विषते नरः । धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत् स खलु वञ्चते ॥ ३५ ॥ यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति । दीपोपमानि भूतानि यावदर्थान्न पश्यति ॥ ३६ ॥ सान्त्वदानप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत । समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र न हीयते ॥ ३७ ॥ दानं त्यागः शोभना मूर्त्तिरद्भ्यो भूय प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् । सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३८ ॥ गृहेषु येषामसवः पतन्ति तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् । यानेन वै प्रापणञ्च श्मशाने शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३९ ॥ इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनञ्च दानं पुण्यानां कर्मणाञ्च प्रयोगः । शक्त्या पित्र्यं यच्च किञ्चित् प्रशस्तं सर्वाण्यात्मार्थे मानवोऽयं करोति ॥४०॥ धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप । श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना । विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतासु सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

भीष्म उवाच । पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः । पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १ ॥

जनक उवाच । किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन् किं कृतं न विनश्यति । क्व गतो न निवर्त्तेत तन्मे ब्रूहि महामते ॥ २ ॥

पराशर उवाच । असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा । चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३ ॥ छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते । दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च । अभयं सर्वभूतेभ्यः सदा तमभिवर्त्तते ॥ ५ ॥ वसन् विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् । संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६ ॥ नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञं पयः पुष्करपर्णवत् । अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतुकाष्ठवत् ॥ ७ ॥ नाधर्मः कारणापेक्षी कर्त्तारमभिमुञ्चति । कर्त्ता खलु यथाकालं ततः समभिपद्यते ॥ ८ ॥ न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ९ ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते । शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ १० ॥ वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा । विषये वर्त्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ ११ ॥ मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति । पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति सञ्चयः ॥ १२ ॥ यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना । आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥ यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रयात् पृथक् पृथग्याति

गुणोऽतिसौम्यताम्। तथा नराणान्तु विभावितात्मना यथार्थ सत्त्वगुण प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥ जहाति दाराय जहाति सम्पद पदञ्च यान विविधाय सतक्रिया। त्रिपिष्टपे जातमतिर्यदा नरस्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १५ ॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो न बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन। स सर्वभावानुगतेन चेतसा नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ १६ ॥ सङ्घातवर्मर्त्त्यलोक परस्परमपाश्रित। कदलीगर्भनि सारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १७ ॥ न धर्म्मकाल पुरुषस्य निश्चयो न चापि मृत्यु पुरुष प्रतीक्षते। सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्त्तते ॥१८॥ यथान्ध स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति। तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति ता गतिम् ॥ १९ ॥ मरण जन्मनि प्रोक्त जन्म वै मरणाश्रितम्। अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ २० ॥ बुद्धिमार्गं प्रयातस्य सुख त्विह परत्र च। विस्तरा क्लेशसयुक्ता सङ्क्षेपास्तु सुखावहा। परार्थं विस्तरा सर्वे त्यागमात्महित विदु ॥ २१ ॥ यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्द्दमम्। तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ॥ २२ ॥ मन प्रणयतेऽऽत्मान स एनमभियुञ्जति। युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते परम् ॥२३॥ परार्थे वर्त्तमानस्तु स्वकार्य्य योऽभिमन्यते। इन्द्रियार्थेषु सयुक्त स्वकार्य्यात् परिमुच्यते ॥ २४ ॥ अधस्तिर्य्यग्गतिञ्चैव स्वर्गे चैव परा गतिम्। प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २५ ॥ मृण्मये भाजने पक्के यथा वै न्यस्यति द्रव। तथा शरीर तपसा तप्त विषयमश्नुते ॥ २६ ॥ विषयानश्नुते यस्तु न स मोक्ष्यत्यसशयम्। यस्तु भोगास्त्यजेदात्मा स वै भोक्तु व्यवस्यति ॥ २७ ॥ नीहारेण हि सवीत शिश्नोदरपरायण। जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २८ ॥ वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम्। तथा मर्त्यार्णवे जन्तो कर्मविज्ञानतो गति ॥ २९ ॥ अहोरात्रमये

लोके जराक्षयेण संचरन्। मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ ३० ॥ स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते। नाकृत्वा लभते कश्चित् किञ्चिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ ३१ ॥ शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च। शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥३२॥ न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति। दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३३ ॥ यथा भारावसन्ना हि नौर्महाम्भसि तन्तुना। तथा मनोभियोगाद्वै शरीरं प्रविकर्षति ॥ ३४ ॥ यथा समुद्रमभितः सञ्चिताः सरितोऽपराः। तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्रियते सदा ॥ ३५ ॥ स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः। प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३६ ॥ शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः। बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३७ ॥ विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः। परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३८ ॥ सङ्कल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः। भार्यापुत्राश्च दासाश्च स्वमर्थमुपभुञ्जते ॥३९॥ न माता न पिता किञ्चित् कस्यचित् प्रतिपद्यते। दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ४० ॥ माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा। अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रेव लक्ष्यते ॥ ४१ ॥ सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः। उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ४२ ॥ व्यवसायं समाश्रित्य सहायान् योऽधिगच्छति। न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४३ ॥ अद्वैधमनसंयुक्तं शूरं धीरं विपश्चितम्। न श्रीः सन्त्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४४ ॥ आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया। समारभेदनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिषीदति ॥ ४५ ॥ सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं गर्भात् सम्प्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम्। मृत्युश्चापरिहारवान् सममतिं कालेन विच्छेदिना दारोश्चूर्णमिवा-

स्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४६ ॥ खरूपतामात्मकृतञ्च विस्तरं कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसञ्चयम्। नरो हि सर्वं लभते यथाकृतं शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्म्मणा ॥ ४७ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तो जनको राजन् यथातथ्यं मनीषिणा। श्रुत्वा धर्म्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पराशरगीतायां
अष्टनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सत्यं दमं क्षमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह। विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम्। साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः। स वै पर्य्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३ ॥

साध्या ऊचुः। शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुञ्ज्महे। पृच्छामस्त्वा मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४ ॥ श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतत्रिन्। किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५ ॥ तन्नः कार्य्यं पक्षिवर प्रशाधि यत् कार्य्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम्। यत् कृत्वा वै पुरुषः सर्व्वबन्धैर्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६ ॥

हंस उवाच। इदं कार्य्यममृताशाः शृणोमि तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः। ग्रन्थीन् विमुच्य हृदयस्य सर्वान् प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७ ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेद्रुशतीं

पापलोक्याम् ॥ ८ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ९ ॥ परश्चेदेनमतिवादबाणैर्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्य्यः। संरोष्यमाणः प्रतिहृष्यते यः स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १० ॥ क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलीकं निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम्। अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११ ॥ आक्रुश्यमानो न वदामि किञ्चित् क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम्। श्रेष्ठं ह्येतत् क्षमामाहुरार्य्याः सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥१२॥ वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः। दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३ ॥ वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं विधित्सावेगमुदरोपस्थवेगम्। एतान् वेगान् यो विषहेदुदीर्णान् तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिञ्च ॥ १४ ॥ अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः। अमानुषान्मानुषो वै विशिष्टस्तथाज्ञानाज्ज्ञानविद्वै विशिष्टः ॥ १५ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रुश्येत् मन्युरेव तितिक्षतः। आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतञ्चास्य विन्दति ॥ १६ ॥ यो नात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्य्यात्। पापञ्च यो नेच्छति तस्य हन्तुस्तस्येह देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ १७ ॥ पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च। विमानितो हतोत्क्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८ ॥ सदाहमार्य्यान्निभृतोऽप्युपासे न मे विधित्सोत्सहते न रोषः। न चाप्यहं लिप्समानः परैमि न चैव किञ्चित् विषयेण यामि ॥ १९ ॥ नाहं शप्तः प्रतिशपामि कञ्चित् दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि। गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित् ॥ २० ॥ निर्मुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः। विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्य्येण सिध्यति ॥ २१ ॥ यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय उत्सेधनस्तम्भ इवाभिजातः। यस्मै वाचं सुप्रसन्ना वदन्ति

स व देवान् गच्छति संयतात्मा ॥ २२ ॥ न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान् पुरुषे गुणान्। यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः ॥ २३ ॥ यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक् प्रणिहिते सदा। वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ आक्रोशनावमानाभ्यां नाबुधान् गर्हयेद्बुधः। तस्मान्न वर्द्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५ ॥ अमृतस्येव सन्तृप्येदवमानस्य पण्डितः। सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ २६ ॥ यत् क्रोधनो यजति यद्ददाति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति। वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य ॥ २७ ॥ चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः। उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८ ॥ सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं धृतिं तितिक्षामतिसेवमानः। स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन् परेषामेकान्तशील्यूर्द्ध्वगतिर्भवेत् सः ॥ २९ ॥ सर्वानेतानणुचरन् वत्सवच्चतुरःस्तनान्। न पावनतमं किञ्चित् सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३० ॥ आचक्षेऽहं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिसञ्चरन्। सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१ ॥ यादृशैः सन्निवसति यादृशांश्चोपसेवते। यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२ ॥ यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं तपस्विनम् यदि वा स्तेनमेव। वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३ ॥ सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम्। नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायुरुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४ ॥ अदुष्टं वर्त्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे। तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५ ॥ शिश्नोदरे ये निरताः सदैव स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम्। अपेतदोषानपि तान् विदित्वा दूराद्देवाः संपरिवर्ज्जयन्ति ॥ ३६ ॥ न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा। सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा धर्मरतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतं

व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम्। धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम्॥ ३८॥

साध्या ऊचुः। केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते। केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति॥ ३९॥

हंस उवाच। अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते। लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति॥ ४०॥

साध्या ऊचुः। कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते। क स्विदेको बलवान् दुर्बलोऽपि कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति॥ ४१॥

हंस उवाच। प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको बहुभिर्जोषमास्ते। प्राज्ञ एको बलवान् दुर्बलोऽपि प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति॥ ४२॥

साध्या ऊचुः। किं ब्राह्मणानां देवत्वं किञ्च साधुत्वमुच्यते। असाधुत्वञ्च किन्तेषां किमेषां मानुषं मतम्॥ ४३॥

हंस उवाच। स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते। असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यमुच्यते॥ ४४॥

भीष्म उवाच। संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्त्तितः। क्षेत्रं वै कर्म्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते॥ ४५॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि हंसगीतायां
नवनवत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २९९॥

युधिष्ठिर उवाच। साङ्ख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि। तव धर्म्मज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम॥ १॥

भीष्म उवाच। साङ्ख्याः साङ्ख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः। वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै॥ २॥ अनी-

ईश्वरः कथं मुच्येदित्येवं भवुकर्षण। वदन्ति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदन्ति कारणञ्चेदं साङ्ख्याः सम्यग्द्विजातयः। विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु य ॥ ४ ॥ ऊर्द्ध्वं स देहात् सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा। एतदाहुर्महाप्राज्ञाः साङ्ख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५ ॥ स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम्। शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसम्मतैः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षहेतवो योगाः साङ्ख्याः शास्त्रविनिश्चयाः। उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसम्मते। अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८ ॥ तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ। व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र फलं तथा। न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच। रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधञ्च केवलम्। योगाच्छित्त्वा ततो दोषान् पञ्चैतान् प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११ ॥ यथैवानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम्। प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२ ॥ तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः। प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३ ॥ लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः। छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलं शिवम् ॥ १४ ॥ अबलाश्च मृगा राजन् वागुरासु तथापरे। विनश्यन्ति न सन्देहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५ ॥ बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालं गता झषाः। वधं गच्छन्ति राजेन्द्र योगास्तद्वत् सुदुर्बलाः ॥ १६ ॥ यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिन्दम। तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७ ॥ कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परन्तप। अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८ ॥ अल्पकश्च यथा राजन् वह्निः

शाम्यति दुर्बलः । आक्रान्तं इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९ ॥ स एव च यदा राजन् वह्निर्जातबलः पुनः । समीरणगतः क्षिप्रं दहेत कृत्स्नां महीमपि ॥ २० ॥ तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः । अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१ ॥ दुर्बलश्च यथा राजन् स्रोतसा ह्रियते नरः । बलहीनस्तथा योगी विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२ ॥ तदेव च महास्रोतो विष्टम्भयति वारणः । तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् ॥ २३ ॥ विशन्ति चावशाः पार्थ योगाद्योगबलान्विताः । प्रजापतीनृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४ ॥ न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः । ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५ ॥ आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६ ॥ प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चित् पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तात सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७ ॥ बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव । विमोक्षे प्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८ ॥ बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विशाम्पते । निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९ ॥ आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति वा विभो । निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः । युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१ ॥ स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् । पुरुषो युक्त आरोहेत् सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२ ॥ युक्तस्तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् । करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३ ॥ यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः । महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४ ॥ तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५ ॥ सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान् सुसमाहितः । देशमिष्टं

नयत्याशु महिनं पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः। प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लब्धं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७ ॥ प्रविश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः। पापं हन्ति पनीतानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८ ॥ नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः। दर्शने श्रवणे चापि घ्राणे चामितविक्रमः ॥ ३९ ॥ स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः। आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विशाम्पते ॥ ४० ॥ स शीघ्रमचलप्रख्यं कर्म्म दग्ध्वा शुभाशुभम्। उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आहारान् कीदृशान् कृत्वा कानि जित्वा च भारत। योगी बलमवाप्नोति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच। कणाचाम्भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत। स्नेहानां वर्ज्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिन्दम। एकाहारी विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ पक्षान्मासानृतूंश्चैतान् संवत्सरानहस्तथा। अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५ ॥ अखण्डमपि वा मांसं सततं मनुजेश्वर। उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च। भयं शोकं तथा श्वासं पौरुषान् विषयांस्तथा ॥ ४७ ॥ अरतिं दुर्ज्जयां चैव घोरां तृष्णाञ्च पार्थिव। स्पर्शं निद्रां तथा तन्द्रां दुर्ज्जयां नृपसत्तम ॥ ४८ ॥ दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना। वीतरागा महाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसम्पदा ॥ ४९ ॥ दुर्गस्त्वेष महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम्। यः कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन् क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५० ॥ यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम्। श्वभ्रवत्तोयहीनञ्च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१ ॥ अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम्। पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२ ॥

योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विज। क्षेमेणोपरमेन्मार्गा-
द्बहुदोषो हि स स्मृतः॥ ५३॥ सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु
महीपते। धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः॥ ५४॥
विपन्ना धारणास्तात नयन्ति न शुभां गतिम्। नेतृहीना यथा
नावः पुरुषानर्णवे नृप॥ ५५॥ यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु
यथाविधि। मरणं जन्म दुःखञ्च सुखञ्च स विमुञ्चति॥ ५६॥
नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम्। परं योगस्य यत्कृत्यं
निश्चितं तद्द्विजातिषु॥ ५७॥ परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मन्
ब्रह्माणमीशं वरदञ्च विष्णुम्। भवञ्च धर्मञ्च षडाननञ्च यद्ब्रह्म-
पुत्रांश्च महानुभावान्॥ ५८॥ तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च सत्त्वञ्च
शुद्धं प्रकृतिं पराञ्च। सिद्धिञ्च देवीं वरुणस्य पत्नीं तेजश्च कृत्स्नं
सुमहच्च धैर्य्यम्॥ ५९॥ ताराधिपं खे विमलं सतारं विश्वांश्च
देवानुरगान् पितॄंश्च। शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरान्नदीश्च सर्वाः
सवनान् घनांश्च॥ ६०॥ नागान्नगान् यक्षगणान् दिशश्च गन्धर्व-
सङ्घान् पुरुषान् स्त्रियश्च। परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विशेत
योगी नचिराद्विमुक्तः॥ ६१॥ कथा च येयं नृपते प्रसक्ता देवे
महावीर्य्यमतौ शुभेयम्। योगी स सर्वानभिभूय मर्त्त्यान्नारा-
यणात्मा कुरुते महात्मा॥ ६२॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगविधौ
त्रिशततमोऽध्यायः॥ ३००॥

युधिष्ठिर उवाच। सम्यक् त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसम्मतः।
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा॥ १॥ साङ्ख्ये त्विदानीं
कार्त्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते। त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं
तद्विदितं हि ते॥ २॥

भीष्म उवाच । शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं साङ्ख्यानां विदितात्मनाम् । विहितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३ ॥ यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद् दृश्यन्ते मनुजर्षभ । गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४ ॥ ज्ञानेन परिसङ्ख्याय सदोषान् विषयान्नृप । मानुषान् दुर्ज्जयान् कृत्स्नान् पैशाचान् विषयास्तथा ॥५॥ राक्षसान् विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयास्तथा । विषयानौरगान् ज्ञात्वा गान्धर्वविषयास्तथा ॥ ६ ॥ पितॄणां विषयान् ज्ञात्वा तिर्य्यक्षु चरतां नृप । सुपर्णविषयान् ज्ञात्वा मरुतां विषयास्तथा ॥ ७ ॥ राजर्षिविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयास्तथा । आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवास्तथैव च ॥ ८ ॥ देवर्षिविषयान् ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् । प्रजापतीनां विषयान् ब्रह्मणो विषयास्तथा ॥ ९ ॥ आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः । सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदताम्वर ॥ १० ॥ प्राप्ते काले च यद् दुःखं पततां विषयैषिणाम् । तिर्य्यक्षु पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११ ॥ स्वर्गस्य च गुणान् कृत्स्नान् दोषान् सर्व्वांश्च भारत । वेदवादे येऽपि दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२ ॥ ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप । साङ्ख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३ ॥ सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणन्तथा । तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणान्तथा ॥ १४ ॥ षड्गुणञ्च मनो ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणन्तथा । बुद्धिञ्चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं तथा ॥ १५ ॥ द्विगुणञ्च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः । मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ॥ १६ ॥ ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः कारणैर्भाविताः शुभाः । प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १७ ॥ रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च । शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८ ॥ तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् । मोहं तमसि संयुक्तं लोभमर्थेषु

सञ्चितम् ॥ १९ ॥ विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् । अप्सु देवीं समासक्तामापस्तेजसि सञ्चिता ॥ २० ॥ तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चार्पितम् । नभो महति संयुक्तं महद्‌बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१ ॥ बुद्धिं तमसि संसक्ता तमो रजसि संश्रितम् । रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२ ॥ सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा । देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तन्तु न क्वचित् ॥ २३ ॥ ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः । स्वभावं चेतनाञ्चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रिते ॥ २४ ॥ मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते । द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् । दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ समानञ्च व्यानोदानौ च तत्त्वतः । अधश्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहञ्चानिलं पुनः ॥ २७ ॥ सप्तवातास्तथा ज्ञात्वा सप्तधा विहितान् पुनः । प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्चैव बहून् वरान् ॥ २८ ॥ सप्तर्षींश्च बहून् ज्ञात्वा राजर्षींश्च परन्तप । सुरर्षीन् महतश्चान्यान् ब्रह्मर्षीन् सूर्यसन्निभान् ॥ २९ ॥ ऐश्वर्याच्च्यावितान् दृष्ट्वा कालेन महता नृप । महतां भूतसङ्घानां श्रुत्वा नाशञ्च पार्थिव ॥ ३० ॥ गतिञ्चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मिणाम् । वैतरण्याञ्च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ॥ ३१ ॥ योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा । जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ॥ ३२ ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते । शुक्रशोणितसङ्घाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ॥ ३३ ॥ शिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ । विज्ञाय हितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ॥ ३४ ॥ तामसानाञ्च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् । सात्त्विकानाञ्च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ॥ ३५ ॥ गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् । उपप्लवांस्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ॥ ३६ ॥ ताराणां पतनं

दृष्ट्वा नक्षत्राणाञ्च पर्य्ययम्। द्वन्द्वानां विप्रयोगञ्च विज्ञाय कृपणं नृप॥ ३७॥ अन्योऽन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम्। बाल्ये मोहञ्च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम्॥ ३८॥ रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित् सत्त्वं समाश्रितम्। सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः॥ ३९॥ दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम्। बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः॥ ४०॥ विषयाणाञ्च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः। गतासूनाञ्च कौन्तेय देहान् दृष्ट्वा तथा शुभान्॥ ४१॥ वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत। ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम्॥ ४२॥ सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम्। गुरुदारप्रसक्तानाम् गतिं विज्ञाय चाशुभाम्॥ ४३॥ जननीषु च वर्त्तन्ते ये न सम्यक् युधिष्ठिर। सदैवकेषु लोकेषु ये न वर्त्तन्ति मानवाः॥ ४४॥ तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिश्चाशुभकर्म्मणाम्। तिर्य्यग्योनिगतानाञ्च विज्ञाय गतयः पृथक्॥ ४५॥ वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्य्ययांस्तथा। क्षयं सम्वत्सराणाञ्च मासानाञ्च क्षयं तथा॥ ४६॥ पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानाञ्च संक्षयम्। क्षयं वृद्धिञ्च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा॥ ४७॥ वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः। क्षयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिंस्तथैव च॥ ४८॥ संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानाञ्च विशेषतः। क्षयञ्च दृष्ट्वा शैलानां क्षयञ्च सरितान्तथा॥ ४९॥ वर्णानाञ्च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तञ्च पुनः पुनः। जरां मृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव च॥ ५०॥ देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखञ्च तत्त्वतः। देहविक्लवताञ्चैव सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः॥ ५१॥ आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्व्वानात्मनि संस्थितान्। स्वदेहादुत्थितान् गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान्॥ ५२॥

युधिष्ठिर उवाच। कान् सत्वोद्भवान् दोषान् पश्यस्यमितविक्रम। एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः॥ ५३॥

भीष्म उवाच । पञ्च दोषान् प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः । मार्गज्ञाः कापिलाः साङ्ख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ५४ ॥ कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ॥ ५५ ॥ एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् । छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं सङ्कल्पवर्ज्जनात् ॥ ५६ ॥ सत्त्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयन्तथा । छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासमल्पाहारतया नृप ॥ ५७ ॥ गुणान् गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान् दोषशतैरपि । हेतून् हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान् विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५८ ॥ अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् । चित्रभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५९ ॥ तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसन्निभम् । नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमिहावशम् ॥ ६० ॥ रजस्तमसि सम्मग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् । साङ्ख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा स्नेहं प्रजाकृतम् ॥ ६१ ॥ ज्ञानयोगेन साङ्ख्येन व्यापिना महता नृप । राजसानशुभान् गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ॥ ६२ ॥ पुण्यांश्च सात्त्विकान् गन्धान् स्पर्शजान् देहसंश्रितान् । छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६३ ॥ ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् । व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६४ ॥ तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया सन्तरन्त्युत । स्नेहपङ्कं जरादुर्गं ज्ञानदीपमरिन्दम ॥ ६५ ॥ कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमरिन्दम । हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमाकरम् ॥ ६६ ॥ नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् । शोकतृष्णामहावर्त्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६७ ॥ अस्थिसङ्घातसङ्घट्टं श्लेष्मफेनमरिन्दम । दानमुक्ताकरं घोरं शोणितह्रदविद्रुमम् ॥ ६८ ॥ हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् । रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६९ ॥ पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् । अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ७० ॥ वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् । मोक्षदुर्लभविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ७१ ॥

तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत । तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ७२ ॥ ततस्तान् सुकृतीन् साङ्ख्यान् सूर्य्यो वहति रश्मिभिः । पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन् विषयान्नृप ॥ ७३ ॥ तत्र तान् प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत । वीतरागान् यतीन् सिद्धान् वीर्य्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मः शीतः सुगन्धश्च सुखस्पर्शश्च भारत । सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान् गच्छति यः शुभान् ॥ ७५ ॥ स तान् वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् । नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ॥ ७६ ॥ रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् । सत्त्वं वहति शुद्धात्मन् परं नारायणं प्रभुम् ॥ ७७ ॥ प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना । परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ॥ ७८ ॥ अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्त्तन्ति वा विभो । परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् । सत्यार्ज्जवरतानां वै सर्व्वभूतदयावताम् ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः । आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ८० ॥ यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि । त्वदृते पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥८१॥ मोक्षे दोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतान्मुनीन् ॥ ८२ ॥ यदि तत्रैव विज्ञाने वर्त्तन्ते यतयः परे । प्रवृत्तिलक्षणं धर्म्मं पश्यामि परमं नृप । मग्नस्य हि परे ज्ञाने किन्तु दुःखतरं भवेत् ॥ ८३ ॥

भीष्म उवाच । यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसङ्कटः । बुधानामपि सम्मोहः प्रश्नेऽस्मिन् भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ तत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् । बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ॥ ८५ ॥ इन्द्रियाण्यवबुध्यन्ते स्वदेहे देहिनो नृप । कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८६ ॥ आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु । विनश्यन्ति न सन्देहः फेना इव महार्णवे ॥ ८७ ॥ इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।

सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८८ ॥ स पश्यति यथा न्यायं स्पर्शान् स्पृशति वा विभो। बुध्यमानो यथा पूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८९ ॥ इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि। अनीशत्वात् प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ९० ॥ इन्द्रियाणाञ्च सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः। आक्रम्य गतयः सूक्ष्मश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ९१ ॥ सत्त्वस्य च गुणान् कृत्स्नान् रजसश्च गुणान् पुनः। गुणांश्च तमसः सर्वान् गुणान् बुद्धेश्च भारत ॥ ९२ ॥ गुणांश्च मनसश्चापि नभसश्च गुणांस्तथा। गुणान् वायोश्च धर्मात्मन् स्नेहजांश्च गुणान् पुनः ॥ ९३ ॥ अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि। सर्वात्मेव गुणैर्व्याप्य चेत्रज्ञो युधिष्ठिर ॥ ९४ ॥ आत्मा च व्याति चेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे। शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं प्रभो ॥ ९५ ॥ प्रकृतिञ्चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम्। परं नारायणात्मानं निर्द्वन्द्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९६ ॥ विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम्। परमात्मानमगुणं न निवर्त्तति भारत ॥ ९७ ॥ शिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत। आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्देशकारिणः ॥ ९८ ॥ शक्यञ्चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना। एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९९ ॥ साङ्ख्या राजमहाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम्। ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ १०० ॥ अत्र ते संशयो मा भूत् ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम्। अक्षरं ध्रुवमेवोक्तं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ १०१ ॥ अनादिमध्यनिधनं निर्द्वन्द्वं कर्तृशाश्वतम्। कूटस्थञ्चैव नित्यञ्च यद्वदन्ति मनीषिणः ॥ १०२ ॥ यतः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः। यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ १०३ ॥ सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः। ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परमच्युतम् ॥ १०४ ॥ प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः। सम्यग्युक्तास्तथा योगाः

साङ्ख्यास्त्वामितदर्शिनाः ॥ १०५ ॥ अमूर्त्तैस्तस्य कौन्तेय साङ्ख्यं मूर्त्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥१०६॥ द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते । जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमन्तु विशिष्यते ॥ १०७ ॥ ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राजन् वेदेषु साङ्ख्येषु तथैव योगे । यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे साङ्ख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०८ ॥ यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं यच्चार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे । ज्ञानञ्च लोके यदिहास्ति किञ्चित् साङ्ख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०९ ॥ शमश्च दृष्टः परमं बलञ्च ज्ञानञ्च सूक्ष्मञ्च यथावदुक्तम् । तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव साङ्ख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ ११० ॥ विपर्यये तस्य हि पार्थ देवान् गच्छन्ति साङ्ख्याः सततं सुखेन । तांश्चानुसञ्चार्य्य ततः कृतार्थाः पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १११ ॥ हित्वा च देहं प्रविशन्ति देवं दिवौकसो द्यामिव पार्थ साङ्ख्याः । ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे साङ्ख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ११२ ॥ तेषां न तिर्य्यग्गमनं हि दृष्टं नावाग्गतिः पापकृताधिवासः । न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयो ये ज्ञानमेकं नृपतेऽनुरक्ताः ॥ ११३ ॥ साङ्ख्यं विशालं परमं पुराणं महार्णवं विमलमुदारकान्तम् । कृत्स्नञ्च साङ्ख्यं नृपते महात्मा नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥११४॥ एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पुराणम् । स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदत्ति भूयः । संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ॥ ११५ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि साङ्ख्ययोगकथने
एकाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्त्तते पुनः । किञ्च तत् क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्त्तते पुनः ॥ १ ॥ अक्षरक्षरयो-र्व्यक्तिं पृच्छाम्यरिनिसूदन । उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २ ॥ त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः । ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ शेषमल्पं दिनानान्ते दक्षिणायनभास्करे । आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४ ॥ त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् । कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानदीपेन दीप्यसे ॥ ५ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह । न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । वशिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७ ॥ वशिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् । पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८ ॥ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् । मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरञ्चाप्यनुल्वणम् । पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १० ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् । यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ यच्च तत् क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् । यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२ ॥

वशिष्ठ उवाच । श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् । यन्न क्षरति पूर्व्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३ ॥ युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्युगम् । दशकल्पशतावृत्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १४ ॥ रात्रिश्चैतावती राजन् यस्यान्ते प्रतिबुध्यते । सृजत्यनन्तकर्म्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ॥ १५ ॥ मूर्त्तिमन्तममूर्त्तात्मा विश्वं शम्भुः स्वयम्भुवः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १६ ॥ सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरो

मुखम्। सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १७ ॥ हिरण्य-गर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः। महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्यज ॥ १८ ॥ साङ्ख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः। विचित्ररूपो विश्वात्मा एकोऽक्षर इति स्मृत ॥ १९ ॥ वृतं नैकात्मकं येन कृतं त्रैलोक्यमात्मना। तथैव बहुरूपत्वात् विश्वरूप इति श्रुत ॥ २० ॥ एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना। अहङ्कारं महातेजा प्रजापतिमहङ्कृतम् ॥ २१॥ अव्यक्ताव्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम्। महान्तञ्चाप्यहङ्कारमविद्यासर्गमेव च ॥ २२ ॥ अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः। विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २३ ॥ भूतसर्गमहङ्कारात् तृतीयं विद्धि पार्थिव। अहङ्कारेषु सर्व्वेषु चतुर्थं विद्धि वै कृतम् ॥ २४ ॥ वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २५ ॥ एवं युगपदुत्पन्न दशवर्गमसंशयम्। पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥२६॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम्। वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २७ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्म्मेन्द्रियाणि च। सम्भूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २८ ॥ एषा तत्त्वचतुर्विंशी सर्व्वाकृतिषु वर्त्तते। यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २९ ॥ एतद्देहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्व्वदेहिषु। वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ ३० ॥ सयक्षभूतगन्धर्व्वे सकिन्नरमहोरगे। सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३१ ॥ सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषिके। शुनि श्वपाके चैणेये सचाण्डाले सपुक्कसे ॥ ३२ ॥ हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव च। यच्च मूर्त्तिमयं किञ्चित् सर्व्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः। स्थानं देहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ३४ ॥ कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितम्। अह-

न्यहनि भूतात्मा तत चर इति स्मृत ॥ ३५ ॥ एतदक्षरमित्युक्त क्षरतीद यथा जगत। जगन्मोहात्मक प्राहुरव्यक्तव्यक्तसज्ञकम् ॥ ३६ ॥ महाश्चैवाग्रजो नित्यमेतत क्षरनिदर्शनम्। कथितन्ते महाराज यस्मा त्त परिपृच्छसि ॥ ३७ ॥ पञ्चविंशतिमो विष्णु र्निस्तत्त्वस्तत्त्वसञ्ज्ञित। तत्त्व सश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिण ॥३८॥ यन्मर्त्त्यमसृजद्व्यक्त तत्तन्मूर्त्त्यधितिष्ठति। चतुर्विंशतिमोऽव्यक्तो ह्यमूर्त्त पञ्चविंशक ॥ ३९ ॥ स एव हृदि सर्वासु मूर्त्तिष्वातिष्ठते-त्मवान्। चेतयंश्चेतनो नित्य सर्वमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥ ४० ॥ सर्ग-प्रलयधर्मिण्या स सर्गप्रलयात्मक। गोचरे वर्त्तते नित्य निर्गुणो गुणसञ्ज्ञितम् ॥ ४१ ॥ एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविद। विकुर्वाण, प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ तम सत्त्वरजो-युक्तास्तासु तास्विह योनिषु। लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात ॥ ४३ ॥ सहवासविनाशित्वान्नान्योऽहमिति मन्यते। योऽह सोऽह-मिति ह्युक्त्वा गुणानेवानुवर्त्तते ॥ ४४ ॥ तमसा तामसान्भावान् विविधान् प्रतिपद्यते। रजसा राजसाश्चैव सात्त्विकान् सत्त्वसश्र-यात् ॥ ४५ ॥ शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु। सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वै ॥ ४६ ॥ तामसा निरय यान्ति राजसा मानुषानथ। सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिन ॥ ४७ ॥ निष्कैवल्येन पापेन तिर्य्यग्योनिमवाप्नुयात्। पुण्यपापेन मानुष्य पुण्येनैकेन देवता ॥ ४८ ॥ एवमव्यक्तविषय क्षरमाहुर्मनीषिण। पञ्चविंशतिमो योऽय ज्ञानादेव प्रवर्त्तते ॥४९॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक सम्वादे द्वाधिकत्रिशततोऽध्याय ॥ ३०२ ॥

धर्म्मिष्ठ सदा च। एवमयतिप्रदानाद्दुःसमनुवर्त्तते। देवादेश्च सर्व्वाणि तथा समभिपद्यते॥ १॥ तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि। उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात्॥ २॥ मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च। मानुष्यान्निरयस्थान-मानन्त्यं प्रतिपद्यते॥ ३॥ कोषकारो यथात्मानं कीटः समवरुन्धति। सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः॥ ४॥ द्वन्द्वमेति च निर्द्वन्द्वस्तासु तास्विह योनिषु। शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे॥ ५॥ जलोदरे तृषारोगे ज्वरगण्डविषूचिके। श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदग्धे च सिध्मापस्मारयोरपि॥ ६॥ यानि चान्यानि द्वन्द्वानि प्राकृतानि शरीरिषु। उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते॥ ७॥ तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि। अभिमन्यत्यभी-मानात्तथैव सुकृतान्यपि॥ ८॥ शुक्लवाससतुर्वासाः शायी नित्य-मधस्तथा। मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा॥ ९॥ चीर-धारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च। इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टक-प्रस्तरे तथा॥ १०॥ भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यातलेषु च। वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च॥ ११॥ विविधासु च शय्यासु फलगृध्यान्वितस्तथा। मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च॥ १२॥ शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्म्मपरिच्छदः। सिंहचर्म्म-परीधानः पट्टवासास्तथैव च॥ १३॥ फलकं परिधानञ्च तथा ह्यपटकवस्त्रधृक्। कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च॥ १४॥ वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान्। भोजनानि विचि-त्राणि रत्नानि विविधानि च॥ १५॥ एकरात्रान्तराशित्वमेक-कालिकभोजनम्। चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च॥ १६॥ षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः। सप्तरात्रदशाहारो द्वाद-शाहिकभोजनः॥ १७॥ मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च। वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकदधिगोमयभोजनः॥ १८॥ गोमूत्र-

भोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च। शैवालभोजनश्चैव तथा चामेन वर्त्तयन्॥ १९॥ वर्त्तयन् शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः। विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिकाङ्क्षया॥ २०॥ चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च। चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्यपथानपि॥ २१॥ उपाश्रमानप्यपरान् पाषण्डान् विविधानपि। विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च॥ २२॥ पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च। देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च॥ २३॥ विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः। विविक्तानि च जप्यानि व्रतानि विविधानि च॥ २४॥ नियमान् विविधांश्चापि विविधानि तपांसि च। यज्ञांश्च विविधाकारान् विधींश्च विविधांस्तथा॥ २५॥ वणिक्पथं द्विजं क्षत्रं वैश्यशूद्रांस्तथैव च। दानञ्च विविधाकारं दीनान्धकृपणादिषु॥ २६॥ अभिमन्यत्यसम्बोधात् तथैव विविधान् गुणान्। सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च॥ २७॥ प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत। स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रिये॥ २८॥ याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम्। यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन॥ २९॥ जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च। शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम्॥ ३०॥ प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च। दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोऽवतिष्ठते॥ ३१॥ रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तत्काले नियच्छति। एवमेषोऽसकृत् सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते॥ ३२॥ आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् हृदयप्रियान्। एवमेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीम्॥ ३३॥ क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणां त्रिगुणाधिपः। क्रियां क्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते॥ ३४॥ प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो। रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा॥ ३५॥ एवं द्वन्द्वान्यथैतानि समावर्त्तन्ति नित्यश। ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मा-

निति ॥ ३६ ॥ निःसंख्यान्यथैतानि सर्वाणीति गतोऽपि च । मन्यते
य प्रभुत्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३७ ॥ भोक्तव्यानि मयैतानि
देवलोकगतेन वै । इहैव चैन भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३८ ॥
सुखमेव तु कर्तव्यं सकृत् कृत्वा सुखं मम । यावदन्तश्च मे सौख्यं
जात्या जात्या भविष्यति ॥ ३९ ॥ भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहा-
प्यनन्तकम् । महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ४० ॥
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः । मनुष्यत्वाच्च देवत्वं
देवत्वात् पौरुषं पुनः ॥ ४१ ॥ मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोप-
गच्छति । य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्वृतः ॥ ४२ ॥
तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते । ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव
परिवर्तते ॥ ४३ ॥ सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु । य
एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ४४ ॥ स एव फलमाप्नोति
त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् । प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफला-
त्मकम् ॥ ४५ ॥ प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा । तिर्यग्-
योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ ४६ ॥ त्रीणि स्थानानि चैतानि
जानीयात् प्राकृतानिह । अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमी-
महे ॥ ४७ ॥ तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि मन्यते । स लिङ्गा-
न्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ॥ ४८ ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय
कर्माण्यात्मनि मन्यते । श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रिया-
ण्यथ ॥ ४९ ॥ वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह । अह-
मेतानि वै कुर्वन् ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ५० ॥ निरिन्द्रियो हि
मन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः । अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकाल
कालमात्मनः ॥ ५१ ॥ असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वे तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्युं मृत्युमात्मानमचरं चरमात्मनः ॥ ५२ ॥ अक्षेत्रं क्षेत्रमात्मान-
मसर्गं सर्गमात्मनः । अतपास्तप आत्मानमगतिं गतिमात्मनः ॥ ५३ ॥

जनक उवाच । अक्षरचरयोरेष द्वयो सम्बन्ध इष्यते । स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन् सम्बन्धस्तद्दुच्यते ॥ १ ॥ ऋते तु पुरुष नेह स्त्रीगर्भं धारयत्युत । ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निवर्त्तयेत्तथा ॥ २ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसम्बन्धादन्योऽन्यगुणसंश्रयात् । रूपं निवर्त्तयेत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ ३ ॥ रत्यर्थमभिसम्बन्धादन्योऽन्यगुणसंश्रयात । ऋतौ निर्वर्त्तते रूपं तद्वच्यामि निदर्शनम् ॥ ४ ॥ ये गुणा पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा । अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीम' पितृतो द्विज ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसशोणितञ्चेति मातृजान्यपि शुश्रुम । एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदे शास्त्रे च पठ्यते ॥ ६ ॥ प्रमाणं यत् स्ववेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते । वेदशास्त्रप्रमाणञ्च प्रमाणं तत सनातनम् ॥ ७ ॥ अन्याऽन्यगुणसंरोधादन्याऽन्यगुणसंश्रयात् । एवमेवाभिसम्बद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ॥ ८ ॥ पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते । अथ वानन्तरकृतं किञ्चिदेव निदर्शनम् । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्षकामा वयञ्चापि काङ्क्षामो यदनामयम् । अदेहमजरं नित्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ १० ॥

वशिष्ठ उवाच । यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् । एवमेतद्यथा चैतन्निगृह्णाति तथा भवान् ॥ ११ ॥ धार्य्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयो । न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ १२ ॥ यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्पर । न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ १३ ॥ भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति य. । यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ १४ ॥ ग्रन्थस्यार्थस्य पृष्ट सन् तादृशो वक्तुमर्हति । यथा तत्त्वाभिगमनादर्थन्तस्य च विन्दति ॥ १५ ॥ न य सभत्सु कथयेत् ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ १६ ॥ निर्णयञ्चापि छिद्रात्मा मत। वक्ष्यति

सत्त्वतः। सोऽपश्यात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ १७ ॥ तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते। याथातथ्येन साङ्ख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ १८ ॥ यदेव योगाः पश्यन्ति साङ्ख्यैस्तदनुगम्यते। एकं साङ्ख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जा च स्नायु च। एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह माम् ॥ २० ॥ द्रव्याद् द्रव्यस्य निर्वृत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा। देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ २१ ॥ निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः। कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ २२ ॥ गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च। एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते निविशन्ति च ॥ २३ ॥ त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च। अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ २४ ॥ पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम्। न चापुमान् पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ २५ ॥ अलिङ्गात् प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः। यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ २६ ॥ एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते। पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः ॥ २७ ॥ अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः। केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेषु गुण उच्यते ॥ २८ ॥ गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः। तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ २९ ॥ यदा त्वेष गुणानेतान् प्राकृतानभिमन्यते। तदा स गुणांश्चान्धे तं परमेवानुपश्यति ॥ ३० ॥ यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः साङ्ख्ययोगाश्च सर्वशः। बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१ ॥ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणं प्राहुरीश्वरम्। निर्गुणञ्चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ३२ ॥ प्रकृतेश्च गुणानाञ्च पञ्चविंशतिकं बुधाः। साङ्ख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ३३ ॥ यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः। बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ३४ ॥ एत-

न्निदर्शनं सम्यगसम्यगनिदर्शनम्। बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक् पृथगरिन्दम ॥ ३५॥ परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम्। एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ३६ ॥ पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवर्त्तते। एकत्वं दर्शनञ्चास्य नानात्वञ्चाप्यदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत् पृथगेव निदर्शनम्। पञ्चविंशतिसर्गन्तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥ निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम्। सर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात् सनातनम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक-सम्वादे पञ्चाधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

जनक उवाच। नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम। पश्याम्येतद्धि सन्दिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १ ॥ तथाबुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ। स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशय ॥२॥ अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम्। तदप्यस्थिरबुद्धित्वात् प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम्। बुद्धमप्रतिबुद्धञ्च बुध्यमानञ्च तत्त्वतः ॥ ४ ॥ विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च। साङ्ख्यं योगञ्च कार्त्स्न्येन पृथक् चैवापृथक् च ह ॥ ५ ॥

वशिष्ठ उवाच। हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि। योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६॥ योगकृत्यन्तु योगानां ध्यानमेव परं बलम्। तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्याविदो जनाः ॥ ७ ॥ एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च। प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८ ॥ मूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप। त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्त्य मनसा शुचिः। दशद्वादशभिर्वापि

चतुर्विंशात्परन्ततः ॥ १० ॥ सप्तोदनाभिमतिमात्मानमात्मनोदरीव । तिष्ठन्तमजरं तन्तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ११ ॥ तेषामात्मा ततं चैव इत्येवमनुशुश्रुम । व्रतं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ १२ ॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । पूर्वरात्रेऽपररात्रे धारयीत मनोऽऽत्मनि ॥ १३ ॥ स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर । मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ १४ ॥ स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः । बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ १५ ॥ न शृणोति न वा घ्राति न रस्यति न पश्यति । न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥ १६ ॥ न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् । तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ निर्वाते हि यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते । निर्लिङ्गोऽविचलश्चोर्द्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ तदा तमनुपश्येत यस्मिन् दृष्टे न कथ्यते । हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ १९ ॥ विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् । वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ २० ॥ यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ २१ ॥ तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् । तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् । महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३ ॥ स तमोनुद इत्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः । विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४ ॥ योग एष हि योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् । एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २५ ॥ योगदर्शनमेतावदुक्तन्ते तत्त्वतो मया । साङ्ख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसङ्ख्यानदर्शनम् ॥ २६ ॥ अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः । तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७ ॥ अहङ्कारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।

प्रकृतेस्तथा । गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ४६ ॥ न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः । विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरं परमव्ययम् ॥ ४७ ॥ पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक् तेषु दर्शनम् । तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिन्दम ॥ ४८ ॥ सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् । व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४९ ॥ सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः । य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु वर्तते ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक-
सम्वादे षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वशिष्ठ उवाच । साङ्ख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम । विद्याविद्ये त्विदानीं मे तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ १ ॥ अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै । सर्गप्रलयनिर्मुक्तां विद्यां वै पञ्चविंशकः ॥ २ ॥ परस्परस्य विद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः । यथोक्तमृषिभिस्तात साङ्ख्यस्यातिनिदर्शनम् ॥ ३ ॥ कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् । बुद्धीन्द्रियाणाञ्च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः । मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५ ॥ अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः । अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६ ॥ विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी । विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् । सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८ ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः । विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः ॥ ९ ॥ अक्षरञ्च क्षरञ्चैव यदुक्तं तन्निबोध मे । उभावेवाक्षरावुक्तावुभावेतावन-

र्द्धया संप्रवृत्तवान् ॥ २८ ॥ अबुद्धभावं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् । अनयाहं वशीभूतः कालमेतन्न बुद्धवान् ॥ २९ ॥ उत्तमाधममध्यानां तामहं कथमावसे । समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ॥ ३० ॥ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादिहेदानीं स्थिरो भवे । सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ॥ ३१ ॥ वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया । न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ॥ ३२ ॥ योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः । ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्त्तिष्वमूर्त्तिमान् ॥ ३३ ॥ अमूर्त्तश्चापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः । प्राकृतेन ममत्वेन तासु तास्विह योनिषु ॥ ३४ ॥ निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च । योनीषु वर्त्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५ ॥ न ममात्रानयाकार्य्यमहङ्कारकृतात्मया । आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् ॥ ३६ ॥ इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहङ्कृतः । ममत्वमनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकम् । अपत्योऽहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३७ ॥ अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा । क्षेमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ ३८ ॥ एवं परमसम्बोधात् पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ॥ ३९ ॥ अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा । निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ४० ॥ अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् । मयेह ज्ञानसम्पन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनम् ॥ ४१ ॥ निःसन्दिग्धञ्च सूक्ष्मञ्च विबुद्धं विमलं यथा । प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४२ ॥ साङ्ख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् । यदेव शास्त्रं साङ्ख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४३ ॥ प्रबोधनकरं ज्ञानं साङ्ख्यानामवनीपते । विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४४ ॥ बृहच्चैवमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः । अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्वेदे पुरःसरः ॥ ४५ ॥

पञ्चविंशात् परं तत्त्वं पठ्यते न नराधिप । सांख्यानान्तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ ४९ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद् बुध्यमानञ्च तत्त्वतः । बुध्यमानञ्च बुद्धञ्च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक-संवादे सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वशिष्ठ उवाच । अथ बुद्धमथाबुद्धमिमं गुणविधिं शृणु । आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते ॥ १ ॥ एतदेवं विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते । गुणान् धारयते ह्येष सृजत्याक्षिपते तदा ॥ २ ॥ अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकरोति जनाधिप । अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३ ॥ न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निर्गुणम् । कदाचित्त्वेव खल्वेतत्तदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४ ॥ बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् । बुध्यमानो भवत्येष सङ्गात्मक इति श्रुतिः । अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ॥ ५ ॥ अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदन्त्युत । पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ॥ ६ ॥ षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् । सततं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशञ्च बुध्यति ॥ ७ ॥ दृश्यादृश्ये ह्यनुगतं स्वभावेन महाद्युते । अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ॥ ८ ॥ केवलं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशं न पश्यति । बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ॥ ९ ॥ तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः । बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा ॥ १० ॥ षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् । ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ॥ ११ ॥ निर्गुणां प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् । ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥ १२ ॥ केवलेन समागम्य विमुक्तोऽत्मानमाप्नुयात् । एतत्तु तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरा-

मरम् ॥ १३ ॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद । पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४ ॥ न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् । एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥ षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः । केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १६ ॥ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् । एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७ ॥ चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च । एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्यानुबुध्यते ॥ १८ ॥ बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल । सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ १९ ॥ निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विभुम् । विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ॥ २० ॥ चतुर्विंशमसारञ्च षड्विंशस्य प्रबोधनात् । एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् । नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोडुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः । मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः । एतद्धि मोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २४ ॥ पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्त्तते । एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोऽयमेव विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः । परश्च परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २६ ॥ विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यथ । विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ २९ ॥ केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत् कथितं मया ते तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् । अमत्सरस्त्वं परिगृह्य चार्थं सनातनं ब्रह्म

विशुद्धमाद्यम् ॥ ३१ ॥ अवेदनिष्ठस्य जनस्य राजन् प्रदेयमेतत् परमं त्वया भवेत्। विवित्समानाय विबोधकारकं प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३२ ॥ न देयमेतच्च तथानृतात्मने शठाय क्लीवाय न जिह्मबुद्धये। न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयन्तु देयञ्च निबोध यादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्विताय गुणान्विताय परापवादाद्विरताय नित्यम्। विशुद्धयोगाय बुधाय नित्य क्रियावते च क्षमिणे हिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलाय विधिप्रियाय विवादहीनाय बहुश्रुताय। विजानते चैव न चाहितक्षमे दमे च शक्ताय शमे च देयम् ॥ ३५ ॥ एतैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेतत् परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः। न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं धर्म्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६ ॥ पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां दद्यान्न देयं त्विदमव्रताय। जितेन्द्रियायैतदसंशयन्ते भवेत प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३७ ॥ कराल मा ते भयमस्तु किञ्चिदेतत् श्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य। यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३८ ॥ अगाधमजरामरणञ्च राजन् निरामयं वीतभयं शिवञ्च। समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३९ ॥ अवाप्तमेतद्धि मया सनातनात् हिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप। प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ४० ॥ पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य। तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणम् ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच। एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्त्तते पुनः। पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४२ ॥ पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च। नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरम् ॥ ४३ ॥ एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया। कथितन्तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ४४ ॥ हिरण्यगर्भादृषिणा वशिष्ठेन महात्मना। वशिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४५ ॥ नारदादिदित

गुह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम्। मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत् परमं पदम् ॥ ४६ ॥ येन क्षराक्षरे विद्ये भयं तस्य न विद्यते। विद्यते तु भयं तस्य यो नैनं वेत्ति पार्थिव ॥ ४७ ॥ अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपाद्रवन्। प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ४८ ॥ देवलोकं तथा तिर्य्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते। यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥४९॥ अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते। अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥५०॥ यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात्। तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥५१॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसम्वादे अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

भीष्म उवाच। मृगयां विचरन् कश्चिद्विजने जनकात्मजः। वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १ ॥ तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम्। पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥२॥ भगवन् किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत्। पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्त्तिनः ॥ ३ ॥ सत्कृत्य परिपृष्टः स सुमहात्मा महातपाः। निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४ ॥

ऋषिरुवाच। मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि। भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ५ ॥ धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम्। धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ६ ॥ स्वादुकामुककामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि। मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७ ॥ यथा ज्ञाने परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना। तथा धर्मे परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८ ॥ असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम्। सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९ ॥ वने ग्राम्यसुखाचारो यथा

ग्राम्यस्तथैव च । ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १० ॥ मनोवाक्कायिकं धर्मं कुरु यत्नात्समाहितः । निवृत्तो वा प्रवृत्तो वा संप्रधार्य शुभाशुभान् ॥ ११ ॥ नित्यञ्च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता । प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२ ॥ शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् । क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च नानुतप्येन्न कीर्त्तयेत् ॥ १३ ॥ अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः । योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदवान्द्विजः ॥ १४ ॥ सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते । ऋग्यजुःसामगो विद्वान् षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५ ॥ स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत् । पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६ ॥ लीलयाल्पं यथा गात्रात् प्रमृज्यात्तु रजः पुमान् । बहुयत्नेन च महत् पापनिर्हरणन्तथा ॥ १७ ॥ विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् । तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ॥ १८ ॥ मानसं सर्वभूतेषु वर्त्तते वै शुभाशुभम् । अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९ ॥ सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणञ्च पूजयेत् । स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मं विधीयताम् ॥ २० ॥ अधृतात्मन् धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान् भव । अप्रशान्तः प्रशाम्यस्व अप्राज्ञः प्राज्ञवच्चर ॥ २१ ॥ तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायः सहचारिणा । इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ २२ ॥ राजर्षिरधृतिः स्वर्गात् पतितो हि महाभिषः । ययातिः क्षीणपुण्योऽपि धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३ ॥ तपस्विनां धर्मवतां विदुषाञ्चोपसेवनात् । प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच । स तु स्वभावसम्पन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् । विनिवर्त्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुशासने
नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्माधर्मविमुक्तं यत् विमुक्तं सर्वसंशयात् । जन्ममृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १ ॥ यच्छिवं नित्यमभयं नित्यमक्षरमव्ययम् । शुचि नित्यमनायासं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥२॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । याज्ञवल्क्यस्य सम्वादं जनकस्य च भारत ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः । पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदाम्वरं ॥ ४ ॥

जनक उवाच । कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः । किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५ ॥ प्रभवञ्चाप्ययञ्चैव कालसङ्ख्यां तथैव च । वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥६॥ अज्ञानात् परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः । तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि । योगानां परमं ज्ञानं साङ्ख्यानाञ्च विशेषतः ॥ ८ ॥ न तवाविदितं किञ्चिन्मान्तु जिज्ञासते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश । अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ १० ॥ अव्यक्तञ्च महांश्चैव तथाहङ्कार एव च । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ११ ॥ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु । श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम् ॥ १२ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ १३ ॥ एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु । बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४ ॥ मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः । त्वञ्चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५ ॥ अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव । प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६ ॥ महतश्चाप्यहङ्कार

उत्पन्नो हि नराधिप। द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ १७ ॥ अहङ्काराच्च सम्भूतं मनो भूतगुणात्मकम्। तृतीयः सर्गं इत्येष आहङ्कारिक उच्यते ॥ १८ ॥ मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप। चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतम् ॥ १९ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च। पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तका ॥ २० ॥ श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम्। सर्गन्तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अधः-श्रोतेन्द्रियग्राममुत्पद्यति नराधिप। सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रि-यकं स्मृतम् ॥ २२ ॥ ऊर्द्ध्वं स्रोतस्तथा तिर्य्यगुत्पद्यति नराधिप। अष्टम सर्गमित्याहुरेतदार्ज्जवकं स्मृतम् ॥ २३ ॥ तिर्य्यक् स्रोतस्त्वधः स्रोत उत्पद्यति नराधिप। नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्ज्जवकं स्मृतम् ॥ २४ ॥ एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप। चतुर्विंशति-स्तानि यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ २५ ॥ अत ऊर्द्ध्वं महाराज गुण-स्यैतस्य तत्त्वत। महात्मभिरनुप्रोक्ता कालसङ्ख्या निबोध मे ॥२६॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि याज्ञवल्क्यजनक-
सम्वादे दशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

याज्ञवल्क्य उवाच। अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसङ्ख्यां निबोध मे। पञ्चकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १ ॥ रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप। सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्व-देहिनाम् ॥ २ ॥ ततो ब्रह्माणमसृजद्धिरण्याण्डसमुद्भवम्। सा मूर्त्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३ ॥ सम्वत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः। सन्दधे च महीं कृत्स्नां दिवमूर्द्ध्वं प्रजा-पतिः ॥ ४ ॥ द्यावापृथिव्योरित्येष राजन् वेदेषु पठ्यते। तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमकरोत् प्रभुः ॥ ५ ॥ एतस्यापि च सङ्ख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः। दशकल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ॥ ६ ॥

रात्रिमेतावतीञ्चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः । सृजत्वहङ्कारमृषि- भूतं दिव्यात्मकं तथा ॥ ७ ॥ चतुरश्चापरान् पुत्रान् देहात् पूर्वं महानृषिः । ते वै पितृणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ८ ॥ देवाः पितृणाञ्च सुता देवैर्लोकाः समावृताः । चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ परमेष्ठी त्वहङ्कारः सृजन् भूतानि पञ्चधा । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १० ॥ एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः । पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाह- रुच्यते ॥ ११ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ॥ १२ ॥ यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव । अन्योऽन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योऽन्यस्य हिते रताः ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यमतिवर्त्तन्ते अन्योऽन्यस्पर्द्धिनस्तथा ॥ ते वध्यमाना ह्यन्योऽन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययैः । इहैव परिवर्त्तन्ते तिर्य्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ १४ ॥ त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामह- रुच्यते । रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ १५ ॥ मनश्चरति राजेन्द्र चारितं सर्वमिन्द्रियैः । न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवा- नुपश्यति ॥ १६ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १७ ॥ तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते । न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ १८ ॥ मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् । न चे- न्द्रियेषूपरमे मनस्युपरमो भवेत् । एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि प्रभावयेत् ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणान्तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते । एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशः ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनक- संवादे एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । तत्त्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव

च। मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु॥ १॥ यथा संहरते जन्तून् ससर्ज च पुनः पुनः। अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च॥ २॥ अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा। चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहङ्कृतं नरम्॥ ३॥ ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः। कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत्॥ ४॥ चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा। जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जञ्च नराधिप॥ ५॥ एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमम्। कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः॥ ६॥ जगद्दग्ध्वामितबलः केवलां जगतीं ततः। अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूरयति सर्वशः॥ ७॥ ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति संक्षयम्। विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलत्यनलो महान्॥ ८॥ तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम्। ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा॥ ९॥ भक्षयामास भगवान् वायुरष्टात्मको बली। विचरन्नमितप्राणस्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा॥ १०॥ तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना। आकाशमप्यभिनदन्मनो ग्रसति चाधिकम्॥ ११॥ मनो ग्रसति भूतात्मा सोऽहङ्कारः प्रजापतिः। अहङ्कारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित्॥ १२॥ तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शम्भुः प्रजापतिः। अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः॥ १३॥ सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १४॥ हृदयं सर्वभूतानां पर्वणाङ्गुष्ठमात्रकः। अथ ग्रसत्यनन्तो हि महात्मा विश्वमीश्वरः॥ १५॥ ततः समभवत् सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम्। भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारमनघन्तथा॥ १६॥ एषोऽप्ययस्ते राजेन्द्र यथावत् समुदाहृतः। अध्यात्ममधिभूतञ्च अधिदैवञ्च श्रूयताम्॥ १७॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनक-सम्वादे द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१२॥

याज्ञवल्क्य उवाच। पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। गन्तव्यमधिभूतञ्च विष्णुस्तत्राधिदैवतम्॥१॥ पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथा तत्त्वार्थदर्शिनः। विसर्गमधिभूतञ्च मित्रस्तत्राधिदैवतम्॥२॥ उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथा योगप्रदर्शिनः। अधिभूतं तथानन्दो दैवतञ्च प्रजापतिः॥३॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथा सङ्ख्यानदर्शिनः। कर्त्तव्यमधिभूतञ्च इन्द्रस्तत्राधिदैवतम्॥४॥ वागध्यात्ममितिप्राहुर्यथा योगनिदर्शिनः। वक्तव्यमधिभूतन्तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्॥५॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः। रूपमत्राधिभूतन्तु सूर्यश्चाप्याधिदैवतम्॥६॥ श्रोत्रमध्यात्ममितिप्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः। शब्दस्तत्राधिभूतन्तु दिशस्तत्राधिदैवतम्॥७॥ जिह्वामध्यात्ममितिप्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनः। रस एवाधिभूतन्तु आपस्तत्राधिदैवतम्॥८॥ घ्राणमध्यात्ममितिप्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः। गन्ध एवाधिभूतन्तु पृथिवी चाधिदैवतम्॥९॥ त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः। स्पर्श एवाधिभूतन्तु पवनश्चाधिदैवतम्॥१०॥ मनोऽध्यात्ममितिप्राहुर्यथाशास्त्रविशारदाः। मन्तव्यमधिभूतन्तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम्॥११॥ आहङ्कारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शिनः। अभिमानोऽधिभूतन्तु बुद्धिश्चात्राधिदैवतम्॥१२॥ बुद्धिरध्यात्ममितिप्राहुर्यथावदभिदर्शिनः। बोद्धव्यमधिभूतन्तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतम्॥१३॥ एषा ते व्यक्तितो राजन् विभूतिरनुदर्शिता। आदौ मध्ये तथान्ते च यथातत्त्वेन तत्त्ववित्॥१४॥ प्रकृतिर्गुणान् विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया। क्रीडार्थन्तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः॥१५॥ यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्त्याः प्रकुर्वते। प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून्॥१६॥ सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च। सुखं शुद्धित्वमारोग्यं सन्तोषः श्रद्दधानता॥१७॥ अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता। समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥१८॥

शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसम्भ्रमः । इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थना ॥ १९ ॥ दानेन चानुग्रहणमस्पृहत्वं परार्थता । सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २० ॥ रजोगुणानां सङ्घातो रूपमैश्वर्य्यविग्रहे । अत्यागित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २१ ॥ परापवादेषु रतिर्विवादानाञ्च सेवनम् । अहङ्कारमसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२ ॥ परितापोऽभिहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवन्तथा । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा ॥ २३ ॥ दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः । तामसानान्तु सङ्घातं प्रवक्ष्याम्युपधार्य्यताम् ॥ २४ ॥ मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् । मरणञ्चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ २५ ॥ तमसो लक्षणानीह भक्षणाद्यभिरोचनम् । भोजनानामपर्य्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता ॥ २६ ॥ गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च । दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ॥ २७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानात् श्रद्दधानता । द्वेषो धर्म्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि याज्ञवल्क्यजनक-सम्वादे त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम । कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १ ॥ अव्यक्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा । शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा । कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २ ॥ सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् । तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ३ ॥ केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्द्धामवाप्नुयात् । पुण्यपापेन मानुष्यमधर्म्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ४ ॥ द्वन्द्वमेषां त्रयाणान्तु

सन्निपातश्च तत्त्वतः । सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ५ ॥ सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा । तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६ ॥ अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् । रजःसत्त्वसमायुक्तो मानुष्येषु प्रपद्यते ॥ ७ ॥ रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्य्यग्योनिषु जायते । राजसैस्तामसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ८ ॥ पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनाम् । शाश्वतञ्चाव्ययञ्चैवमक्षयञ्चामृतञ्च तत् ॥ ९ ॥ ज्ञानिनां सम्भवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् । अतीन्द्रियमबीजञ्च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥१०॥ अव्यक्तस्थं परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप । स एव प्रकृतिस्थो हि तत्स्थ इत्यभिधीयते ॥११॥ अचेतना चैवमता प्रकृतिश्चापि पार्थिव । एतेनाधिष्ठिता चैवं सृजते संहरत्यपि ॥ १२ ॥

जनक उवाच । अनादिनिधनावेतावुभावेव महामते । अमूर्त्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यगुणागुणौ ॥ १३ ॥ अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः । चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ १४ ॥ त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे । साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अस्तित्वं केवलत्वञ्च विनाभावन्तथैव च । दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ॥ १६ ॥ तथैवोत्क्रमिणः स्थानं देहिनो वै विपद्यतः । कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद् ब्रूहि मे ॥ १७ ॥ साङ्ख्यज्ञानञ्च तत्त्वेन पृथग्योगन्तथैव च । अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तुमर्हसि सत्तम । विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे चतुर्द्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच। न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्त्तुं विशाम्पते। गुणवांश्चाप्यगुणवान् यथातत्त्वं निबोध मे॥ १॥ गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा। प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः॥ २॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवातिवर्त्तते। उपयुङ्क्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः॥ ३॥ अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः। न मत्तः परमोऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते॥ ४॥ अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम्। नित्यत्वाच्चाक्षरत्वाच्च क्षरत्वान्न तदन्यथा॥ ५॥ यदज्ञानेन कुर्व्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः। यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न मुच्यते॥ ६॥ कर्त्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्म्मा तथोच्यते। कर्त्तृत्वाच्चापि सर्गाणां सर्गधर्म्मा तथोच्यते॥ ७॥ कर्त्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्म्मा तथोच्यते। कर्त्तृत्वात् प्रकृतीनाञ्च तथा प्रकृतिधर्म्मिता॥ ८॥ कर्त्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्म्मा तथोच्यते। गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च॥ ९॥ उपेक्ष्यत्वादनन्यत्वादभिमानाच्च केवलम्। मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतज्वराः॥ १०॥ अनित्यं नित्यमव्यक्तं व्यक्तमेतद्धि शुश्रुम। अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषास्तथा। सर्व्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः॥ ११॥ अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः। यथा मुञ्ज इषीकाणां तथैवैतद्धि जायते॥ १२॥ अन्यश्च मशकं विद्यादन्यश्चोडुम्बरस्तथा। न चोडुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते॥ १३॥ अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतम्। न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्व्वशः॥ १४॥ अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवेहि भोः। न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन॥ १५॥ पुष्करन्त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम्। न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम्॥ १६॥ एतेषां सहवासञ्च निवासञ्चैव नित्यशः। याथातथ्येन पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः॥ १७॥ ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न

सम्यक् सेव्य दर्शनम्। ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ १८ ॥ साङ्ख्यदर्शनमेतत्ते परिसङ्ख्यानमुत्तमम्। एवं हि परिसङ्ख्याय साङ्ख्याः केवलतां गताः ॥ १९ ॥ ये त्वन्ये तत्त्वकुशला स्तेषामेतन्निदर्शनम्। अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनम् ॥२०॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसम्वादे पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच। साङ्ख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे। यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १ ॥ नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्। तावुभावेकचर्यौ च उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २ ॥ पृथक् पृथक् प्रपश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः। वयन्तु राजन् पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३ ॥ यदेव योगाः पश्यन्ति तत् साङ्ख्यैरपि दृश्यते। एकं साङ्ख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४ ॥ रुद्रप्रधानानपरान् विद्धि योगान् परिन्तप। तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५ ॥ यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन च। योगेन लोकान् विचरन् सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६ ॥ वेदेषु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्मनीषिणः। सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७ ॥ द्विगुणं योगकृत्यन्तु योगानां प्राहुरुत्तमम्। सगुणं निर्गुणञ्चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥८॥ धारणञ्चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव। एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ ९ ॥ प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः। यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणान्मैथिलसत्तम। वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥ १० ॥ निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः। मध्ये स्वप्नात् परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ११ ॥ तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना। आत्मारामेण

सुखेन योक्तव्योऽत्मा न संशयः ॥ १२ ॥ पञ्चानामिन्द्रियाणान्तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा । शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धन्तथैव च ॥ १३ ॥ प्रतिभामपवर्गञ्च प्रतिसंहृत्य मैथिल । इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ॥ १४ ॥ मनस्तथैवाहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप । अहङ्कारन्तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ॥ १५ ॥ एवं हि परिसङ्ख्याय ततो ध्यायन्ति केवलम् । विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६ ॥ तस्थुषं पुरुषं नित्यमभेद्यमजरामरम् । शाश्वतञ्चाव्ययञ्चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७ ॥ युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारय । लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ १८ ॥ निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत् स्नेहसमन्वितः । निश्चलोर्द्ध्वशिखस्तद्वद् युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १९ ॥ पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः । नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ २० ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः । क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २१ ॥ तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः । सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ २२ ॥ संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् । तथैवोत्तरमागम्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३ ॥ स्थिरत्वादिन्द्रियाणान्तु निश्चलत्वात्तथैव च । एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् ॥ २४ ॥ स युक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत् परममव्ययम् । महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम् ॥ २५ ॥ एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् । कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २६ ॥ एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि याज्ञवल्क्यजनकसम्वादे षोड़शाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । तथैवोत्क्रममाणात्तु शृणुष्वावहितो नृप । पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १ ॥ जङ्घाभ्यान्तु वसून् देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् । जानुभ्याञ्च महाभागान् साध्यान्देवानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् । पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिम् ॥ ३ ॥ पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च । बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ४ ॥ ग्रीवायास्तु मुनिश्रेष्ठ नरमाप्नोत्यनुत्तमम् । विश्वेदेवा मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥ ५ ॥ घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याञ्चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितॄनथ ॥ ६ ॥ ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्द्ध्ना देवाग्रजं तथा । एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७ ॥ अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः । संवत्सरवियोगस्य सम्भवन्ति शरीरिणः ॥ ८ ॥ योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन । तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च । खण्डाभासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ९ ॥ परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव । आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ १० ॥ अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा । प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ११ ॥ दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते । कृष्णश्यावच्छविच्छाय षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ १२ ॥ शीर्णनाभिर्यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति । तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ १३ ॥ शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः । देवतायतनस्थस्तु षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ॥ १४ ॥ कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता । संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्यो मृत्युनिदर्शनम् ॥ १५ ॥ अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप । मूर्द्धतो चोत्पतेद्धूमः सद्यो मृत्युनिदर्शनम् ॥ १६ ॥ एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽत्मवान् । निशि चाहनि चात्मानं योजयेत् परमात्मनि ॥ १७ ॥ प्रतीक्षमाण

स्तत्काले यत्कालं प्रेतता भवेत् । अथास्य नेष्टं मरणं स्यातु-मिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ १८ ॥ सर्व्वगन्धात्रसांश्चैव धारयेत नरा-धिप । तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९ ॥ ससाङ्ख्यधारणञ्चैव विदितात्मा नरर्षभ । जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ २० ॥ गच्छेत् प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिव-मव्ययम् । शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि याज्ञवल्क्यजनक-
सम्वादे सप्तदशाधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । अव्यक्तस्थं परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नरा-धिप । परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १ ॥ यथार्षेणेह विधिना चरतावनतेन च । मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिला-धिप ॥ २ ॥ महता तपसा देवस्तपिष्णु सेवितो मया । प्रीतेन चाहं विभुना सूर्य्येणोक्तस्तथानघ ॥ ३ ॥ वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् । तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥४। ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः । यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५ ॥ ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज । सरस्वतीह वाग्भूता शरीरन्ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६ ॥ ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु । विवृतञ्च ततो मेऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ७ ॥ ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ । अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः । मुहूर्त्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यति ॥ ९ ॥ शीतीभूतञ्च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः । प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः सोत्तरो द्विज ॥ १० ॥ कृत्स्नं शतपथञ्चैव प्रणे-ष्यसि द्विजर्षभ । तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११ ॥

प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत् साङ्ख्ययोगेप्सितं पदम्॥ एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत॥ १२॥ ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ। गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम्॥ १३॥ ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता। ओङ्कारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती॥ १४॥ ततोऽहमर्घ्यं विधिवत् सरस्वत्यै न्यवेदयम्। तपताञ्च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः॥ १५॥ ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम्। चक्रे सपरिशेषञ्च हर्षेण परमेण ह॥ १६॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम्। विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः॥ १७॥ ततः सशिष्येण मया सूर्य्येणेव गभस्तिभिः। व्यस्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः॥ १८॥ मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्द्धं कृतवानहम्। स्ववेदद्दक्षिणायार्थं विमर्द्दे मातुलेन च॥ १९॥ सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै। पित्रा ते सतिभिश्चैव, ततोऽहमनुमानितः॥ २०॥ दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयानघ। तथैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितम्॥ २१॥ बीजमेतत् पुरस्कृत्य देवीञ्चैव सरस्वतीम्। सूर्य्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप॥ २२॥ कर्त्तुं शतपथञ्चेदमपूर्वञ्च, कृतं मया। यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम्॥ २३॥ शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम्। सर्वे च शिष्याः शुचयो. गताः परमहर्षिताः॥ २४॥ शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिता। प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम्॥ २५॥ किमत्र ब्रह्मण्यमृतं, किञ्च वेद्यमनुत्तमम्। चिन्तयंस्तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत॥ २६॥ विश्वावसुस्ततो राजन् वेदान्तज्ञानकोविदः। चतुर्विंशततोऽपृच्छत् प्रश्नान् वेदस्य पार्थिव॥ २७॥ पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तदा। विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च॥ २८॥ ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञो ज्ञः कस्तपा अतपास्तथा। सूर्य्यादः सूर्य्य इति च

विद्याविद्ये तथैव च ॥ २९ ॥ वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च । अपूर्व्वमक्षयं क्षय्यमेतत् प्रश्नमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ अथोक्तश्च महाराज राजा गन्धर्व्वसत्तमः । पृष्टवानानुपूर्व्व्येण प्रश्नमर्थवदुत्तमम् ॥ ३१ ॥ मुहूर्त्तं मृष्यतां तावत् यावदेनं विचिन्तये । बाढ़मित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व्व आस्थितः ॥ ३२ ॥ ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् । मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ३३ ॥ तत्रोपनिषदञ्चैव परिशेषञ्च पार्थिव । मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३४ ॥ चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा साम्परायिकी । उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशादधिष्ठिता ॥ ३५ ॥ अथोक्तस्तु मया राजन् राजा विश्वावसुस्तदा । श्रूयतां यद्भवानस्मान् प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३६ ॥ विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्व्वेन्द्रानुपृच्छसि । विश्वाव्यक्तं परं विद्यात् भूतभव्यभयङ्करम् ॥ ३७ ॥ त्रिगुणं गुणकर्त्तृत्वात् विश्वोऽन्यो निष्कलस्तथा । अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८ ॥ अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् । तथैव मित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिन्तथा ॥ ३९ ॥ ज्ञानन्तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च । अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ४० ॥ कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते । तपास्तु प्रकृतिं प्राहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४१ ॥ तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ॥ ४२ ॥ चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु । चलान्तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षयसर्गयोः । आक्षेपसर्गयोः कर्त्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४३ ॥ तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा । अज्ञावुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभावपि ॥ ४४ ॥ अजौ नित्यावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयात् ॥ ४५ ॥ अक्षयत्वात् प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् । अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४६ ॥ गुणक्षयत्वात् प्रकृतिः कर्त्तृत्वादक्षयं बुधाः । एषा तेऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी साम्परायिकी ॥ ४७ ॥ विद्यो-

योगं धर्मं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि। एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ४८ ॥ जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः। वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ४९ ॥ साङ्गोपाङ्गानपि यदि यश्च वेदानधीयते। वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ५० ॥ यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम। विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं न च वै घृतम् ॥ ५१ ॥ तथा वेद्यमवेद्यञ्च वेदविद्यो न विन्दति। स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५२ ॥ द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना। यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम्। परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५४ ॥ यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप। तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ५५ ॥ अन्यश्च शाश्वतोऽव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः। तस्य द्वावनुपश्येत तमेकमिति साधवः ॥ ५६ ॥ तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम्। जन्ममृत्युभयाद्योगाः साङ्ख्याश्च परमैषिणः ॥ ५७ ॥

विश्वावसुरुवाच। पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम। तथा तन्न तथा वेति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ५८ ॥ जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतम्। पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५९ ॥ भृगोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च। गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ६० ॥ नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः। सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ६१ ॥ कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम्। तदनन्तरञ्च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६२ ॥ दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैतेयेभ्यस्ततस्ततः। प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६३ ॥ तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण। भवान् प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६४ ॥ न तवाविदितं किञ्चि-

दुवान् श्रुतिनिधि त्वम । कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षय । पतिश्च तपतां पश्चदादित्यस्तत्र भाषिता ॥ ६६ ॥ साङ्ख्यज्ञानन्त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृतस्नमेव च । तथैव योगशास्त्रञ्च याज्ञवल्क्य विशेषत ॥ ६७ ॥ नि सन्दिग्ध प्रबुद्धस्त्व बुध्यमानश्चराचरम् । श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृत मण्डमय यथा ॥ ६८ ॥ °

याज्ञवल्क्य उवाच । कृतस्नधारिणमेव त्वा मन्ये गन्धर्वसत्तम । जिज्ञाससि च मा राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ६९ ॥ अबुध्यमानां प्रकृति बुध्यते पञ्चविंशक । न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृति पञ्चविंशकम् ॥ ७० ॥ अनेन प्रतिबोधेन प्रधान प्रवदन्ति तत । साङ्ख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात ॥ ७१ ॥ पश्यस्तथैव चापश्यन् पश्यत्यन्य सदानघ । षड्विंश पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशञ्च पश्यति ॥ ७२ ॥ न तु पश्यति पश्यस्तु यश्चैनमनुपश्यति । पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम ॥ ७३ ॥ न चतुर्विंशको ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभि । मत्स्यश्चोदकमन्वेति प्रवर्त्तेत प्रवर्त्तनात ॥ ७४ ॥ यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते । सस्नेह सहवासाच्च साभिमानाच्च नित्यश ॥ ७५ ॥ स निमज्जति कालस्य यदैकत्व न बुध्यते । उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृत ॥ ७६ ॥ यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विज । तदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति ॥ ७७ ॥ अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्य पञ्चविंशक । तत्स्थानाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधव ॥ ७८ ॥ तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् । जन्ममृत्युभयाद्भीता योगा साङ्ख्याश्च काश्यप ॥ ७९ ॥ षड्विंशमनुपश्यन्त शुचयस्तत्परायणा । यदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति ॥ ८० ॥ तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति । एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ॥ ८१ ॥ बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्व मया श्रुतिनिदर्शनात । पश्यापश्य यो न

पश्येते चैम्यं तत्वस्य काश्यप। केवलाकेवलश्चाद्यं पञ्चविंशं परञ्च यत् ॥ ८२ ॥

विश्वावसुरुवाच। तथ्यं शुभञ्चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक् चैम्य देवताद्य यथावत्। स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनस्ते ॥ ८३ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच। एवमुक्त्वा सम्प्रयातो दिवं स विभ्राजन् वै श्रीमता दर्शनेन। दृष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८४ ॥ ब्रह्मादीनां खेचराणां चितौ च ये चार्थे स्यात् सवसन्ते नरेन्द्र। तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् चैम्य ये पथं चाश्रिता वै ॥ ८५ ॥ साङ्ख्याः सर्वे साङ्ख्यधर्मे रताश्च तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च। ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८६ ॥ ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंह नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र। तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं मोचयेज्जन्ममृत्यो ॥ ८७॥ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम्। श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ८८ ॥ सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म। तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत् समस्तम् ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः सम्प्रसूता बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः सम्प्रसूताः। नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ९० ॥ अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम्। तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात् प्राकृतं योनिजालम् ॥ ९१ ॥ तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते। तस्थौ ब्राह्मा तस्थिवाश्चापरो यस्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्नरेन्द्र ॥ ९२ ॥ यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व। राजन् गच्छस्वैतदर्थस्य पारं सम्यक् प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्तु नित्यम् ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच। स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता। प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा॥ ९४॥ गते मुनिवरे तस्मिन् कृते चापि प्रदक्षिणम्। दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित्॥ ९५॥ गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यन्तु तथैव च। रत्नाञ्जलिमथैकञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा॥ ९६॥ विदेहराज्यञ्च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै। यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिप॥९७॥ साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रञ्च कृत्स्नशः। धर्माधर्मञ्च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन्॥ ९८॥ अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवलमास्थित। धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च॥ ९९॥ जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत॥ १००॥ व्यक्ताव्यक्तस्य कर्म्मेदमिति नित्यं नराधिप। पश्यन्ति योगा साङ्ख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणा॥ १०१॥ इष्टानिष्टविमुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्परम्। नित्यं तदाहुर्विद्वांस शुचि तस्मात् शुचिर्भव॥ १०२॥ दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते। ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च च॥ १०३॥ ददात्यव्यक्त एवैतत प्रतिगृह्णाति यच्च वै। आत्मा ह्येवात्मनो ह्येक कोऽन्यस्तस्मात् परो भवेत। एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय॥ १०४॥ यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुन। तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता॥ १०५॥ न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन। लभते व्यक्तिकं स्थान ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते॥ १०६॥ तथैव महतः स्थानमाहङ्कारिकमेव च। अहङ्कारात परञ्चापि स्थानानि समवाप्नुयात॥ १०७॥ ये त्वव्यक्तात् पर नित्यं जानते शास्त्रतत्परा। जन्ममृत्युविमुक्तास्ते विमुक्ता सदसच्च यत्॥ १०८॥ एतन्मयाप्तं जनकात् पुरस्तात् तेनापि चाप्त नृप याज्ञवल्क्यात। ज्ञान विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञै॥ १०९॥ दुर्गं जन्मनिधनञ्चापि राजन् न भौतिक ज्ञानविदो वदन्ति। यज्ञैस्तपोभि-

नियमैर्व्रतैश्च दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ ११० ॥ तस्मादुपास्व परं महच्छुचिः शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् । क्षेत्रं ज्ञात्वा पार्थिव ज्ञानयज्ञमुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १११ ॥ यदुपनिषदमुपाकरोत्तथासौ जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः । यदुपगणितं शाश्वताव्ययं तच्छुभममृतत्वमशोकमर्च्छति ॥ ११२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसम्वादे षष्ठाद्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऐश्वर्यं वा महत् प्राप्य धनं वा भरतर्षभ । दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत ॥ १ ॥ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा । रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नाप्नोति जरान्तकौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भिक्षोः पञ्चशिखस्येह सम्वादं जनकस्य च ॥ ३ ॥ वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् । पर्यपृच्छत् पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४ ॥ केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ । तपसा वाथ वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५ ॥ एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् । निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन ॥ ६ ॥ न ह्यहानि निवर्त्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः । सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७ ॥ सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा । उह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ॥ ८ ॥ जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते । नैवास्य कश्चिद्भवति नासौ भवति कस्यचित् ॥ ९ ॥ पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ १० ॥ क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निघ्नन्तः पुनः पुनः । कालेन जाता याता हि वायुनेवाभ्र

मद्वया ॥ ११ ॥ जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव । बलिनां दुर्बलानाञ्च ह्रस्वानां महतामपि ॥ १२ ॥ एवम्भूतेषु भूतात्मा नित्यभूतोऽध्रुवेषु च । कथं हि हृष्येज्जातेषु मृतेषु च न सन्ज्वरेत ॥ १३ ॥ कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा । कस्मिन् स्थितः क्व भविता कस्मात् किमनुशोचसि ॥ १४ ॥ द्रष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्ति तथैव नरकस्य च । आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखजनकसम्वादे एकोनविंशत्यधिकत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम । कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १ ॥ सन्न्यस्यते यथात्माय व्यक्तस्यात्मा यथा च यत् । परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३ ॥ सन्न्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा । मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४ ॥ स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः । इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ५ ॥ तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् । लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६ ॥ अथ धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता । महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७ ॥ तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८ ॥ सातिसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया । दर्शने जातसङ्कल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९ ॥ तत्र सा विप्रहायाथ पूर्व-

रूपं हि योगत । अविभक्तनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १० ॥ चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी। विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११ ॥ सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसङ्कुलाम्। भैक्ष्यचर्य्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२ ॥ राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्य्यं वपुस्तदा। केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मय ॥ १३ ॥ ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम्। पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत ॥ १४ ॥ अथ भुक्तवती प्रीत्या राजानं मन्त्रिभिर्वृतम्। सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५ ॥ सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया। सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपतेः ॥ १६ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन् संयम्य रश्मिभिः। सा स्म सञ्चोदयिष्यन्ती योगबन्धैर्बबन्ध ह ॥ १७ ॥ जनकोऽप्युत्स्मयन्राजा भावमस्या विशेषयन्। प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तम ॥ १८ ॥ तदेकस्मिन्नधिष्ठाने सम्वादः श्रूयतामयम्। छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९ ॥

जनक उवाच। भगवत्या क्व चर्य्येयं कृता क्व च गमिष्यसि। कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ २० ॥ श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते। एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात् प्रवेद्यं मत्समागमे ॥ २१ ॥ छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि तत्त्वतः। स त्वां सम्मन्तुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि मे ॥ २२ ॥ यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा। यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ २३ ॥ पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः। भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसम्मतः ॥ २४ ॥ साङ्ख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा। त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन् गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ २५ ॥ स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिभ्रमन्। वार्षिकांश्चतुरो मासान् पुरा मयि सुखोषितः ॥ २६ ॥ तेनाहं

सांख्यमुखेन सदृष्टार्थेन मत्वत। आवितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्यादिचालित. ॥ २७ ॥ योऽहं तामखिला हत्ति विविधा मोक्षसंहिताम्। मुक्तरागचराम्येक पदे परमके स्थित: ॥ २८ ॥ वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधि। ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९ ॥ ज्ञानेन कुरुते यत्न यत्नेन प्राप्यते महत्। मद्दद्दन्द्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३० ॥ सेयं परमिका बुद्धि प्राप्ता निर्द्दन्द्वता मया। इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ३१ ॥ यथा क्षेत्रं मद्दूभूतमद्भिराप्लावित यथा। जनयत्यङ्कुरं कर्म्म तृष्णा तद्दत् पुनर्भवम् ॥ ३२ ॥ यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा। प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमवीजत्वान्न जायते ॥ ३३ ॥ तद्दद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा। ज्ञानं कृतमवीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४ ॥ नाभिरज्यति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे। नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागदोषयो: ॥ ३५ ॥ यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत्। सव्यं चास्यापि यश्चैतत् समावेतावुभौ मम ॥ ३६ ॥ सुखी सोऽहमवाप्तार्थं समलोष्टाश्मकाञ्चन। मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥ ३७ ॥ मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमै। ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्व्वत्यागश्च कर्म्मणाम् ॥ ३८ ॥ ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जना। कर्म्मनिष्ठान्तथैवान्ये यतय सूक्ष्मदर्शिन ॥ ३९ ॥ प्रहायोभयमप्येवं ज्ञानं कर्म्म च केवलम्। तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४० ॥ यमे च नियमे चैव कामे द्वेषे परिग्रहे। माने दर्पे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ४१ ॥ त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित्। छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२ ॥ येन येन हि यस्यार्थं कारणेनेह कर्म्माणि। तत्तदालम्बते सर्व्वं द्रव्यं स्वार्थं परिग्रहे ॥ ४३ ॥ दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरे।

उत्सृजन् परिगृह्णंश्च सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते॥ ४४॥ आधिपत्ये
तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके। राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यन्ते
केन हेतुना॥ ४५॥ अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम्।
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिता॥ ४६॥ काषायधारणं
मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलु। लिङ्गान्युत्पथभूतानि न मोक्षायेति
मे मति॥ ४७॥ यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणम्।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम्॥ ४८॥ अथ वा
दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मति। किन्तदेवार्थसामान्यं
छत्रादिषु न लक्ष्यते॥ ४९॥ आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये
नास्ति बन्धनम्। किञ्चन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते॥ ५०॥
तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे। बन्धनायतनेष्वेषु विद्ध्यबन्धे
पदे स्थितम्॥ ५१॥ राज्यैश्वर्यमय पाश स्नेहायतनबन्धन।
मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया॥ ५२॥ सोऽहमेवं-
गतो मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि। अयथार्थं हि ते वर्णं वक्ष्यामि
शृणु तन्मम॥ ५३॥ सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वय।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशय॥ ५४॥ यच्चाप्यननुरूपं ते
लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम्। मुक्तोऽयं स्यान्न वेति स्याद्धर्षितो मत्-
परिग्रह॥ ५५॥ न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम्।
न रक्ष्यते त्वया चेदं विमुक्तस्यास्ति गोपना॥ ५६॥ मत्पक्ष-
संश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रम। आश्रयन्त्या स्वभावेन मम पूर्वं
परिग्रहम्॥ ५७॥ प्रवेशस्ते कृत केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा।
कस्य वा सन्निकर्षात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम॥ ५८॥ वर्णप्रवरमुख्यासि
ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहम्। नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्ण-
सङ्करम्॥ ५९॥ वर्त्तसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे। अयं
चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽश्रमसङ्कर॥ ६०॥ सगोत्रां वाऽसगोत्रां वा
न वेद त्वां न वेत्थ माम्। सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्र

मङ्कुर: ॥ ६१ ॥ अथ जीवति ते भर्त्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित्। अगम्या परभार्य्येति चतुर्थो धर्म्मसङ्कर: ॥ ६२ ॥ सा त्वमेतान्यकार्य्याणि कार्य्यापेक्षा व्यवस्यसि। अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुन: ॥६३॥ अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह काञ्चिचित। यदि किञ्चित् श्रुतं तेऽस्ति सर्व्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४ ॥ इदमन्यत्तृतीयन्ते भावस्पर्शविघातकम्। दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं विप्रणुत्या: प्रकाशितम् ॥ ६५ ॥ न मय्येवाभिसन्धिस्ते जयैषिण्या जयो कृत:। येयं मत्परिषत् कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६ ॥ तथा ह्येनस्तत्त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि। मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ६७ ॥ सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता। भूय: सृजसि योगास्त्वं विषामृतमिवैकताम् ॥ ६८ ॥ इच्छतोरत्र यो लाभ: स्त्रीपुंसोरमृतोपम:। अलाभश्चापि रक्तस्य सोऽपि दोषो विषोपम:। मा स्प्राक्षी: साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ॥ ६९ ॥ कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम। एतत् सर्व्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७० ॥ सा यदि त्वं स्वकार्य्येण यद्यन्यस्य महीपते:। तत्त्वं सत्प्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७१ ॥ न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथञ्चन। न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषा गता: ॥ ७२ ॥ राज्ञां हि बलमैश्वर्य्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम्। रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ७३ ॥ अत एतैर्बलैरेव बलिन: स्वार्थमिच्छता। आर्ज्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्ज्जवम् ॥ ७४ ॥ सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मन:। कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वत: ॥ ७५ ॥

भीष्म उवाच। इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसै:। प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ७६ ॥ उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना। तत: चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ७७ ॥

सुलभोवाच। नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणै:। अपेत-

सुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ७८ ॥ सौक्ष्म्यं सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः । पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥७९॥ एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सलक्षणम् । शृणु संसार्य्यमाणानां पदार्थपदवाक्यतः ॥ ८० ॥ ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्त्तते । तत्राधिवासिनी बुद्धिस्तत् सौक्ष्म्यमिति वर्त्तते ॥८१॥ दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः । कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सांख्येत्युपधार्य्यताम् ॥ ८२ ॥ इदं पूर्वमिदं पश्चात् वक्तव्यं यद्विवक्षितम् । क्रमयोगन्तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः । इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ८४ ॥ इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते। तत्र या नृपते वृत्तिस्तत् प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५ ॥ तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप । एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६ ॥ उपेतार्थमभिन्नार्थं न्यायवृत्तं न चाधिकम्। नाश्लक्ष्णं न च सन्दिग्धं वक्ष्यामि परमं ततः ॥ ८७ ॥ न गुर्वक्षरसंयुक्तं पराङ्मुखसुखं न च । नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ८८ ॥ न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहितं न च । न शेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९ ॥ कामात् क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्यादानार्य्यकात्तथा । ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथञ्चन ॥ ९० ॥ वक्ता श्रोता च वाक्यञ्च यदाऽविकलं नृप। सममेति विवक्षाया तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१ ॥ वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्य वै । स्वार्थमाह परार्थन्तसदा वाक्यं न रोचति ॥ ९२ ॥ अथ य स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानव । विशङ्का जायते तस्मिन् वाक्यन्तदपि दोषवत् ॥ ९३ ॥ यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते । श्रातुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४ ॥ तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसम्पदा । अविक्षिप्तमना राजन्नेकाग्रं श्रोतुमर्हसि । कासि कस्य कुतो वेति त्वयाह-

समभिचोदिता । तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ ९५ ॥ यथा जतु च काष्ठञ्च पांशवश्चोदविन्दवः । संश्लिष्टानि तथा राजन् प्राणिनामिह सम्भवः ॥ ९६ ॥ शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च । पृथगात्मान आत्मानं संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९७ ॥ न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चय । एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ९८ ॥ न वेद चक्षुश्चक्षुष्टं चोवं नात्मनि वर्त्तते । तथैव व्यभिचारेण न वर्त्तन्ते परस्परम् ॥ ९९ ॥ संश्लिष्टा न जानन्ति यथाप इव पांशवः । वाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ॥ १०० ॥ रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः । यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१ ॥ ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन् मनोनामापरो गुणः । विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२ ॥ द्वादशस्तपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः । येन संशयपूर्व्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३ ॥ अथ द्वादशके तस्मिन् सत्त्वं नामापरो गुणः । महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४ ॥ क्षेत्रं कर्त्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्द्दशः । ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति च ॥ १०५ ॥ अथ पञ्चदशो राजन् गुणस्तत्रापरः स्मृतः । पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यन्तदिहोच्यते ॥ १०६ ॥ गुणस्त्वेवापरस्तत्र सङ्घात इव षोडश । प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन् समाश्रितौ ॥ १०७ ॥ सुखासुखे जरामृत्यु लाभालाभौ प्रियाप्रिये । इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८ ॥ ऊर्द्ध्वञ्चैकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः । इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९ ॥ विंशकश्चैष सङ्घातो महाभूतानि पञ्च च । सदसद्भावयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११० ॥ इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः । विधिः शुक्रं बलञ्चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११ ॥ विंशतिर्द्दश चैवं हि गुणाः सङ्घानतः स्मृताः । समग्रा यत्र वर्त्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२ ॥

अव्यक्तप्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति। व्यक्तं त्वासां तथा चान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति॥ ११३॥ अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम्। प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः॥ ११४॥ सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता। अहञ्च त्वञ्च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः॥ ११५॥ बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसम्भवाः। यासामेव निपातेन कललं नाम जायते॥ ११६॥ कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्मृता। पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः॥ ११७॥ सम्पूर्णे नवमे मासि जन्तोर्जातस्य मैथिल। जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान् वेति लिङ्गतः॥ ११८॥ जातमात्रन्तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि। कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते॥ ११९॥ कौमाराद्यौवनञ्चापि स्थाविर्यञ्चापि यौवनात्। अनेन क्रमयोगेण पूर्वं पूर्वं न लभ्यते॥ १२०॥ कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे। वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते॥ १२१॥ न चैषामप्ययो राजन् लक्ष्यते प्रभवो न च। अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिषो गतिः॥ १२२॥ तस्याप्येवं प्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः। अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः॥ १२३॥ कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः। सम्बन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह॥ १२४॥ यथादित्यान्मणेश्चापि वीरुद्भ्यश्चैव पावकः। जायन्त्येवं समुदयात् कलानामिव जन्तवः॥ १२५॥ आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि। एवमेवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि। एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि॥ १२६॥ यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि। अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि॥ १२७॥ इदं मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य मैथिल। कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम्॥ १२८॥ रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये सन्धिविग्रहे। कृतवान् यो महीपाल

किं तस्मिन् मुक्तलक्षणम् ॥ १२९ ॥ त्रिवर्गं सप्तधा व्यक्तं यो न
वेदेह कर्म्मसु । सङ्गवान् यस्त्रिवर्गेण किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम्
॥ १३० ॥ प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्ब्बले बलवत्यपि । यस्य नास्ति
समं चक्षुः किन्तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३१ ॥ तदमुक्तस्य ते मोक्षे
योऽभिमानो भवेन्नृप । सुहृद्भिः सन्निवार्य्यस्ते विरक्तस्येव भेषजम्
॥ १३२ ॥ तानि तानि तु सञ्चिन्त्य सङ्गस्थानान्यरिन्दम । आत्म-
नात्मनि सम्पश्येत किमन्यन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३३ ॥ इमान्यन्यानि
सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि
मे शृणु ॥ १३४ ॥ य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह ।
एक एव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३५ ॥ तत्पुरे चैक-
मेवास्य गृहं यदधितिष्ठति । गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र
लीयते ॥ १३६ ॥ शय्यार्द्धन्तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्व्वमधितिष्ठति । तदनेन
प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३७ ॥ एवमेवोपभोगेषु भोजना-
च्छादनेषु च । गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ॥ १३८ ॥
परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते । सन्धिविग्रहयोगे च
कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३९ ॥ स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्य-
मस्यास्वतन्त्रता । मन्त्रे चामात्यसमितौ कुतस्तस्य स्वतन्त्रता ॥ १४० ॥
यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता । अवशः कार्य्यते तत्र
तस्मिंस्तस्मिन् क्षणे स्थितः ॥ १४१ ॥ स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तु
कार्य्यार्थिभिर्जनैः । शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४२ ॥
स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन् यजेत्यपि । ब्रवीहि शृणु
चापीति विवशः कार्य्यते परैः ॥ १४३ ॥ अभिगम्याभिगम्यैव याचन्ते
सततं नराः । न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनात् ॥ १४४ ॥
दाने कोशक्षयोऽप्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः । क्षणेनास्योपवर्त्तन्ते
दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४५ ॥ प्राज्ञान् शूरांस्तथैवाढ्यानेक
स्थानेऽपि शङ्कते । भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४६ ॥

तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कीर्त्तिता मया। तथैवास्य भयन्तेभ्यो जायते पश्य यादृशम्॥ १४७॥ सर्वे स्वे स्वे गृहे राजा सर्वे स्वे स्वे गृहे गृही। निग्रहानुग्रहान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजभिः॥ १४८॥ पुत्रदारास्तथैवात्मा कोषो मित्राणि सञ्चयः। परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः॥ १४९॥ हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः। लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते॥ १५०॥ अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः। शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैवाभिनिमन्त्रिभिः॥ १५१॥ द्वन्द्वैस्तैस्तैरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः। बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः॥ १५२॥ तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत्। कः प्राप्याग्निज्वलनसमं फेनबुद्बुदसन्निभम्॥ १५३॥ को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत। ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रञ्च मन्यसे॥ १५४॥ बलं कोषममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप। मित्रामात्यपुरं राष्ट्रं दण्डः कोषो महीपतिः॥ १५५॥ सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः। अन्योऽन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः॥१५६॥ तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते। येन यत् सिध्यते कार्यं तत् प्राधान्याय कल्पते॥ १५७॥ सप्ताङ्गश्चैव सङ्घातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम। सम्भूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत्॥ यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत्॥ १५८॥ स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः। नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम्॥ १५९॥ राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम्। योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः॥ १६०॥ पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधेन युज्यते। साहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि मैथिल॥ १६१॥ समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः। स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे॥ १६२॥ न मामेवं विधां युक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि। ननु नाम त्वया मोक्षः

कुतस्त्वः पञ्चशिखात् श्रुतः ॥ १६३ ॥ सोपायः सोपनिषदः सोपा-
सङ्गः सनिश्चयः । तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ॥१६४॥
छत्रादिषु विशेषेषु पुनः सङ्गः कथं नृप । श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मृषा
वापि श्रुतं श्रुतम् ॥ १६५ ॥ अथ वा श्रुतसङ्काशं श्रुतमन्यत् श्रुतं
त्वया । अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसे ॥ १६६ ॥ अभि-
षङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा । सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं
त्वयि कृतो मया ॥ १६७ ॥ किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि
सर्वशः । नियमो ह्येष वर्णेषु यतीनां शून्यवासिता ॥ १६८ ॥ शून्य-
मावेशयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् । न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां
पादोरुभ्यां न चानघ । न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वां नरा-
धिप ॥ १६९ ॥ कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना । नैतत्
सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७० ॥ ब्राह्मणा गुरव-
श्चेमे तथा मान्या गुरूत्तमाः । त्वञ्चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योऽन्य-
गौरवम् ॥ १७१ ॥ तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता । स्त्री-
पुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२ ॥ यथा पुष्कर-
पर्णस्थं जलं तत् पर्णमस्पृशत् । तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत् त्वयि वत्-
स्यामि मैथिल ॥ १७३ ॥ यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि
कञ्चन । ध्यानं कृतमबीजन्ते कथन्तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४ ॥ स
गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं मोक्षञ्चानाप्य दुर्विदम् । उभयोरन्तराले
वै वर्त्तसे मोक्षवार्त्तिकः ॥ १७५ ॥ न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्व-
पृथक्त्वयोः । भावाभावसमायोगे जायते वर्णसङ्करः ॥ १७६ ॥
वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः । नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा
नान्यदन्यत्र वर्त्तते ॥ १७७ ॥ पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि
मक्षिकाः । आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रिताः पुनः ॥ १७८ ॥ न
तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः । स्वयमेवाप्नुवन्त्येते भावा
न तु पराश्रयम् ॥ १७९ ॥ पृथक्त्वादाश्रमाणाञ्च वर्णान्यत्वे तथैव च ।

भीष्म उवाच । प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् । अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ । क्षुत्पिपासे च वायुञ्च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः । अहिंसाञ्चानृशंस्यञ्च विधिवत् परिपालय ॥ ५ ॥ सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् । दैवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रित ॥ ६ ॥ फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत् स्थिते । अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ७ ॥ अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु । अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ८ ॥ अहःसु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथायुषि । जीविते लिख्यमाने च किमुत्थाय न धावसि ॥ ९ ॥ ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम् । पारलौकिककार्य्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ १० ॥ धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः । अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ११ ॥ ये तु तुष्टाः श्रुतिपराः महात्मानो महाबलाः । धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १२ ॥ उपधार्य्य मतन्तेषां बुधानां धर्मदर्शिनाम् । नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १३ ॥ अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः । सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥ धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किञ्चित् किञ्चित् समारुह । कोषकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ १५ ॥ नास्तिकं भिन्नमर्य्यादं कूलपातमिव स्थितम् । वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धतम् ॥ १६ ॥ कामं क्रोधञ्च मृत्युञ्च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् । नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ १७ ॥ मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते । अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन सन्तर ॥ १८ ॥ तिष्ठन्तञ्च शयानञ्च मृत्युरन्वेषते यदा । निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनार्दितः ॥ १९ ॥

सश्चिन्वानकसेवैनं कामानामवितृप्तकम्। वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति॥ २०॥ क्रमश संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान्। अन्धकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यताम्॥२१॥ सम्पतन् देहजालानि कदाचिदिह मानुषे। ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत् पुत्र परिपालय॥ २२॥ ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते। इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम्॥ २३॥ ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभिस्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम्। स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व॥ २४॥ अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा। ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम्॥२५॥ तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं गच्छन्तं सततमिहावलोक्यमानम्। चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य॥ २६॥ ये चात्र प्रचलितधर्मकामवृत्ताः क्रोशन्तः सततमनिष्टसम्प्रयोगाः। क्लिश्यन्तः परिगतवेदनाशरीरा बह्वीभिः सुभृशमधर्मकारणाभिः॥ २७॥ राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान्। बहुविधमपि चरति प्रविशति सुखमनुपगतं निरवद्यम्॥ २८॥ श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि वलगृध्रकुलं पक्षिणाञ्च सङ्घाः। नरकदने रुधिरपा गुरुवचननुदमुपरतं विशन्त्यसन्तः॥ २९॥ मर्यादा नियताः स्वयम्भुवा य इहेमाः प्रभिनत्ति दशगुणा मनोऽनुगत्वात्। निवसति भृशमसुखं पितृविषयविपिनमवगाह्य स पापः॥ ३०॥ यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः सततनिकृतिवञ्चनाभिरतिः स्यात्। उपनिधिभिरसुखकृत् स परमनिरयगो भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा॥ ३१॥ उष्णां वैतरणीं महानदीमवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः। परशुवनशयो निपतितो वसति च महानिरये भृशार्तः॥ ३२॥ महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम्। चिरस्य मृत्यु

कारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३३ ॥ प्रधावतां किमास्यते समु-
त्थितं महद्भयम् । अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥३४॥
पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य राजशासनात् । अमन्तकाय दारुणैः
प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३५ ॥ पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ३६ ॥ पुराभिवाति
मारुतो यमस्य यः पुरःसरः । पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्प-
रायिकम् ॥ ३७ ॥ पुरा स हिक्क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३८ ॥ स्मृतिश्च सं-
निरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक । समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं
कुरु ॥ ३९ ॥ शुभाशुभे पुराकृते प्रमादकर्मविप्लुते । स्मरन् पुरा
न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४० ॥ पुरा जरा कलेवरं
विजर्जरीकरोति ते । बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम्
॥ ४१ ॥ पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः । प्रसह्य
जीवितक्षये तपो महत् समाचर ॥ ४२ ॥ पुरा वृका भयङ्करा
मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥४३॥
पुरान्धकारमेकको नु पश्यसि त्वरस्व वै । पुरा हिरण्मयान्नगा-
न्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ४४ ॥ पुरा कुसङ्गतानि ते सुहृन्मुखाश्च
शत्रवः । विचालयन्ति दर्शनात् घटस्व पुत्र यत् परम् ॥ ४५ ॥
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः । मृतञ्च यन्न मुञ्चति
समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ४६ ॥ न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः पर-
स्परम् । यदेव यस्य यौतुकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ॥ ४७ ॥ परत्र
येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् । धनं यदक्षरं ध्रुवं समर्जयस्व
तत् स्वयम् ॥ ४८ ॥ न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्व एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ४९ ॥ न मातृपुत्रबान्धवा
न संस्तुतः प्रियो जनः । अनुव्रजन्ति सङ्कटे व्रजन्तमेकपातिनम्
॥ ५० ॥ यदेव कर्म केवलं पुराकृतं शुभाशुभम् । तदेव पुत्र

वयम् ॥ ८५ ॥ अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् । न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ॥ ८६ ॥ न तेषां भवता कार्य्यं न कार्य्यन्तव तैरपि । स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८७ ॥ इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते । स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ८८ ॥ संचिनोत्यशुभं कर्म्म कलत्रापेक्षया नरः । ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८९ ॥ पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्म्मणा । तत् कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत् समुदाहृतम् ॥ ९० ॥ तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्म्मभूमिं प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्त्तुसंज्ञापरिवर्त्तकेन सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन । स्वकर्म्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९२ ॥ धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते बलेन किं येन रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं येन न धर्म्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच । इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु । शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पावकाध्ययनं नाम एकविंशत्यधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च । शुश्रूषा वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स्वकर्म्मकलुषं कृत्वा कृच्छ्रे महति धीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् । मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्म्मिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् । श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुञ्जर-

दुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः । क्षेम्यमात्मवतां मार्गमाश्रिता हस्तदक्षिणाः ॥ ६ ॥ पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु । तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति । शेते सह शयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति । करोति कुर्व्वतः कर्म्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथा यद्वत् पुरा कर्म्मसु निश्चितम् । तत्तदेवोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वमानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणम् । भूतग्राममिमं कालः समन्तादपकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म्म पुरा कृतम् ॥ १२ ॥ सम्मानश्चावमानश्च लाभालाभः क्षयाव्ययौ । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ॥१३॥ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् । गर्भशय्यामुपादाय भजते पूर्व्वदैहिकम् ॥ १४ ॥ बालो युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्व्वकृतं कर्म्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चात् शुद्ध्यति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्म्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृतां गतिः ॥ १९ ॥ अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्त्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलञ्चानुरूपञ्च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि कालवृत्तिर्नाम
द्वाविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

वयम् ॥ ८५ ॥ यद्दहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित्। तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ॥ ८६ ॥ न तैरस्य भवान् कार्य्यो न कार्य्यन्तव तैरपि। स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८७ ॥ इह लोके हि धनिना स्वजनः स्वजनायते। स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ८८ ॥ सञ्चिनोत्यशुभं कर्म्म कलत्रापेक्षया नरः। ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८९ ॥ पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्म्मणा। तत् कुरुष्व तथा पुत्र कृतज्ञ यत् समुदाहृतम् ॥ ९० ॥ तदेतत् सम्प्रदृश्यैव कर्म्मभूमिं प्रपश्यता। शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्त्तुसंज्ञापरिवर्त्तकेन सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन। स्वकर्म्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९२ ॥ धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते बलेन किं येन रिपुं न बाधते। श्रुतेन किं येन न धर्म्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच। इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु। शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि पावकाध्ययनं नाम
एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यदस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च। गुरूणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः। स्वकर्म्मकलुषं कृत्वा कृच्छ्रे महति धीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम्। मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्म्मिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम्। श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुञ्जर-

दुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिका किमतः परम् ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधव । क्षेम्यमात्मवता मार्गमाश्रिता हस्तदक्षिणा ॥ ६ ॥ पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु । तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्म्मो न कारणम् ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपि धावन्त विधानमनुधावति । शेते सह शयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ पाप तिष्ठति तिष्ठन्त धावन्तमनुधावति । करोति कुर्व्वत कर्म्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म्मसु निश्चितम् । तत्तदेवोत्तर भुङ्क्ते नित्य विहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वमानकर्म्मविक्षेपविधानपरिरक्षणम् । भूतग्राममिम काल समन्तादपकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्व काल नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म्म पुरा कृतम् ॥ १२ ॥ सम्मानश्चावमानश्च लाभोऽलाभ क्षयाव्ययौ । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निधनान्ता पदे पदे ॥१३॥ आत्मना विहित दु खमात्मना विहित सुखम् । गर्भशय्यामुपादाय भजते पूर्व्वदैहिकम् ॥ १४ ॥ बालो युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शुभाशुभम् । तस्या तस्यामवस्थाया भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्व्वकृत कर्म्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिन हि यथा वस्त्र पश्चात् शुद्ध्यति वारिणा । उपवासै प्रतप्ताना दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्म्मनिर्धूतपापाना संसिध्यन्ते मनोरथा ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पद यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृता गति ॥ १९ ॥ अलमन्यैरुपालब्धै कीर्त्तितैश्च व्यतिक्रमै । पेशलञ्चानुरूपञ्च कर्त्तव्य हितमात्मन ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि कालमूलिको नाम
द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुकोयज्ञे महातपा। सिद्धिञ्च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ कस्याञ्चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधन। न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मन ॥ २ ॥ कथञ्च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः। यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते। न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४ ॥ माहात्म्यमात्मयोगञ्च विज्ञानञ्च शुकस्य ह। यथावदनुपूर्व्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥५॥

भीष्म उवाच। न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव। तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७ ॥ इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम्। सं नियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥ ८ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च। योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ९ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा। शुकस्याग्र्यां गतिञ्चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १० ॥ मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते। विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११ ॥ शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत् पुरा। तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १२ ॥ योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः। धारयन् स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३ ॥ अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरीक्षस्य वा विभो। धैर्य्येण सम्मितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ १४ ॥ सङ्कल्पेनाथ योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः। वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५ ॥ अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः। आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा। लोकपालाश्च साध्याश्च वसुभिः सह ॥ १७ ॥ आदित्याश्चैव

रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ । वसवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८ ॥ अश्विनौ देवगन्धर्वौस्तथा नारदपर्वतौ । विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ १९ ॥ तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् । धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २० ॥ तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसङ्कुले । आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमच्युत ॥ २१ ॥ न चास्य हीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते । त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२ ॥ जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः । प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३ ॥ मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम । स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ २४ ॥ एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः । अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २५ ॥ एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६ ॥ उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव । एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७ ॥ यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् । यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः । तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन् यशः प्राप्स्यति ते सुतः ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ
त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

भीष्म उवाच । स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुत । अरणीं सहिते गृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥ अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन तेजसा । घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २ ॥ ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभव

भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ४ ॥ स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५ ॥ स तु धैर्येण महता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक नियन्तुं तद् व्यासः प्रविसृतं मनः । भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ६ ॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया । अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ७ ॥ सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः । अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ८ ॥ शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः ॥ ९ ॥ यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् । तथा रूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १० ॥ बिभ्रत् पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् । बभौ तदा भावितात्मा विधूम इव पावकः ॥ ११ ॥ तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर । स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२ ॥ अन्तरीक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनञ्च ह । पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ १३ ॥ जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ १४ ॥ विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ । हाहाहूहूश्च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसम्भवम् ॥ १५ ॥ तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः । देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६ ॥ दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्ष च मारुतः ॥ १७ ॥ जङ्गमाजङ्गमञ्चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ १८ ॥ तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः । जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १९ ॥ तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् । ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा विभो ॥ २० ॥ हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः । प्रद-

चिपमवर्त्तन्त शुकाथाय भारत ॥ २१ ॥ आरण्येयस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः । तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ २२ ॥ उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः । उपतस्थु-र्महाराज यथास्य पितरन्तथा ॥ २३ ॥ बृहस्पतिञ्च वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् । उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ २४ ॥ सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससंग्रहान् । इति-हासञ्च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो ॥ २५ ॥ गुरवे दक्षिणां दत्वा समावृत्तो महामुनिः । उग्रन्तपः समारेभे ब्रह्म-चारी समाहितः ॥ २६ ॥ देवतानामृषीणाञ्च बाल्येऽपि स महा-तपाः । सम्मन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २७ ॥ न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप । त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्म्मानुदर्शिनः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ चतु-र्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

भीष्म उवाच । स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् । प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः ॥ १ ॥ मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान् प्रब्रवीतु मे । यथा मे मनसः शान्तिः परमा सम्भवेत् प्रभो ॥ २ ॥ श्रुत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिरुवाच तम् । अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ३ ॥ पितुर्नियोगा-ज्जग्राह शुको धर्मभृताम्वरः । योगशास्त्रञ्च निखिलं कापिलञ्चैव भारत ॥ ४ ॥ स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् । मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५ ॥ उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् । स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वर ॥ ६ ॥ पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ।

प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ स्वमुक्तो मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः। न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीक्षचरेण वै ॥ ८ ॥ आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा। नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९ ॥ अहङ्कारो न कर्त्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे। स्थातव्यञ्च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १० ॥ स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः। याज्यो मम स यद्ब्रूयात् तत् कार्य्यमविशङ्कया ॥ ११ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः। पद्भ्यां शक्तोऽन्तरीक्षेण क्रान्तुं पृथ्वीं ससागराम् ॥ १२ ॥ स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीतीर्थसरांसि च। बहुव्यालमृगाकीर्णा अटवीश्च वनानि च ॥ १३ ॥ मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतन्ततः। क्रमेणैवं व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४ ॥ स देशान् विविधान् पश्यं-श्चीनहूनिषेवितान्। आर्य्यावर्त्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५ ॥ पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन्। अध्वानं सोऽतिचक्राम खचरः खे चरन्निव ॥ १६ ॥ पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च। रत्नानि च विचित्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १७ ॥ उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च। पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽत्यक्रामदथाध्वग ॥ १८ ॥ सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह। रक्षितान् धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९ ॥ तत्र ग्रामान् बहून् पश्यन् बह्वन्नरसभोजनान्। पल्लीघोषान् समृद्धांश्च बहुगोकुलसङ्कुलान् ॥ २० ॥ स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान्। पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलङ्कृतान् ॥ २१ ॥ स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान्। मिथिलोपवनं रम्यमाससाद समृद्धिमत् ॥ २२ ॥ हस्त्यश्वरथसंकीर्णं नरनारीसमाकुलम्। पश्यन्नपश्यन्निव तत् समतिक्रामदच्युतः ॥ २३ ॥ मनसा तं वहन् भारं तमेवार्थं विचिन्तयन्।

आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ॥ २४ ॥ तस्या द्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवेदितः । स्थितो ध्यानपरो युक्तो विदितः प्रविवेश ह ॥ २५ ॥ स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसङ्कुलम् । पार्थिवक्षयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचा न्यषेधयन् । तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ २७ ॥ न चातपाध्वसन्तप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः । प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ २८ ॥ तेषान्तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः । मध्यङ्गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ २९ ॥ पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः । प्रावेशयत्ततः कक्षां प्रथमां राजवेश्मनः ॥ ३० ॥ तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवान्वचिन्तयत् । छायायामातपे चैव समदर्शी समद्युतिः ॥ ३१ ॥ तं मुहूर्त्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः । प्रावेशयत्ततः कक्षां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३२ ॥ तत्रान्तःपुरसम्बद्धं महच्चैत्ररथोपमम् । सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ३३ ॥ शुकं प्रावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् । स तस्यासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४ ॥ तं चारुवेशाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः । सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ३५ ॥ संलापोल्लापकुशला नृत्यगीतविशारदाः । स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ३६ ॥ कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः । परं पञ्चाशतं नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ३७ ॥ पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयार्च्चयन् । कालोपपन्नेन तदा स्वाद्वन्नेनाभ्यतर्पयन् ॥ ३८ ॥ तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् । सुरम्य दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ ३९ ॥ क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चापि ताः शुभम् । उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः स्त्रियः पर्यचरंस्तदा ॥ ४० ॥ आरणेयस्तु शुद्धात्मा निःसन्देहः स्वकर्मकृत् । वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न

कुप्यति ॥ ४१ ॥ तस्मै शय्यासनं दिव्यं देवार्हं रत्नभूषितम्। सर्व्वास्तरणसंकीर्णं ददृसा परमस्त्रिय ॥ ४२ ॥ पादशौचन्तु कृत्वैव शुक सन्ध्यामुपास्य च। निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४३ ॥ पूर्व्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायण। मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत प्रभु ॥ ४४ ॥ ततो मुहूर्त्तात् उत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम्। स्त्रीभि परिवृतो धीमान् ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४५ ॥ अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदह शेषमच्युत। ताञ्च रात्रिं नृपकुले वर्त्तयामास भारत ॥ ४६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुककृतौ पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३२५ ॥

भीष्म उवाच। तत स राजा जनको मन्त्रिभि सह भारत। पुर पुरोहितं कृत्वा सर्व्वाण्यन्त पुराणि च ॥ १ ॥ आसनञ्च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च। शिरसा चार्घमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात ॥ २ ॥ स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम्। सर्व्वास्तरणसंकीर्णं सर्व्वतोभद्रमृद्धिमत ॥ ३ ॥ पुरोधसा सङ्गृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिव। प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्च्चितम् ॥ ४ ॥ तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रत प्रत्यपूजयत। पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गाञ्च न्यवेदयत ॥ ५ ॥ स च तां मन्त्रवत पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ गाञ्चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च। पर्य्यपृच्छन्महातेजा राज्ञ कुशलमव्ययम् ॥ ७ ॥ अनामयञ्च राजेन्द्र शुक सानुचरस्य च। अनुशिष्टस्तु तेनासौ निषसाद सहानुग ॥ ८ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलि। कुशलञ्चाव्ययञ्चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृप ॥ ९ ॥ किमागमनमित्येव पर्य्यपृच्छत पार्थिव ॥ १० ॥

शुक उवाच । पित्राहमुक्तो भद्रन्ते मोक्षधर्म्मार्थकोविदः । विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ ११ ॥ तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः । प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १२ ॥ सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः । तन्मे धर्म्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ किं कार्य्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः । कथञ्च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाथ वा ॥ १४ ॥

जनक उवाच । यत् कार्य्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु । कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ १५ ॥ तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्य्येण वा विभो । देवतानां पितॄणाञ्चाप्यनृणो ह्यनसूयकः ॥ १६ ॥ वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च । अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्त्तेत वै द्विजः ॥ १७ ॥ समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो वसेत् । अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १८ ॥ उत्पाद्य पुत्रपौत्रन्तु वन्याश्रमपदे वसेत् । तानेवाग्नीन् यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १९ ॥ स वनेऽग्नीन् यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्म्मवित् । निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ २० ॥

शुक उवाच । उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वन्द्वे हृदि शाश्वते । किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेदिषु ॥ २१ ॥ एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति । यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥२२॥

जनक उवाच । न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत् । न विना गुरुसम्बन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २३ ॥ गुरुः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते । विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २४ ॥ अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्म्मणाम् । पूर्व्वैराचरितो धर्म्मश्चातुराश्रम्यसङ्कटः ॥ २५ ॥ अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्म्मणाम् । हित्वा शुभाशुभं कर्म्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २६ ॥ भाविते करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।

भाषाटयति शुद्धात्मा मोक्ष वै प्रथमेऽश्रमे ॥ २७ ॥ तमाश्राय तु मुक्तस्य हृष्टार्थस्य विपश्चित । त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत परमभीप्सित ॥ २८ ॥ राजशास्त्रामथावैव नित्य दोषान् विवर्जयेत । सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २९ ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्पश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ ३० ॥ पक्षिवत् प्रवणादूर्द्धममुत्रानन्त्यमश्नुते । विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वन्द्व प्रशमङ्गत ॥ ३१ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता शृणु राज्ञा ययातिना । धार्य्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदै ॥ ३२ ॥ ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत् समम् । स्वयञ्च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ३३ ॥ न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराश्च य । यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३४ ॥ यदा भाव न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् । कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३५ ॥ संयोज्य मनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् । त्यक्त्वा कामञ्च मोहञ्च तदा ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३६ ॥ यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् । समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३७ ॥ यदा स्तुतिञ्च निन्दाञ्च समत्वेनैव पश्यति । काञ्चनञ्चायसञ्चैव सुखदु खे तथैव च ॥ ३८ ॥ शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् । जीवित मरणञ्चैव ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३९ ॥ प्रसार्य्येह यथाङ्गानि कूर्म्म संहरते पुन । तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ४० ॥ तम परिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते । तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वञ्च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतांवर । यच्चान्यदपि वेत्तव्य तत्त्वतो वेद तद्भवान् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मर्षे विदितश्चापि विषयान्तमुपागत । गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४३ ॥ तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूत महामुने । ज्ञान दिव्यं ममापीद तेनासि विदितो मम ॥ ४४ ॥ अधिक तव विज्ञान

अधिका च गतिस्तव । अधिकन्तव चैश्वर्य्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥ बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् । उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छसि तां गतिम् ॥ ४६ ॥ व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः । विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ४७ ॥ भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः । व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत् परम् ॥ ४८ ॥ नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुप । नौत्सुक्यं नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ॥ ४९ ॥ न बन्धुष्वनुबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् । पश्यामि त्वा महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ५० ॥ अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः । आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५१ ॥ यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः । तस्मिन् वै वर्त्तसे ब्रह्मन् किमन्यत् परिपृच्छसि ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुककृतौ षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

भीष्म उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः । आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥ कृतकार्य्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः । शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्म्मा मातरिश्वनः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तथा । हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३ ॥ तमप्सरोगणाकीर्णं शान्तस्वननिनादितम् । किन्नराणां सहस्रैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४ ॥ मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः । चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ॥ ५ ॥ राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा । पक्षिराजो गरुत्मांश्च यन्नित्यमधितिष्ठति ॥ ६ ॥ चत्वारो लोकपालाश्च देवा ऋषिगणास्तथा । तत्र नित्य

यमायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ७ ॥ विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना। तत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकस ॥ ८ ॥ शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै। ततोवाच जगत् स्कन्द क्षिपन् वाक्यमिदं तदा ॥ ९ ॥ योऽन्योऽस्ति मत्तो ऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रिया। यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्य्यवान् ॥ १० ॥ सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति। तत श्रुत्वा व्यथिता लोका क इमामुद्धरेदिति ॥११॥ अथ देवगणं सर्वं सम्भ्रान्तेन्द्रियमानसम्। अपश्यद्भगवान् विष्णु क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ॥ १२ ॥ किं तत्र सुकृतं कार्य्यं भवेदिति विचिन्तयन्। अनामृष्य तत क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ॥ १३ ॥ संप्रगृह्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा। कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥ शक्त्यान्तु कम्प्यमानायां विष्णुना बलिना तदा। मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ १५ ॥ शक्तेनापि समुद्धर्त्तुं कम्पिता साभवत्तदा। रक्षिता स्कन्दराजस्य धर्षणा प्रभविष्णुना ॥ १६ ॥ तां कम्पयित्वा भगवान् प्रह्लादमिदमब्रवीत। पश्य वीर्य्यं कुमारस्य नैतदन्य करिष्यति ॥ १७ ॥ सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चित। जग्राह तां तदा शक्तिं न चैनां स व्यकम्पयत ॥ १८ ॥ नादं महान्तमुक्त्वा स मूर्च्छितो गिरिमूर्द्धनि। विह्वल प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपो सुत ॥ १९ ॥ ततोत्तरा दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वत। तपोऽतप्यत दुर्द्धर्षं तत्र नित्यं वृषध्वज ॥ २० ॥ पावकेन परिक्षिप्तं दीप्यता तस्य चाश्रमम्। आदित्यपर्वतं नाम दुर्द्धर्षमकृतात्मभि ॥ २१ ॥ न तत्र शक्यते गन्तु यक्षराक्षसदानवै। दशयोजनविस्तारमग्नि ज्वालासमावृतम् ॥ २२ ॥ भगवान् पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्य्यवान्। सर्वान् विघ्नान् प्रशमयन्महादेवस्य धीमत। दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठत ॥ २३ ॥ देवान् सन्तापयं स्तत्र

महाद्रिर्यो महाव्रतः । ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ॥ २४ ॥ विविक्ते पर्व्वततटे पाराशर्य्यो महातपाः । वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २५ ॥ सुमन्तुञ्च महाभागं वैशम्पायनमेव च । जैमिनिञ्च महाप्राज्ञं पैलञ्चापि तपस्विनम् ॥२६॥ एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः । तत्राश्रमपदं रम्यं ददर्श पितुरुत्तमम् । आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ २७ ॥ अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् । ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ २८ ॥ असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषयेषु च । योगयुक्तं महात्मानं यथा वाणं गुणच्युतम् ॥ २९ ॥ सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः । यथोपयोगं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ ३० ॥ ततो निवेदयामास पित्रे सर्व्वमशेषतः । शुको जनकराजेन सम्वादं प्रीतमानसः ॥ ३१ ॥ एवमध्यापयञ्छिष्यान् व्यासः पुत्रञ्च वीर्य्यवान् । उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्य्यो महामुनिः ॥ ३२ ॥ ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्य्यावतस्थिरे । वेदाध्ययनसम्पन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥ वेदेषु निष्ठां सम्प्राप्य साङ्गेष्वपि तपस्विनः । अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३४ ॥

शिष्या ऊचुः । महता तेजसा युक्ता यशसा चापि वर्द्धिताः । एकन्त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ३५ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह । उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्य्यं प्रियं मया ॥ ३६ ॥ एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः । पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३७ ॥ ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् । यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥ काङ्क्षामस्तु वयं सर्व्वे वरं दत्तं महर्षिणा । षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥३९॥ चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः । इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्

एषः नः काङ्क्षितो वरः॥ ४०॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित्। परावरात्मजो धीमान् परलोकार्थचिन्तकः॥४१॥ उवाच शिष्यान् धर्मात्मा धर्म्यं निःश्रेयसं वचः। ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्मशुश्रूषवे तथा। ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षते॥४२॥ भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्य्यतामयम्। नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि॥४३॥ एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः। नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथञ्चन॥४४॥ यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः। परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत् कुलगुणादिभिः॥४५॥ न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये। यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति॥४६॥ सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु। श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः॥४७॥ वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्य्यं महत् स्मृतम्। स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयम्भुवा॥४८॥ यो निर्वदेत संमोहात् ब्राह्मणं वेदपारगम्। सोऽभिध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम्॥४९॥ यश्चाधर्म्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्म्मेण पृच्छति। तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति॥५०॥ एतद्वः सर्व्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति। उपकुर्य्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत्॥५१॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शिष्यशिक्षायां सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३२७॥

भीष्म उवाच। एतत् श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः। अन्योऽन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा॥१॥ उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम्। तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत्॥२॥ अन्योन्यं संविभाष्यैवं सुप्रीतमनसः

पुनः । विस्मापयन्ति स्म गुरुं पुनर्व्वाक्यविशारदाः ॥ ३ ॥ शैला-दस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । वेदाननेकधा कर्त्तुं यदि ते रुचितं प्रभो ॥ ४ ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्म्मार्थसहितं हितम् ॥ ५ ॥ क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते । अप्रमादश्च वः कार्य्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६ ॥ तेऽनुज्ञातास्ततः सर्व्वे गुरुणा सत्यवादिना । जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्द्धाभिवाद्य च ॥ ७ ॥ अवतीर्य्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् । संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८ ॥ पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः । याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९ ॥ अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् । तूष्णीं ध्यानपरो धीमान् एकान्ते समुपाविशत् ॥ १० ॥ तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः । अथैनमब्रवीत् काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११ ॥

नारद उवाच । भो भो ब्रह्मर्षिवासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्त्तते । एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ १२ ॥ ब्रह्मघोषै-र्विरहितः पर्व्वतोऽयं न शोभते । रजसा तमसा चैव सोमः सोप-प्लवो यथा ॥ १३ ॥ न भ्राजते यथा पूर्व्वं निषादानामिवालयः । देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४ ॥ ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्व्वाश्च महौजसः । विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६ ॥ एतन्मनोऽनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् । सर्व्वज्ञ सर्व्वदर्शी च सर्व्वत्र च कुतूहली ॥ १७ ॥ त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्व्वं तव मते स्थितम् । तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८ ॥ यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर । वियुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९ ॥

नारद उवाच । अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

मल पृथिव्या वाह्नीका स्त्रीणा कौतूहलं महत् ॥ २० ॥ अधीयतां भवान् वेदान् सार्द्धं पुत्रेण धीमता । विधुन्वन् ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतन्तम ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । नारदस्य वच श्रुत्वा व्यास परमधर्म्मवित । तथेत्यवाच संहृष्टो वेदाभ्यासदृढव्रत ॥ २२ ॥ शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत । स्वरेणोच्चै सशैक्षेण लोकाना पूरयन्निव ॥ २३ ॥ तयोरभ्यसतोरेव नानाधर्मप्रवादिनो । वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजित ॥ २४ ॥ ततोऽनध्याय इति त व्यास पुत्रमवारयत । शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वित ॥ २५ ॥ अपृच्छत पितरं ब्रह्मन् कुतो वायुरभूदयम । आख्यातुमर्हति भवान् वायो सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६ ॥ शुकस्यैतद्वच श्रुत्वा व्यास परमविस्मित । अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत ॥ २७ ॥ दिव्यन्ते चक्षुरुत्पन्न स्वयन्ते निर्मल मन । तमसा रजसा चापि त्यक्त सत्त्वे व्यवस्थित ॥ २८ ॥ आदर्शे स्वामिव च्छाया पश्यस्यात्मानमात्मना । न्यस्यात्मान स्वय वेदान् बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९ ॥ देवयानचरो विष्णो पितृयानश्च तामस । द्वावतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवञ्चाधश्च गच्छत ॥ ३० ॥ पृथिव्यामन्तरीक्षे च यत्र संवान्ति वायव । सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वश ॥ ३१ ॥ तत्र देवगणा साध्या महाभूता महाबला । तेषामप्यभवत पुत्र समानो नाम दुर्ज्जय ॥ ३२ ॥ उदानस्तस्य पुत्रोऽभूत व्यानस्तस्याभवत सुत । अपानश्च ततो ज्ञेय प्राणश्चापि ततोऽपर ॥ ३३ । अनपत्योऽभवत प्राणो दुर्द्धर्षं शत्रुतापन । पृथक्कर्माणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥३४॥ प्राणिना सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्त्तयते पृथक । प्राणनाच्चैव भूताना प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥ प्रेरयत्यभ्रसङ्घातान् धूमजाश्चोष्मजाश्च य । प्रथम प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिल । अम्बरे स्नेह-

मभ्येत्य तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युति ॥ ३६ ॥ आवहो नाम संवाति द्वितीय: श्वसनो नदन्। उदय ज्योतिषा शश्वत् सोमादीना करोति य । अन्तर्देहेषु चोदान य वदन्ति मनीषिण ॥ ३७ ॥ यश्चतुर्भ्य समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् । उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिल ॥ ३८ ॥ योऽद्भि सयोज्य जीमूतान् पर्जन्याय प्रयच्छति । उद्वहो नाम वंहिष्ठस्तृतीय स सदागति ॥ ३९ ॥ समुह्यमाना बहुधा येन नीता पृथग्घना । वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघना ॥ ४० ॥ सहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदा । रक्षणार्थाय सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ४१ ॥ योऽसौ वहति भूताना विमानानि विहायसा । चतुर्थ सम्वहो नाम वायु स गिरिमर्द्दन ॥ ४२ ॥ येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगान् । वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहका ॥ ४३ ॥ दारुणोत्पातसञ्चारो नभस्स्तनयित्नुमान् । पञ्चम स महावेगो विवहो नाम मारुत ॥ ४४ ॥ यस्मिन् पारिप्लवा दिव्या वहन्त्यापो विहायसा । पुण्यञ्चाकाशगङ्गायास्तोय विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४५ ॥ दूरात् प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकर । यो निर्गुणस्सहस्र येन भाति वसुन्धरा ॥ ४६ ॥ यस्मादाप्यायते सोम: क्षीणः सम्पूर्णमण्डल । षष्ठ परिवहो नाम स वायुर्जयता वर ॥ ४७ ॥ सर्वप्राणभृता प्राणान् योऽन्तकाले निरस्यति । यस्य वर्त्मानुवर्त्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४८ ॥ सम्यगन्वीक्षता बुद्धया शान्तया ध्यानचिन्तका । ध्यानाभ्यासाभिरामाणा योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ४९ ॥ य समासाद्य वेगेन दिगोऽन्त प्रतिपेदिर । दक्षस्य दशपुत्राणा सहस्राणि प्रजापते ॥ ५० ॥ येन सृष्ट पुरा भूतो यात्येव न निवर्त्तते । परावहो नाम परो वायु स दुरतिक्रम ॥ ५१ ॥ एवमेते दिते पुत्रा मारुता परमाद्भुता । अनारतन्ते सवान्ति सर्वगा सर्वधारिण ॥ ५२ ॥ एतत्तु महदाश्चर्य

यद्दयं पर्वतोत्तमः। कम्पितः सहसा तेन वायुनातिप्रवायता ॥५३॥ विष्णोर्निश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः। सहसोदीर्य्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥ ५४ ॥ तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽतिवायति। वायोर्व्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्मतत्पीड़ितं भवेत ॥ ५५ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः। उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामगात्तदा ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि वायुविशेषकथने अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥

भीष्म उवाच। एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत्। शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥ देवर्षिन्तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम्। अर्घ्यपूर्व्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत ॥ २ ॥ नारदोऽथाब्रवीत् प्रीतो ब्रूहि धर्म्मभृताम्वर। केन त्वां श्रेयसा वत्स योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत। अस्मिँल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

नारद उवाच। तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम्। सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः। नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६ ॥ निवृत्तिः कर्म्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता। सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७ ॥ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति। नालं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणम् ॥ ८ ॥ सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धिनी। मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥९॥ सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः। कार्य्यः श्रेयोऽर्थिना

तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १० ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रचेत् श्रियं रचेच्चमत्सरात्। विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः चमा च परमं बलम्। आत्मज्ञानं परं ज्ञानम् न सत्यात् विद्यते परम् ॥ १२ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत्। यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ॥ १३ ॥ सर्व्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः। येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ॥ १४ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान् यश्चरत्यात्मवशैरिह। असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १५ ॥ आत्मभूतैरतद्भूत सह चैव विनैव च। स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधिगच्छति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पर्शं तथा सम्भाषणं सदा। यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत्। नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ १८ ॥ आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशीस्त्वमचापलम्। एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मन ॥ १९ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रिय। अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २० ॥ निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः। परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोच्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना। अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२ ॥ गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्य्यारतः सदा। ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३ ॥ द्वन्द्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः। विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम्। अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्म्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५ ॥ तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः। संसारे पच्यते जन्तुस्तत् कथं नावबुध्यसे ॥ २६ ॥ अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः। अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७ ॥

यदयं पर्वतोत्तमः । कम्पितः सहसा तेन वायुनातिप्रवायता ॥५३॥ विष्णोर्निश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः । सहसोदीर्य्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥ ५४ ॥ तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽतिवायति । वायोर्व्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्मतत्पीडितं भवेत ॥ ५५ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः । उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामगात्तदा ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वायुविशेषकथने
अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् । शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥ देवर्षिन्तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् । अर्घ्यपूर्व्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत ॥ २ ॥ नारदोऽथाब्रवीत प्रीतो ब्रूहि धर्म्मभृताम्बर । केन त्वा श्रेयसा वत्स योजयामीति हृष्टवत ॥ ३ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत । अस्मिल्लोके हितं यतस्यात्तेन मा योक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

नारद उवाच । तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् । सनत्कुमारो भगवानिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६ ॥ निवृत्तिः कर्म्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता । सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७ ॥ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति । नालं स दुःखमोक्षाय सयोगो दुःखलक्षणम् ॥ ८ ॥ सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धिनी । मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥९॥ सर्व्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । कार्य्यः श्रेयोऽर्थिना

तौ हि श्रेयोघाताबमुद्यतौ ॥ १० ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत् श्रियं रक्षेच्च मत्सरात्। विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः क्षमा च परमं बलम्। आत्मज्ञानं परं ज्ञानम् न सत्यात् विद्यते परम् ॥ १२ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत्। यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ॥ १३ ॥ सर्व्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः। येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ॥ १४ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान् यश्चरत्यात्मवश्यैरिह। असज्जमानः शान्तात्मा निर्व्विकारः समाहितः ॥ १५ ॥ आत्मभूतैरतद्भूत सह चैव विनैव च। स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधिगच्छति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पर्शस्तथा सम्भाषणं सदा। यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत्। नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ १८ ॥ आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशीस्त्वमचापलम्। एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मन ॥ १९ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रिय। अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २० ॥ निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मन। परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना। अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२ ॥ गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्य्यारतः सदा। ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३ ॥ द्वन्द्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः। विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम्। अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्म्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५ ॥ तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः। संसारे पच्यते जन्तुस्तत् कथं नावबुध्यसे ॥ २६ ॥ अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः। अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७ ॥

नारद उवाच। अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवं। निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च। दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥ तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे। तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३ ॥ अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च। मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥ द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत्। न तानाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्त्तते। अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६ ॥ नार्थो न धर्म्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति। अप्यभावे न युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च। सर्व्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८ ॥ मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति। दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु सन्ततिम्। सम्यक् प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्म्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते। यस्मिन्न शक्यते कर्त्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ११ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत्। चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते ॥ १२ ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः। एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १३ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः। आरोग्यं प्रियसम्वासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १४ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति। अशोचन् प्रतिकुर्व्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १५ ॥ सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः। स्निग्धत्वञ्चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १६ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः। अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १७ ॥ त्यजन्ते दुःखमर्था हि पालने न च ते सुखाः।

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १८ ॥ अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः । अतृप्ता यान्ति विध्वंसं सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १९ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २० ॥ अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् । तस्मात् सन्तोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥ निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति । स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥२२॥ भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुद्धा मनसः परम् । न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३ ॥ सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् । व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥२४॥ तथाप्युपायं सम्पश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणम् । अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २५ ॥ शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च । नोपभोगात् परं किञ्चिद्धनिनो वा धनस्य वा ॥ २६ ॥ प्राक्सम्प्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणम् । विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत् प्रकृतिस्थितः ॥ २७ ॥ धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च विद्यया ॥ २८ ॥ प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च । विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९ ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखी भवेत् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

नारद उवाच । सुखदुःखविपर्य्यासो यदा समुपपद्यते । नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥ स्वभावाद्यत्नमा-

तिष्ठेद्ध्यनवान्नावबोधीदिति। जरामरणरोगैश्च प्रियमात्मानमुद्धरेत ॥ २ ॥ सृजन्ति हि शरीराणि रोगा शारीरमानसा। सायका इव तीक्ष्णाग्रा प्रयुक्ता दृढधन्विभि ॥ ३ ॥ व्यथितस्य विविधाभिस्ताम्यतो जीवितैषिण। अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥ स्रवन्ति न निवर्त्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव। आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुन पुन ॥ ५ ॥ व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयो शुक्लकृष्णयो। जातान् मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥ सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यसौ। आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुन पुनरुदेति च ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्व्वानादाय भावानपरिशङ्कितान्। इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रय ॥ ८ ॥ यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानान्तदवाप्नुयात्। यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९ ॥ संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवा। दृश्यन्ते निष्फला सन्त प्रहीणा सर्व्वकर्म्मभि ॥ १० ॥ अपरे बालिशा सन्तो निर्गुणा पुरुषाधमा। आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्व्वकामिन ॥ ११ ॥ भूतानामपर कश्चिद्धिंसायां सततोत्थित। वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्य्यते ॥ १२ ॥ अचेष्टमानमासीनं श्री कञ्चिदुपतिष्ठते। कश्चित् कर्म्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥ अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावत। शुक्रमन्यत्र सम्भूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ १४ ॥ तस्य योनौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वा न वा। आम्रपुष्पोपमा यस्य निर्वृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५ ॥ केषाञ्चित् पुत्रकामानामनुसन्तानमिच्छताम्। सिद्धौ प्रयतमानानां न चाण्डमुपजायते ॥ १६ ॥ गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव। आयुष्मान् जायते पुत्र कथं प्रेत्य इवाभवत् ॥ १७ ॥ देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणै पुत्रगृद्धिभि। दश मासान् परिधृता जायन्ते कुलपांसना ॥ १८ ॥ अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसञ्चितान्।

विपुलानभिजानन्ते सन्ध्यास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १९ ॥ अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे । उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः प्रपद्यते ॥ २० ॥ शीघ्रं परशरीराणि छिन्नबीजं शरीरिणाम् । प्राणिनं प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥ २१ ॥ निर्दग्धं परदेहोऽपि परदेहं चलाचलम् । विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितम् ॥ २२ ॥ सङ्गत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम् । केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ २३ ॥ अन्नपानानि जीर्य्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः । तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्य्यते ॥ २४ ॥ गर्भे मूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः । धारणे वा विसर्गे वा न कर्त्ता विद्यतेऽवशः ॥ २५ ॥ स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथा परे । आगमेन तथान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्योनिसम्बन्धाद्यो जीवः परिमुच्यते । प्रजाञ्च लभते काञ्चित् पुनर्द्वन्द्वेषु सज्जति ॥ २७ ॥ न तस्य सहजातस्य सप्तमीं नवमीं दशाम् । प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति गतायुषः ॥ २८ ॥ नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः । व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ २९ ॥ व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् । वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३० ॥ ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः सम्भृतौषधाः । व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्द्दिताः ॥ ३१ ॥ ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ३२ ॥ के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्त्तान् मृगपक्षिणः । श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्त्ता भवन्ति ते ॥ ३३ ॥ घोरानपि दुराधर्षान् नृपतीनुग्रतेजसः । आक्रम्याददते रोगाः पशून् पशुगणा इव ॥ ३४ ॥ इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् । स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ३५ ॥ न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।

स्वभावमतिवर्त्तन्ते ये नियुक्ता शरीरिण ॥ ३६ ॥ न निर्वेदं जीर्य्यरन् सर्वे मूढ सर्वकामिन । नाप्रिय प्रतिपश्येऽयुक्तवानस्य फले सति ॥ ३७ ॥ उपर्य्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते। यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा ॥ ३८॥ ऐश्वर्य्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च। अप्रमत्ता शठा शूरा विक्रान्ता पर्य्युपासते ॥ ३९ ॥ क्लेशा परिनिवर्त्तन्ते केषाञ्चिदसमीक्षिता । स्वं स्वं पुनरन्येषां न किञ्चिदधिगम्यते ॥ ४० ॥ महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागता ॥४१॥ सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसरा । मनुष्याश्च गतस्त्रीका शतशो विविधा स्त्रिय ॥ ४२ ॥ द्वन्द्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नरा । इदमन्यत् पदं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ४३ ॥ त्यज धर्म्ममधर्म्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज। उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४ ॥ एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम। येन देवा परित्यज्य मर्त्तलोकं दिवं गता ॥ ४५ ॥ नारदस्य वच श्रुत्वा शुक परमबुद्धिमान्। सञ्चिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत॥ ४६ ॥ पुत्रदारैर्महान् क्लेशो विद्याम्नाये महान् श्रम । किन्नु स्यात् शाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ४७॥ ततो मुहूर्त्तं सञ्चिन्त्य निश्चितां गतिमात्मन । परावरज्ञो धर्म्मस्य परां नैश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८ ॥ कथं त्वहमसंक्लिष्टो गच्छेय गतिमुत्तमाम्। नावर्त्तेय यथा भूयो योनिसङ्करसागरे ॥ ४९ ॥ परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्त्तते पुन । सर्वसङ्गान् परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिम् ॥ ५० ॥ तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति। अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वत ॥ ५१ ॥ न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गति । अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्म्मभिर्नोपपद्यते ॥ ५२ ॥ तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम्। वायुभूत प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवा-

करम् ॥ ५३ ॥ न क्षेमं चरतां याति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ५४ ॥ क्षीयते हि सदा
सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते । नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुनः
पुनः ॥ ५५ ॥ रविस्तु संतापयते लोकान् रश्मिभिरुल्बणैः । सर्वत-
स्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः । अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं
दीप्ततेजसम् ॥ ५६ ॥ अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःशङ्केनान्तरात्मना ।
सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ॥ ५७ ॥ ऋषिभिः सह
यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् । आपृच्छामि नगान्नागान्
गिरीनुर्वीं दिशो दिवम् ॥ ५८ ॥ देवदानवगन्धर्वान् पिशाचो-
रगराक्षसान् । लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः ॥ ५९ ॥
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः । अथानुज्ञाप्य तमृषिं
नारदं लोकविश्रुतम् ॥ ६० ॥ तस्मादनुज्ञां सम्प्राप्य जगाम पितरं
प्रति । सोऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिम् । शुकः प्रद-
क्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिम् ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा चर्षिस्तद्वचनं
शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् । भो भोः पुत्र स्थीयतां
तावदद्य यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ६२ ॥ निरपेक्षः शुको
भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः । मोक्षमेवानुसञ्चिन्त्य गमनाय मनो
दधे ॥ ६३ ॥ पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः । कैलास-
पृष्ठं विपुलं सिद्धसङ्घनिषेवितम् ॥ ६४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

भीष्म उवाच । गिरिशृङ्गं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते स निःशलाक उपाविशत् ॥ १ ॥ धारयामास
चात्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि । पादप्रभृति गात्रेषु क्रमेण क्रम-

योगवित्॥२॥ ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नातिरोहिते। पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत्॥३॥ न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नातिदर्शनम्। यत्र वैयासकिर्धीमान् योक्तुं समुपचक्रमे॥४॥ स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम्। प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्परम्॥५॥ स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये। महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम्॥६॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं ततः। निवेदयामास च तं स्वं योगं परमर्षये॥७॥

शुक उवाच। दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन। त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते॥८॥

भीष्म उवाच। नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः। अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत्॥९॥ कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा। अन्तरीक्षचरः श्रीमान् वायुभूतः सुनिश्चितः॥१०॥ तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम्। ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम्॥११॥ व्यवसायेन लोकांस्त्रीन् सर्वान् सोऽथ विचिन्तयन्। आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः॥१२॥ तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम्। ददृशुः सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च॥१३॥ यथाशक्ति यथान्यायं पूजां वै चक्रिरे तदा। पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः॥१४॥ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः। ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः॥१५॥ अन्तरीक्षगतः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः। अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते॥१६॥ ततः परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। भास्करं समुदीक्षन् स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत्। शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः॥१७॥ तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः। संभ्रान्तमनसो राजन्नासन् परमविस्मिताः॥१८॥ पञ्चचूडाप्रभ-

सचो भ्रमवत्फूलकोपमाः । दैवतं कतमद्ध्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् । सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम् ॥ १९ ॥ ततः समभिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् । उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवतः ॥ २० ॥ तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतु परम् । अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ ॥ २१ ॥ अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् । पितृशुश्रूषया बुद्धिं सम्प्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥ पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः । अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्ज्जितः ॥ २३ ॥ उर्व्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्म्मवित् । उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २४ ॥ सोऽन्तरीक्षं महीञ्चैव सशैलवनकाननम् । विलोकयाथ तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २५ ॥ ततो द्वैपायनसुतं बहुमानात् समन्ततः । कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २६ ॥ अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्म्मवित् । पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २७ ॥ ततः प्रतिवचो देयं सर्व्वैरेव समाहितैः । एतन्मे स्नेहतः सर्व्वे वचनं कर्त्तुमर्हथ ॥ २८ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सवनकाननाः । समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ २९ ॥ यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति । ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुकाभिपतने द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥

भीष्म उवाच । इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः । प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषांश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥ तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः । ततः सत्त्वं जहौ धीमान् तद्-

भविष्यति ॥ ३६ ॥ छाया ह्यपुनरावृत्ता सर्वतोऽनपगा सदा । द्रक्ष्यसे त्वञ्च लोकेऽस्मिन् मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३७ ॥ सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत । छायां पश्यन् समावृत्त स मुनि परया मुदा ॥ ३८ ॥ इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ । विस्तरेण समाख्याता यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥ एतदाचष्ट मे राजन् देवर्षिर्नारद पुरा । व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४० ॥ इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मार्थसंहितम् । धारयेद्यः शमपर स गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ४१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने त्रय-
स्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३३३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक । य इच्छेत् सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत स ॥ १ ॥ कुतो ह्यस्य ध्रुव स्वर्ग कुतो नैश्रेयसं परम् । विधिना केन जुहुयात् दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ २ ॥ मुक्तश्च कां गतिं गच्छेत् मोक्षश्चैव किमात्मक । स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिव ॥ ३ ॥ देवतानाञ्च को देव पितॄणाञ्च पिता तथा । तस्मात् परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । गूढं मां प्रश्नवित् प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ । न ह्येष तर्कया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५ ॥ ऋते देवप्रसादाद्वा राजन् ज्ञानागमेन वा । गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवा-रिहन् ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नार-दस्य च संवादं ऋषेर्नारायणस्य च ॥ ७ ॥ नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्त्ति सनातन । धर्मात्मज सम्बभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत । कृते युगे महाराज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे । नरो

नारायणस्यैव हरिः कृष्ण स्वयम्भुव॰ ॥ ८ ॥ तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ । बदर्य्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये । अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ॥ ९ ॥ तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसन्ततौ । तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ॥ १० ॥ यस्य प्रसादं कुर्व्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ ११ ॥ नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदित॰ । महामेरोर्गिरेः शृङ्गात् प्रच्युतो गन्धमादनम् । नारदः सुमहद्भूतं सर्व्वलोकानचीचरत् ॥ १२ ॥ तं देशमगमद्राजन् बदर्य्याश्रममाशुग॰ । तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ॥ १३ ॥ इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिंल्लोकाः प्रतिष्ठिताः । सदेवासुरगन्धर्व्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १४ ॥ एकामूर्त्तिरियं पूर्व्वं जाता भूयश्चतुर्व्विधा । धर्म्मस्य कुलसन्ताने धर्म्मादिभिर्विवर्द्धितः ॥ १५ ॥ अहो ह्यनुगृहीतोऽद्य धर्म्म एभिः सुरैरिह । नरनारायणाभ्याञ्च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ १६ ॥ अत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । स्थितौ धर्म्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ १७ ॥ एतौ हि परमं धाम काऽनयोराह्निकक्रिया । पितरौ सर्व्वभूतानां दैवतञ्च यशस्विनौ । कां देवतान्तु यजत पितॄन् वा कान् महामती ॥ १८ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु । सहसा प्रादुरभवत् समीपे देवयोस्तदा ॥ १९ ॥ कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः । पूजितश्चैव विधिना यथा प्रोक्तेन शास्त्रतः ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यमपूर्व्वं विधिविस्तरम् । उपोपविष्ट॰ सुप्रीतो नारदो भगवानृषि॰ ॥ २१ ॥ नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना । नमस्कृत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

नारद उवाच । वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे । त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमम् । प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्व्वमिदं जगत् ॥ २३ ॥ चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्व्वे गार्हस्थ्य

द्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ ततस्तस्मिन् पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्ग-
वर्जिते । ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत् स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥
उल्कापाता दिशां दाहा भूमिकम्पास्तथैव च । प्रादुर्भूताः क्षणे
तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि
च पर्वताः । निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान् दीर्य्यतीव च ॥ ५ ॥ न
बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः । ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः
सागरास्तथा ॥ ६ ॥ ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७ ॥ स शृङ्गे प्रतिमे
दिव्ये हिमवन्मेरुसम्भवे । संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे
॥ ८ ॥ शतयोजनविस्तारे तिर्य्यगूर्द्ध्वं च भारत । उदीचीं दिश-
माश्रित्य रुचिरे संददर्श ह ॥ ९ ॥ सोऽविशङ्केन मनसा तथै-
वाभ्यपतत् शुकः । ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ॥ १० ॥
अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् । ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां
सहसैव विनिःसृतः ॥ ११ ॥ न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतो-
त्तमः । ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ॥ १२ ॥
गन्धर्वाणामृषीणाञ्च ये च शैलनिवासिनः । दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं
पर्वतञ्च द्विधाकृतम् । साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत
॥ १३ ॥ स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा । यक्षराक्षस
सङ्घैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ १४ ॥ दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्त-
रीक्षं समन्ततः । आसीत् किल महाराज शुकाभिपतने तदा
॥ १५ ॥ ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् । शुको
ददर्श धर्म्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १६ ॥ तस्यां क्रीडन्त्यभिर-
तास्ते चैवाप्सरसां गणाः । शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा
विवाससः ॥ १७ ॥ तं प्रक्रामन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ।
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ॥ १८ ॥ शुकस्तु मारुता-
दूर्द्ध्वं गतिं कृत्वान्तरीक्षगाम् । दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽ-

तत्तदा ॥ १९ ॥ महायोगगतिं तस्य व्यासो ज्ञात्वा महातपाः । निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ २० ॥ स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् । शशंसुर्ऋषयस्तस्य कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ २१ ॥ ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा । स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्य वै ॥ २२ ॥ शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतो मुखः । प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोः शब्देनानुनादयन् ॥ २३ ॥ तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् । प्रत्याहरज्जगत् सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम् ॥ २४ ॥ ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चरितान् पृथक् । गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुकं प्रति ॥ २५ ॥ अन्तर्हितः प्रभावन्तु दर्शयित्वा शुकस्तदा । गुणान् सन्त्यज्य शब्दादीन् पदमभ्यगमत् परम् ॥ २६ ॥ महिमानन्तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः । निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ २७ ॥ ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्त्योऽप्सरसो गणाः । आसाद्य तमृषिं सर्वाः सम्भ्रान्ता गतचेतसः ॥ २८ ॥ जले निलिल्यिरे काश्चित् काश्चिद्गुल्मान् प्रपेदिरे । वसनान्याददुः काश्चित् दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ २९ ॥ तां मुक्ततान्तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा । सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ३० ॥ तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः । पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शङ्करः ॥ ३१ ॥ तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३२ ॥ अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरीक्षस्य चैव ह । वीर्येण सदृशः पुत्र पुरा मत्तस्त्वया वृतः ॥ ३३ ॥ स तथालक्षणो जातस्तपसा तव सम्भृतः । मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३४ ॥ स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः । दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ३५ ॥ यावत् स्थास्यन्ति यावत् स्थास्यन्ति सागराः । तावत्तवाक्षया कीर्तिः ।

मूलकाः । यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्त्तिसमाश्रितम् ॥ २४ ॥ पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः । कं त्वयं यजसे देवं पितरं कं वं विद्महे ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच । अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् । तव भक्तिमतो ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ २६ ॥ यत्तत् सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥ २७ ॥ स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते । त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ॥ २८ ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ॥ २९ ॥ तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यते सो हि दैवे पित्रे च कल्पते ॥३०॥ नास्ति तस्मात् परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विज । आत्मा हि नः स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३१ ॥ तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन् मर्यादा लोकभागिनी । दैवं पित्र्यञ्च कर्त्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहश्च क्रतुः ॥ ३३ ॥ वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्द्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽवाक्क्रीत एव च ॥ ३४ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः । तस्य देवस्य मर्य्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥ ३५ ॥ दैवं पित्र्यञ्च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥ स्वर्गस्था अपि ये केचित्तान्नमस्यन्ति देहिनः । ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलाङ्गतिम् ॥ ३७ ॥ ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्म्मभिरेव च । कलाः पञ्चदश त्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ३८ ॥ मुक्तानान्तु गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पिता । स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ३९ ॥ दृश्यते ज्ञानयोगेन आवाञ्च प्रसृतौ ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयाव सनातनम्॥४०॥

तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानामतसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्याशु गतिञ्चैषां ददाति सः ॥ ४१ ॥ ये तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तित्वं समाश्रिताः । एतदभ्यधिकन्तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ४२ ॥ इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्त्तितः । भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये
चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥

भीष्म उवाच । स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण । जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ १ ॥

नारद उवाच । यदर्थमात्मप्रभवेन जन्म कृतं त्वया धर्म्मगृहे चतुर्द्धा । तत् साध्यतां लोकहितार्थमद्य गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ २ ॥ पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्व्वम् । वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्व्वम् ॥ ३ ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तञ्चादिदेवं सततं प्रपन्न एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ॥ ४ ॥ एभिर्व्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ।- तत् पारमेष्ठस्य वचो निशम्य नारायणः शाश्वतधर्म्मगोप्ता ॥ ५ ॥ गच्छेति तं नारदमुक्तवान् स सम्पूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः । ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः सोऽभ्यर्च्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ॥ ६ ॥ खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये । तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त्तमेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ॥ ७ ॥ आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन ददर्श चाप्यद्भुतमुक्तरूपम् । क्षीरोदधेर्य्योत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥८॥

मेरो सहस्रै स हि योजनानां ह्यतिमतोर्द्ध कविभिर्निरुक्तः। अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र निस्सन्दहीना सुसुगन्धिनस्ते॥ ८॥ श्वेता पुमांसो गतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम्। वज्रास्थिकाया सममानोन्माना दिव्यान्वयरूपा शुभसारोपेता॥ १०॥ छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादा सममुष्कचतुष्का राजीवशतपादा। षष्ट्यादन्तैर्युक्ता शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्येजिह्वाभिर्ये विष्वक्वक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम्॥ ११॥ भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात् सर्वे लोकाः सम्प्रसूता। वेदा धर्म्मा मुनयः शान्ता देवा सर्वे तस्य निसर्गा॥ १२॥

युधिष्ठिर उवाच। अनिन्द्रिया निराहारा अनिस्पन्दाः सुगन्धिनः। कथन्ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा॥ १३॥ ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम। तेषां लक्षणमेतद्धि तच्छ्वेतद्वीपवासिनाम्॥ १४॥ तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे। त्वं हि सर्वकथारामस्त्वाञ्चैवोपाश्रिता वयम्॥ १५॥

भीष्म उवाच। विस्तीर्णैषा कथा राजन् श्रुता मे पितृसन्निधौ। सैषा तव हि वक्तव्या कथा सारो हि सा मता॥ १६॥ राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः। आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम्। धार्म्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्द्रितः। साम्राज्यं तेन सम्प्राप्तं नारायणवरात् पुरा॥ १७॥ सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्य्यमुखनिःसृतम्। पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान्॥ १८॥ पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रिताश्च सः। शेषान्नभुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः॥ १९॥ सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्द्दनम्। अनादिमध्यनिधनं लोककर्त्तारमव्ययम्॥ २०॥ तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्षिणः। एकशय्यासनं देवो दत्तवान् देवराट् स्वयम्॥ २१॥ आत्मराज्यं धनञ्चैव कलत्रं वाहनन्तथा। यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रोक्षितं

सदा ॥२२॥ काम्यनैमित्तिका राजन् यज्ञियाः परमक्रियाः । सर्व्वा सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥२३॥ पञ्चरात्रविदो मुख्या-स्तस्य गेहे महात्मनः । प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥२४॥ तस्य प्रशासतो राज्यं धर्म्मेणामित्रघातिनः । नानृता वाक्समभवन्मनोदुष्टं न चाभवत् ॥ २५ ॥ न च कायेन कृतवान् स पापं परमण्वपि ।' ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ॥ २६ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् । वेदै-श्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २७ ॥ आस्यैः सप्तभिरु-द्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २८ ॥ वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायम्भुवोऽष्टमः । एताभिर्धार्य्यते लोक-स्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ २९ ॥ एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः । भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्म्मपरायणाः ॥ ३० ॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् । लोकान् सञ्चिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ ३१ ॥ तत्र धर्म्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्त्तितः । मर्य्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३२ ॥ आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् । दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्व्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३३ ॥ नारायणानुशिष्टा हि तदा देवी सरस्वती । विवेश तानृषीन् सर्व्वान् लोकानां हितकाम्यया ॥ ३४ ॥ ततः प्रवर्त्तिता सम्यक् तपोविद्भिर्द्विजातिभिः । शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथम सर्गजा ॥ ३५ ॥ आदावेव हि तच्छा-स्त्रमोङ्कारस्वरपूजितम् । ऋषिभिः श्रावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥ ३६ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्द्दिष्टशरीरगः । ऋषीनु-वाच तान् सर्व्वानदृश्यः पुरुषोत्तम ॥ ३७ ॥ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् । लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्म्मः प्रव-र्त्तते ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्भविष्यति । यजु-

क्टे वाचामभिजुष्टमथर्व्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ३९ ॥ यथाप्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादतः। रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ४० ॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च। सर्व्वं च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम् ॥ ४१ ॥ अधिकारेषु वर्त्तन्ते यथा स्वं ब्रह्मवादिनः। सर्व्वं प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमम् ॥ ४२ ॥ भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम्। तस्मात् प्रवक्ष्यते धर्म्मान्मनुः स्वायम्भुवः स्वयम् ॥ ४३ ॥ उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः। तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥ ४४ ॥ स्वायम्भुवेषु धर्म्मेषु शास्त्रे चोशनसे कृते। बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते ॥ ४५ ॥ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः। बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४६ ॥ स हि सद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति। तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्व्वाः करिष्यति ॥ ४७ ॥ एतद्धि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम्। एतदर्थ्यञ्च धर्म्यञ्च रहस्यञ्चैतदुत्तमम् ॥ ४८ ॥ अस्य प्रवर्त्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ। स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ४९ ॥ संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् सनातनम्। अन्तर्धास्यति तत् सर्व्वमेतद्वः कथितं मया ॥ ५० ॥ एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः। विसृज्य तानृषीन् सर्व्वान् कामपि प्रस्थितो दिशम् ॥ ५१ ॥ ततस्ते लोकपितरः सर्व्वलोकार्थचिन्तकाः। प्रावर्त्तयन्त तच्छास्त्रं धर्म्मयोनिं सनातनम् ॥ ५२ ॥ उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते। साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५३ ॥ जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः। धारणाः सर्व्वलोकानां सर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥ ५४ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते । बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्य्यायवाचकाः । एभिः समन्वितो राजन् गुणैर्विद्वान् बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः । अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखण्डिजम् ॥ ३ ॥ स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः । पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ ४॥ तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः । बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्यास्त्वभवं स्त्रयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ६ ॥ धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्व्वावसुपरावसू । ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥ ७ ॥ ऋषिः शान्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः । ऋषिश्रेष्ठश्च कपिलः शालिहोत्रपिता स्मृतः ॥ ८ ॥ आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः । कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्त्तिताः ॥ ९ ॥ सम्भृताः सर्वसम्भारास्तस्मिन् राजन्महाक्रतौ । न तत्र पशुघातोऽभूत् स राजैवास्थितोऽभवत् ॥ १० ॥ अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्म्मसंस्तुतः । आरण्यकपदोद्भूता भागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ११ ॥ प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवः पुरातनः । साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥ १२ ॥ स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् । अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ १३ ॥ बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुचमुद्यम्य वेगितः । आकाशं घ्नन् स्रुचः पातै रोषादश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ १४ ॥ उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः । ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात् प्राप्ताः सुरैरिह । किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । तत स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान् वसुः ।

प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ १७ ॥ अब्रुवंश्चैनमसम्भ्रान्ता न रोषं कर्त्तुमर्हसि । नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः ॥ १८ ॥ अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः । न शक्य स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ॥ १९ ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति । एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ॥ २० ॥ वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः । गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ २१ ॥ तप्त्वा वर्षसहस्राणि चरित्वा तप उत्तमम् । एकपादाः स्थिताः सम्यक् काष्ठभूताः समाहिताः ॥ २२ ॥ मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः । स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥ २३ ॥ कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणन्त्विति । अथ व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी । स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ॥२५॥ सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना । यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं विभुम् ॥ २६ ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः । तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ॥ २७ ॥ एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् । ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २८ ॥ अनिन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः । गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ २९ ॥ अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् । यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ ३० ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः । ततोऽस्मद्दृष्टिविषयस्ततोऽप्रतिहतोऽभवत् । न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ॥ ३१ ॥ ततो न प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् । न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ॥ ३२ ॥ ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् । व्रतावसाने च शुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ॥ ३३ ॥ श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान् सर्वलक्षणलक्षितान् । नित्या-

अविज्ञातान् ब्रह्म जपतः प्राङ्‌मुखान् ॥ ३४ ॥ मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः । तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ ३५ ॥ या भवन्मुनिशार्दूल भा सूर्य्यस्य युगक्षये । एकैकस्य प्रभा तादृक् साभवन्मानवस्य ह ॥ ३६ ॥ तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् । न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्वे ते समतेजसः ॥ ३७ ॥ अथ सूर्य्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् । सहसा दृष्टवन्तः स्म पुनरेव बृहस्पते ॥ ३८ ॥ सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम् । कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥ ३९ ॥ ततो हि वदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम् । बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ॥ ४० ॥ वयन्तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः । न किञ्चिदपि पश्यामो हतचक्षुर्बलेन्द्रियाः ॥ ४१ ॥ एकस्तु शब्दो विततः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः । जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ ४२ ॥ नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज । इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमन्वितः ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः । दिव्यान्युवाह पुष्पाणि कर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ ४४ ॥ तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः । भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तथा ॥ ४५ ॥ नूनन्तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता । वयन्त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ४६ ॥ मारुते सन्निवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते । चिन्ताव्याकुलितात्मानो जाताः स्मोऽङ्गिरसाम्वर ॥ ४७ ॥ मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु । अस्मान्न कश्चिन्मनसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ४८ ॥ तेऽपि स्वस्था मुनिगणा एकभावमनुव्रताः । नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ४९ ॥ ततोऽस्मान् सुपरिश्रान्तांस्तपसा चातिकर्शितान् । उवाच खस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ ५० ॥

देव उवाच । दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः । दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ॥ ५१ ॥ गच्छध्वं मुनयः सर्वे

यथागतमितोऽचिरात् । न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देव कथञ्चन ॥५२॥ काम कालेन महता एकान्तित्वल मुपागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुर्दृशः । महत कार्य्यञ्च कर्त्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ॥ ५३ ॥ इत कृतयुगेऽतीते विपर्य्यासङ्गतेऽपि च । वैवस्वतेऽन्तरे विप्रा प्राप्ते त्रेतायुगे युग । सुराणा कार्य्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ ५४ ॥ ततस्तदद्भुत वाक्यं निशम्यैवामृतोपमम् । तस्य प्रसादात् प्राप्ता स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ ५५ ॥ एव सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न दृष्ट स कथं त्व द्रष्टुमर्हसि ॥ ५६ ॥ नारायणो महद्भूत विश्वसृक्हव्यकव्यभुक् । अनादि-निधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजित ॥ ५७ ॥ एवमेकतवाक्येन द्वित-त्रितमतेन च । अनुनीत सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधी । समानय-त्ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५८ ॥ समाप्तयज्ञो राजापि प्रजा पालितवान् वसु । ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्ट प्रविवेश महीं तत ॥५९॥ स राजा राजशार्दूल सत्यधर्म्मपरायण । अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्म्मवत्सल ॥ ६० ॥ नारायणपरो भूत्वा नारायणपर जपन् । तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु स ॥ ६१ ॥ महीतलाद्गतस्थानं ब्रह्मण समनन्तरम् । पराङ्गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥६२॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये षट्-त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदा भागवतोऽत्यर्थमासीद्राजा महान् वसु । किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवर भुव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ऋषीणाञ्चैव सम्वाद त्रिदशानाञ्च भारत ॥ २ ॥ अजेन यष्टव्य-मिति प्राहुर्देवा द्विजोत्तमान् । स च च्छागोऽप्यजो ज्ञेयो नान्य. पशुरितिस्थिति ॥ ३ ॥

कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ १८ ॥ इति श्रुत्वा ततस्तास्तु गिरो नियतमीश्वराः । ततः संहृष्टमनसो राजोपरिचरस्तदा ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः । कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ २० ॥ मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनाम् । अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ २१ ॥ यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् । एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ॥ २२ ॥ यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं कालमाप्स्यसि ॥ २३ ॥ यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां समाहितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरस्पृशत् ॥ २४ ॥ न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेश्छिद्रे भविष्यतः । वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च । स देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ॥ २५ ॥ एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे ते च दिवौकसः । गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६ ॥ चक्रे वसुस्ततः पूजां विष्वक्सेनाय भारत । जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २७ ॥ तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिन्दम । अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥ २८ ॥ ततोऽस्य तुष्टो भगवान् भक्त्या नारायणो हरिः । अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥ २९ ॥ वरदो भगवान् विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् । गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्मितं तदा ॥ ३० ॥ द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनान्मम । सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा संशितव्रतः । ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ॥ ३१ ॥ मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ॥ ३२ ॥ भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया । अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु माचिरम् ॥ ३३ ॥ गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् । विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते पार्थिवो वसुः ॥ ३४ ॥ तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः । उत्पपात

समस्तूर्यं तत्र चैनमनुस्तुत ॥ ३५ ॥ तस्मिन्मुहूर्त्ते संप्राप्ते राजोपरिचरः पुनः । सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तम ॥ ३६ ॥ एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया । प्राप्ता गतिरधस्तात्तु द्विजशापान्महात्मना ॥ ३७ ॥ केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः । ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ३८ ॥

भीष्म उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं सम्भूता मानवा यथा । नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

भीष्म उवाच । प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः । ददर्श तानेव नरान् श्वेतांश्चन्द्रसमप्रभान् ॥ पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः । दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रगतः स्थितः ॥ २ ॥ भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्द्ध्वबाहुः समाहितः । स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ३ ॥

नारद उवाच । नमस्ते देवदेवेश निष्क्रिय निर्गुण लोकसाक्षिन् क्षेत्रज्ञ पुरुषोत्तम अनन्त पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम त्रिगुण प्रधान अमृत अमृताख्य अनन्ताख्य व्योम सनातन सदसद्व्यक्ताव्यक्त ऋतधामन् आदिदेव वसुप्रद प्रजापते सुप्रजापते वनस्पते महाप्रजापते ऊर्ज्जस्पते वाचस्पते जगत्पते मनस्पते दिवस्पते मरुत्पते सलिलपते पृथिवीपते दिक्पते पूर्वनिवास गुह्य ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक चातुर्महाराजिक आभासुर महाभासुर सप्तमहाभाग याम्य महायाम्य संज्ञासंज्ञ तुषित महातुषित प्रमर्द्दन परिनिर्म्मित अपरिनिर्म्मित वशवर्त्तिन् अपरिनिन्दित अपरिमित

यमवर्त्तिन् अवर्मवर्त्तिन् यम महायम यमयम यमयोने यमगर्भ यमहृदय यमस्तुत यमभागहर पञ्चयम पञ्चकालकर्त्तृपते पञ्चरात्रिक वैकुण्ठ अपराजित मानसिक नामनामिक परस्वामिन् सुस्नात हंस परमहंस महाहंस परमयाज्ञिक साङ्ख्ययोग साङ्ख्यमूर्त्ते अमृतेशय हिरण्येशय देवेशय कुशेशय ब्रह्मेशय पद्मेशय विश्वेश्वर विष्वक्सेन त्वं जगदन्वय त्वं जगत्प्रकृतिः तवाग्निरास्यं वडवामुखोऽग्निः त्वमाहुतिः सारथिः त्वं वषट्कारः त्वमोङ्कारः त्वं तपः त्वं मनः त्वं चन्द्रमाः त्वं चक्षुराज्यं त्वं सूर्य्यः त्वं दिशाङ्गजः त्वं दिग्भानुः विदिग्भानो हयशिरः प्रथमत्रिसौपर्ण्ण वर्णधर पञ्चाग्ने त्रिणाचिकेत षडङ्गनिधान प्राग्ज्योतिष ज्येष्ठसामग सामिकव्रतधर अथर्वशिरा पञ्चमहाकल्प फेनपाचार्य्य वालखिल्य वैखानस अभग्नयोग अभग्नपरिसंख्यान युगादे युगमध्य युगनिधन आखण्डल प्राचीनगर्भ कौशिक पुरुष्टुत पुरुहूत विश्वकृत् विश्वरूप अनन्तगते अनन्तभोग अनन्त अनादे अमध्य अव्यक्तमध्य अव्यक्तनिधन व्रतावास समुद्राधिवास यशोवास तपोवास दमावास लक्ष्म्यावास विद्यावास कीर्त्त्यावास श्रीवास सर्व्वावास वासुदेव सर्वच्छन्दक हरिहय हरिमेध महायज्ञभागहर वरप्रदसुखप्रद धनप्रद हरिमेध यम नियम महानियम कृच्छ्र अतिकृच्छ्र महाकृच्छ्र सर्वकृच्छ्र नियमधर निवृत्तभ्रम प्रवचनगत पृश्निगर्भप्रवृत्त प्रवृत्तवेदक्रिय अज सर्व्वगते सर्वदर्शिन् अग्राह्य अचल महाविभूते माहात्म्यशरीर पवित्र महापवित्र हिरण्मय बृहत् अप्रतर्क्य अविज्ञेय ब्रह्माग्र प्रजासर्गकर प्रजानिधनकर महामायाधर चित्रशिखण्डिन् वरप्रद पुरोडाशभागहर गताध्वर छिन्नतृष्ण छिन्नसंशय सर्वतोवृत्त ब्राह्मणरूप ब्राह्मणप्रिय विश्वमूर्त्ते महामूर्त्ते बान्धव भक्तवत्सल ब्रह्मण्यदेव भक्तोऽहं त्वा दिदृक्षुरेकान्तदर्शनाय नमोनमः ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये महापुरुषस्तवे अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

भीष्म उवाच। एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ १ ॥ किञ्चिच्चन्द्रा-
विशुद्धात्मा किञ्चिच्चन्द्राद्विशेषवान्। कृशानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चि-
द्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ २ ॥ शुकपत्रनिभः किञ्चित् किञ्चित् स्फाटिक-
सन्निभः। नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३ ॥ प्रवा-
लाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णस्तथा क्वचित्। क्वचित् सुवर्णवर्णाभो वैदूर्य-
सदृशः क्वचित् ॥ ४ ॥ नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित्।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ५ ॥ एतान् बहुवि-
धान् वर्णान्रूपैर्बिभ्रत् सनातनः। सहस्रनयनः श्रीमाञ्छतशीर्षः
सहस्रपात् ॥ ६ ॥ सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित्।
ओङ्कारमुद्गिरन् वक्त्रात् सावित्रीञ्च तदन्वयाम् ॥ ७ ॥ शेषेभ्यश्चैव
वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन् बहून्। आरण्यकं जगौ देवो हरि-
र्नारायणो वशी ॥ ८ ॥ वेदीं कमण्डलुं मुञ्जान् मणीनुपानहौ
कुशान्। अजिनं दण्डकाष्ठञ्च ज्वलितञ्च हुताशनम्। धारया-
मास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ९ ॥ तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो
द्विजसत्तमः। वाग्यतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ॥ १० ॥
तमुवाच नतं मूर्द्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः। इमं
देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ १२ ॥ न च मां ते ददृशिरे
न च द्रक्ष्यति कश्चन। ऋते ह्येकान्तिकश्रेष्ठात् त्वञ्चैवैकान्तिकोत्तमः
॥ १३ ॥ ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज। तास्त्वं
भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥ १४ ॥ वृणीष्व च वरं विप्र
मत्तस्त्वं यदिहेच्छसि। प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्त्तिरिहा-
व्ययः ॥ १५ ॥

नारद उवाच। अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १६ ॥ वर एष ममा-

त्वन्तु दृष्टस्त्वं यत् सनातन। भगवन् विश्वदृक् सिंह सर्वमूर्त्ति-र्म्महान् प्रभु ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच। एवं सन्दर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिनम्। उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा चिरम् ॥ १८ ॥ इमे ह्यनि-न्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः। एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति ॥ १९ ॥ सिद्धा ह्येते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽ-भवन्। तमोरजोभिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ २० ॥ न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च। न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ॥ २१ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै। यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥ भूत-ग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति। अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ २३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः। पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २४ ॥ यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तमाः। स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ २५ ॥ पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानञ्च नारद। शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ २६ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणानेतान् प्रचक्षते। एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ २७ ॥ [1]एतान् गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते। निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २८ ॥ जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्याप प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २९ ॥ खे वायुः प्रलयं याति मनस्या-काशमेव च। मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ ३० ॥ अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये सम्प्रलीयते। नास्ति तस्मात् पर-तरं पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ ३१ ॥ नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम्। ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ ३२ ॥ सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः। पृथिवी वायुराकाश-

मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ३३ ॥ ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् । तदा विशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः । उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन् प्रभुः ॥ ३४ ॥ न विना धातुसङ्घातं शरीरं भवति क्वचित् ॥ ३५ ॥ न च जीवं विना ब्रह्मन् वायवश्चेष्टयन्त्युत । स जीवं परिसङ्ख्यातः शेषः सङ्कर्षणः प्रभुः ॥ ३६ ॥ तस्मात् सनत्कुमारत्वं यो लभेत् स्वेन कर्म्मणा । यस्मिंश्च सर्व्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये । स मनः सर्व्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ ३७ ॥ तस्मात् प्रसूतो यः कर्त्ता कारणं कार्य्यमेव च । तस्मात् सर्व्वं सम्भवति जगत्स्थावरजङ्गमम् । सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्व्वकर्म्मसु ॥ ३८ ॥ यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षणः प्रभुः ॥ ३९ ॥ सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते । प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारः स ईश्वरः ॥ ४० ॥ मत्तः सर्व्वं सम्भवति जगत्स्थावरजङ्गमम् । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ४१ ॥ मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम । अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ४२ ॥ निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । इच्छन्मुहूर्त्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ ४३ ॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्व्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ ४४ ॥ मयैतत् कथितं सम्यक् तव मूर्त्तिचतुष्टयम् । अहं कर्त्ता च कार्य्यञ्च कारणञ्चापि नारद ॥ ४५ ॥ अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः । मैवं ते बुद्धिरत्राभूत् दृष्टो जीवो मयेति वै ॥ ४६ ॥ अहं सर्व्वत्रगो ब्रह्मन् भूतग्रामान्तरात्मकः । भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नश्याम्यहम् ॥ ४७ ॥ सिद्धा हि ते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् । तमोरजोभ्यां निर्म्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४८ ॥ हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्व्वक्त्रोऽनिरुक्तगः ।

ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तक ॥ ४९ ॥ ललाटश्चैव मे रुद्रो देव क्रोधादिति सृत । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिण पार्श्वमास्थितान् ॥ ५० ॥ द्वादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वे समास्थितान्। अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ॥ ५१ ॥ नासत्यश्चैव दस्रश्च भिषजौ पश्य पृष्ठत । सर्व्वान् प्रजापतीन् पश्य पश्य सप्त ऋषींस्तथा ॥ ५२ ॥ वेदान् यज्ञाश्च शतश पश्यामृतमथौषधी । तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ॥ ५३ ॥ तथाष्टगुणमैश्वर्य्यमेकस्थं पश्य मूर्त्तिमत् । श्रियं लक्ष्मीञ्च कीर्त्तिञ्च पृथिवीञ्च ककुद्मिनीम ॥ ५४ ॥ वेदाना मातर पश्य मत्स्था देवीं सरस्वतीम् । ध्रुवञ्च ज्योतिषा श्रेष्ठ पश्य नारद खेचरम् ॥ ५५ ॥ अम्भोधरान् समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा। मूर्त्तिमत पितृगणा चतुर पश्य सत्तम। त्रींश्चैवेमान् गुणान् पश्य मत्स्थानमूर्त्तिविवर्ज्जितान् ॥ ५६ ॥ देवकार्य्यादपि मुने पितृकार्य्यं विशिष्यते। देवानाञ्च पितृणाञ्च पिता ह्येकोऽहमादित ॥ ५७ ॥ अह हयशिरा भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे। पिबामि सुहुत हव्य कव्यञ्च श्रद्धयान्वितम ॥ ५८ ॥ मया सृष्ट पुरा ब्रह्मा मा यज्ञमयजत स्वयम्। ततस्तस्मिन् वरान् प्रीतो दत्तवानस्म्यनुत्तमान् ॥ ५९ ॥ मत्पुत्रत्वञ्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च। अहङ्कारकृतञ्चैव नामपर्य्यायवाचकम् ॥ ६० ॥ त्वया कृताञ्च मर्य्यादा नातिक्रंस्यति कश्चन। त्वञ्चैव वरदो ब्रह्मन् वरेप्सूना भविष्यसि ॥ ६१ ॥ सुरासुरगणानाञ्च ऋषीणाञ्च तपोधन। पितृणाञ्च महाभाग सतत संशितव्रत। विविधानाञ्च भूताना त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६२ ॥ प्रादुर्भावगतश्चाह सुरकार्य्येषु नित्यदा। अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन् नियोज्यश्च सुतो यथा ॥ ६३ ॥ एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे। अह दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ६४ ॥ निर्व्वाण सर्व्वधर्म्माणा निवृत्ति परमा स्मृता। तस्मान्निवृत्तमा-

पश्चरेत् सर्व्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ६५ ॥ विद्यासहायवन्तञ्च आदित्यस्थं समाहितम्। कपिलं प्राहुराचार्य्याः साङ्ख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥६६॥ हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि सुष्टुतः। सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन् योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६७ ॥ एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः। ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत् पुनः ॥ ६८ ॥ कृत्वा मत्स्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च। एकाकी विद्यया सार्द्धं विहरिष्ये जगत् पुनः ॥ ६९ ॥ ततो भूयो जगत् सर्व्वं करिष्यामीह विद्यया। अस्मन्मूर्त्तिश्चतुर्थी या साऽसृजच्छेषमव्ययम् ॥ ७० ॥ स हि सङ्कर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत्। प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः। ब्रह्मणः सर्व्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ ७२ ॥ एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः। यथा सूर्य्यस्य गगणादुदयास्तमने इह ॥ ७३ ॥ नष्टे पुनर्ब्बलात् काल आनयत्यमितद्युतिः। तथा बलादहं पृथ्वीं सर्व्वभूतहिताय वै ॥ ७४ ॥ सत्त्वैराक्रान्तसर्व्वाङ्गीं नष्टां सागरमेखलाम्। आनयिष्यामि स्वस्थानं वाराहं रूपमास्थितः। हिरण्याक्षं वधिष्यामि दैतेयं बलगर्व्वितम् ॥ ७५ ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः। सुरकार्य्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ ७६ ॥ विरोचनस्य बलवान् बलिः पुत्रो महासुरः। अवध्यः सर्व्वलोकानां सदेवासुररक्षसाम्। भविष्यति स शक्रञ्च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ७७ ॥ त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ। अदित्यां द्वादशादित्यः सम्भविष्यामि कश्यपात् ॥ ७८ ॥ ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे। देवतां स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ॥ ७९ ॥ बलिञ्चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम्। दानवञ्च बलिं श्रेष्ठमवध्यं सर्व्वदैवतैः ॥ ८० ॥ त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः। क्षत्रञ्चोत्सादयिष्यामि

समृद्धबलवाहनम् ॥ ८१ ॥ सन्ध्यांशे समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च। अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ८२ ॥ त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा। प्राप्स्येते वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥ ८३ ॥ तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः। महाबलाः महावीर्य्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः। ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्य्ये मम द्विज ॥ ८४ ॥ ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम्। हनिष्ये रावणं रौद्रं सगणं लोककण्टकम् ॥ ८५ ॥ द्वापरस्य कलेश्चैव सन्धौ पर्य्यवसानिके। प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ ८६ ॥ तत्राहं दानवान् हत्वा सुबहून् देवकण्टकान्। कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं द्वारकां पुरीम् ॥ ८७ ॥ वसानस्तत्र वै पुर्य्यामदितेर्विप्रियङ्करम्। हनिष्ये नरकं भौमं मुरं पीठञ्च दानवम् ॥ ८८ ॥ प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम्। कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमम् ॥ ८९ ॥ महेश्वरमहासेनौ बाणप्रियहितैषिणौ। पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ ॥ ९० ॥ ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम्। विनाशयिष्यामि ततः सर्वान् सौभनिवासिनः ॥ ९१ ॥ यः कालयवनख्यातो गार्ग्यतेजोऽभिसंवृतः। भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ९२ ॥ जरासन्धश्च बलवान् सर्वराजविरोधनः। भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ॥ ९३ ॥ मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति। शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ॥ ९४ ॥ समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु। वासविः सुसहायो वै मम लोको भविष्यति ॥ ९५ ॥ युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह। एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ॥ ९६ ॥ उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्य्यार्थमीश्वरौ। कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ॥ ९७ ॥ सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम। करिष्ये प्रलयं घोरमात्म

ज्ञानाभिसत्तृतम् ॥ ९८ ॥ कर्म्माण्यपरिमेयाणि चतुर्मूर्त्तिधरो ह्यहम्। कृत्वा लोकान् गमिष्यामि स्वानह ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ९९ ॥ हंस कूर्म्मस्च मत्स्यस्च प्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम। वराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च। रामो दाशरथिश्चैव सात्वत कल्किरेव च ॥ १०० ॥ यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता पुन। सवेदा सश्रुतीकाश्च कृता पूर्वं कृते युगे ॥ १०१ ॥ अतिक्रान्ता पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित्। अतिक्रान्ताश्च बहव प्रादुर्भावा ममोत्तमा ॥ १०२ ॥ लोककार्य्याणि कृत्वा च पुन स्वा प्रकृति गता। न ह्येतत् ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ॥ १०३ ॥ यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना। एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमते मया। पुराणञ्च भविष्यञ्च सरहस्यञ्च सत्तम ॥ १०४ ॥

भीष्म उवाच। एव स भगवान्देवो विश्वमूर्त्तिधरोऽव्यय। एतावदुक्त्वा वचन तत्रैवान्तर्दधे पुन ॥ १०५ ॥ नारदोऽपि महातेजा प्राप्यानुग्रहमीप्सितम्। नरनारायणौ द्रष्टुं बदर्य्याश्रम माद्रवत् ॥ १०६ ॥ इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम्। साङ्ख्ययोगकृत तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥ १०७ ॥ नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत् पुन। ब्रह्मण सदने तात यथादृष्ट यथाश्रुतम् ॥ १०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एतदाश्चर्य्यभूत हि माहात्म्य तस्य धीमत। किं वै ब्रह्मा न जानीते यत शुश्राव नारदात् ॥ १०९ ॥ पिता महोऽपि भगवा तस्माद्देवादनन्तर। कथ स न विजानीयात् प्रभावममितौजस ॥ ११० ॥

भीष्म उवाच। महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च। समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ १११ ॥ सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकर प्रभु। जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिक नृप ॥ ११२ ॥ परमात्मानमीशानमात्मन प्रभव तथा। ये

लब्धे ब्रह्मसदने त्रिदशधा समागता ॥ ११३ ॥ तेभ्यस्तत श्रावयामास पुराणं वेदसम्मितम्। तेषां सकाशात् सूर्य्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ॥ ११४ ॥ आत्मानुगामिना राजन् श्रावयामास वै तत। षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ११५ ॥ सूर्य्यस्य तपतो लोका निर्म्मिता ये पुरःसरा। तेषामकथयत सूर्य्य सर्व्वेषां भावितात्मनाम् ॥ ११६ ॥ सूर्य्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिः स्तैर्म्महात्मभिः। मेरौ समागता देवा श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ ११७ ॥ देवानान्तु सकाशाद्वै तत श्रुत्वाऽसितो द्विज। श्रावयामास, राजेन्द्र पितृणां मुनिसत्तम ॥ ११८ ॥ मम चापि पिता तात कथयामास शान्तनु। ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्त्तितं तव भारत ॥ ११९ ॥ सुरैर्व्वा मुनिभिर्व्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम्। सर्व्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति समन्तत ॥ १२० ॥ इदमाख्यानमार्षेयं पारम्पर्य्यागतं नृप। नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथञ्चन ॥ १२१ ॥ मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै। यानि श्रुतानि सर्व्वाणि तेषां सारोऽयमुद्धृत ॥ १२२ ॥ सुरासुरैर्यथा राजन्निर्म्मथ्यामृतमुद्धृतम्। एवमेतत् पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ १२३ ॥ यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नर। एकान्तभावोपगत एकान्तेषु समाहित ॥ १२४ ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नर। स सहस्रार्च्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशय ॥ १२५ ॥ मुच्येतार्त्तस्तथा रोगात श्रुत्वेमामादित कथाम्। जिज्ञासुर्लभते कामान् भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ १२६ ॥ त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्च्य पुरुषोत्तम। स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरु ॥ १२७ ॥ ब्रह्मण्यदेवो भगवान् प्रीयतां ते सनातन। युधिष्ठिर महाबाहो महाबुद्धिर्ज्जनार्द्दन ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्म्मराड्जनमेजय। भ्रातरश्चास्य ते सर्व्वे नारायणपराभवन् ॥ १२९ ॥ जितं भगवता

तेन पुरुषेणेति भारत । नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदैरयन् ॥ १३० ॥ यो ह्यस्माकं गुरुश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । जगौ परमकं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १३१ ॥ गत्वान्तरिक्षात् सततं क्षीरोदममृताशयम् । पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात् स्वमाश्रमम् ॥ १३२ ॥

भीष्म उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मयेरितम् । पारम्पर्य्यागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ॥ १३३ ॥

सूत उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्त्तितम् । जनमेजयेन तत् श्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ॥ १३४ ॥ यूयं हि तप्ततपसः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ॥ १३५ ॥ शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः । यजध्वं सुहुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरम् । पारम्पर्य्यागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ॥ १३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये
एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥

शौनक उवाच । कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः । यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १ ॥ निवृत्तञ्चास्थितो धर्मं क्षमी भागवतः प्रभुः । निवृत्तिधर्म्मान् विदधे स एव भगवान् प्रभुः ॥ २ ॥ कथं प्रवृत्तिधर्म्मेषु भागार्हा देवताः कृताः । कथं निवृत्तिधर्म्माय कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३ ॥ एतन्नः संशयं सूत छिन्धि गुह्यं सनातनम् । त्वया नारायणकथा श्रुता वै धर्मसंहिताः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । जनमेजयेन यत् पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ॥ ५ ॥ श्रुत्वा माहात्म्य-

मेतस्य देहिनां परमात्मनः। जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायन-मब्रवीत् ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच। इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः। क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्त-स्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम्। ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्य-पापविवर्जिताः। ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम ॥ ८ ॥ अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्म्मः सनातनः। यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किन्नु ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित् प्रभुः। सूर्य्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ १० ॥ आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः। प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्म्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षरमव्ययम्। स्मृति कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ॥ १२ ॥ दोषः काल-परीमाणे महानेष क्रियावताम्। एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्य-मिवार्पितम्। छिन्धीतिहासकथनात् परं कौतूहलं हि मे ॥१३॥ कथं भागहराः प्रोक्ता देवता क्रतुषु द्विज। किमर्थञ्चाध्वरे ब्रह्म-न्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥ १४ ॥ ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विज-सत्तम। ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जने-श्वर। नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा। नापुराणविदा चैव शक्यो व्याहर्त्तुमञ्जसा ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः। कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महाऋषिः ॥ १७ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः। अहं चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ १८ ॥ एतान् समागतान् सर्व्वान् पञ्चशिष्यान्दमान्वितान्। शौचाचारसमायुक्तान् जितक्रोधान् जि-तेन्द्रियान्। वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ॥ १९ ॥ मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते। तेषामभ्यस्यतां वेदान् कदाचित्

संशयोऽभवत् ॥ २० ॥ एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकोत्तितः । ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽद्य भारत ॥ २१ ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्व्वागमनमोनुदः । पराशरसुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ २३ ॥ तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च । नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः । त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तयेप्सितम् ॥ २४ ॥ तत् शृणुध्वं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् । यथावृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ २५ ॥ परमात्मेति यं प्राहुः सांख्या योगविदो जनाः । महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्म्मणा । तस्मात् प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः ॥ २६ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् । अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ॥ २७ ॥ योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्म्ममे च पितामहम् । सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्व्वतेजोमयो हि सः ॥२८॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्चधा ॥ २९ ॥ महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणान्निर्म्ममे पुनः । भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्त्तिमन्तश्च तान् शृणु ॥ ३० ॥ मरीचिरङ्गिरायात्रि पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायम्भुवस्तथा । ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥३१॥ वेदवेदाङ्गसंयुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंयुतान् । निर्म्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः । अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ॥३२॥ रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान् सोऽसृजत् स्वयम् । एकादशैते रुद्रास्तु विकारपुरुषाः स्मृताः ॥ ३३ ॥ ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्व्वे चैव सुरर्षयः । उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ३४ ॥ वयं सृष्टा हि भगवंस्त्वया च प्रभविष्णुना । येन यस्मिन्नधीकारे वर्त्तितव्यं पितामह ॥ ३५ ॥ योऽसौ त्वयाभि-

निर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्थचिन्तक । परिपाल्य कथन्तेन वाहङ्कारेण कर्त्तृणा ॥ ३६ ॥ प्रदिशस्व वलन्तस्य योऽधिकारार्थचिन्तक । एवमुक्तो महादेवो देवास्तानिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच । साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु व । ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवता मता ॥ ३८ ॥ लोकत्रयस्य कृत्स्नस्य कथं कार्य्यं परिग्रहं । कथं बलक्षयो न स्यात युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥ ३९ ॥ इत सर्वेऽपि गच्छाम शरणं लोकसाक्षिणम् । महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम् ॥ ४० ॥ ततस्ते ब्रह्मणा सार्द्धमृषयो विबुधास्तथा । क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मु- र्लोकहितार्थिन ॥ ४१ ॥ ते तप समुपातिष्ठन् ब्रह्मोक्तं वेदक- ल्पितम् । स महानियमो नाम तपश्चर्य्या सुदारुणा ॥ ४२ ॥ ऊर्द्ध्वं दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रञ्च मनोऽभवत । एकपादा स्थिता सर्वे काष्ठभूता समाहिता ॥ ४३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रन्ते तपस्तप्त्वा सु- दारुणम् । शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४४ ॥

श्रीभगवानुवाच । भो भो सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधना । स्वागतेनार्च्चय व सर्वान् श्रावये वाक्यमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ विज्ञातं यो मया कार्य्यं तच्च लोकहितं महत । प्रवृत्तियुक्तं कर्त्तव्यं युष्मत्- प्राणोपबृंहणम् ॥ ४६ ॥ सुतप्तञ्च तपो देवा ममाराधनकाम्यया । भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपस फलमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मा लोकगुरुर्महालोकपितामह । यूयञ्च विबुधाश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिता ॥ ४८ ॥ सर्वे भागान् कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यश । तथा श्रेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमीश्वरा ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहा । ततस्ते विबुधा सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षय ॥ ५० ॥ वेददृष्टेन विधिना वैष्णव क्रतुमाहरन् । तस्मिन् सत्रे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ॥ ५१ ॥ देवा देवर्षयश्चैव स्वं स्वं भागमकल्पयन् । ते कार्त्त-

युगधर्म्माणो भागाः परमसत्कृताः ॥ ५२ ॥ प्राहुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् । बृहन्तं सर्वगं देवं ईशान वरदं प्रभुम् ॥५३॥ ततोऽथ वरदो देवस्तान् सर्व्वानमरान् स्थितान् । अशरीरो बभाषेद वाक्यं खस्थो महेश्वरः ॥ ५४ ॥ येन यः कल्पितो भाग स तथा मामुपागत । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ॥ ५५ ॥ एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् । यूयं यज्ञैर्यजमानाः समाप्तवरदक्षिणैः । युगे युगे भविष्यध्व प्रवृत्तिफलभागिन ॥ ५६ ॥ यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुरा । कल्पयिष्यन्ति वो भागास्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ५७ ॥ यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाक्रतौ । स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृत ॥ ५८ ॥ यूयं लोकान् भावयध्वं यज्ञभागफलोचिता । सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्म्मिता ॥५९॥ या क्रिया प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृता । ताभिराप्यायितबला लोकान् वै धारयिष्यथ ॥ ६० ॥ यूयं हि भाविता यज्ञैः सर्वयज्ञेषु मानवैः । मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम ॥ ६१ ॥ इत्यर्थं निर्म्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभि सह । एभि सम्यक् प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवता क्षितौ ॥ ६२ ॥ निर्म्माणमेतद्युष्माक प्रवृत्तिगुणकल्पितम् । मया कृत सुरश्रेष्ठा यावत कल्पक्षयादिह । चिन्तयध्व लोकहितं यथाधीकारमीश्वरा ॥ ६३ ॥ मरीचिरङ्गिराश्चात्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । वशिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्म्मिता हि ते ॥ ६४ ॥ एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्य्याश्च कल्पिता । प्रवृत्तिधर्म्मिणश्चैव प्राजापत्ये च कल्पिता. ॥ ६५ ॥ अयं क्रियावता पन्था व्यक्तीभूत सनातन । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकर प्रभु ॥ ६६ ॥ सन सनत्सुजातश्च सनक ससनन्दन । सनत्कुमार कपिल सप्तमश्च सनातन ॥६७॥ सप्तैते मानसा प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मण सुता । स्वयमागतविज्ञाना

निवृत्तिं धर्म्ममास्थिता ॥ ६८ ॥ एते योगविदो मुख्या साङ्ख्य ज्ञानविशारदाः । आचार्य्या धर्म्मशास्त्रेषु मोक्षधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥६९॥ यतोऽहं प्रसृतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान् । तस्मात् परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ॥ ७० ॥ सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः । यो यथा निर्म्मितो जन्तुर्यस्मिन् यस्मिंश्च कर्म्मणि ॥ ७१ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुते महत् । एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ॥ ७२ ॥ एष माता पिता चैव युष्माकञ्च पितामहः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥ ७३ ॥ अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः । ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ ७४ ॥ गच्छध्वं स्वानधीकारान् चिन्तयध्वं यथाविधि । प्रवर्त्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु मा चिरम् ॥७५॥ प्रदिश्यन्ताञ्च कर्म्माणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि आयूंषीह सुरोत्तमाः ॥ ७६ ॥ इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तितः । अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्न तदन्यथा ॥ ७७ ॥ चतुष्पात् सकलो धर्म्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः । ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ॥ ७८ ॥ प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे । यत्र पादश्चतुर्थो वै धर्म्मस्य न भविष्यति ॥ ७९ ॥ ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति । द्विपादहीनो धर्म्मश्च युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ ८० ॥ ततस्तिष्येऽथ सम्प्राप्ते युगे कलि-पुरस्कृते । एकपादस्थितो धर्म्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ८१ ॥ देवा देवर्षयोचुस्तमेव वादिनं गुरुम् । एकपादस्थिते धर्म्मे यत्र क्वचन गामिनि । कथं कर्त्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः ॥ ८२ ॥

श्रीभगवानुवाच । यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा । अहिंसाधर्म्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः । स वो देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्म्मः पदा स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

व्यास उवाच । तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा ।

नमस्कृत्व भगवते जग्मुर्द्देवास्तथेप्सिताम् ॥ ८४ ॥ गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैक पर्य्यवस्थित । दिदृक्षुर्भगवन्तन्तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ८५ ॥ स देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् । साङ्गमावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलुत्रिदण्डभृक् ॥ ८६ ॥ ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ८७ ॥ मूर्द्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः । स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ॥ ८८ ॥

भगवानुवाच । लोककार्य्यगती सर्व्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि । धाता त्वं सर्व्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ८९ ॥ यदा च सुरकार्य्यन्ते अविषह्यं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकम् ॥ ९० ॥ एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत । तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः ॥ ९१ ॥ एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः । यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ९२ ॥ निवृत्तिञ्चास्थितो धर्म्मं गतिमक्षयधर्म्मिणाम् । प्रवृत्तिधर्म्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम् ॥ ९३ ॥ स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्ता स कार्य्यम् । युगान्ते प्रसुप्तः सुसंक्षिप्य लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज्ज ॥ ९४ ॥ तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने । अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्व्वदिवौकसाम् ॥ ९५ ॥ महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा । आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ९६ ॥ अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा । वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ॥ ९७ ॥ समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने । शान्ताय सर्व्वभूतानां मोक्षधर्म्मानुभाषिणे ॥ ९८ ॥ तपसान्तेजसाञ्चैव पतये यशसामपि । वचसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ९९ ॥ कपर्द्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्त्तिधृते सदा ॥१००॥

गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च। एष देव सञ्चरति सर्वत्र गतिरव्यय ॥ १०१ ॥ एष चैतत परं ब्रह्म ज्ञेयो विज्ञानचक्षुषा। एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ॥ १०२ ॥ कथित तच्च वै सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वत । क्रियता मद्वच शिष्या सेव्यता हरिरीश्वर । गीयता वेदशब्दैश्च पूज्यताश्च यथाविधि ॥ १०३ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तास्तु वयन्तेन वेदव्यासेन धीमता। सर्वे शिष्या सुतश्चास्य शुक परमधर्मवित् ॥ १०४ ॥ स चास्माकमुपाध्याय सहास्माभिर्विशाम्पते। चतुर्वेदोद्गताभिश्च ऋग्भि तमभितुष्टुवे ॥ १०५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मा त्व परिपृच्छसि। एवं मेऽकथयद्राजन् पुरा द्वैपायनो गुरु ॥ १०६ ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्त्तयेत्। नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिर्नर ॥ १०७ ॥ भवत्यरोगो मतिमान् बलरूपसमन्वित । आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्। कामान् कामी लभेत् कामं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १०८ ॥ ब्राह्मण सर्ववेदी स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत। वैश्यो विपुललाभ स्याच्छूद्र सुखमवाप्नुयात ॥ १०९ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सित पतिम्। लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतम ॥ ११० ॥ वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत्। क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं य पठते पथि। यो य कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १११ ॥ इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चित महात्मन पुरुषवरस्य कीर्त्तनं। समागमञ्चर्षिदिवौकसामिम निशम्य भक्ता सुसुख लभन्ते ॥ ११२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३४० ॥

जनमेजय उवाच। अस्तौषीद्यैरिमं व्यास सशिष्यो मधुसूदनम्। नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसि शुश्रूषो प्रजापतिपतेर्हरेः। श्रुत्वा भवेय यत् पूत शरच्चन्द्र इवामल ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु राजन् यथाचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभु । प्रसन्नात्मात्मनो नाम्ना निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ३ ॥ नामभिः कीर्त्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मन । पृष्टवान् केशवं राजन् फाल्गुन परवीरहा ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच। भगवन् भूतभव्येश सर्व्वभूतसृगव्यय। लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५ ॥ यानि नामानि ते देव कीर्त्तितानि महर्षिभि । वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभि ॥ ६ ॥ तेषा निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव। न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्ना निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच। ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्व्वसामसु। पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्ज्जुन ॥ ८ ॥ सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च। बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभि ॥ ९ ॥ गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि चित। निरुक्तं कर्म्मजाना त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ १० ॥ कथ्यमान मया तात त्व हि मेऽर्द्धं स्मृत पुरा। नमोऽतियशसे तस्मै देहिना परमात्मने ॥ ११ ॥ नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने। यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भव ॥ १२ ॥ योऽसौ योनिर्हि सर्व्वस्य स्थावरस्य चरस्य च। अष्टादशगुणा यत्तत् सत्त्व सत्त्ववता वर। प्रकृति सा परा मह्य रोदसी योगधारिणी ॥ १३ ॥ ऋता सत्या मराजय्या लोकानामात्मसंज्ञिता। तस्मात् सर्व्वा प्रवर्त्तन्ते सर्गप्रलयविक्रिया ॥ १४ ॥ तपो यज्ञश्च यष्टा च पुराण पुरुषो विराट्। अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकाना प्रभवाव्यय ॥ १५ ॥ ब्राह्मे रात्रि

क्षये प्राप्ते तस्य चामिततेजस। प्रसादात् प्रादुरभवत पद्मं पद्म-निभेक्षण ॥ १६ ॥ ततो ब्रह्मा समभवत स तस्यैव प्रसादज। अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ॥ १७ ॥ क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः। एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजावुभौ ॥ १८ ॥ तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ। निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ १९ ॥ कपर्दी जटिलो मुण्ड श्मशान-गृहसेवक। उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी परमदारुण ॥ २० ॥ दक्ष-क्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा। नारायणात्मको ज्ञेय पाण्डवेय युगे युगे ॥ २१ ॥ तस्मिन् हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे। सम्पूजितो भवेत पार्थ देवनारायण प्रभु ॥ २२ ॥ अहमात्मा हि लोकाना विश्वाना पाण्डुनन्दन। तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपू-जयाम्यहम् ॥ २३ ॥ यद्यह नार्चयेयन्वै ईशान वरदं शिवम्। आत्मान नार्चयेत् कश्चिदिति मे भावितात्मन ॥ २४ ॥ मया प्रमाणं हि कृत लोक समनुवर्त्तते। प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्त पूज-याम्यहम् ॥ २५ ॥ यस्त वेत्ति स मा वेत्ति योऽनु त स हि मामनु। रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेक द्विधाकृतम ॥ २६ ॥ लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थ सर्वकर्मसु। न हि मे केनचिद्देयो वर पाण्डव-नन्दन ॥ २७ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा पुराण रुद्रमीश्वरम्। पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥ २८ ॥ न हि विष्णु प्रण-मति कस्मैचिद्विबुधाय च। ऋतआत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजा-म्यहम् ॥ २९ ॥ सब्रह्मका सरुद्राश्च सेन्द्रा देवा सहर्षिभि। अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठ देवं नारायण हरिम् ॥ ३० ॥ भविष्यता वर्त्त-ताञ्च भूतानाञ्चैव भारत। सर्वेषामग्रणीर्विष्णु सेव्य पूज्यश्च नित्यश ॥ ३१ ॥ नमस्व हव्यद विष्णु तथा शरणद नम। वरद नमस्य कौन्तेय हव्यकव्यभुज नम ॥ ३२ ॥ चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम्। तेषामेकान्तिन श्रेष्ठा ये चैवानन्य-

दैवतं । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्म्मकारिणाम् ॥ ३३ ॥ ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्म्माणस्ते प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ ३४ ॥ ब्रह्माणं शितिकण्ठञ्च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रबुद्धचर्य्याः सेवन्तो मामेवैष्यन्ति यत् परम् ॥ ३५ ॥ भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्त्तितः ॥ ३६ ॥ त्वञ्चैवाहञ्च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ । भारावतरणार्थन्तु प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ॥ ३७ ॥ जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत । निवृत्तिलक्षणो धर्म्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ ३८ ॥ नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं मम तत्पूर्ब्बमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ३९ ॥ छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य्य इवांशुभिः । सर्व्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ४० ॥ गतिश्च सर्व्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत । व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ४१ ॥ अधिभूतानि चान्तेषु तदिच्छंश्चास्मि भारत । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ४२ ॥ दमात् सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति ह । दिवञ्चोर्व्वीञ्च मध्यञ्च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ४३ ॥ पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतन्तथा । ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ४४ ॥ ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रित कूपनिपातितम् । पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ४५ ॥ ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋषिवरस्त्रितः । उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्त्तनात् ॥ ४६ ॥ सूर्य्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत । अंशवो यत् प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ स्वपत्न्यामाहिते गर्भे उतथ्येन महात्मना । उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया । बृहस्पतिरविन्दत् पत्नीं तस्य महात्मनः ॥ ४८ ॥ ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतन्तथा । उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसम-

न्विन ॥ ४९ ॥ पूर्व्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम्। एत-द्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोश च शशाप च ॥ ५० ॥ मैथुनायागतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः। तस्मादन्धो यास्यसि त्वं मच्छापा-न्नात्र संशयः ॥ ५१ ॥ स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घन्तम उपेयिवान्। स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा ॥ ५२ ॥ वेदान-वाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान् सनातनान्। प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम। आनुपूर्व्वेण विधिना केशवेति पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ स चक्षुष्मान् समभवद्गौतमश्चाभवत् पुनः। एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्ज्जुन ॥ ५४ ॥ देवानामथ सर्व्वेषामृषीणाञ्च महा-त्मनाम्। अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वमागतः। अग्नीषोम-मयं तस्माज्जगत् कृत्स्नं चराचरम् ॥ ५५ ॥ अपि हि पुराणे भवति एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ देवाश्चाग्निमुखा इति। एकयोनित्वाच्च परस्परमर्हन्तो लोकानधारयन्त इति ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये
एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

अर्ज्जुन उवाच। अग्नीषोमौ कथं पूर्व्वमेकयोनी प्रवर्त्तितौ। एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच। हन्त ते वर्त्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन। आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ॥ २ ॥ सम्प्रक्षालनकाले ऽतिक्रान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते अव्यक्ते सर्व्वभूतप्रलये सर्व्वभूतस्थावर जङ्गमे ॥ ३ ॥ ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके। आप इत्येव ब्रह्मभूतमन्यकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ न वै रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते ॥ ५ ॥ एवमस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरामरादतीन्द्रि-यादग्राह्यादसम्भवात् सत्यादहिंसाल्ललामादिविविधप्रवृत्तिविशेषात्

वैराद्‌भयादमराद‌जराद‌मूर्त्तित सर्वव्यापिन सर्वकर्त्तृ शाश्वत स्तमस पुरुष प्रादुर्भूतो हरिरव्यय ॥ ६ ॥ निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ॥ ७ ॥ नासीदहो न रात्रिरासीत्र सदासीन्नासदासीत्तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपस्य विश्वरूपस्य रजनी हि एवमस्यार्थो ऽनुभाष्य ॥ ८ ॥ तस्येदानीं तमस सम्भावस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोने र्ब्रह्मण प्रादुर्भावे स पुरुष प्रजा सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज। ततो भूतसर्गेषु सृष्टेषु प्रजा क्रमवशाद्‌ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठन् य सोमस्तद्‌ब्रह्म ते ब्राह्मणा योऽग्निस्तत क्षत्र क्षत्राद्‌ब्रह्म बलव त्तर कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत् तद्यथा। ब्राह्मणेभ्य पर भूत नोत्पन्नपूर्वं दीप्यमानेऽग्नौ जुहोति यो ब्राह्मणमुखे जुहो तीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्ग कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्य धार्यतइति मन्त्रवादोऽपि हि भवति ॥ ९ ॥ त्वमग्ने यज्ञाना होता विश्वेषा हित देवाना मानुषाणाञ्च जगत इति ॥ १० ॥ निदर्शनञ्चात्र भवति विश्वेषामग्ने यज्ञाना त्व होतेति त्व हितो देवैर्मनुष्यैर्जगत इति ॥ ११ ॥ अग्निर्हि यज्ञाना होता कर्त्ता स चाग्निर्ब्रह्म ॥ १२ ॥ नह्यृते मन्त्राणा हवनमस्ति न विना पुरुष तप सम्भवति हविर्मन्त्राणा सपूजा विद्यते देवमानुषाणा मनेन त्व होतेति नियुक्त। ये च मानुषहोत्राधिकारास्ते च ब्राह्मणस्य हि याजन विधीयते। न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्मात् ब्राह्मणा ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति। यज्ञा देवांस्तर्पयन्ति देवा पृथिवीं भावयन्ति शतपथेऽपि ब्राह्मणमुखे भवति ॥ १३ ॥ यो वा अग्नौ च जुहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥ एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्नि भावय न्ते। अग्निर्विष्णु सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान् धारयतीति ॥ १५ ॥ अपि चात्र सनत् कुमारगीता श्लोका भवन्ति। विश्व विश्व सृजन् पूर्वं सर्वादिर्नि-रञ्जन। ब्रह्मघोषैर्दिवं तिष्ठन्त्यमरा ब्रह्मयोनय। ब्राह्मणा

मतिर्वाक्यं कर्म्मश्रद्धा तपांसि च। धारयन्ति महीं द्याश्च शैक्यो वागमृतं तथा ॥ १६ ॥ नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति मातृसमो गुरु । ब्राह्मणेभ्य परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ १७ ॥ नैषामुक्षा वहति नोत वाहा न गर्गरो मथ्यति सम्प्रदाने। अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीना ॥ १८ ॥ वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गता सर्व्वात्मान सर्व्वकर्त्तार सर्व्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च वाक्संयमकाले हि तस्य वरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणा प्रथमं प्रादुर्भूता । इत्थञ्च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा यदा मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवोत्पादिता सुरासुरमहर्षय भूतविशेषा स्थापिता निगृहीताश्च अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्र प्राप्त कौशिकनिमित्तञ्चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वञ्चावाप। अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरन्दरस्य च्यवनेन स्तम्भितौ बाहू क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता त्रिपुरवधार्थं दीक्षामुपगतस्य रुद्रस्य उशनसा जटा शिरस उत्कृत्य प्रयुक्ता । तत प्रादुर्भूता भुजगास्तैरस्य भुजगै पीड्यमान कण्ठो नीलतामुपगत । पूर्व्वे च मन्वन्तरे स्वायम्भुवे नारायणहस्तग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव च । अमृतोत्पादने पुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृहस्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्य किलाप । अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध यस्मान्ममोपस्पृशत कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरकच्छपजन्तुभि कलुषीभवतेति तदाप्रभृत्यापो यादोभि सङ्कीर्णा संवृत्ता । विश्वरूपो हि वै त्वाष्ट्र पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्रीयोऽसुराणां स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमसुरेभ्य । अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त हे स्वस अयं ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहित प्रत्यक्षं देवेभ्यो

भागमदात् परोक्षमस्माकं ततो देवा वर्द्धन्ते वयं क्षीयामस्तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथाऽस्मान् भजेदिति । अथ विश्वरूपं नन्दन-वनमुपगतं मातोवाच पुत्र किं परपक्षवर्द्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि नार्हस्येवं कर्त्तुमिति । स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रम-णीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् । हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपु शापं प्राप्तवान् । यस्मात्त्वयान्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्व्वात् सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति । तच्छा-पप्रदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान् वधं । अथ विश्वरूपो मातृपक्ष-वर्द्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत्तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योऽप्-सरसो नियुयोज । ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत् तासु चाप्सरःसु न चिरादेव सक्तोऽभवत् । सक्तञ्चैनं ज्ञात्वा अप्सरस ऊचुः । गच्छामहे वयं यथागतमिति तास्त्वाष्ट्र उवाच । क्व गमिष्य-थास्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति तास्तमब्रुवन् वयं देव-स्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं देवं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति । अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति । ततो मन्त्रान् जजाप तैर्मन्त्रैरवर्द्धत त्रिशिराः । एकेनास्येन सर्वलोकेषु यथावद्द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपौ । एकेनान्नं एकेन सेन्द्रान्देवानथेन्द्रस्तं विवर्द्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे सह देवैः । ते देवाः सेन्द्रा ब्रह्माणमभिजग्मुः । ऊचुः । विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पीयते वयमभागाः संवृत्ताः । असुरपक्षो वर्द्धते वयं क्षीयामः । तदर्हसि नो विधातुं श्रेयोऽनन्तरमिति तान् ब्रह्मोवाच । ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः स याच्यतां वरं । स यथा कलेवरं जह्यात्तथा विधीयतां । तस्या-स्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति । ततो देवास्तत्रागच्छन् यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे सेन्द्रा देवास्तं तथाभिगम्योचुर्भगवंस्तप कु-शलमभिनन्द्येति ।

तान्दधीच उवाच। स्वागतं भवद्भ्य उच्यतां किं क्रियतामिति यद्वच्यथ तत् करिष्यामि ते तमब्रुवन्। शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भवान् कर्त्तुमर्हतीति। अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागञ्चकार। तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत्। तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसम्भूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रो विश्वरूपं जघान। शिरसाञ्चास्य छेदनमकरोत् तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसम्भवं त्वाष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान। तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं पर्य्यत्यजत्। अप्सुसम्भवाञ्च शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रतिपेदे। तत्र चैश्वर्य्ययोगादणुमात्रो भूत्वा विसग्रन्थिं प्रविवेश। अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव। देवान्रजस्तमश्चाविवेश मन्त्रा न प्रावर्त्तन्त महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन्। ब्रह्म चोत्सादनं जगाम। अनिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः। अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराज्येऽभिषिषिचुः। नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वभूततेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयाम्बभूव। अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे। स्वस्थाश्च हृष्टाश्च बभूवुः अथोवाच नहुषः सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुपस्थितमृते शचीमिति स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमत्। उवाच चैनां सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति। तं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्वं धर्म्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्त्तुमिति तामथोवाच नहुषः। ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया। अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रोपभुक्तेति। सा तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्व्रतमपर्य्यवसितं तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति। स शच्यैवमभिहितो जगाम। अथ शची दुःखशोकार्त्ता भर्त्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पति-

मुपागच्छत्। स च तामत्युद्विग्नां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्त्तृकार्य्य-तत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाच। अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय। तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति। साथ महानियमस्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयति। सोप-श्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामियमस्मीति। त्वयाहूतोपस्थिता किन्ते प्रियं करवाणीति। तां मूर्द्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्य-र्हसि मे भर्त्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या ऋता चेति सैनां मानसं सरोऽ-नयत्। तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत्। तामथ पत्नीं कृशां ग्लाना-ञ्चेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयाम्बभूव। अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं हि मामियमन्विष्य यत् पत्न्यभ्यागमद्दुःखार्त्तेति।

तामिन्द्र उवाच। कथं वर्त्तयसीति सा तमुवाच। नहुषो मामाह्वयति पत्नीं कर्त्तुं कालश्चास्य मया कृत इति।

तामिन्द्र उवाच। गच्छ नहुषस्त्वया वाच्यः अपूर्व्वेण मामृषि-युक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्वेति। इन्द्रस्य महान्ति वाह-नानि सन्ति मन प्रियाण्यधिरूढानि मया त्वमन्येनोपायातुमर्हसीति सैवमुक्ता हृष्टा जगाम। इन्द्रोऽपि बिसग्रन्थिमेवाविवेश भूयः। अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नहुषः पूर्णः स काल इति तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तं स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमी-पमुपागच्छत् अथ मैत्रावरुणिः कुम्भयोनिरगस्त्य ऋषिवरो महर्षीन् धिक्क्रियमाणास्तान्नहुषेणापश्यत् पद्भ्याञ्च तमस्पृशत्। ततः स नहुषमब्रवीत् अकार्य्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीं सर्पो भव यावद्भूमि-र्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्या-नादवापतत् अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत्। ततो देवाश्च ऋष-यश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति ततः स वरदस्तानब्रवीत् अश्वमेधं यजतु वैष्णवं शक्रोऽभियजतां तत स्वस्थानं प्राप्स्यतीति। ततो

देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन् यदा शचीमूचु गच्छ सुभगे इन्द्रमानय-
स्वेति। सा पुनस्तत् सर समभ्यगच्छदिन्द्रश्च तस्मात सरस प्रत्यु-
त्थाय बृहस्पतिमभिजगाम बृहस्पतिश्चाश्वमेध महाक्रतुं शक्रायाह-
रत तत्र कृष्णसारङ्ग मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहन तमेव कृत्वा इन्द्रं
मरुत्पति बृहस्पति स्व स्थान प्रापयामास। तत स देवराट्
देवैर्ऋषिभिस्तूयमानस्त्रिपिष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ब्रह्मवध्याञ्च
चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत। एवमिन्द्रो ब्रह्म-
तेज प्रभावोपबृंहित शत्रुवधं कृत्वा स्व स्थान प्रापित। आका-
शगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशत् त्रीन् क्रमान् क्रमता
विष्णुनाभ्यासादित। स भरद्वाजेन सलिलेन पाणिनोरसिताडित-
सलक्षणोरस्क संवृत्त। भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्नि सर्वभक्ष-
त्वमुपानीत ॥ ५७ ॥ अदितिर्वै देवानामन्नमपचत्। एतद्भुक्त्वाऽ-
सुरान् हनिष्यन्तीति। तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छददिति-
ञ्चावोचत् भिक्षां देहीति तत्र देवै पूर्वमेतत् प्राश्यं नान्येनेत्यदिति-
र्भिक्षां नादात्। अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन
अदिति शप्ता अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्म-
न्यण्डसञ्ज्ञितस्य अण्डमातुरदित्याः स्रावित स मार्त्तण्डो विवस्वान-
भवत् श्राद्धदेव ॥ ५८ ॥ दक्षस्य या वै दुहितर षष्टिरासन् ताभ्य
कश्यपाय त्रयोदश प्रादात् दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमि-
न्दवे तासु तुल्यासु नक्षत्राख्या गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिक-
प्रीतिमानभूत्ततस्ताः शिष्टाः पत्न्य ईर्षावत्य पितु समीप गत्वा इम-
मर्थं शशंसु। भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभासु सोमो रोहिणीं प्रत्य-
धिक भजतीति। सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमाविशत् इति दक्षशापात्
सोम राजान यक्ष्मा विवेश स यक्ष्मणाविष्टो दक्षमगमत् दक्षश्चैन-
मब्रवीत् न सम वर्त्तयसीति तत्रर्षय सोममब्रुवन् क्षीयसे यक्ष्मणा
पश्चिमस्या दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थं तत्र गत्वा च स्नानमभि

प्रियवश्वेति । अथागच्छत् सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्मनः सेचनमकरोत् । स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोचयामास तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति च तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव तच्छापादद्यापि सोमः अमावास्यान्तरस्थः पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठित । मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति मेघसदृशं वर्णमगमत् । तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् ॥ ५९ ॥ स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तपस्तेपे । तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् स तपसा तापितशरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत् । तत्र किल तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां निदर्शितवन्त इति । स एतान् शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ॥ ६० ॥ नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम पुरा महर्षिर्बभूव । तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः । उक्तश्चाप्यपेयो भविष्यस्येतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति । तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं समुद्रात् पीयते ॥ ६१ ॥ हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यां रुद्रश्चकमे भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागत्याब्रवीत् । कन्यामिमां मे देहीति तमब्रवीद्धिमवानभिलषितो वरो रुद्र इति । तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान् भाजनं भविष्यतीति । अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनं तदेव विध माहात्म्यं ब्राह्मणानाम् ॥ ६२ ॥ क्षत्रमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव शाश्वतीमव्ययाञ्च पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे । तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयं तेन जगद्धार्यते ॥ ६३ ॥ उच्यते च । सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुः केशा ये चांशवः स्मृताः । बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥ ६४ ॥ बोधनात्तपनाच्चैव

जगतो हर्षणं भवेत्। अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन। हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः॥ ६५॥ इडोपहूतो योगेन हरे भागं क्रतुष्वहम्। वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः॥ ६६॥ धाम सारो हि भूतानामृतञ्चैव विचारितम्। ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्त्तितः॥ ६७॥ नष्टाञ्च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम्। गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः॥ ६८॥ शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत्। तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः॥ ६९॥ यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान्। शिपिविष्ट इति ह्यस्मात् गुह्यनामधरो ह्यहम्॥ ७०॥ स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः। मत्प्रसादादधोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान्॥ ७१॥ न हि जातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन। क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः॥ ७२॥ नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन। ऋता ब्रह्मसुता या मे सत्या देवी सरस्वती॥ ७३॥ सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि। पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः॥ ७४॥ सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम्। जन्मनीहाभवत् सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जय॥ ७५॥ निराशीः कर्मसंयुक्तः सत्त्वतश्चाप्यकल्मषः। सत्त्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सात्वतः॥ ७६॥ कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान्। कृष्णवर्णश्च मे यस्मात्तस्मात् कृष्णोऽहमर्जुन॥ ७७॥ मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना। वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम॥ ७८॥ निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते। तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा॥ ७९॥ पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वतोमुखे। तयो सन्धारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा॥ ८०॥ निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः। ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः॥ ८१॥ शब्द

एकपदेरेष व्याहृत परमर्षिभि । नान्यो ह्यधोचलो लोके ऋते नारायण प्रभुम् ॥ ८२ ॥ धृत ममार्चिषो लोके जन्तूना प्राणधारणम् । धृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञै परिकीर्त्तित ॥ ८३ ॥ त्रयो हि धातव ख्याता कर्म्मजा इति ये स्मृता । पित्त श्लेष्मा च वायुश्च एष सङ्घात उच्यते ॥ ८४ ॥ एतैश्च धार्य्यते जन्तुरेतै क्षीणैश्च क्षीयते । आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातु मा प्रचक्षते ॥ ८५ ॥ वृषो हि भगवान् धर्म्म ख्यातो लोकेषु भारत । निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मा वृषमुत्तमम् ॥ ८६ ॥ कपिर्वराह श्रेष्ठश्च धर्म्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपि प्राह कश्यपो मा प्रजापति ॥ ८७ ॥ न चादि न मध्य तथा चैव नान्त कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च । अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्त प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ ८८ ॥ शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनञ्जय । न च पापानि गृह्णामि ततोऽह वै शुचिश्रवा । एकशृङ्ग पुरा भूत्वा वराहो नन्दिवर्द्धन । इमाञ्चोद्धृतवान् भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ ८९ ॥ तथैवास त्रिककुदो वाराह रूपमास्थित । त्रिककुत्तेन विख्यात शरीरस्य प्रमापणात ॥ ९० ॥ विरिञ्च इति यत् प्रोक्त कापिल ज्ञानचिन्तकै । स प्रजापतिरेवाह चेतनात् सर्वलोककृत ॥ ९१ ॥ विद्यासहायवन्त मामादित्यस्थ सनातनम् । कपिल प्राहुराचार्य्या साङ्ख्या निश्चितनिश्चया ॥ ९२ ॥ हिरण्यगर्भो द्युतिमान् य एष छन्दसि स्तुत । योगै सम्पूज्यते नित्य स एवाह भुवि स्मृत ॥ ९३ ॥ एकविंशतिसाहस्र ऋग्वेद मा प्रचक्षते । सहस्रशाख यत साम ये वै वेदविदो जना । गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्ते हि दुर्लभा ॥ ९४ ॥ षटपञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्यत । यस्मिञ्छाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्य्यवे स्मृत ॥ ९५ ॥ पञ्चकल्पमथर्वाण कृत्याभि परिबृंहितम् । कल्पयन्ति हि मा विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ ९६ ॥ शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतय

स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान् विद्धि मत्कृतान् ॥९७॥ यत्तद्वरशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम्। सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ९८ ॥ वामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना। पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात् सनातनात् ॥ ९९ ॥ बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः। नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ॥ १०० ॥ क्रमं प्रणीय शिक्षाञ्च प्रणयित्वा स गालवः। कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ॥ १०१ ॥ जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः। सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां सम्पदङ्गतः ॥ १०२ ॥ पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे। धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ॥ १०३ ॥ नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम्। धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने ॥ १०४ ॥ तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह। न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ १०५ ॥ ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत्। ससर्ज शूलं क्रोधेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १०६ ॥ तच्छूलं भस्मसात् कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम्। आवयोः सहसागच्छद्बदर्य्याश्रममन्तिकात् ॥ १०७ ॥ वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि। ततस्तत्तेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह। बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् ॥ १०८ ॥ ततः शूलं विनिर्द्धूतं हुङ्कारेण महात्मना। जगाम शङ्करकरं नारायणसमाहतम् ॥ १०९ ॥ अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ। तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना। नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता ॥ ११० ॥ अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां नर उद्धरत्। मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत् परशुर्महान् ॥ १११ ॥ क्षिप्तश्च सहसा तेन खण्डनं प्राप्तवांस्तदा। ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ॥ ११२ ॥

अर्जुन उवाच। अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यमथने तदा। जयं प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन ॥ ११३ ॥

श्रीभगवानुवाच । तयो संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनो ।
उद्विग्ना सहसा कृत्स्ना सर्व्वलोकास्तदाभवन् ॥ ११४ ॥ नागृह्णात
पावक शुभ्रं मखेषु सुहुतं हविः । वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां
भावितात्मनाम् ॥ ११५ ॥ देवान्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा ।
वसुधा सञ्चकम्पे च नभश्च विपफाल ह ॥ ११६ ॥ निष्प्रभाणि च
तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्च्युत । अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च
व्यशीर्यत ॥ ११७ ॥ तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।
ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभि ॥ ११८ ॥ आजगामाशु
तं देशं यत्र युद्धमवर्त्तत । सोऽञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरु-
क्तग ॥ ११९ ॥ उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् ।
न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ १२० ॥ यदक्षर-
मथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् । कूटस्थं कर्त्तृ निर्द्वन्द्वमकर्त्तेति च
यं विदु ॥ १२१ ॥ व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्त्तिरियं शुभा ।
नरो नारायणश्चैव जातौ धर्म्मकुलोद्वहौ ॥ १२२ ॥ तपसा महता
युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ । अहं प्रसादजस्तस्य कुतश्चित् कारणा-
न्तरे ॥ १२३ ॥ त्वञ्चैव क्रोधजस्तात पूर्व्वसर्गे सनातन । मया च
सार्द्धं वरद विबुधैश्च महर्षिभि ॥ १२४ ॥ प्रसादयाशु लोकानां
शान्तिर्भवतु मा चिरम् । ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्र क्रोधाग्निमुत्-
सृजन् ॥ १२५ ॥ प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ।
शरणञ्च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुम् ॥ १२६ ॥ ततोऽथ वरदो
देवो जितक्रोधो जितेन्द्रिय । प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह
सङ्गत ॥ १२७ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजित । उवाच
देवमीशानमीश स जगतो हरि ॥ १२८ ॥ यस्त्वां वेत्ति स मां
वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु । नावयोरन्तरं किञ्चिन्मा ते भूद्बुद्धि-
रन्यथा ॥ १२९ ॥ अद्यप्रभृति श्रीवत्स शूलाङ्को मेऽभवत्त्वयम् ।
मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ १३० ॥

श्रीभगवानुवाच । एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतस्तदा । सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ॥ १३१ ॥ तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः । एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ॥ १३२ ॥ नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्त्तितानि ते ॥ १३३ ॥ एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुन्धराम् । ब्रह्मलोकञ्च कौन्तेय गोलोकञ्च सनातनम् ॥ १३४ ॥ मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवान् जयम् ॥ १३५ ॥ यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिते । तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ॥ १३६ ॥ कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव । निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि यान्रिपून् ॥१३७॥ अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् । नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ १३८ ॥ यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः । तस्मिन् प्रभावमेवाग्रे यत् श्रुतन्ते धनञ्जय ॥ १३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

शौनक उवाच । सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्त्तितम् । यत् श्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १ ॥ सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥ २ ॥ पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् । नारायणाश्रया पुण्या सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ ३ ॥ दुर्द्दर्शो भगवान् देवः सर्वलोकनमस्कृतः । सब्रह्मकैः सुरैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ॥ ४ ॥ दृष्टवान्नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिम् । नूनमेतदनुमतं तस्य देवस्य सूतज ॥ ५ ॥ यद्दृष्टवान् जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितम् । यत् प्राद्रवत् पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ । नरनारायणौ द्रष्टुं कारणन्तद्ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥

स्वयं हरिः ॥ २३ ॥ देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् । यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ २४ ॥ यत्तु नारद प्राद्रवत पुनः । नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत् मुने ॥ २५ ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः । बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ २६ ॥ कियन्तं प्रश्नान् कान् पृष्टवांश्च ह ।. श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन् वा सुमहात्मनि ॥ २७ ॥ किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी । तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।

कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । स पीठविविधे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ४० ॥ ततस्तौ तपसा वासौ यशसा तेजसामपि । ऋषी शम-दमोपेतौ कृत्वा पूर्व्वाह्णिकं विधिम् ॥ ४१ ॥ पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यामथार्च्चतः । पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्निकौ नृप ॥ ४२ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत । आज्या-हुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटो यथाग्निभिः ॥ ४३ ॥ अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् । सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थि-तम् ॥ ४४ ॥ नरनारायणावूचतुः । अपीदानीं स भगवान् पर-मात्मा सनातनः । श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥४५॥

नारद उवाच । दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विश्वरूपधरोऽव्ययः । सर्व्वे लोका हि तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ॥ ४६ ॥ अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन् सनातनौ । यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिर-व्यक्तरूपधृक् ॥ ४७ ॥ तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् । दृष्टौ युवां मया तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ॥ ४८ ॥ इहैव चागतो-ऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ॥ ४९ ॥ को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया । सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्म्मात्मजौ युवाम् ॥ ५० ॥ तेन मे कथितं कृत्स्नो धर्म्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः । प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्या इह ये यथा ॥ ५१ ॥ तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः । प्रतिबुद्धाश्च ते सर्व्वे भक्ताश्च पुरुषो-त्तमम् । तेऽर्च्चयन्ति सदा देवं तैः सार्द्धं रमते च सः ॥ ५२ ॥ प्रियभक्तो हि भगवान् परमात्मा द्विजप्रियः । रमते सोऽर्च्यमानो-हि सदा भागवतप्रियः ॥ ५३ ॥ विश्वभुक् सर्व्वगो देवो माधवो भक्तवत्सलः । स कर्त्ता कारणञ्चैव कार्य्यञ्चातिबलद्युतिः ॥ ५४ ॥ हेतुश्चाज्ञाविधानञ्च तत्त्वञ्चैव महायशाः । तपसा योज्य सोऽत्मानं श्वेतद्वीपात् परं हि यत् ॥ ५५ ॥ तेज इत्यभिविख्यातं स्वयं भासा-वभासितम् । शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु विहिता भावितात्मना ॥५६॥

एतया शुभया बुद्धा नैष्ठिकं व्रतमाश्रित। न तत्र सूर्य्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते। न वायुर्व्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ५७ ॥ वेदीमष्टनलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वकृत। एकपाद स्थितो देव जर्द्धंवाहुरुदङ्मुख ॥ ५८ ॥ साङ्गानावर्त्तयन् वेदां स्तपस्तेपे सुदुश्चरम्। यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत ॥ ५९ ॥ शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसा। नागा सुपर्णा गन्धर्व्वा सिद्धा राजर्षयश्च ये ॥ ६० ॥ हव्यं कव्यञ्च सततं विधियुक्तं प्रजुह्वते। कृतस्नन्तु तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥ या क्रिया सम्प्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभि। ता सर्वा शिरसा देव प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ६२ ॥ न तस्यान्य प्रियतर प्रतिबुद्धैर्म्महात्मभि। विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकङ्गत ॥ ६३ ॥ इह चैवागतस्तेन विसृष्ट परमात्मना। एवं मे भगवान्देव स्वयमाख्यातवान् हरि। आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्या सह नित्यश ॥ ६४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये
त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३४३ ॥

नरनारायणावूचतु। धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्ट स्वयं प्रभु। न हि तं दृष्टवान् कश्चित् पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १ ॥ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्द्दर्श पुरुषोत्तम। नारदैतद्धि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ २ ॥ नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते। तत स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ तपो हि तप्यतस्तस्य यत् स्थानं परमात्मन। न तत् सम्प्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ या हि सूर्य्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युति। स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयन्तेन विराजता ॥ ५ ॥ तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुव पते। क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया

भूमिन्तु युज्यते ॥ ६ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात् सर्व्वभूतहितादृस । आपो हि तेन युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७ ॥ तस्माद्देवसमुद्भूतं तेजोरूपगुणात्मकम् । येन संप्रच्यते सूर्य्यस्ततो लोके विराजते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवात् समुद्भूत स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् । येन स युज्यते वायुस्ततो लोकान् विवात्यसौ ॥ ९ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्द. सर्व्वलोकेश्वरात् प्रभो. । आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् ॥ १० ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात् सर्व्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारण ॥ ११ ॥ षड्भूतोत्पादकं नाम तत् स्थानं वेदसंज्ञितम् । विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान् हव्यकव्यभुक् ॥ १२ ॥ ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्ज्जिता । तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ सर्व्वलोके तमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्व्वाङ्गा अदृश्याः केनचित् क्वचित् ॥ १४ ॥ परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि च निर्म्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥ १५ ॥ मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत । प्रद्युम्नाच्चापि निर्म्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणन्तत. ॥ १६ ॥ विशन्ति विप्रप्रवरा साङ्ख्या भागवतै सह । ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ॥ १७ ॥ प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् । सर्व्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वत ॥१८॥ समाहितमनस्काश्च नियता. संयतेन्द्रिया । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १९ ॥ आवामपि च धर्म्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम । रम्या विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ २० ॥ ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावा सुरप्रिया । भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्वस्तीत्यथो द्विज ॥ २१ ॥ विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्व्वं द्विजोत्तम । आस्थिताभ्यां सर्व्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यगनुत्तमम् ॥ २२ ॥ आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन । समागतो भगवता सङ्कल्पं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ सर्व्वं हि नौ संवि-

दितं त्रैलोक्ये सचराचरे। यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्त्तते वा शुभाशुभम्। सर्वं स तं कथितवान् देवदेवो महामुने ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् श्रुत्वा तयोर्व्वाक्यं तपस्युग्रे च वर्त्तते। नारद प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ २५ ॥ जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान् बहून्। दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ २६ ॥ अवसत् स महातेजा नारदो भगवानृषिः। तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः। दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यञ्चक्रे ततः परम् ॥ १ ॥ ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्म्मात्मजः प्रभुः। क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २ ॥ त्वया मतिमतांश्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम्। किमेतत् क्रियते कर्म्म फलं चास्य किमिष्यते ॥ ३ ॥

नारद उवाच। त्वयैतत् कथितं पूर्व्वं दैवं कर्त्तव्यमित्यपि। दैवतञ्च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४ ॥ ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम्। तस्माच्च प्रसृतः पूर्व्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५ ॥ मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत्। अहं सङ्कल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ यजामि वै पितॄन् साधो नारायणविधौ कृते। एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः ॥ ७ ॥ इज्यते पितृयज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः। श्रुतिश्चाप्यपरा देवी पुत्रान् हि पितरोऽयजन् ॥ ८ ॥ वेदश्रुतिः प्रनष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः। ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः। पुत्राश्च पितरश्चैव पर

परमपूजयत् ॥ १० ॥ त्रीन् पिण्डानस्य वै पृथग्वां पूर्वन्दत्वा कुशानिति । कथन्तु पिण्डसंज्ञान्ते पितरो लेभिरे पुरा ॥ ११ ॥ नरनारायणावूचतुः । इमा हि धरणी पूर्वं नष्टा सागरमेखला । गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमास्थित ॥ १२ ॥ स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तम । जलकर्द्दमलिप्ताङ्गो लोककार्य्यार्थमुद्यत ॥ १३ ॥ प्राप्ते चाह्निककाले तु मध्यन्दिनगते रवौ । दंष्ट्राविलग्नांस्त्रीन् पिण्डान् विधूय सहसा प्रभु ॥ १४ ॥ स्थापयामास वै पृथ्वा कुशानास्तीर्य्य नारद । स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यञ्चक्रे यथाविधि ॥ १५ ॥ सङ्कल्पयित्वा त्रीन् पिण्डान् विधूयविधिना प्रभु । आत्मगात्रोष्मसम्भूतै स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ॥ १६ ॥ प्रोक्ष्यापवर्गं देवेश प्राङ्मुख कृतवान् स्वयम् । मर्य्यादास्थापनार्थञ्च ततो वचनमुक्तवान् ॥ १७ ॥

वृषाकपिरुवाच । अहं हि पितर स्रष्टुमुद्यतो लोककृत स्वयम् । तस्य चिन्तयत सद्य पितृकार्य्यविधीन् परान् ॥ १८ ॥ दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्द्दिष्टा ममैते दक्षिणा दिशं । आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ॥ १९ ॥ त्रयोमूर्त्तिविहीना वै पिण्डमूर्त्तिधरास्त्विमे । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टा सनातना ॥ २० ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थित ॥ २१ ॥ नास्ति मत्तोऽधिक कश्चित् को वान्योऽर्च्यो मया स्वयम् । को वा मम पिता लोके अहमेव पितामह ॥ २२ ॥ पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् । इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपि ॥ २३ ॥ वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान् स विस्तरान् । आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गत ॥ २४ ॥ एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितर पिण्डसंज्ञिता । लभन्ते सतत पूजा वृषाकपिवचो यथा ॥ २५ ॥ ये यजन्ति पितॄन्देवान् गुरूंश्चैवातिथींस्तथा । गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं

तथा ॥ २६ ॥ कर्म्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गत स भगवान् सर्वसत्त्वशरीरगः ॥ २७ ॥ सम सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः । महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम । अत्यन्तं भक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ १ ॥ प्रोष्य वर्षसहस्रन्तु नरनारायणाश्रमे । श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् । हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रम ॥ २ ॥ तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी । तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम ॥ ३ ॥ त्वमप्यमितविक्रान्त पाण्डवानां कुलोद्वह । पावितात्माद्य संवृत्त श्रुत्वेमामादित कथाम् ॥ ४ ॥ नैव तस्यापरो लोको नायं पार्थिव सत्तम । कर्म्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम ॥ ५ ॥ मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा । यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ६ ॥ कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् । आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थिति ॥ ७ ॥ य एष गुरुरस्माकं ऋषिर्गन्धवतीसुत । तेनैतत् कथित तात माहात्म्यं परमव्ययम् । तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितञ्च तवानघ ॥ ८ ॥ नारदेन तु संप्राप्त सरहस्यः ससंग्रह । एष धर्म्मो जगन्नाथात साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ९ ॥ एवमेष महान् धर्म्म स ते पूर्व्वं नृपोत्तम । कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पित ॥ १० ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं भुवि । को ह्यन्य पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ।

धर्म्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्त्वामृते प्रभुम् ॥ ११ ॥ वर्त्ततां ते महायज्ञो यथा सङ्कल्पितस्त्वया । सङ्कल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्म्मश्च तत्त्वतः ॥ १२ ॥

सौतिरुवाच । एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः । ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्व्वाः समारभत् ॥ १३ ॥ नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया । पृष्टेन शौनकाद्येषु नैमिषारण्यवासिषु ॥ १४ ॥ नारदेन पुरा यद्वै गुरवे तु निवेदितम् । ऋषीणां पाण्डवानाञ्च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ १५ ॥ स हि परमर्षिर्जनभुवनपतिः पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयनिधिः । शमनियमनिधिर्यमनियमपरो द्विजवरसहितस्तव भवतु गतिः ॥ १६ ॥ हरिरमरहितो ह्यसुरवधकरस्तपसां निधिः सुमहतां यशसाञ्च भाजनम् । मधुकैटभहा कृतधर्म्मविदां गतिदोऽभयदो मखभागहरोऽस्तु शरणं स ते ॥ १७ ॥ त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः पूर्त्तेष्टयोश्च फलभागहरः । विदधाति नित्यमजितोऽतिबलो गतिमात्मगां सुकृतिनामृषीणाम् ॥ १८ ॥ तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं पुराणं रविवर्णमीश्वरं गतिं बहुशः । प्रणमध्वमेकमनसो यतः सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः ॥ १९ ॥ स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं सूक्ष्मं परायणमचलं हि पदम् । तत् साङ्ख्ययोगिभिरुदाहृतं बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये
षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः । जन्म धर्म्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ॥ १ ॥ महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा

परिकल्पितः ॥ २ ॥ तथा च नः श्रुतो ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ । यच्च तत् कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ॥ ३ ॥ हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वे महोदधौ । तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ४ ॥ किन्तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा । रूपं प्रभावं महतामपूर्वं धीमताम्बर ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम् । तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ६ ॥ एतन्नः संशयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवम् । कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्म्मितम् ॥ ७ ॥ पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन् पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसम्मितम् । जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञः पारिक्षितस्य वै ॥ ९ ॥ श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्त्तिं देवस्य हरिमेधसः । उत्पन्नसंशयो राजा एतदेवमचोदयत् ॥ १० ॥

जनमेजय उवाच । यत्तद्दर्शितवान् ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् । किमर्थं तत् समभवत्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । यत् किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशाम्पते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः ॥ १२ ॥ ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ १३ ॥ भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम । धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ॥ १४ ॥ ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले । वायौ चाकाशसंलीने चाकाशे च मनोऽनुगे ॥ १५ ॥ व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते । अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ॥ १६ ॥ तम एवाभवत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृतात्मकं ॥ १७ ॥ तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम् । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ॥ १८ ॥ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं

सुप्तस्तत्र । विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ॥ १९ ॥ अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः । जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ॥ २० ॥ तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः ॥ २१ ॥ हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामहः । पद्मेऽनिरुद्धात् सम्भूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ॥ २२ ॥ सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः । ददृशेऽद्भुतसङ्काशो लोकानापोमयान् प्रभुः ॥ २३ ॥ सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ॥ २४ ॥ नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ । तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥ २५ ॥ एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः । स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया । कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ २६ ॥ तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजोगुणान्वितौ । बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ २७ ॥ ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् । सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ॥ २८ ॥ ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान् दृष्ट्वासुरोत्तमौ । सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ २९ ॥ अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान् गृह्य सनातनान् । रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ ३० ॥ ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् । ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मोवाच । वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् । वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तरम् ॥ ३२ ॥ मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः । अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः ॥ ३३ ॥ वेदानृते हि किं कुर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमाम् । अहो बत महद् दुःखं वेदनाशनजं मम ॥ ३४ ॥ प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रं शोकपरायणम् । को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत् । वेदांस्तांश्चानयेन्नष्टान् कस्य चाहं प्रियो भवे ॥ ३५ ॥

इत्येव भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम । हरेस्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर । ततो जगौ परं जप्यं प्राञ्जलिः प्रग्रहः प्रभुः ॥३६॥

ब्रह्मोवाच । ओँ नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्व्वज । लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ साङ्ख्ययोगनिधे प्रभो ॥ ३७ ॥ व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित । विश्वभुक् सर्व्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ३८ ॥ अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयम्भुव ॥ ३९ ॥ त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् । चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥ ४० ॥ त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् । त्वत्तः श्रवणजञ्चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥ ४१ ॥ नासत्यञ्चापि मे जन्म त्वत्तः परममुच्यते । अण्डजञ्चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्म्मितम् ॥ ४२ ॥ इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो । सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्ज्जित ॥ ४३ ॥ प्रथमः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पित । त्वमीश्वरस्वभावश्च कम्मॅयम्मः स्वयम्भुव ॥ ४४ ॥ त्वया विनिर्म्मितोऽहम्बै वेदचक्षुर्बयोऽतिग । ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि । ददस्व चक्षुंषि मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ॥ ४५ ॥ एवं स्तुतः स भगवान् पुरुषः सर्व्वतोमुखः । जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्य्यार्थमुद्यतः । ऐश्वर्य्येण प्रयोगेण द्वितीयान्तनुमास्थितः ॥ ४६ ॥ सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा । कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४७ ॥ तस्य मूर्द्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका । केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४८ ॥ कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी । गङ्गा सरस्वती श्रोण्यौ भ्रुवावास्तां महोदधी ॥ ४९ ॥ चक्षुषी सोमसूर्य्यौ ते नासा सन्ध्या पुनः स्मृता । ओंकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्म्मिता ॥ ५० ॥ दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः । गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः । ग्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ५१ ॥ एतद्धयशिरः

कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् । अन्तर्हधौ स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ॥ ५२ ॥ रसां पुनः प्रविश्य योगं परममास्थितः । शैक्ष्यं स्वरं समास्थाय उद्गीथं प्रासृजत् स्वरम् ॥ ५३ ॥ सस्वरः सानुनादी च सर्वग स्निग्ध एव च । बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणो दितः ॥ ५४ ॥ ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान् समयबन्धनान् । रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ५५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजन् देवो हयशिरोधरः । जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥ ५६ ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५७ ॥ स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ । वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५८ ॥ अथ किञ्चिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ । पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यताञ्च तौ । यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत् स्थानं शून्यमेव च ॥ ५९ ॥ तत उत्तममास्थाय वेग बलवतास्वरौ । पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ॥ ६० ॥ ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् । श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ६१ ॥ भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् । आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ॥ ६२ ॥ शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते । निष्कल्मषेण सत्त्वेन सम्पन्नं रुचिरप्रभम् ॥ ६३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् । ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ॥ ६४ ॥ अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः । अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ॥ ६५ ॥ कस्यैष को नु खल्वेष किञ्च स्वपिति भोगवान् । इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ॥ ६६ ॥ युद्धार्थिनौ हि विज्ञाय विबुद्ध पुरुषोत्तम । निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ॥ ६७ ॥ अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै । रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान मधुसूदन ॥ ६८ ॥ ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।

शोकापनयनञ्चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥ ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः। निर्ममे स तदा लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् ॥ ७० ॥ दत्त्वा पितामहायाग्र्यां मतिं लोकविसर्गिकीम्। तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ७१ ॥ तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम्। पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ७२ ॥ एवमेव महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः। पौराणमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ७३ ॥ यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयीत वा। न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत् कदाचन ॥ ७४ ॥ आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम्। पञ्चालेन क्रमः प्राप्तो देवेन पथि देशिते ॥ ७५ ॥ एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानन्तव कीर्त्तितम्। पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७६ ॥ यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्त्तुं कार्य्यविधौ क्वचित्। तां तां कुर्य्याद्धि कुर्व्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७७ ॥ एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः। एष योगश्च साङ्ख्यञ्च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ॥ ७८ ॥ नारायणपरं सत्यं नारायणात्मकम्। नारायणपरो धर्म्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८० ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्म्मो नारायणात्मकः। नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ८१ ॥ अपाञ्चापि गुणा राजन्रसा नारायणात्मकाः। ज्योतिषाञ्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ८२ ॥ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः। नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसम्भवः ॥ ८३ ॥ मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम्। नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनञ्च यत् ॥ ८४ ॥ नारायणपरा कीर्त्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः। नारायणपरं साङ्ख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ८५ ॥ कारणं पुरुषो ह्येषां प्रधानञ्चापि कारणम् ॥ ८६ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधा च तथा चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥ ८७ ॥ पञ्चकारण-

ज्ञानतो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः। तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥ ८८ ॥ तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः। ब्रह्मादीनां सलोकानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ॥ ८९ ॥ साङ्ख्यानां योगिनाञ्चापि यतीनामात्मवेदिनाम्। मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ९० ॥ ये केचित् सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यञ्च कुर्वते। दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत् ॥ ९१ ॥ सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः। सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ९२ ॥ अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः। गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कालो यथार्त्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ९३ ॥ नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति। ज्ञानात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

जनमेजय उवाच। अहो ह्येकान्तिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः। विधिप्रयुक्तां पूजाञ्च गृह्णाति भगवान् स्वयम् ॥ १ ॥ ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः। तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारम्पर्यागता गतिः ॥ २ ॥ चतुर्थ्याञ्चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम्। एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ३ ॥ नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः। अगत्वागतयस्तिस्रो नियच्छन्त्यव्ययं हरिम् ॥ ४ ॥ सहोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः। पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५ ॥ तेभ्यो विशिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम्। केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६ ॥ एकान्तिनाञ्च का चर्या

कदा चोत्पादिता विभो। एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे। अर्ज्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८ ॥ आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वन्ते कथिता मया। गहनो ह्येष धर्म्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ९ ॥ सम्मितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः। धार्य्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च ॥ १० ॥ एतदर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः। ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥११॥ गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम। यथा तत् कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२ ॥ यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम्। ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ॥ १३ ॥ तेन धर्म्मेण कृतवान् दैवं पित्र्यञ्च भारत। फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥ वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्म्ममेतं प्रपेदिरे। वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १५ ॥ यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप। तदा पितामहेनैव सोमाद्धर्म्मः परिश्रुतः ॥ १६ ॥ नारायणात्मको राजन् रुद्राय प्रददौ च तम्। ततो योग स्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ॥ १७ ॥ वालिखिल्यानृषीन् सर्व्वान् धर्म्ममेतदपाठयत्। अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ १८ ॥ तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत्। अत्रैष धर्म्मः सम्भूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १९ ॥ सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात्। तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ २० ॥ त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्म्ममुत्तमम्। यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥ ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम्। सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म्म एष सनातनः ॥ २२ ॥ वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा। वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २३ ॥ ततो महोदधि-

चैव प्राप्नवात् धर्म्ममुत्तमम्। अन्तर्द्दधे ततो भूयो नारायणसमाहित ॥ २४ ॥ यदा भूय श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मन । ब्रह्मण पुरुषव्याघ्र तव कीर्त्तयत शृणु ॥ २५ ॥ जगत्स्रष्टुमना देवो हरि नारायण स्वयम्। चिन्तयामास पुरुष जगत् सर्गकर प्रभुम् ॥ २६ ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्या पुरुष स्मृत । प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पति ॥ २७ ॥ सृज प्रजा पुत्र सर्वा मुखत पादतस्तथा। श्रेयस्तव विधास्यामि बल तेजश्च सुव्रत ॥ २८ ॥ धर्म्मञ्च मत्तो गृह्णीष्व सात्वत नाम नामत । तेन सृष्ट कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २९ ॥ ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे। धर्म्मञ्चाग्र्य स जग्राह सरहस्य ससंग्रहम् ॥ ३० ॥ आरण्यकेन सहित नारायणमुखोद्भवम्। उपदिश्य ततो धर्म्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ ३१ ॥ त कर्त्ता युगधर्म्माणा निराशी कर्म्मसञ्ज्ञितम्। जगाम तमस पार यत्राव्यक्त व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥ ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामह । असृजत स ततो लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् ॥ ३३ ॥ तत प्रावर्त्तत तदा आदौ कृतयुग शुभम्। ततो हि सात्वतो धर्म्मो व्याप्य लोकानव-स्थित ॥ ३४ ॥ तेनैवाद्येन धर्म्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत। पूजयामास देवेश हरि नारायण प्रभुम् ॥ ३५ ॥ धर्म्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुस्वारोचिषन्तत । अध्यापयामास तदा लोकाना हितकाम्यया ॥ ३६ ॥ तत स्वारोचिष पुत्र स्वय शङ्खपद नृप। अध्यापयत पुराव्यग्र सर्व्वलोकपतिर्विभु ॥ ३७ ॥ तत शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम्। दिशा पाल सुवर्णाभमध्यापयत भारत। सोऽन्तर्द्दधे ततो भूय प्राप्ते त्रेतायुगे पुन ॥ ३८ ॥ नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मण पार्थिवोत्तम। धर्म्ममेत स्वय देवो हरिर्नारायण प्रभु ॥ ३९ ॥ तस्माद्दारविन्दाक्षो ब्रह्मण पद्मजस्तदा। सनत्कुमारो भगवांस्तत प्राधीतवान्नृप ॥ ४० ॥ सनत्कुमारादपि च वीरणो

वै प्रजापतिः। कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतदधीतवान्॥ ४१॥ वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रैभ्याय मुनये ददौ। रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुमेधसे॥ ४२॥ कुक्षिनाम्ने स प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे। ततोऽप्यन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः॥ ४३॥ अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये। एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात् पुनः॥ ४४॥ गृहीतो ब्रह्मणा राजन् प्रयुक्तश्च यथा विधि। अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप॥ ४५॥ बर्हिषद्भ्यश्च सम्प्राप्तः सामवेदान्तगं द्विजम्। ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः॥ ४६॥ ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम्। अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः॥ ४७॥ यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप। तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह॥ ४८॥ पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे। पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ॥ ४९॥ ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम। आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगृहे ततः॥ ५०॥ त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान् मनवे ददौ। मनुश्च लोकभृत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ॥ ५१॥ इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः। गमिष्यन्ति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप॥ ५२॥ यतीनाञ्चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम। कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः॥ ५३॥ नारदेन सुसम्प्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः। एष धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणान्नृप॥ ५४॥ एवमेष महान् धर्म आद्यो राजन् सनातनः। दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा॥ ५५॥ धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा। अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः॥ ५६॥ एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः। त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते॥ ५७॥ हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा। जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः॥ ५८॥ मनश्च प्रथितं राजन्

पञ्चेन्द्रियसमीरणम् । एष लोकविधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥ ५९ ॥ अकर्त्ता चैव कर्त्ता च कार्य्यं कारणमेव च । यथेच्छति तथा राजन् क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ६० ॥ एष एकान्तधर्मस्ते कीर्त्तितो नृपसत्तम । मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥६१॥ एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप । यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत् स्यात् कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते-रतैः । भवेत् कृतयुगप्राप्तिराशीः कर्मविवर्जिताः ॥ ६३ ॥ एवं स भगवान् व्यासो गुरुर्मम विशाम्पते । कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ६४ ॥ ऋषीणां सन्निधौ राजन् शृण्वतोः कृष्ण-भीष्मयोः । तस्याप्यकथयत् पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ६५ ॥ देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम् । यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ॥ ६६ ॥

जनमेजय उवाच । एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् । कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहबन्धेषु निर्मिताः । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत ॥ ६८ ॥ देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह । सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः ॥ ६९ ॥ अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमम् । नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ७० ॥ मनीषितञ्च प्राप्नोति चिन्तयन् पुरुषोत्तमम् । एकान्तभक्तिः सततं नारायण-परायणः ॥ ७१ ॥ मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्मिणः । तेषां विच्छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ७२ ॥ जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षेषु निश्चितः ॥ ७३ ॥ सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ॥७४॥ नारायणात्मके मोक्षे ततो याति परां गतिम् । नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत् पुमान् ॥ ७५ ॥ एवमात्मेच्छया राजन् प्रतिबुद्धो

न जायते । राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ॥ ७६ ॥ तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशाम्पते । प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७७ ॥ पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः । रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम् ॥ ७८ ॥ कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७९ ॥

जनमेजय उवाच । कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । वद सर्वं यथा दृष्टं प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमम् ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । सुसूक्ष्मं सत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ८१ ॥ एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रञ्च कथ्यते । एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ८२ ॥ यथा समुद्रात् प्रसृता जलौघास्तमेव राजन् पुनराविशन्ति । इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ८३ ॥ एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन । कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्तोऽसि भारत ॥ ८४ ॥ एवं हि स महाभागो नारदो गुरवे मम । श्वेतानां यतिनामाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ८५ ॥ व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ८६ ॥ इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम । यथैव त्वं तथैवान्ये भवन्तीह विमोहिताः ॥ ८७ ॥ कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विशाम्पते ॥ ८८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकान्तिभावे अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

जनमेजय उवाच । साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ १ ॥ किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् । पराशरात् गन्धवती महर्षिं तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३ ॥ पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् । नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ४ ॥ तमादिकालेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् । ससर्ज्ज पुत्रार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमजं पुराणम् ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । त्वयैव कथितः पूर्वं सम्भवो द्विजसत्तम । वशिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः । पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ६ ॥ भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे । किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । वेदार्थान् वेत्तुकामस्य धर्म्मिष्ठस्य तपोनिधेः । गुरुर्म्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ८ ॥ कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः । शुश्रूषान्तत्परा राजन् कृतवन्तो वयं तदा ॥ ९ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः । अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ १० ॥ एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः । शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ ११ ॥ वेदानावर्त्तयन् साङ्गान् भारतार्थांश्च सर्व्वशः । तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ १२ ॥ कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चित् पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः । वेदार्थान् भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ १३ ॥ स पूर्व्वमुक्त्वा वेदार्थान् भारतार्थांश्च तत्त्ववित् । नारायणादिदं जन्म व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥

व्यास उवाच। शृणुध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमम्। आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १५ ॥ प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसम्भवे। नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ १६ ॥ ससृजे नाभितः पूर्वं ब्रह्माणममितप्रभम्। ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः। सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन् सजडपण्डिताः ॥ १८ ॥ स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः। प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ १९ ॥ का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते। अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २० ॥ स एवमुक्तो भगवान् भूत्वाथान्तर्हितस्ततः। चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥ २१ ॥ स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम्। योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा ॥ २२ ॥ स तामैश्वर्ययोगस्थां तदा गतिमतीं सतीम्। उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ २३ ॥ ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये। ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ॥ २४ ॥ अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः। भूयश्चैव वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥ २५ ॥ बाढमित्येव कृत्वासौ यथाज्ञां शिरसा दधे। एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥ प्रापचैनं मुहूर्तेन संस्थानं देवसंज्ञितम्। तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ॥ २७ ॥ अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल। सृष्टा प्रजा इमाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ २८ ॥ दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुला। जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥ २९ ॥ बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः। भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३० ॥ अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः। बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३१ ॥ तत्र न्याय्यमिदं कर्त्तुं भारावतरणं मया। अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधाया

यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥ निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च । इयं तपस्विनी सत्या धारयिष्यति मेदिनी ॥ ३३ ॥ मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना । मया धृता धारयति जगद्विश्वं चराचरम् । तस्मात् पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये सम्भवन् ॥ ३४ ॥ एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान् मधुसूदनः । रूपाण्यनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावे भवाय सः ॥ ३५ ॥ वाराहं नारसिंहञ्च वामनं मानुषं तथा । एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ३६ ॥ अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोः शब्देनानुनादयन् । सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ ३७ ॥ अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः । भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ३८ ॥ तमुवाच नतं मूर्द्ध्ना देवानामादिरव्ययः । वेदाख्याने श्रुतिः कार्य्या त्वया मतिमतां वर ॥ ३९ ॥ तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने । तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ४० ॥ ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्म्मणा । तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ ४१ ॥ मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेवमेवं प्रवर्त्तकः । भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ ४२ ॥ पुनस्तिष्ये च सम्प्राप्ते कुरवो नाम भारताः । भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ४३ ॥ तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति । परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ ४४ ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसे तपसान्वितः । कृष्णो युगे च सम्प्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥ ४५ ॥ धर्म्माणां विविधानाञ्च कर्त्ता ज्ञानकरस्तथा । भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे ॥ ४६ ॥ वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति । महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४७ ॥ यं मानसं वै प्रवदन्ति विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् । वसिष्ठमग्र्यञ्च तपोनिधानं यश्चातिसूर्य्यं व्यतिरिच्यते भा. ॥ ४८ ॥ तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः पराशरो नाम महाप्रभावः । पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो

महातपा वै तपसो निवासः ॥ ४९ ॥ कानीनगर्भः पितृकन्यकायां तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ५० ॥ भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्व्वार्थसंशयः । ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्य्ययाः ॥ ५१ ॥ तांश्च सर्वान् मयोद्दिष्टान् द्रक्ष्यसे तपसान्वितः । पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्य्ययान् ॥ ५२ ॥ अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तञ्च मां मुने । अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५३ ॥ भविष्यति महासत्त्वः ख्यातिश्चाप्यतुला तव । शनैश्चरः सूर्य्यपुत्रो भविष्यति मनुर्म्महान् ॥ ५४ ॥ तस्मिन्मन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्वकः । त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५५ ॥ यत्किञ्चिद्विद्यते लोके सर्व्वन्तन्मद्विचेष्टितम् । अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ॥ ५६ ॥ एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमन्तथा । उक्त्वा वचनमीशान साधयस्वेत्यथाब्रवीत् । सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ॥ ५७ ॥ अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः । पुनश्च जातो विख्यातो वशिष्ठकुलनन्दनः ॥ ५८ ॥ तदेतत् कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः । नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ॥ ५९ ॥ मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् । पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ६० ॥ एतद्वः कथितं सर्व्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः । पूर्वजन्म भविष्यञ्च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एष ते कथितः पूर्वं सम्भवोऽस्मद्गुरोर्नृप । व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ६२ ॥ साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतन्तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ६३ ॥ साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥ ६४ ॥ अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्य्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ६५ ॥ उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ६६ ॥ पञ्चरात्रस्य कृत्-

तस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् । सर्व्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६७ ॥ यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायण प्रभु । न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते ॥ ६८ ॥ तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम ॥ ६९ ॥ निःसंशयेषु सर्व्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुवलान्नाध्यावसति माधव ॥ ७० ॥ पञ्चरात्रविदो येतु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥७१॥ साङ्ख्यञ्च योगञ्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्व्वे निखिलेन राजन् । सर्व्वैः समस्तैऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७२ ॥ शुभाशुभं कर्म्म समीरितं यत् प्रवर्त्तते सर्व्वलोकेषु किञ्चित् । तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्याद्दिव्यन्तरीक्षे भुवि चाप्सु चेति ॥ ७३ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तौ एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

जनमेजय उवाच । वहव पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुष श्रेष्ठ का वा योनिरिहोच्यते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । बहव पुरुषा लोके साङ्ख्ययोगविचारणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २ ॥ बहूनां पुरुषाणाञ्च यथैका योनिरुच्यते । तथा त पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ३ ॥ नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने । तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४ ॥ इदं पुरुषसूक्तं हि सर्व्ववेदेषु पार्थिव । ऋतं सत्यञ्च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम् ॥५॥ उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः । अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६ ॥ समासतस्तु यद्व्यास पुरुषैकत्वमुक्तवान् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजस ॥ ७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशाम्पते॥ ८॥ क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः। वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतः प्रवरो नृप॥ ९॥ तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन्। वैराजसदनान्नित्यं वैजयन्तं निषेवते॥ १०॥ अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः। ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया॥ ११॥ आकाशेन महायोगी पुरा त्रिनयनः प्रभुः। ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि॥ १२॥ अग्रतश्चाभवत् प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः। तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना॥ १३॥ उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः। उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम्॥ १४॥

पितामह उवाच। स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम्। कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा॥ १५॥ नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः॥ १६॥

रुद्र उवाच। त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसोर्मम। कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा॥ १७॥ चिरदृष्टो हि भगवान् वैराजसदने मया। ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम्॥ १८॥ कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते। नैतत् कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह॥ १९॥ किन्नु तत् सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम्। सुरासुरैरध्युषितं ऋषिभिश्चामितप्रभैः॥ २०॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं सन्निषेवितम्। उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि॥ २१॥

ब्रह्मोवाच। वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया। अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट्॥ २२॥

रुद्र उवाच। बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयम्भुवा। सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् स चैकः पुरुषो विराट्॥ २३॥ को ह्यसौ

सर्वं सर्व्वैक पुरुषोत्तम । एतन्मे सर्व्व ब्रूहि महत् कौतूहलं हि मे ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच । बहव पुरुषा पुत्र ये त्वया समुदाहृता । एव द्रष्टव्य नैवमित्यपि ॥ २५ ॥ आधारन्तु प्रवक्ष्यामि पुरुषस्य ते । बहूना पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ॥२६॥ तथा तं पुरुष विश्व परम सुमहत्तमम् । निर्गुण निर्गुणीभूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि नारायणीये पञ्चाश
दधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३५० ॥

ब्रह्मोवाच । शृणु पुत्र यथा होष पुरुष शाश्वतोऽव्यय । अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्व्वगश्च निरुच्यते ॥ १ ॥ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्व्वापि सत्तम । सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृत ॥ २ ॥ अशरीर शरीरेषु सर्व्वेषु निवसत्यसौ । वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्म्मभि ॥ ३ ॥ ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसञ्ज्ञिता । सर्व्वेषा साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्य केनचित् क्वचित् ॥ ४ ॥ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिक । एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५ ॥ क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजञ्चापि शुभाशुभम् । तानि वेत्ति स योगात्मा तत क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६ ॥ नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित । साङ्ख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ७ ॥ चिन्तयामि गतिञ्चास्य न गति वेद्मि चोत्तराम् । यथाज्ञानन्तु वक्ष्यामि पुरुषन्तु सनातनम् ॥ ८ ॥ तस्यैकत्व महत्त्वञ्च स चैक पुरुष स्मृत । महापुरुषशब्द स बिभर्त्त्येक सनातन ॥ ९ ॥ एको हुताशो बहुधा समिध्यते एक सूर्य्यस्तपसो योनिरेका । एको वायुर्बहुधा वाति

लोके महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः। पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्तं निर्गुणं पुरुषञ्चाविशन्ति ॥ १० ॥ हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म्म हित्वा शुभाशुभम्। उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ ११ ॥ अचिन्त्यश्चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मचतुष्टयम्। विचरेद्योऽसमुन्नद्धः स गच्छेत् पुरुषं शुभम् ॥ १२ ॥ एवं हि ... केचिदिच्छन्ति पण्डिताः। एकात्मानं तथात्मानमपरे ऽ... ॥ १३ ॥ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः। स नारायणो ज्ञेयः सर्व्वात्मा पुरुषो हि सः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १४ ॥ कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥ १५ ॥ स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः। एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १६ ॥ यत्तत् कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम वेद्यं परं बोधनीयः स बोद्धा। मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशनीयं घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् ॥ १७ ॥ द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणञ्च। यद्वै प्रोक्तं तात सम्यक् प्रधानं नित्यञ्चैतच्छाश्वतञ्चाव्ययञ्च ॥ १८ ॥ यद्वै सूते धातुराद्यं निधानं तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम्। यद्वै लोके वैदिकं कर्म्म साधु आशीर्युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यम् ॥ १९ ॥ देवाः सर्वे मुनयः साधुदान्तास्तं प्राग्वंशे यज्ञभागं यजन्ते। अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वञ्च मत्तः प्रसूतः। मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरञ्च सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ २० ॥ चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति। एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ २१ ॥ एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः। सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि नारायणीये एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः। धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान्॥ १॥

भीष्म उवाच। सर्व्वत्र विहितो धर्म्मः स्वर्गः सत्यफलं महत्। बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया॥ २॥ यस्मिन् यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयम्। स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम॥ ३॥ इमाञ्च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमिच्छसि मे कथाम्। पुरा शक्रस्य कथितं नारदेन महर्षिणा॥ ४॥ महर्षिर्नारदो राजन् सिद्धस्त्रैलोक्यसम्मतः। पर्य्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहतो यथा॥ ५॥ स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयङ्गतः। सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत्॥ ६॥ तं कृतक्षणमासीनं पर्य्यपृच्छच्छचीपतिः। महर्षे किञ्चिदाश्चर्य्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ॥७॥ यदा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम्। जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत्॥ ८॥ न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किञ्चन। श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे॥ ९॥ तस्मै राजन् सुरेन्द्राय नारदो वदताम्वरः। आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान् विपुलां कथाम्॥ १०॥ यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः। कथां कथितवान् पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु॥ ११॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
द्विपञ्चाशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २५२॥

भीष्म उवाच। आसीत् किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे। गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः॥ १॥ सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः। धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः॥ २॥ तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसम्मतः। न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः॥ ३॥ ज्ञातिसम्बन्धिविपुले

पुत्रदारादिसम्मिते । कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिं ॥ ४ ॥ स पुत्रान् सद्गुणान् दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थित. । स्थितो राजन् धर्मचर्यास्थितोऽभवत ॥ ५ ॥ तत स्वधर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च । शिष्टाचीर्णञ्च धर्मञ्च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ॥ ६ ॥ किन्नु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणम् । इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ७ ॥ तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थित· । कदाचिदतिथि प्राप्तो ब्राह्मण सुसमाहितः ॥ ८ ॥ स तस्मै सत्क्रियाश्चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना । विश्रान्तं सुखमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३५३ ॥

ब्राह्मण उवाच । समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ । मित्रत्वमभिपन्नस्त्व किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥ गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतन्त्वहम् । धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ २ ॥ अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मनि स्थित· । कर्त्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणै· ॥ ३ ॥ यावदेत-दतीतं मे वय· पुत्रफलाश्रितम् । तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ॥ ४ ॥ अस्मिन् हि लोकसंसारे परं पारमभीप्-सत । उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममय· प्लव ॥ ५ ॥ संश्रूय-मानानि निशम्य लोके निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि । दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकेतुमाला प्रकीर्य्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६ ॥ न मे मनो रज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयत परत्र । तेनातिथे बुद्धि-बलाश्रयेण धर्मेण धर्मे विनियुङ्क्ष्व मां त्वम् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिभाषिण । प्रोवाच वचन श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥

अतिथिरुवाच । अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः । न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः । वानप्रस्थाश्रयाः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रिताः ॥ १० ॥ राजधर्म्माश्रयं केचित् केचिदात्मफलाश्रयम् । गुरुधर्म्माश्रयं केचित् केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ॥ ११ ॥ मातरं पितरं केचित् शुश्रूषन्तो दिवङ्गताः । अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२ ॥ आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहताः स्त्रिदिवं गताः । केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः । बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १४ ॥ आर्ज्जवेनापरे युक्ता निहता नार्ज्जवैर्ज्जनैः । ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवं बहुविधैर्लोके धर्म्मद्वारैरनावृतैः । ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने चतुःपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

अतिथिरुवाच । उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमम् । गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वन्तु मे शृणु ॥ १ ॥ यत्र पूर्व्वाभिसर्गे वै धर्म्मचक्रं प्रवर्त्तितम् । नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ । यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ॥ ३ ॥ कृताधिवासो धर्म्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् । पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४ ॥ स वाचा कर्म्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ । प्रसादयति भूतानि विविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५ ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनेति चतुर्विधम् । विषमस्थं समस्थञ्च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६ ॥ तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हति काङ्क्षितम् । स ते परमकं धर्म्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ७ ॥ स

हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारद । गुणैरनुपमैर्युक्त समस्तै शामिकामिकै ॥ ८ ॥ प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रत । तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९ ॥ यज्वा दानपति श्रान्तो वृत्ते च परमे स्थित । सत्यवागनसूयुश्च शीलवान्नियतेन्द्रिय ॥ १० ॥ शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञ । अवैर-कृद्भूतहिते नियुक्तो गङ्गाह्रदाम्भोऽभिजनोपपन्न ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३५५ ॥

ब्राह्मण उवाच । अतिभारोऽद्य तस्यैव भारावतरणं महत् । पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवत श्रुतम् ॥ १ ॥ अध्वक्लान्तस्य शयनं स्थानक्लान्तस्य चासनम् । तृषितस्य च पानीयं क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ २ ॥ ईप्सितस्येव सम्प्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथे । एषि-तस्यात्मन काले वृद्धस्येव सुतो यथा ॥ ३ ॥ मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम् । प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ॥ ४ ॥ दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च । प्रज्ञानवचना-द्योऽयमुपदेशो हि मे कृत ॥ ५ ॥ बाढमेव करिष्यामि यथा मां भाषते भवान् । इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह ॥ ६ ॥ प्रभाते यास्यति भवान् पर्याश्वस्त सुखोषित । असौ हि भगवान् सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुख ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तेन कृतातिथ्य सोऽतिथि शत्रुसूदन । उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्म-संयुक्तं तयो कथयतोस्तदा । व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ॥ ९ ॥ तत प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजित । ब्राह्मणेन यथा शक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ १० ॥ तत स विप्र

कृतकर्म्मनिश्चय कृताञ्जलिः स्वजनेन धर्म्मकृत्। यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसद्म स जगाम कालेषु कृतैकनिश्चयः ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने षट्पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

भीष्म उवाच। स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च। अभिगच्छन् क्रमेणैव कञ्चिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १ ॥ तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः। पर्य्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थवित्। प्रोक्तवानहमस्मीति भोः शब्दालङ्कृतं वचः ॥ ३ ॥ ततस्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणी धर्म्मवत्सला। दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥४॥ सा तस्मै विधिवत् पूजां चक्रे धर्म्मपरायणा। स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥

ब्राह्मण उवाच। विश्रान्तोऽस्म्यर्च्चितश्चास्मि भवत्या श्लक्ष्णया गिरा। द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ एतद्धि परमं कार्य्यमेतन्मे परमेप्सितम्। अनेन चार्थेनाहमद्य सम्प्राप्तः पन्नगालयम् ॥ ७ ॥

नागभार्य्योवाच। आर्य्य सूर्य्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः। सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८ ॥ एतद्विदितमार्य्यस्य विवासकरणं मम। भर्त्तुर्भवतु किञ्चान्यत् क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच। अनेन निश्चयेनाहं साध्वि सम्प्राप्तवानिह। प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १० ॥ सम्प्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः। ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ॥ ११ ॥ अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे। काल

परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥१२॥ ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः । तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥१३॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥

भीष्म उवाच । अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना । निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजङ्गमाः ॥ १ ॥ सर्वे सम्भूय सहिता स्तस्य नागस्य बान्धवाः । भ्रातरस्तनया भार्य्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २ ॥ तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् । समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ॥ ३ ॥ ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य वाचकृत् । उचुर्वाक्यमसन्दिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥४॥ षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन । न चाभिभाषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ५॥ अस्मानभिगतश्चापि वयञ्च त्वामुपस्थिताः । कार्य्यञ्चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ६ ॥ मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम । आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ७ ॥ त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया । बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसङ्करात् ॥ ८ ॥ न हि नो ब्रह्महा कश्चित् जातापत्यो व्रतोऽपि वा । पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन् देवतातिथिबन्धुषु ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं कृतो मया । द्विगुणो दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १० ॥ यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्ते नागमिष्यति पन्नग । तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ॥ ११ ॥ कर्त्तव्यो न च सन्तापो गम्यताञ्च यथागतम् । तन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥ ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजङ्गमा । स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने अष्टपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३५८ ॥

भीष्म उवाच । अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजङ्गम । दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वता ॥ १ ॥ तं भार्य्याप्युपचक्राम पाद्यशौचादिभिर्गुणैः । उपपन्नाञ्च तां साध्वीं पन्नग पर्य्यपृच्छत ॥ २ ॥ अथ त्वमसि कल्याणि दैवतातिथिपूजने । पूर्व्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समम् ॥ ३ ॥ न खल्वस्यकृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्द्दवीकृता । मद्वियोगेन सुश्रोणि विमुक्ता धर्म्मसेतुना ॥ ४ ॥

नागभार्य्योवाच । शिष्याणा गुरुशुश्रूषा विप्राणा वेदधारणम् । भृत्याना स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनम् ॥ ५ ॥ सर्व्वभूतपरित्राण क्षत्रधर्म्म इहोच्यते । वैश्याना यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६ ॥ विप्रक्षत्रियवैश्याना शुश्रूषा शूद्रकर्म्म तत् । गृहस्थधर्म्मो नागेन्द्र सर्व्वभूतहितैषिता ॥ ७ ॥ नियताहारता नित्यं व्रतचर्य्या यथाक्रमम् । धर्म्मो हि धर्म्मसम्बन्धादिन्द्रियाणा विशेषत ॥ ८ ॥ अहं कस्य कुतो वापि क को मे इह भवेदिति । प्रयोजनमतिर्नित्यमेव मोक्षाश्रमे भवेत् ॥ ९ ॥ पतिव्रतात्व भार्य्याया परमो धर्म्म उच्यते । तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ १० ॥ साहं धर्म्मं विजानन्ती धर्म्मनित्ये त्वयि स्थिते । सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं पथ ॥ ११ ॥ देवताना महाभाग धर्म्मचर्य्या न हीयते । अतिथीनाञ्च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता ॥ १२ ॥ सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै । तच्च कार्य्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ १३ ॥ गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुक । आसीनो वर्त्तयन् ब्रह्म ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १४ ॥ अहं त्वनेन नागेन्द्र सत्यपूर्व्वं समाहिता । प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स सम्प्राप्तो भुजगोत्तम ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि । दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रव ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने एकोनषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३५९ ॥

नाग उवाच । अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
केवलं विप्रं देवं वाय शुचिस्मिते ॥ १ ॥ को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि । सन्दर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ २ ॥ सुरासुरगणानाञ्च देवर्षीणाञ्च भाविनि । ननु नागा महावीर्याः सौरभेयास्तरस्विनः ॥ ३ ॥ वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः । मनुष्याणां विशेषेण नावेक्ष्या इति मे मतिः ॥ ४ ॥

नागभार्य्योवाच । आर्जवेन विजानामि नासौ देवोऽनिलाशन । एव तस्मिन् विजानामि भक्तिमानतिरोषण ॥ ५ ॥ स हि कार्य्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा । वर्षं वर्षप्रिय पक्षी दर्शनन्तव काङ्क्षति ॥ ६ ॥ हित्वा त्वद्दर्शनं किञ्चिद्विघ्नं न प्रतिपालयेत् । तुल्योऽप्यभिजने जातो न कश्चित् पर्य्युपासते ॥ ७ ॥ तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि । आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ८ ॥ आशया ह्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनम् । राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्येव युज्यते ॥ ९ ॥ मौनेन ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् । वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १० ॥ भूप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसम्मिताम् । न्यायस्यार्थस्य सम्प्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते ॥ ११ ॥ अभिप्रेतामसंक्लिष्टां कृत्वा चात्महितं क्रियाम् । न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ १२ ॥

नाग उवाच । अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् । रोषः सङ्कल्पजः साध्वि दग्धो वाग्निर्नामा त्वया ॥ १३ ॥ न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः । तस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजङ्गमाः ॥ १४ ॥ रोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । तथा शक्रप्रतिस्पर्द्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५ ॥ अन्तःपुरगतं वत्स श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् । धर्षणारोषसंविग्नाः कार्त्तवीर्य्यसुता हताः ॥ १६ ॥ जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपम । संयुगे निहतो रोषात् कार्त्तवीर्य्यो महाबलः ॥ १७ ॥

तदेष तपसा युक्तः श्रेयसां विनिपातकः । निरुद्धोतो मया रोषः शृणुष्वेदं वचनन्तव ॥ १८ ॥ आत्मानञ्च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनी । यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्य्या गुणसमन्विता ॥ १९ ॥ एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यति ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने षष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

भीष्म उवाच । स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्य्यवत्तां विचारयन् ॥ १ ॥ तमतिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान् स नरेश्वर । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्म्मवत्सलः ॥ २ ॥ भो भोः क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्त्तुमर्हसि । इह त्वमभिसम्प्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ आभिमुख्या-दतिक्रम्य स्नेहात् पृच्छामि ते द्विज । विविक्ते गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्य्युपाससे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । धर्म्मारण्यं हि मा विद्धि नागं द्रष्टुमिहा-गतम् । पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्य्यमाहितम् ॥ ५ ॥ तस्य चाहमसान्निध्यं श्रुतवानस्मि तं गतम् । स्वजनं तं प्रतीक्षामि पर्ज्जन्यमिव कर्षकः ॥ ६ ॥ तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमा-हितम् । आवर्त्तयामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ७ ॥

नाग उवाच । अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सल । अवाच्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ८ ॥ अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् । आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ॥ ९ ॥ भवन्तं स्वजनादस्मि सम्प्राप्तं श्रुतवानहम् । अत-स्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ १० ॥ सम्प्राप्तश्च भवानद्य

कृतार्थं प्रतियास्यति । विसृष्टो मा द्विजश्रेष्ठ ॥ ११ ॥ वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः । यस्मादात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्थमनर्थज्ञ प्रष्टुकामो भुजङ्गम ॥ १३ ॥ अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽत्मनो गतिम् । वासार्थिनं महाप्राज्ञ चलचित्तमुपासि ह ॥ १४ ॥ प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः । शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५ ॥ तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन । पश्चात् कार्य्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ॥१६॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

ब्राह्मण उवाच । विवस्वतो गच्छति पर्य्ययेण वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् । आश्चर्य्यभूतं यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ १ ॥

नाग उवाच । आश्चर्य्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्त्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसम्मताः ॥ २ ॥ यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहङ्गमाः । वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ ३ ॥ यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्य्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरे तत्र किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ४ ॥ विभज्य तन्तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ५ ॥ यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा । दीप्तः समीक्षते लोकान् किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ६ ॥ शुक्रो नामासितः पादो यश्च वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ७ ॥ योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोज्झितं पयः । प्रत्यादत्ते

पुनः काशि किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ ८ ॥ तस्य तेजोविशेषेषु स्वय-
मात्मा प्रतिष्ठितः । यतो बीजं मही चेयं धार्य्यते सचराचरा ॥ ९ ॥
यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्र
किमाश्चर्य्यमतः परम् ॥ १० ॥ आश्चर्य्याणामिवाश्चर्य्यमिदमेकन्तु मे
शृणु । विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्य्यसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पुरा
मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः
समदृश्यत ॥ १२ ॥ स लोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासाभिर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १३ ॥ हुताहुतिरिव
ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः । अनिर्द्देश्येन रूपेण द्वितीय इव
भास्करः ॥१४॥ तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तौ दत्तौ विवस्वता । तेनापि
दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ १५ ॥ ततो भित्त्वैव गगनं
प्रविष्टो रश्मिमण्डलम् । एकीभूतञ्च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम्
॥ १६ ॥ तत्र नः संशयो जातः तयोस्तेजःसमागमे । अनयोः को
भवेत् सूर्य्यो रथस्थो योऽयमागतः ॥ १७ ॥ ते वयं जातसन्देहाः
पर्य्यपृच्छामहे रविम् । क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य्य इवापरः ॥१८॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

सूर्य्य उवाच । नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १ ॥ एष मूलफलाहारः
शीर्णपर्णाशनस्तथा । अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः
॥ २ ॥ भवश्चानेन विप्रेण संहिताभिरभिष्टुतः । स्वर्गद्वारे कृतो-
द्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ३ ॥ असङ्गतिरनाकाङ्क्षी नित्य-
मुञ्छशिलाशनः । सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजङ्गमाः ॥ ४ ॥
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः । प्रभवन्तीह भूतानां

माप्तानामुत्तमां गतिम्। एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्य्यं तत्र मे द्विज संसिद्धो मानुषः कामं योऽसौ सिद्धगतिं गतः। सूर्य्येण सहितो ब्रह्मन् पृथिवीं परिवर्त्तते ॥ ६ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
त्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

ब्राह्मण उवाच। आश्चर्य्यं नात्र सन्देहः सुप्रीतोऽस्मि भुजङ्गम। अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानञ्चास्मि दर्शितः ॥ १ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम। स्मरणीयोऽस्मि भवता सम्प्रेषणनियोजनैः ॥ २ ॥

नाग उवाच। अनुक्त्वा हृद्गतं कार्य्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान्। उच्यतां द्विज यत् कार्य्यं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ३ ॥ उक्तानुक्ते कृते कार्य्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ। मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि सुव्रत ॥ ४ ॥ न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह। गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५ ॥ त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः। लोकोऽयं भवतः सर्व्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ६ ॥

ब्राह्मण उवाच। एवमेतन्महाप्राज्ञ विदितात्मन् भुजङ्गम। नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्व्वथैव यथातथम् ॥ ७ ॥ य एव त्वं स एवाहं योऽहं स तु भवानपि। अहं भवांश्च भूतानि सर्व्वे यत्र गताः सदा ॥ ८ ॥ आसीत्तु मे भोगिपते संशयः पुण्यसञ्चये। सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनम् ॥ ९ ॥ एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमम्। आमन्त्रयामि भद्रन्ते कृतार्थोऽस्मि भुजङ्गम ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥

भीष्म उवाच । स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः । दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १ ॥ स तेन कृतसंस्कारो धर्म्ममेवाभितस्थिवान् । तथैव च कथामेतां राजन् कथितवांस्तदा ॥ २ ॥ भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने । कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३ ॥ नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने । कथिता भारतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्म्मणा ॥ ४ ॥ देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा । समस्तेभ्य प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसुधाधिप ॥ ५ ॥ यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणम् । वसुभिश्च तदा राजन् कथेयं कथिता मम ॥ ६ ॥ पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्म्मभृताम्बर ॥ ७ ॥ तदयं परमो धर्म्मो यन्मां पृच्छसि भारत । आसीद्वीरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्म्मार्थकरणे नृप ॥ ८ ॥ स च किल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्य । यमनियमसहो वनान्तरं परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९ ॥

इति शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३६५ ॥

समाप्तमिदं मोक्षधर्म्मपर्व्व ।

॥ समाप्तञ्च शान्तिपर्व्व ।